



વાલ્મીકિ

રામાયણ-સાર

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

વાત્સીકિ-રામાયણ-સાર

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ



ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ 380 001

VALMIKI-RAMAYANA-SAR

by Swami Sachchidanand

Published by Gurjar Prakashan,
Ahmedabad: 380 006 (India)

© Swami Sachchidanand

First Published: 2014

This ePub edition: 2015

ISBN: 978-93-5175-059-8

Rs. 140.00

GURJAR PRAKASHAN

Website: www.gurjar.biz

e-mail: goorjar@yahoo.com

eBook by



www.e-Shabda.com

રામાયણો અનેક છે. ભારતની એવી કોઈ ભાષા નહીં હોય કે જેમાં રામાયણ ન હોય. પણ બધાં રામાયણોનું મૂળ વાલ્મીકિ રામાયણ છે. વાલ્મીકિને આદિ કવિ અને રામાયણને આદિ મહાકાવ્ય માનવામાં આવે છે. બધાં રામાયણો આમાંથી જ ઉદ્ભવ્યાં છે. પાછળના કવિઓએ ગદ્ય-પદ્ય બન્નેમાં પોત-પોતાની ક્ષમતા પ્રમાણે રામાયણો રચ્યાં છે. કથાવસ્તુ એક જ હોવા છતાં દષ્ટિભેદ તથા રુચિભેદથી તેમાં જુદાં-જુદાં ચિત્રણો થયાં છે, જે સ્વાભાવિક છે.

લોકભાષામાં લખાયેલાં બધાં રામાયણોમાં ગોસ્વામી તુલસીદાસજીનું ‘રામચરિતમાનસ’ સૌથી અદ્ભુત કહી શકાય. તે પોણાભાગના ભારત ઉપર છવાઈ ગયું છે. યુ.પી.માં તો તે ધર્મગ્રંથ જ બની ગયું છે. કથાવસ્તુની સાથેસાથે કવિની ટિપ્પણીઓ, ચિંતનકણિકાઓ એટલી બધી અદ્ભુત છે કે કોઈ પણ સારા-માઠા પ્રસંગને મળતી અને વર્ણવતી ચોપાઈ મળી જ જાય. તુલસી લોકજીભના કવિ છે. તેમનાં વારંવાર આવતાં સ્ટેટમેન્ટ યાદ કરી લીધા વિના ચાલે જ નહીં. તેથી સૌથી વધુ પ્રચાર તેનો છે.

મૂળ વાલ્મીકિ રામાયણના ચોવીસહજાર શ્લોકો છે જે સાત કાંડોમાં રચાયેલા છે. જો વાલ્મીકિને આદિ કવિ માનીએ તો તેમને કોઈ કવિનો વારસો મળ્યો નથી તેમ કહેવાય. તેમ છતાં તેમણે જે ક્રમથી રામાયણ રચ્યું છે તે ખરેખર અદ્ભુત જ કહેવાય. તેમની વર્ણનશક્તિ ગજબની છે. કાળાન્તરમાં આમાં કેટલોક પ્રક્ષિપ્ત ભાગ પણ ઉમેરાતો રહ્યો છે. મારી દષ્ટિએ રામાયણને ઇતિહાસની દષ્ટિએ મૂલવવું ન જોઈએ. આમાં ઘણું મિથ પણ છે. ઇતિહાસમાં મિથ ન હોય અને મહાકાવ્યો મિથ વિનાનાં ભાગ્યે જ હોય, તેથી રામાયણને મહાકાવ્ય તરીકે જ સ્વીકારવું જોઈએ. જોકે તેમાં ધર્મની એટલી બધી વિભાવનાઓ ભરી છે કે તે પાત્રાત્મક ધર્મગ્રંથ બની ગયું છે. આજે પણ તેનું એકેએક પાત્ર પ્રેરણા જ પ્રેરણા આપતું રહે છે.

લોકઘડતરમાં રામાયણોએ જેટલો ભાગ ભજવ્યો છે તેટલો બીજા કોઈ ગ્રંથે ભજવ્યો દેખાતો નથી.

વર્ષો પહેલાં મેં ‘સંસાર-રામાયણ’ પુસ્તક લખ્યું હતું જેને લોકોએ ખૂબ આવકાર આપ્યો અને ઘણી આવૃત્તિઓ તેની થઈ ચૂકી છે. તે પછી ‘રામાયણનું ચિંતન’ પુસ્તક લખ્યું તે પણ સારું પ્રચલિત થયું. હવે શું લખવું એ પ્રશ્ન હતો. છેલ્લું પુસ્તક ‘મહાભારત-સાર’ લખાયું. તેમાંથી પ્રેરણા લઈને ‘રામાયણ-સાર’ લખવાની ઇચ્છા થઈ. મહર્ષિ વાલ્મીકિને કેન્દ્રમાં રાખીને આ પુસ્તક લખાયું છે. જેમજેમ પુસ્તક લખાતું ગયું, તેમતેમ લાગતું રહ્યું કે સાર-સાર-તત્ત્વો લખવાં ઉપયોગી થઈ શકે તેમ છે. લોકો મૂળ ગ્રંથને પૂરેપૂરો વાંચી શકે તેમ ઓછું બને છે. તુલસીદાસજીના માનસની પ્રસિદ્ધિ પછી વાલ્મીકિ રામાયણ પ્રત્યે લોકોનો રસ ઓછો થયો દેખાય છે. આવી સ્થિતિમાં આ નિયોડરૂપ મૂળનો સારસાર સંગ્રહ કરીને જિજ્ઞાસુઓ આગળ મૂકતાં આનંદ થાય છે.

મારા ગ્રંથોમાં કથાપ્રવાહની સાથેસાથે ચિંતનપ્રવાહ પણ ચાલે છે. કેટલીક વાર તો તે કથા કરતાં પણ વધુ પ્રમાણ ધરાવે છે. મારી દષ્ટિએ તે પણ મહત્ત્વનું છે. કદાચ વાચકોને ગમે, ન પણ ગમે, જે હોય તે, પણ ભગવાને જેવું લખાવ્યું તેવું લખ્યું છે. આમાં જે કાંઈ સારું દેખાય તે બધું પરમેશ્વરનું છે. તેની જ કૃપાથી લખાયું છે. પણ જે કાંઈ દોષો - ત્રુટિઓ દેખાય તે બધી મારી છે. મારી અલ્પતા અને ક્ષુદ્રતાનો પાર નથી, પરમેશ્વર પળ-પળ તેનું ભાન કરાવે છે, તેથી નમ્રતાપૂર્વક વાચકોને વિનંતી કરું છું કે એવાં દોષો-ત્રુટિઓ માટે મને ક્ષમા કરે.

પ્રો. ચિમનલાલ ત્રિવેદી અને પ્રો. પ્રફુલ્લ મહેતાએ આની જોડણી વગેરે સુધારવામાં ભારે શ્રમ કર્યો છે. તેમનો ખૂબ-ખૂબ આભાર.

પ્રકાશક શ્રી મનુભાઈ શાહે તત્પરતાથી છાપીને શક્ય તેટલી ઓછી કિંમતમાં લોકો આગળ મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તે માટે તેમનો પણ આભાર.

મારાં પુસ્તકોનો બહોળો પ્રચાર થાય તે માટે શ્રી લવજીભાઈ ડાલીઆ, બાદશાહ તથા શ્રી જીવરાજભાઈ ડાંખરા, વગેરે મહાનુભાવો

ખૂબ આર્થિક ઉદારતા બતાવતા રહ્યા છે. તેમનો પણ ખૂબખૂબ આભાર.

અંતમાં પરમકૃપાળુ પરમાત્માનો જ આ ચમત્કાર છે કે તેણે મારા જેવી પામર વ્યક્તિ પાસે લગભગ એકસો પુસ્તકો લખાવ્યાં. મારી કોઈ હેસિયત ન હતી. આ તો તેણે હાથ પકડ્યો અને લખાતું ગયું. આ બધી તેની જ પ્રસાદી છે એટલે મને નિમિત્ત બનાવવા બદલ તેનો પણ આભાર.

— સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

તા. 11-2-2014

શ્રી ભક્તિનિકેતન આશ્રમ

દંતાલી-પેટલાદ, જિ. આણંદ 388450

ફોન: 02697 - 252480

વેબસાઇટ: www.sachchidanandji.org

વાત્સીકિ-રામાયણ-સાર

*

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

1. વાલ્મીકિ વિશે

શ્રી રામ ઉપર અનેક રામાયણો લખાયાં છે અને લખાઈ રહ્યાં છે. પણ આ બધાં રામાયણોનું મૂળ વાલ્મીકિ રામાયણ છે. વાલ્મીકિ રામાયણ સૌથી પ્રાચીન છે. તેના રચયિતા મહર્ષિ વાલ્મીકિ છે. તેમના વિશે અનેક પ્રકારની કિંવદન્તીઓ કહેવાય છે. ખરી વાત તો એ છે કે આપણા કોઈ પણ પ્રાચીન સંસ્કૃતના કવિ વિશે પ્રમાણભૂત ઐતિહાસિક માહિતી મળતી નથી. આ લોકો આખી દુનિયા વિશે લખતા પણ પોતાના વિશે ન લખતા. હવે ઊંધું થયું છે. લોકો એટલે કે લેખકો પોતાના વિશે જ વધુ લખતા થઈ ગયા છે. પોતાના વિશે લખવું એ સૌથી અઘરું કામ કહેવાય, કારણ કે લેખક આત્મશ્લઘા કર્યા વિના રહી શકે નહીં. જીવનના ઉત્તમ પ્રસંગોને વિસ્તારીને — અતિરેક કરીને લખે અને નબળા પ્રસંગોને દબાવે, લખે જ નહીં. સૌથી મોટો અન્યાય તો સંપર્કમાં આવનારાં પાત્રોને કરે. પોતે સાચો હતો અને બીજા બધા ખોટા હતા. આવા અનેક દોષો આવી જાય. કદાચ તે કારણસર પ્રાચીન ઋષિ-મુનિઓએ પોતાની જાત વિશે બહુ ઓછું લખ્યું છે — કદાચ લખ્યું જ નથી. જુઓ ને, મહર્ષિ વાલ્મીકિનાં માતા-પિતા કોણ હતાં તે આપણે જાણતા નથી. તેઓ ક્યાં-ક્યારે જન્મ્યા હતા તે પણ જાણતા નથી. માત્ર પરંપરા-પ્રચલિત કિંવદન્તી જાણીએ છીએ કે વાલિયો ભીલ લૂંટારો હતો અને પછી દેવર્ષિ નારદજીના ઉપદેશથી વાલ્મીકિ ઋષિ થઈ ગયો. આમાં તથ્ય કેટલું છે તે તો ભગવાન જાણે, પણ આપણે પ્રચલિત કિંવદન્તીના સહારે જ આગળ વધવાનું છે.

એક બ્રાહ્મણને ત્યાં બાળક જન્મ્યું, કાળું મશ જેવું. તમે માનો કે ન માનો, ગોરો વર્ણ સૌને ગમે છે. ગોરા થવા માટેની પ્રતિવર્ષ કરોડોની જાહેરખબરો છપાય છે. ખાસ કરીને મહિલાવર્ગ તેમાં રસતરબોળ થઈને પૈસાનો ધુમાડો કરતી રહે છે.

કાળું મશ જેવું બાળક માતા-પિતાને ન ગમ્યું. એનું નામ રત્નાકર (રત્નોનો ભંડાર) તો રાખ્યું, પણ તેમાં એકે રત્ન ન દેખાય. વિશ્વમાં એક બીજી માન્યતા છે, જેની સાથે સહમત થવું બહુ કઠિન છે: વિશ્વની પ્રજાઓનાં વ્યક્તિત્વ અને ક્ષમતા તેમના વર્ણ પર આધારિત હોય છે. જે સૌથી વધુ ગોરી પ્રજા છે તે સૌથી વધુ ક્ષમતાવાળી છે. તેના પછી બીજા નંબરે પીળી પ્રજા જાપાન-ચીન વગેરેની આવે. તેના પછી ઘઉંવર્ણી પ્રજા આવે. આરબો-ભારતીયો વગેરે તે ત્રીજા નંબરે આવે.

અને પછી આફ્રિકાની કાળી પ્રજા આવે. તેનાં ક્ષમતા અને વ્યક્તિત્વ સૌથી ઓછાં કહેવાય. જે હોય તે.

પણ કાળો વર્ણ અને બેડોળ સ્વરૂપ લોકોને ગમતાં નથી તે હકીકત છે. રત્નાકર મોટો થવા લાગ્યો, પણ તેનામાં બ્રાહ્મણના કોઈ આચાર-વિચાર જોવા ન મળે. માણસોમાં ગુણ અને ક્રિયાલક્ષી ગ્રૂપ હોય છે. જે જે ગ્રૂપનો હોય તે તે ગ્રૂપમાં ખેંચાઈ જાય, જોડાઈ જાય. ત્યાં જ તે ટકીને રહે, બીજે નહીં. રત્નાકર લૂંટનો ધંધો કરનાર લોકો તરફ ખેંચાઈ ગયો અને ત્યાં જ સ્થિર થઈ ગયો. પેલા લોકોએ તેને પોતાનામાં ભેળવી લીધો અને જન્મબંધુઓએ તેને ધકેલી દીધો. તેના વર્ણથી અને વ્યવહારથી જન્મબંધુ શરમાતા હતા, ગલાનિ અનુભવતા હતા. ઉચ્ચવર્ગીય લોકો નીચ દેખાવાથી પોતાને બચાવતા હોય છે, કારણ કે ઉચ્ચતાને અભડાવાનો ભય સતત રહે છે. નીચતા કે અધમતા કોઈથી અભડાતી નથી તેથી તે નિર્ભય રહે છે. ઉચ્ચતા કદી પણ નીચતા - અધમતા જેટલી નિર્ભય ન રહી શકે. ગંગાને અભડાવાનો ભય હોય, ગટરને નહીં.

રત્નાકર મહોલ્લાના ધંધે ચઢી ગયો. આપણે ત્યાં ધંધાવાર મહોલ્લા અને ખડકીઓ હોય છે. એક જ ધંધો કરનારા પહેલાં એક જ મહોલ્લામાં રહેતા, તેથી ધંધો શીખવાની સરળતા રહેતી.

રત્નાકર લૂંટારો બન્યો. જે સમાજમાં રોજી ન હોય ત્યાં ચોર-લૂંટારા વધુ હોય. આ ધંધાથી મુક્તિ અપાવનારું કોઈ મહાન તત્ત્વ હોય તો તે રોજી જ હોય. પ્રચુર મૂડી-રોકાણ વિના ઉદ્યોગ-ધંધા ન વિકસે અને તેના વિના રોજી પેદા ન થાય. આપણે ત્યાં પ્રાચીનકાળમાં સમાજના બે છેડે બે ધંધા હતા. સૌથી ઉપર બ્રાહ્મણો ભિક્ષાવૃત્તિથી જીવતા અને સૌથી નીચેનો વર્ગ કાં તો ચોરીલૂંટ કે પછી ગુલામીથી જીવતો. ઉપરનો વર્ગ ભલે ભિક્ષાવૃત્તિથી જીવે, પણ તે પૂજ્ય હતો, કારણ કે જ્ઞાન-ગુણ-ચારિત્રમાં ઉત્તમ હતો. અગાધ જ્ઞાન-ગુણ-ચારિત્ર્ય

ધરાવનાર વર્ગ પરોપજીવી થઈ જાય તે વ્યવસ્થા ઉત્તમ ન કહેવાય. તો બીજી તરફ રોજના અભાવે ચોરી-લૂંટ વગેરે કરવું પડે તે પણ ઉત્તમ ન કહેવાય. હવે ઘણું બદલાઈ ગયું છે. હવે રોજ ઘણી વધી છે. બધાં દૂષણોનું મૂળ બેરોજગારી છે. હજારો પ્રભુમંદિરો બાંધવાં તેના કરતાં થોડાં પણ રોજમંદિરો બાંધવાં રાષ્ટ્ર માટે હિતાવહ કહેવાય.

રત્નાકરને ચોરી-લૂંટ-શિકારનો ધંધો ગમી ગયો. રોજ સવાર થાય અને તીરકામઠું લઈને તે નીકળી પડે. કોઈ વટેમાર્ગને લૂંટે ત્યારે છોકરાં અન્ન પામે. એવામાં એક દિવસ તેને નારદજી મળી ગયા. ચોર-લૂંટારાને સૌ સરખા. નારદજીને પણ લૂંટી લીધા. હિંસક પ્રાણી પોતાના આહાર માટે ઘાસાહારી પ્રાણીનો વધ કરે છે ત્યારે તેને કરુણા નથી આવતી. આ તેનો આહાર છે. તેમ ન કરે તો બીજું શું થાય? કુદરતે જ તેવું નિર્માણ કર્યું છે. ચોર-લૂંટારા પણ જ્યારે ચોરી કે લૂંટ કરે છે ત્યારે તેમને દયા નથી આવતી. તેને તેઓ પોતાનો ધંધો જ સમજે છે. પણ આજનું લૂંટનારું પાત્ર જુદું હતું. નારદ સંત હતા. જેમાં સહજ દયા વહેતી હોય તેને સંત કહેવાય. નારદમાં સહજ દયાનો ઝરો ફૂટી નીકળ્યો. તેમણે જોયું કે આ લૂંટારામાં કાંઈક વિશેષ દેખાય છે. તેમણે પૂછ્યું, “ભાઈ, તું આવો ધંધો શા માટે કરે છે?” રત્નાકરે જવાબ આપ્યો કે “બાળબચ્ચાંનું પેટ ભરવા માટે.” નારદજીએ ફરી પૂછ્યું કે “આ મહાપાપ તારા એકનું કે પૂરા પરિવારનું?” રત્નાકરે જવાબ આપ્યો, “પૂરા પરિવારનું!” નારદજીએ કહ્યું કે “ના, ના, તું પરિવારને પૂછી આવ. બધાં કર્મોનો જવાબ આપવો પડતો હોય છે.”

રત્નાકરને પણ આજનું પાત્ર જરા જુદું દેખાયું. આજ સુધી લૂંટનારાં બધાં રોકકળ મચાવતાં હતાં, કાલાવાલા કરતાં હતાં, જ્યારે નારદ તો પૂરા સ્વસ્થ હતા. “લે લઈ લે, જે જોઈએ તે લઈ લે.” આવું કહેનાર તો કોઈ મળ્યું ન હતું. વિકટ કાળમાં વ્યક્તિની સ્વસ્થતા બહુ પ્રભાવશાળી થતી હોય છે. રત્નાકર ઘરે ગયો અને પત્ની-પરિવારને પૂછ્યું કે “આ ચોરી-લૂંટ કરીને હું બધું લાવું છું તે પાપનાં ભાગીદાર તમે ખરાં કે નહીં?” પત્ની-પરિવારે એકસ્વરમાં જવાબ આપ્યો, “કરે તે ભોગવે; તેમાં અમારે શું? અમારું પેટ ભરવું તે તમારી જવાબદારી છે. તે તમે કઈ રીતે પૂરી કરો છો તે તમે જાણો.” રત્નાકરનો ભ્રમ ભાંગી ગયો. મૂળમાં તો તે બ્રાહ્મણ હતો. તેના મૂળ સંસ્કારો જાગી ઊઠ્યા. પત્ની-પરિવારનો પ્રબળ મોહ હોય છે. આ મોહમાં વ્યક્તિ ન કરવાનાં કર્મો કરતી હોય છે. આનું નામ જ સંસાર કહેવાય. મોહ નહીં તો સંસાર નહીં.

રત્નાકર પાછો નારદજી પાસે આવ્યો. આજે તેનો પુણ્યોદય થયો હતો. પાપોદય પછી પણ કોઈ-કોઈ માટે પુણ્યોદય થઈ જતો હોય છે. તે ગાઢ અમાવાસ્યા પછીનો સૂર્યોદય કહેવાય.

રત્નાકર નારદજીના પગમાં પડી ગયો. તેને ઘોર પશ્ચાત્તાપ થતો હતો. “મારો ઉદ્ધાર કરો! ઉદ્ધાર કરો!” તેવી આજીજી તે કરતો હતો. નારદજીએ તેને ચોરી-લૂંટ છોડી દઈને રામ-રામ જપવાની દીક્ષા આપી. દિશા બતાવે તેને દીક્ષા કહેવાય. રત્નાકરની જીવનદિશા બદલાઈ ગઈ. જીવનની દિશા બે રીતે બદલાતી હોય છે. ધીરેધીરે જેમજેમ જ્ઞાન-સમજણ આવે તેમતેમ જીવનમાં વળાંક આવે. બે, એક જ ઝટકે દિશા બદલાઈ જાય. કાં તો કાટખૂણે બદલાય, કાં પછી એકદમ પાછળ જ ફરી જવાય. રત્નાકર પાછો ફરી ગયો.

પરિવારથી દૂર નદીકિનારે પર્ણકુટિ બાંધીને તે તન્મય થઈને રામ-રામ જપવા લાગ્યો. તેની નિષ્ઠાની દૃઢતા એટલી બધી હતી કે તેના શરીર ઉપર ઊધઈના રાફડા જામી ગયા. ઊધઈને સંસ્કૃતમાં વલ્મીક કહે છે. વલ્મીક ઉપરથી રત્નાકરનું નવું નામ વાલ્મીકિ પ્રચલિત થયું. દીક્ષા પછી નવો જન્મ થાય છે તેવું માનીને લોકો નામ અને વેશ બદલી નાખતા હોય છે, જેથી પૂર્વનો કાળો ઇતિહાસ પીછો ન કરે. પૂર્વના ઇતિહાસથી છૂટવું તે જ મહાપ્રસ્થાન કહેવાય. મહાપ્રસ્થાન જ વ્યક્તિને મહાલક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરાવે.

2. રત્નાકર વાલ્મીકિ બન્યા

જો સાધના સાચી હોય તો વહેલી-મોડી સિદ્ધિ અપાવે જ. સાધનામાં ત્રણ કાળ આવતા હોય છે: 1. પ્રારંભ, 2. મધ્ય અને 3. પરિપક્વ.

પ્રારંભકાળ ચંચળ હોય છે. આરંભે કરેલું છોડી દેતાં વાર નથી થતી. દૃઢ શ્રદ્ધા વિના ચંચળતા દૂર થતી નથી. કોઈ-કોઈ સાધકને દૃઢ શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત થઈ હોય છે. તે જ પ્રારંભમાં ટકતો હોય છે. ઘણું કરવા છતાં કશું ન દેખાય એટલે સાધના ડગુમગુ થવા લાગે. કશું ન દેખાવા છતાં પણ જે લાગ્યો રહે તે મધ્યકાળમાં પહોંચે. મધ્યકાળમાં સાધના પોતે ચંચળતા છોડીને આનંદ આપતી થઈ જાય. પ્રારંભનો કંટાળો આનંદમાં રૂપાંતરિત થવા લાગે. તેથી સાધના સાધકને વળગે, વ્યસનની માફક વળગે. કર્યા વિના રહેવાય જ નહીં. પછી જ્યારે પરિપક્વકાળ આવે ત્યારે સાધના સિદ્ધિમાં રૂપાંતરિત થઈ જાય.

રત્નાકરને બાર વર્ષ વીતી ગયાં. હવે તે પરિપક્વાવસ્થાએ પહોંચી ગયો હતો. તેની અંદરની સિદ્ધિ બહાર પ્રગટ થવા ઉછાળા મારી રહી હતી. નારદમિલનથી જે સમૂળગો વળાંક આવ્યો હતો તેને ફરી એક બીજા વળાંકની જરૂર હતી. સિદ્ધિ નિષ્ક્રિય ન થઈ જાય, તેને સક્રિય થવા માટે એક બીજા આઘાતની — ધક્કાની જરૂર હતી. ઘણા અનુભવો પછી સમજાય છે કે જીવનમાં આવા પ્રબળ વળાંકના ધક્કા કુદરત-નિર્ધારિત હોય છે, જેને કેટલાક લોકો પ્રારબ્ધ પણ કહે છે.

બન્યું એવું કે એક વહેલી પ્રભાતે રત્નાકર - હવે વાલ્મીકિ - પોતાનાં કમંડળ, વલ્કલ વગેરે લઈને તમસા નદીએ સ્નાન કરવા નીકળ્યા. સૂર્યોદયનું વાતાવરણ બહુ આહ્લાદક હોય છે. પ્રાણવાયુનું પ્રમાણ વિશેષ હોવાથી તન-મનમાં સ્ફૂર્તિ વધી જાય છે. ઋષિની નજર કામકીડામાં તલ્લીન સારસપક્ષીઓ ઉપર પડી. બધી તલ્લીનતાઓ કરતાં કામતલ્લીનતા સૌથી પ્રબળ હોય છે. તેમાં આજુબાજુનું ભાન ન રહે, અરે, દેહભાન પણ ભૂલી જવાય, તેને તલ્લીનતા કહેવાય. આવી તલ્લીનતા કદાચ ધ્યાન-સમાધિમાં પણ પ્રાપ્ત ન થાય.

ઋષિ આ સારસોની કામતલ્લીનતા જોવા ઊભા રહ્યા. ભલે કોઈ મોઢું ફેરવી લે, પણ કામતલ્લીનતા જોવાનું આકર્ષણ સૌને રહેતું હોય છે. કદાચ પશુ-પક્ષીઓ આવા આકર્ષણથી મુક્ત હોય છે, પણ માણસ મુક્ત નથી, કારણ માણસે કપડાં પહેર્યાં હોય છે. માણસે એબ છુપાવી તેથી એબ-દર્શનનું આકર્ષણ વધી ગયું છે. પશુ-પક્ષીઓ એબ છુપાવતાં નથી તેથી તેમને એબ-દર્શનનું આકર્ષણ નહિ રહેતું હોય.

ઋષિ તલ્લીન થઈને સારસપક્ષીઓનો પ્રેમરાસ જોઈ રહ્યા છે. ત્યાં તો ઓચિંતાનું સડસડાટ કરતું એક તીર આવ્યું અને એક પક્ષીને વીંધી નાખ્યું. પક્ષી ચિત્કાર કરીને ઊછળીને ઢળી પડ્યું અને તરફડવા લાગ્યું. બીજું સારસ આ દશ્ય જોઈ શક્યું નહીં. તે ઊડી જવાની જગ્યાએ તરફડતા પક્ષી ઉપર પોતાની ડોક પટકી-પટકીને કંદન કરવા લાગ્યું અને થોડી જ વારમાં બન્ને પક્ષીઓએ પ્રાણ આપી દીધા.

પ્રેમ કાયર નથી હોતો, વાસના કાયર હોય છે. વાસના સ્વરક્ષણ માટે જાગે છે. પ્રેમ ભાગતો નથી. સામી છાતીએ મરવાનું ઝનૂન તેનામાં હોય છે. જેમ ધીંગાણે ચઢેલો રાજપૂત કટકા થઈ જતો હોય છે, તેમ પ્રેમધીંગાણે ચઢેલી વ્યક્તિ પણ સમય આવ્યે કટકા થઈ જતી હોય છે. કટકાના પાળિયા હોય, સાબૂત રહેવા ભાગી છૂટનારા વાસના-કાયરોની ખાંભીઓ ન હોય.

વાલ્મીકિને પ્રચંડ આઘાત લાગ્યો. તેઓ આ પ્રેમહિંસાને જોઈ ન શક્યા. બધી હિંસા કરતાં પ્રેમહિંસા મહાપાપી કહેવાય. માણસને મારવો હોય તો મારો, પણ જ્યારે તે પ્રેમતલ્લીન હોય ત્યારે ન મારો. પ્રેમતલ્લીનતા એ બ્રહ્મતલ્લીનતા કરતાં પણ વધુ પવિત્ર અને નિર્મળ છે.

ઋષિના આઘાતમાંથી કાવ્ય નીકળી પડ્યું:

મા નિષાદ પ્રતિષ્ઠા ત્વમગમઃ શાશ્વતી સમાઃ ।

યત્કૌંચમિથુનાદેકમવધી કામમોહિતમ્ ॥

“હે નિષાદ! તારી પ્રતિષ્ઠા થશે નહીં. લાંબા સમય સુધી પ્રેમીઓના હત્યારા તરીકે તારી અપકીર્તિ થશે. કામમાં મશગૂલ થયેલાં બે સારસપક્ષીઓમાંથી એકની તેં હત્યા કરી નાંખી છે.”

આ દશ્ય જોઈને મુનિને ભારે વ્યથા થઈ. આને દશ્યવ્યથા કહેવાય, અર્થાત્ જે દશ્ય જોવાથી વ્યથા થાય તે દશ્યવ્યથા કહેવાય. બીજી શ્રુતવ્યથા કહેવાય. જે વાત સાંભળવાથી વ્યથા થાય તેને શ્રુતવ્યથા કહેવાય. ત્રીજી કૃતવ્યથા કહેવાય, અર્થાત્ જે કર્મ કરવાથી વ્યથા થાય તેને કૃતવ્યથા કહેવાય. મનબુદ્ધિને વ્યથિત કરી નાખે તે વ્યથા કહેવાય. વ્યથા અને શાન્તિ સાથે ન રહી શકે. મુનિને બીજાના કારણે અશાન્તિ થઈ. તેઓ તમસાનદીએ ગયા, સ્નાન કર્યું, પાછા આશ્રમે આવ્યા, પણ ક્યાંય મન ન લાગ્યું. શાન્તિ વિના સાધના ન થાય. શાન્તિ વિના સંધ્યા ન થાય. આ અશાન્તિમાંથી આગળની મહાગાથા વાલ્મીકિ રામાયણ પ્રગટ થઈ. અશાન્તિ પણ ઉત્પ્રેરક થઈ શકે છે.

વ્યક્તિનો અશાન્તિકાળ આશ્વાસનની અપેક્ષા રાખતો હોય છે. જેમને આશ્વાસન આપનાર સહવાસી હોય તેમની અશાન્તિ જલદી દૂર થાય. જેમને આશ્વાસન આપનાર સહવાસી ન હોય તેમની અશાન્તિ નીંભાડાના ધુમાડાની માફક અંદર ને અંદર ગોટાયા કરે.

એવામાં બ્રહ્માજી આવી ગયા. બ્રહ્માજીએ વાલ્મીકિને આશ્વાસન આપ્યું, “તમારી અશાન્તિ પ્રસૂતિ માટે છે. સ્ત્રીને જ્યારે પ્રસૂતિ થવાની હોય તેના પહેલાં અસહ્ય અશાન્તિ થાય, પણ પ્રસૂતિ થતાં જ શાન્તિ થઈ જાય. વાલ્મીકિ, તમે મહાકાવ્યની પ્રસૂતિ કરો. કવિ પ્રસૂતિકાર હોય છે. તેમનું પ્રત્યેક કાવ્ય તેમનું બાળક હોય છે. પ્રસૂતિની પીડા જેટલી ગંભીર, બાળકનું સુખ તેટલું જ મહાન. વાલ્મીકિ, નારદજીએ તમને ટૂંકું રામાયણ સંભળાવ્યું હતું. તે જ રામાયણને વિસ્તારથી રચો અને અમર થઈ જાઓ.”

બ્રહ્માજી ચાલ્યા ગયા.

3. વાલ્મીકિની જિજ્ઞાસા

ગ્રંથની ઉત્થાનિકા બહુ મહત્ત્વની હોય છે. એક વાર વાલ્મીકિ મુનિના આશ્રમમાં નારદજી આવી પહોંચ્યા. નારદજી સનાતન પાત્ર છે. તેઓ રામાયણ, મહાભારત, બધાં પુરાણો, વગેરે બધે જ જોવા મળે. અને ઘણાનું માનવું છે કે નારદજી આજે પણ ગામેગામ વસે છે. જે હોય તે, પણ નારદ વિના કથા આગળ ન ચાલે. તેમની ઊંચી ચોટી રેડિયોનું એરિયલ જ કહેવાય, જે વિશ્વભરના સમાચારો ઝીલ્યા કરે છે અને જરૂર પડે ત્યાં પહોંચી જાય છે.

એક આશ્રમમાં બીજા આશ્રમના મુનિ વગર બોલાવ્યે પહોંચી જાય છે. ધન્યતા જ કહેવાય. મહાનતા અભિમાન વિનાની હોય તો વધુ ટીપી ઊઠે. મહાનતા અને નમ્રતા - સરળતાનો મેળ ભૂમિ ઉપરનું અમૃત કહેવાય. બન્ને મુનિઓ ખૂબ પ્રેમથી મળ્યા. મિલન મેળથી થાય અને મેળ અસ્તિત્વ અને વ્યક્તિત્વને ઓગાળવાથી થાય. દૂધમાં સાકર ઓગળે તો જ મળે. જે ઓગળી નથી શકતાં તે મળી નથી શકતાં.

જ્ઞાન ચર્ચા વિનાનું ન હોય અને ચર્ચા તત્ત્વ વિનાની ન હોય તો બન્ને ધન્ય થઈ જાય. બન્ને મુનિઓમાં ચર્ચા ચાલી. વાલ્મીકિ મુનિએ નારદજીને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે “આ લોકમાં શ્રેષ્ઠ પુરુષ કોણ છે?” અને પછી પોતે જ શ્રેષ્ઠ પુરુષનાં 16 લક્ષણો બતાવે છે. જરા લક્ષણો તરફ જોઈએ:

- 1. પ્રશંસનીય ગુણવાળો:** જે ગુણોથી વ્યક્તિની પ્રશંસા થાય એ જ પ્રશંસનીય ગુણ કહેવાય. બધી પ્રશંસાઓમાં સૌથી ઉત્તમ ગુણ પ્રશંસા કહેવાય. જ્યાં ગુણપ્રશંસા થતી હોય ત્યાં ગુણીજન વસતા હોય. જ્યાં ગુણીજન વસતા હોય ત્યાં સત્કર્મોની સુગંધ હોય. સત્કર્મોની સુગંધથી વધારે ઉત્તમ સુગંધ બીજી કોઈ નથી.
- 2. પરાક્રમવાળો:** પરાક્રમ શૂરવીરતાનું પરિણામ છે. જીવનમાં મહાદોષોમાં એક મોટો દોષ કાયરતા છે. કાયર રાજા, કાયર સેનાપતિ અને કાયર યોદ્ધો રાષ્ટ્રનું કલંક કહેવાય. તેથી માણસ પરાક્રમી હોવો જોઈએ.
- 3. ધર્મના રહસ્યને જાણનારો:** સમજ્યા વિના ગતાનુગતિક ધર્માચરણ કરનારા તો ઘણા હોય, પણ ધર્મનાં એકેએક રહસ્યને જાણનાર તત્ત્વેત્તાને વિદ્વાન પુરુષ જાણવો.
- 4. કૃતજ્ઞ:** પોતાના ઉપર થયેલા ઉપકારો હંમેશાં યાદ રાખનારો. આ મહાન ગુણ વ્યક્તિને ઉચ્ચ કુલીનના આપતો હોય છે. કૃતઘ્નતા ન હોવી જોઈએ.
- 5. સત્યવક્તા:** જે સાચું બોલનારો હોય.
- 6. નિયમનો આગ્રહી:** નિયમ વિનાનું જીવન ધૂળ બરાબર કહેવાય. નિયમ એવા હોય જે વ્યક્તિનું અનિષ્ટોથી જતન કરે અને ઇષ્ટને દૃઢતાથી પકડાવી રાખે. લોકો નિયમ તો ધારણ કરે પણ દબાણ આવતાં જ ફસકી જાય. નિયમ છૂટી જાય. એમ નહિ, આપત્તિકાળમાં પણ દૃઢતાથી નિયમને વળગી રહે તેવો નિયમદૃઢી માણસ બતાવો.
- 7. ચારિત્રવાન:** ચારિત્ર એટલે મની-મોરલ અને સેક્સ-મોરલ. આ બે મોરલથી વ્યક્તિ ચારિત્રવાન બને છે. જેમને પોતાની ન્યાયની કમાણીમાં જ સંતોષ હોય અને જેમને પોતાની પત્નીમાં (અથવા પતિમાં) જ તૃપ્તિ હોય તેઓ જ ચારિત્રવાન કહેવાય. લલચાવનારાં બે તત્ત્વો છે: 1. ધન અને 2. કામ. તેમાં કામલોલુપતા સૌથી પ્રબળ લાલચ પેદા કરે છે. આવી લાલચથી જેઓ મુક્ત હોય, અર્થાત્ પોતાની પત્નીમાં જ દૃઢ-સ્થિર હોય તેમને ચારિત્રવાન કહેવાય છે.
- 8. સર્વહિતેચ્છુ:** સૌનું ભલું ઇચ્છનારા અને કરનારા.
- 9. આત્મ-અનાત્મતત્ત્વ-વેત્તા:** અર્થાત્ જડ અને ચેતન બન્ને તત્ત્વોના ભેદોને તાત્ત્વિક રીતે જાણનારા.

10. પ્રજાને સુખી કરનાર: રાજા પ્રજાને સુખી અને દુઃખી બન્ને કરે છે. જેઓ પ્રજાને સુખી જ કરતા હોય તે.
11. રૂપાળો: જેનું વ્યક્તિત્વ આકર્ષક હોય, જે રૂપાળો: દેખાવડો હોય. સૌંદર્ય શરીરનું ઐશ્વર્ય છે.
12. મનને વશ કરનાર: મનમાંથી મનોવૃત્તિઓ પેદા થતી રહે છે. મનોવૃત્તિમાંથી ક્રિયા બનતી હોય છે. ક્રિયામાંથી સુખ-દુઃખ પરિણામ રૂપે આવતાં હોય છે. જેનું મન પોતાના કાબૂમાં હોય તેઓ દુષ્ટ મનોવૃત્તિથી બચી જાય, તેથી દુષ્ટકર્મોથી પણ બચી જાય.
13. ક્રોધજયી: ક્રોધના આવેગને જીતનાર.
14. તેજસ્વી: જેમનું વ્યક્તિત્વ તેજથી છલકાતું હોય. ચહેરાનું તેજ, વાણીનું તેજ અને વર્તનનું તેજ એમ ત્રણે તેજ ભેગાં થઈને તેજસ્વિતા પ્રાપ્ત થતી હોય છે.
15. ઈર્ષ્યા વિનાનો: કોઈના સદ્ગુણો કે ચઢતીની ઈર્ષ્યા ન કરતો હોય તેવો.
16. યુદ્ધકોપી: યુદ્ધના સમયમાં જેના કોપથી દેવો પણ થરથર ધ્રૂજવા લાગે તેવા.

પહેલાં ક્રોધ જીતનારો કલ્પો અને હવે યુદ્ધકોપી કલ્પો. પરસ્પર વિરોધી ગુણ હોવા છતાં પણ આ તથ્ય છે. જે વાતવાતમાં ક્રોધ કરે છે તે ક્રોધી છે, પણ જે યુદ્ધકાળમાં કોપી ઊઠે છે તે યુદ્ધકોપી છે. યુદ્ધકાળમાં પણ ઢીલો, નિસ્તેજ રહેતો બરાબર યુદ્ધ કરી શકે નહીં; તેથી યુદ્ધકોપ ગુણ છે.

આ સોળ ગુણોવાળો પુરુષ આ જગતમાં અત્યારે કોણ છે તે મને જાણવાની ઇચ્છા થઈ છે તે કૃપા કરીને જણાવો.

અહીં બ્રહ્મજિજ્ઞાસા નથી, માનવજિજ્ઞાસા છે, અર્થાત્ સર્વોત્તમ માનવને જાણવાની ઇચ્છા છે. જે સોળ ગુણો બતાવ્યા છે તે બધા મનુષ્યમાં સંભવિત છે, તેથી આ માત્ર કાલ્પનિક પાત્ર નથી, પણ વાસ્તવિક પાત્ર છે.

માનવસમૂહોનો એક પિરામિડ બનતો હોય છે. જે સૌથી ઉપર — શિખર ઉપર સ્થાપિત થાય તે જ પુરુષોત્તમ કહેવાય. તેવા પુરુષોત્તમને જાણવાની ઉત્સુકતા વાલ્મીકિ મુનિને થઈ છે.

4. અયોધ્યાનગરી: પ્રજા અને મંત્રીમંડળ

ઘણા લેખકોએ રામાયણ લખ્યાં હોવા છતાં સૌથી વધુ પ્રચલિત અને પ્રભાવિત બે રામાયણો છે: 1. વાલ્મીકિ રામાયણ જે મૂળ છે અને બીજું તુલસીકૃત રામચરિતમાનસ. બન્નેની ઉત્થાનિકાઓ ભિન્નભિન્ન છે. ‘માનસ’ની ઉત્થાનિકા તુલસીદાસજીએ આવી રીતે લખી છે: શિવ અને સતી વચ્ચે સંવાદ. સતીની રામના બ્રહ્મત્વ વિશે શંકા, પછી પરીક્ષા, પછી શિવજી દ્વારા સતીનો ત્યાગ, દક્ષના યજ્ઞમાં સતીનો દેહત્યાગ, યજ્ઞધ્વંસ, શિવજીનું સતીનું શબ લઈને ભારતમાં ફરવું, એકાવન શક્તિપીઠોનું નિર્માણ, શિવજીની તપસ્યા, કામદહન, શિવજીનાં ફરીથી પાર્વતી સાથે લગ્ન. આ પાર્વતી એ સતીનું જ નવું રૂપ હતું. ફરી પાછો એનો એ જ પ્રશ્ન. રામ માણસ છે કે બ્રહ્મ છે? પછી આખું ‘માનસ’ રામનું બ્રહ્મરૂપ સિદ્ધ કરવા રચાયું. તુલસીદાસજીએ ભારદ્વાજ અને યાજ્ઞવલ્ક્ય, ગરુડ અને કાકભૂશુંડીને પણ રામાયણના વક્તા-શ્રોતા બનાવ્યા છે. ‘માનસ’નો મૂળ હેતુ રામની બ્રહ્મત્વની સ્થાપના રહ્યો છે. ઉત્થાનિકાથી ઉપસંહાર સુધી વારંવાર આ જ પ્રયત્ન થતો રહ્યો છે, જે સફળ રહ્યો છે, કારણ કે માનસના પ્રભાવથી ભારત - ખાસ કરીને ઉત્તર-ભારત રામમય થઈ ગયું.

વાલ્મીકિ રામાયણની ઉત્થાનિકા બ્રહ્મની શોધ નથી. આગળ બતાવેલા સોળ ગુણોથી ભરપૂર કોઈ ગુણવાન પુરુષની શોધ છે, જેમાં સાક્ષાત્ ધર્મનું મૂર્તિમંત રૂપ અપાયું છે. વાલ્મીકિ રામાયણ ગુણ-શોધી છે. તે છેક સુધી ગુણપ્રધાનતાને વળગી રહે છે.

વાલ્મીકિજીની તપસ્યા સિદ્ધ થઈ અને તેમને મુનિ નારદ મળ્યા, નારદની આગળ આવા સાક્ષાત્ ધર્મરૂપ પુરુષની જિજ્ઞાસા બતાવી, તેના ઉત્તરમાં નારદજીએ આખું રામાયણ સંભળાવી દીધું, જેમાં રામ એ જ સર્વગુણસંપન્ન પુરુષ છે તેવું ચરિતાર્થ થયું.

નારદજીના મુખેથી સાંભળેલ રામાયણનું જ વાલ્મીકિજીએ પોતાના મહાકાવ્યમાં પુનરાવર્તન કર્યું. કવિ કે લેખકને મૂળમાં કાચો માલ (મટીરિયલ) જોઈએ, જેમાંથી તે પોતાને મનગમતો પાકો માલ બનાવી શકે. નારદજી પાસેથી સાંભળેલી રામકથાને વાલ્મીકિજીએ પોતાના રામાયણનું રૂપ આપ્યું.

ગ્રંથની શરૂઆત સૂર્યવંશના વિસ્તારથી કરવામાં આવી છે. આપણે ત્યાં પ્રત્યેક જાતિનો વંશ હોય છે. અને વંશો - ઇતિહાસ સાંભળવાની સૌને ઉત્કંઠા હોય છે. પોતાના વડવાઓ મહાન હતા તેવો દાવો લગભગ બધા વંશવાળા કરતા રહે છે. આપણે ત્યાં તો આખી એક વહીવંચાની કોમ છે, જે મોટા-મોટા ચોપડાઓમાં સેંકડો વર્ષની વંશાવળી લખતા રહે છે. મોટા ભાગે આ મહત્ત્વનું કામ બારોટો કરતા રહ્યા છે. બારોટજી વર્ષમાં એકાદ વાર પોતાના ઘરાકને ત્યાં આવે, જૂનાં નામો સંભળાવે અને નવાં નામો તથા નવી ઘટનાઓની નોંધ કરે, બે-ચાર દિવસ રહે અને લલકારીને આખ્યાન પણ સંભળાવે. આ રીતે વંશાવળીનાં નામોનું જતન થતું રહેતું હતું, જે વિશ્વભરમાં બેનમૂન કહેવાય.

શ્રીરામનો સૂર્યવંશ છે અને તેની ઉત્પત્તિ સૂર્યથી થયેલી મનાય છે. તે પછી જે-જે પ્રતાપી રાજા-મહારાજાઓ થયા તે બધાની કથા સંક્ષેપમાં વાલ્મીકિજી કરે છે. વંશાવળી પૂરી કરીને કવિ સીધા અયોધ્યા આવે છે. કવિએ અયોધ્યાનું જે વર્ણન કર્યું છે તે આજના કોઈ મોટા શિલ્પી - સ્થપતિને પણ બોધપાઠ લેવા જેવું છે.

થોડો રસાસ્વાદ લઈએ: અયોધ્યાનગરી બાર ચોજન લાંબી અને ત્રણ ચોજન પહોળી છે. (એક ચોજન બરાબર ચાર ગાઉ બરાબર 6 માઈલ બરાબર 10 કિ.મી.) અર્થાત્ 120 કિ.મી. લાંબી અને 30 કિ.મી. પહોળી છે. અયોધ્યા સરયૂ-કિનારે હોવાથી પાઘડીપને વસેલી છે. તેના મોટા-મોટા પહોળા માર્ગો સમાનાન્તર કરેલા છે. માર્ગોની બન્ને તરફ મોટાં વૃક્ષો વાવેલાં છે. તેમાં અનેક ભવ્ય મંદિરો આવેલાં છે, જે નગરીને ભવ્યતા આપે છે. જો નગરમાં મંદિરો ન હોય તો નગર ભવ્ય ન લાગે. નગરમાં વિભાગ પાડીને બજારોની રચના કરી છે, અર્થાત્ ચોકસીબજાર, કાપડબજાર, કરિયાણાબજાર, વગેરે.

નગરને ફરતે કિલ્લો છે અને તેના ઉપર તોપો ગોઠવેલી છે. એવું મનાય છે કે ભારતમાં પ્રથમ તોપયુદ્ધ પાણીપતમાં થયું જે અફઘાન સરદાર લઈ આવ્યો હતો; પણ અહીં તો રામાયણકાળમાં પણ તોપો બતાવે છે. તોપને શતઘ્ની કહેવાય છે. નગરમાં શિલ્પીઓ,

સ્થપતિઓ, સુતો, માગધો (વંશાવળી કહેનારા) છે. આ નગરીમાં નાટ્યશાળા - સ્ટેડિયમ પણ છે અને તેમાં સ્ત્રી-કલાકાર નૃત્યાદિ કરે છે. ઘણા બગીચા છે, જ્યાં લોકો કીડા કરવા આવે છે. લોકોને કીડા કરવી અને કીડા જોવી ગમતી હોય છે. કીડાથી એન્જોયમેન્ટ મળે છે. જ્યાં કીડાંગણ નથી હોતાં અને લોકો કીડામાં રસ નથી ધરાવતા ત્યાંના લોકો નીરસ અને લુખ્ખું જીવન જીવતા હોય છે.

બાગ-બગીચાની ચારે તરફ મોટાં તોતિંગ શાલવૃક્ષો ઊગેલાં છે, જેમની છાયામાં લોકો સમય વિતાવે છે. નગરની ચારે તરફ ઊંડી જળની ખાઈ છે, જેથી નગરની રક્ષા થાય. બધા જ પ્રકારનાં પશુઓ પણ છે. ઘણા વિદેશી વેપારીઓ વ્યાપાર કરવા આવે છે. વ્યાપાર ધમધમી રહ્યો છે. મોટી-મોટી હવેલીઓથી નગરની સમૃદ્ધિ પ્રગટ થઈ રહી છે.

રંગબેરંગી વસ્ત્રો અને આભૂષણોથી ભરપૂર સ્ત્રીઓ નિર્ભય થઈને વિચરી રહી છે, જે સુરક્ષાની ખાતરી કરાવે છે. અનાજના ભંડાર ભરેલા છે. અહીં હજારો વીર યોદ્ધાઓ પણ વસે છે. જ્યાં પ્રચુર સમૃદ્ધિ અને શ્રીમંતાઈ હોય ત્યાં વીર યોદ્ધાઓ પણ હોવા જ જોઈએ. તે નગરીમાં અસંખ્ય વેદવેત્તા વિદ્વાન બ્રાહ્મણો પણ વસે છે. વિદ્વાનો, કવિઓ, લેખકો, કલાકારો, સંગીતકારો, વગેરે નગરીનો આત્મા કહેવાય. આ બધા ન હોય અને માત્ર ભવ્ય બંગલા જ હોય તો તે શણગારેલું મડદું જ કહેવાય. આવી અયોધ્યાનગરી હતી.

આ નગરીમાં વસતી પ્રજાનું વર્ણન પણ વાલ્મીકિજીએ અદ્ભુત કર્યું છે. નગરીમાં કોઈ ગરીબ કે ભિખારી ન હતો. બધા જ લોકો પૂરતી આવકવાળા અને આર્થિક રીતે સુખી હતા. પ્રજાની આર્થિક સુદૃશા કે દુર્દૃશાનું કારણ રાજા હોય છે. ઉત્તમ રાજા પ્રજાને સમૃદ્ધિ આપતો હોય છે. નગરીમાં કોઈ પત્ની વિનાનો કે બાળબચ્ચાં વિનાનો ન હતો. પ્રજાના બે મહત્ત્વના પ્રશ્નો અર્થ-પ્રોબ્લેમ અને સેક્સ-પ્રોબ્લેમ જો ઉકેલાયા હોય તો અપરાધનું પ્રમાણ આપોઆપ ઓછું થઈ જાય. નગરીમાં ક્યાંય કોઈ નાસ્તિક વ્યક્તિ જોવા મળતી ન હતી. રાજા પ્રજાની વૈચારિકતાનું પણ નિર્માણ કરે છે. વાણી અને કલમની સ્વતંત્રતા હોવા છતાં આ બન્નેનો દુરુપયોગ ન થાય તે પણ રાજાએ જોવું જોઈએ. બગડેલી સ્વચ્છંદી કલમ અને તેવી જ વાણીથી પ્રજાને પારાવાર હાનિ થાય છે. બગડેલી કલમ અને બગડેલી વાણી જો બેફામ થઈ જાય તો પ્રજા બગડી જાય. પ્રજા બગડે તો રાષ્ટ્ર બગડે. તેથી વાણી અને કલમ બન્નેની સ્વતંત્રતા હોવા છતાં તેને મર્યાદામાં રાખવી તે પણ રાજાનું કર્તવ્ય કહેવાય. આવી સંસ્કારી અને ઘડાયેલી પ્રજા અયોધ્યાનગરીમાં હતી.

રાજાની સફળતાનો મૂલાધાર તેનું મંત્રીમંડળ હોય છે. દશરથનું મંત્રીમંડળ પણ એટલું જ મહાન હતું. તેમાં વસિષ્ઠ, વામદેવ, સુયજ્ઞ, જાબાલિ, કાશ્યપ, ગૌતમ, માર્કંડેય અને કાત્યાયન મંત્રીઓ હતા. મંત્રીઓ હંમેશાં રાજા કરતાં વધુ બુદ્ધિમાન અને કાર્યકુશળ હોવા જોઈએ. ગુપ્તચરો દ્વારા આ મંત્રીઓ આખા રાજ્યની રજેરજની ખબર રાખતા હતા. તેઓ સંપૂર્ણ નિષ્પક્ષપાતી હતા. જો અપરાધી હોય તો પોતાના પુત્રપરિવારને પણ દંડ કર્યા વિના રહેતા નહીં અને શત્રુ પણ જો નિર્દોષ હોય તો તેને દંડ કરતા નહીં. દંડસત્તા બહુ જોખમી હોય છે. જો તેનો દુરુપયોગ કરવામાં આવે તો રાજ્યવ્યવસ્થા કથળી જાય, તેથી દંડ ધારણ કરનારા નિષ્પક્ષપાતી હોવા જોઈએ.

રાજાના મંત્રીમંડળમાં આઠ અમાત્યો, બે ઋત્વિજો અને છ મંત્રીઓ હતા, અર્થાત્ ત્રિસ્તરીય મંત્રીમંડળ હતું: 1. ઋત્વિજો, 2. અમાત્યો અને 3. મંત્રીઓ. કુલ સોળ મંત્રીઓ થયા.

આ બધામાં ખાતાંઓના વિભાગો અને જવાબદારીઓ વહેંચી દેવામાં આવ્યાં હતાં, જેથી પૂરું તંત્ર વ્યવસ્થિત રાજ્ય ચલાવતું હતું.

5. ઉત્તરાધિકારીનો પ્રશ્ન

રાજા-મહારાજાઓ રાજકીય કોશનો ઉપયોગ છ રીતે કરતા હોય છે: 1. વહીવટી ખર્ચમાં, 2. પ્રજાહિતનાં કાર્યોમાં, 3. વિકાસમાં, 4. રાજભવનો વગેરે બાંધવામાં, 5. યુદ્ધમાં અને 6. યશકીર્તિ વધારનારાં કાર્યોમાં.

કોઈ વ્યક્તિના હાથમાં જ્યારે મબલક રાજકોશની આવક આવે તો તેના ધોધમાર પ્રવાહને જીરવવો બહુ અઘરો થઈ જતો હોય છે. જે આ ધોધને જીરવી શકે તે જ તેનો સદુપયોગ કરી શકે. જો આ ધોધને જીરવી ન શકાય તો ધોધ રાજાને તાણી જાય. રાજા બરબાદ થઈને રાજ્યને પણ બરબાદ કરી નાખે. તેથી વધુમાં વધુ આવક લોકહિતમાં અને વિકાસમાં વપરાય તો જ રાષ્ટ્ર મહાન બને. જો આવકના આ ધોધને રાજમહેલો બાંધવામાં, મોજશોખમાં વાપરવામાં અથવા ક્ષણિક યશકીર્તિ માટે વાપરવામાં આવે તો આવકનો સદુપયોગ થયો ન કહેવાય. રાજા ભવ્યાભિભવ્ય મહેલોમાં રહેતો હોય અને પ્રજા ઝૂંપડપટ્ટીમાં રહેતી હોય તો તે વિસંવાદ કહેવાય.

દશરથ રાજાએ પ્રજાહિતનાં બધાં કાર્યો કર્યા હોવા છતાં ધાર્મિક માન્યતા પ્રમાણે તેમણે તે વખતનો ભવ્ય અશ્વમેધયજ્ઞ પણ કર્યો હતો.

રાજ્ય સારી રીતે ચાલી રહ્યું હતું. બધી વ્યવસ્થા બરાબર ગોઠવાય અને સંચાલિત થાય તો જ રાજા-પ્રજા બંનેને શાન્તિ રહે. અવ્યવસ્થા અશાન્તિ પેદા કરે છે. અવ્યવસ્થા જ્યારે પ્રકૃતિજન્ય હોય ત્યારે માણસ લાચાર બને છે, પણ અવ્યવસ્થા જ્યારે માનવજન્ય હોય ત્યારે રાજા કે શાસક દોષી બને છે. અક્ષમ માણસોને મોટાં પદો ઉપર નીમવામાં આવે તો અવ્યવસ્થા વધે છે. તેથી રાજાની પ્રથમ યોગ્યતા કુશળમાં કુશળ માણસો જ ઊંચા પદો ઉપર નિયુક્ત કરવામાં રહેલી છે. દશરથ રાજાએ યોગ્ય માણસોને જ નિયુક્ત કર્યા હોવા છતાં તેમની સામે એક બહુ મહત્ત્વનો અને વિકરાળ પ્રશ્ન હતો — વારસદારનો.

જીવનના બે ક્રમ હોય છે: એક પ્રાપ્ત કરવું અને બીજું સોંપી દેવું. રાજા દશરથે ઘણું પ્રાપ્ત કર્યું હતું - વિશાળ સામ્રાજ્ય અને મોટી ધનસંપત્તિ. ચારે તરફ જયજયકાર થઈ રહ્યો છે. પણ હવે દીવો બુઝાવાનો છે. આ બધું કોણે સોંપવું? દશરથને કોઈ વારસદાર નથી, હવે શું કરવું? ભારે ચિંતા થયા કરે છે. સત્તા, સમૃદ્ધિ અને આબરૂ કદી ચિંતા વિનાની નથી હોતી. ભિખારી અને દરિદ્ર પણ વારસદારની અપેક્ષા રાખે છે, તો મોટો સમ્રાટ તો કેમ ન રાખે? માણસ ઘણો સમર્થ છે તોપણ કુદરત આગળ લાચાર છે. વારસદાર માટે એક પછી એક એમ ત્રણ પત્નીઓ દશરથે કરી હતી, તોપણ બોળાનો ખૂંદનારો કોઈ જન્મ્યો નહીં. દશરથ હવે વૃદ્ધાવસ્થાના ઉંબરે પહોંચી ગયા હતા. મોટા ભાગે વૃદ્ધાવસ્થામાં શરીરની પડતીની સાથે જીવનની પડતી પણ શરૂ થઈ જતી હોય છે. માત્ર તન જ દુર્બળ નથી થતું, મન પણ દુર્બળ થઈ જાય છે. ઉત્તરાધિકારીના અભાવના પ્રશ્ને દશરથની જીવનપ્રસન્નતા હણાઈ ગઈ હતી. ભર્યાભર્યા રાજપાટમાં પણ તેમને બધું ખાલી-ખાલી, સૂનુંસૂનું લાગતું હતું. બાહ્ય સુખોનો અંબાર હોય, પણ આંતર મન અજ્ઞાની હોય તો બધું કરડવા દોડે. બધા ઉપાયો કરી જોયા, કશું બાકી ન રાખ્યું. ઉપાયોની સતત નિષ્ફળતા જીવનમાં નિરાશા ઊભી કરે છે. લાંબી નિરાશા હતાશામાં પરિણમે છે અને હતાશા આત્મહત્યા જેવી દશા કરી નાંખે છે. જીવન પણ એક ગજબની રચના છે. પહેલાં પત્ની વિના ખાલીખાલી લાગે અને પછી સંતાન વિના ખાલી-ખાલી લાગે. જીવન ભર્યુંભર્યું લાગે તો જ પ્રસન્નતા અનુભવાય.

ચાલો, એક છેલ્લો ઉપાય કરી લઈએ. જીવન આશાવાદી તન્તુથી બંધાયેલું હોય છે. અનેક નિષ્ફળતા પછી પણ આશા તૂટતી નથી. પ્રત્યેક છેલ્લો ઉપાય છેલ્લો નથી હોતો. મંત્રીમંડળે સલાહ આપી: પુત્રેષ્ટિયજ્ઞ કરાવો. જે કામ દવાથી ન થયું તેને હવે દુવાથી કરો. વિશ્વના બધા પ્રશ્નો માત્ર પુરુષાર્થથી જ ઉકેલાતા નથી. કેટલાક અસાધ્ય રોગો અને અસાધ્ય ઉકેલો દુવાથી — આશીર્વાદથી પણ ઉકેલાતા હોય છે. વિશ્વ કુદરતી વ્યવસ્થાથી ચાલે છે અને કુદરત પોતાની વ્યવસ્થામાં કશી બાંધછોડ કરતી નથી. પણ કુદરતની ઉપર પણ એક કુદરત છે, જેણે કુદરતી વ્યવસ્થા રચી છે. તે વ્યવસ્થા મુક્ત છે. તેને નિયમોની કોઈ દીવાલ રોકતી નથી. તે ધારે તે કરી શકે છે. તેથી તેને ‘કર્તુ - અકર્તુ - અન્યથાકર્તુ’ કહેવાય છે. હારેલો માણસ એના શરણે જાય છે અને પ્રશ્ન ઉકેલીને પાછો વળે છે. દશરથ ભગવાનને શરણે ગયા: “હવે તો તું જ બોળો ભરે, વારસદાર આપે. બોળાનો ખૂંદનારો તું જ આપે.” પત્ની પહેલાં દેહ ખૂંદાવે છે. પતિ વિના જીવન સૂનુંસૂનું છે.

પણ પછી ખોળો ખૂંદાવે છે. સંતાન વિના પણ જીવન સૂનુંસૂનું છે. જે સ્ત્રીને ન તો કોઈ દેહ ખૂંદનારો મળ્યો, ન કોઈ ખોળો ખૂંદનારો મળ્યો તેને જીવન નિસ્તેજ, નિષ્પાણ લાગે છે. આમાં અપવાદ હોઈ શકે, પણ મોટા ભાગે આવું જ હોય છે.

અયોધ્યામાં બધા પ્રકારના યજ્ઞો કરનારા પુરોહિતો ઘણા હતા, પણ પુત્રેષ્ટિયજ્ઞ કોઈને આવડતો ન હતો. પુત્રેષ્ટિયજ્ઞ કરાવતાં તો માત્ર ઋષ્યશૃંગ-ઋષિને જ આવડતું હતું. પણ તેમને નગરમાં લાવવા કેવી રીતે? તેઓ તો વનમાં એકાન્તમાં તપસ્વીજીવન જીવતા હતા અને રાજા-મહારાજા — શ્રીમંત-ધનાઢ્ય લોકોથી દૂર રહેતા હતા.

સાધુ-સંતો ત્રણ પ્રકારના હોય છે: 1. દૂર એકાન્તમાં એકાકી રહીને સાધના કરનારા, 2. નગરોમાં રહીને લોકો સાથે ઓતપ્રોત થઈને લોકહિતનાં કાર્યો કરનારા. અને 3. લૌકિક અપેક્ષાઓ પૂરી કરવા શ્રીમંતો અને સમર્થ લોકોને ત્યાં વારંવાર આવજા કરનારા. પ્રથમ પ્રકારના ઋષિ-મુનિઓને નગરમાં લાવવા, ઘરોઘરમાં પધરાવવા એ બહુ કઠિન કામ હોય છે, કારણ કે તેઓ નિઃસ્પૃહ હોય છે. સ્પૃહા જ લોકોને દોડાવે છે. જ્યાં કશી સ્પૃહા જ નથી ત્યાં દોડાદોડી નથી હોતી, સ્થિરતા હોય છે. ઋષ્યશૃંગને અયોધ્યા લાવવા કેવી રીતે?

એક ઉપાય સૂઝ્યો. તેઓ અંગદેશના રાજા રોમપાદના જમાઈ છે. જો રોમપાદ ભલામણ કરે તો કામ થઈ જાય. ભલામણનો યુગ ત્યારે પણ હતો. પોતાની ભલામણથી જો કોઈનું ભલું થતું હોય તો ભલામણ કરવી જોઈએ; પણ તેમાં કાળજી એટલી રાખવાની કે તે ખોટા માણસ માટે ખોટી ન હોય. સમર્થ હોવા છતાં પણ જેઓ કદી કોઈની ભલામણ નથી કરતા તેઓ સિદ્ધાન્તવાદી કે આદર્શવાદી તો હોઈ શકે. પણ સાચા કામમાં પણ ઉપયોગી ન થવાથી નિરુપયોગી પણ થઈ શકે, સામર્થ્ય હોવા છતાં પણ સાચા કામમાં નિરુપયોગી રહેવું તે ઉપકાર કરવાની તકો ગુમાવનારું કાર્ય કહેવાય, જે જીવન ધન્યતાને હણી નાખે છે.

અંગદેશનો રાજા રોમપાદ દશરથનો મિત્ર હતો તેથી બધા મંત્રીમંડળ સાથે દશરથ રોમપાદને ત્યાં પહોંચી ગયા.

6. પુત્રેષ્ટિયજ્ઞ

ચુસ્ત ત્યાગી જીવન પણ ગરજ વિનાનું હોતું નથી, બલકે જો ત્યાગી જીવન પરાવલંબી હોય તો તે વધુ ગરજવાન બની જતું હોય છે, તો પછી સંસારી જીવનની તો વાત જ શી? સંસારી જીવન પરસ્પરની ગરજથી ભરપૂર હોય છે. ગરજ રાખવી કે થવી એ બહુ ખોટું નથી, પણ ગરજ પતી ગયા પછી ‘હું કોણ અને તું કોણ?’ એમ ઉપકારને ભૂલી જવો તે મહાદૂષણ કહેવાય.

રાજા દશરથને રોમપાદની ગરજ થઈ, કારણ કે ઋષ્યશૃંગઋષિને અયોધ્યા લાવવા હતા, તેથી દશરથરાજા પરિવાર સહિત રોમપાદની રાજધાનીમાં પહોંચી ગયા. બને ત્યાં સુધી સુખ-પ્રવાસમાં પરિવારને - ખાસ કરીને પત્નીઓને સાથે લઈ જવી. સ્ત્રીઓ પ્રવાસઘેલી હોય છે. તેમાં પણ પ્રિયજનોની સાથેનો પ્રવાસ તેમને વધુ સુખ આપનારો બની જતો હોય છે.

રાજા રોમપાદે દશરથનું ખૂબ ભવ્ય સ્વાગત કર્યું. દશરથે પોતાના આવવાનું કારણ બતાવ્યું. “ઋષ્યશૃંગ-ઋષિ વન છોડીને ક્યાંય જતા નથી અને મારે તેમની ખાસ જરૂર છે, તો ગમે તેમ કરીને તેમને મારે ત્યાં મોકલો. તેઓ તમારા જમાઈ થાય છે તેથી તમારી વાત માનશે.”

રોમપાદે ઋષ્યશૃંગ-ઋષિને કેમ જમાઈ બનાવ્યા તેની કથા સંભળાવવા માંડી.

એક વાર અમારા રાજ્યમાં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો. ચારે તરફ અન્નજળ વિના લોકો ટળવળવા લાગ્યા. હવે શું કરવું? મંત્રીઓએ રસ્તો બતાવ્યો: જો ભરપૂર વરસાદ થાય તો જ પ્રજા બચી શકે. પણ ભરપૂર વરસાદ લાવવો ક્યાંથી? મંત્રીઓએ કહ્યું કે જો ઋષ્યશૃંગ-ઋષિ અહીં આવે તો વરસાદ થાય. સામાન્ય લોકો લૌકિક માન્યતાઓમાં જીવન જીવતા હોય છે. લૌકિક માન્યતાઓ બધી બુદ્ધિપૂર્વકની નથી હોતી, બલકે એમ કહી શકાય કે બુદ્ધિપૂર્વકની માન્યતાઓ કરતાં બુદ્ધિ વિરુદ્ધની માન્યતાઓ વધુ પ્રચલિત હોય છે.

વિભાંડક-ઋષિના પુત્ર ઋષ્યશૃંગ-ઋષિ ક્યાંય બહાર જતા નથી. તેઓ ભલા ને વન ભલું. તેમને માતા ન હતી, કારણ કે તેઓ હરણીના પુત્ર હતા. એકાકી રહેનારા માણસો લાંબો સમય કામના વેગને રોકી શકતા નથી. જો તેમને નર કે નારી ન મળે તો તેઓ કોઈ વાર અતિઉગ્ર આવેગમાં પશુઓ સાથે પણ કામભોગ કરી બેસતા હોય છે. વિભાંડક-ઋષિને હરણીથી પુત્ર થયો. તેમને શીંગડું હોવાથી ઋષ્યશૃંગ નામ પડ્યું. પણ માતા ન હોવાથી વિભાંડક-ઋષિએ પોતે જ તેમનો ઉછેર કર્યો. તેમણે એવો ઉછેર કર્યો કે તેમને કદી કામવાસના જ ન થાય તે માટે તેમણે તેમને કદી કોઈ સ્ત્રી બતાવી જ નહીં. તેઓ એમ જ સમજતા હતા કે વિશ્વમાં માત્ર એક જ પુરુષજાતિ જ છે, નારીજાતિ છે જ નહીં. નારીવર્ગને જોવાથી, તેમનાં હાવભાવ-નખરાં વગેરે જોવાથી પુરુષો તેમના પ્રત્યે લલચાતા હોય છે. પણ વિભાંડક-ઋષિના પ્રયત્નથી ઋષ્યશૃંગે કદી સ્ત્રી જોઈ જ ન હતી, તેથી સ્ત્રી પ્રત્યેનું આકર્ષણ જ જાગ્યું ન હતું. તેઓ ચુસ્ત બ્રહ્મચારી હતા.

રોમપાદે મંત્રીઓની સલાહથી કેટલીક રૂપાળી સ્ત્રીઓને તૈયાર કરી અને વનમાં ઋષિના આશ્રમે મોકલી. આ સ્ત્રીઓ આશ્રમની નજીક વાજિંત્રો સાથે નૃત્યગાન કરવા લાગી. ઋષ્યશૃંગઋષિએ પ્રથમ વાર આવો મીઠો સ્વર સાંભળ્યો. આ પહેલાં તેમણે કદી સ્ત્રીને જોઈ તો ન હતી, પણ તેનો સ્વર પણ સાંભળ્યો ન હતો. પરમેશ્વરે નર-નારીની રચનામાં ઘણી સમાનતા અને ઘણી વિષમતા પણ રાખી છે. બન્નેની સ્વરપેટીઓ જુદી-જુદી બનાવી. આવું કેમ કર્યું હશે તે કહેવું કઠિન છે. કદાચ બન્નેનાં વ્યક્તિત્વ એક ન થઈ જાય તે માટે જ આવું કર્યું હશે! જે હોય તે, પણ કદાચ સ્ત્રીને પુરુષની અને પુરુષને સ્ત્રીની સ્વરપેટી લાગી જાય તો બન્નેને જરાય ન ગમે.

વિભાંડક-ઋષિની ગેરહાજરીમાં લાગ જોઈને પેલી રૂપાળી સ્ત્રીઓ એકલા પડેલા ઋષ્યશૃંગ પાસે જવા લાગી અને જાણીકરીને સ્પર્શ કરાવીને ફળ-ફૂલ ખવડાવીને તેમને આકર્ષવા લાગી. ઋષિને પણ આવો સુંવાળો સ્પર્શ પહેલી જ વાર અનુભવાયો હોવાથી નવાઈ લાગવા માંડી. સ્ત્રીના સ્વરની માફક સ્પર્શ પણ સાવ જુદો જ બનાવાયો છે. અંતે ઋષિ તન્મય થઈ ગયા.

બધાં આકર્ષણો આગળ કદાચ ટકી શકાય, પણ સ્ત્રીના આકર્ષણ આગળ અડીખમ ટકી રહેનારો પુરુષ જન્મ્યો નથી. પેલી રૂપાળી સ્ત્રીઓએ વિભાંડક-ઋષિની ગેરહાજરીમાં ઋષ્યશૃંગ-ઋષિનું અપહરણ કરી લીધું. તે સ્ત્રીઓનો સ્પર્શ ઋષિને એટલો ગમ્યો કે તેમના વિના રહી ન શકે. રૂપાળી સ્ત્રીઓનું ગાઢ આલિંગન વગેરે તો ભાન ભુલાવી દે તેવું લાગ્યું. અંતે ઋષિને રોમપાદને ત્યાં લઈ આવ્યા. જેવો તેમણે રાજ્યમાં પગ મૂક્યો કે ધોધમાર વરસાદ તૂટી પડ્યો. દુષ્કાળ સમાપ્ત થઈ ગયો. પ્રજા સુખી થઈ ગઈ. કોઈના પગલે સુખશાંતિ અને સમૃદ્ધિ આવતાં હોય છે, તો કોઈના પગલે આપત્તિઓ આવતી હોય છે તેવી લોકોની ધારણાઓ હોય છે તે આજે સાબિત થઈ.

ઋષિકુમારના તપસ્વીજીવનને જોઈને રાજાએ પોતાની કન્યા શાન્તા તેમને પરણાવી, ધૂમધામથી લગ્ન કર્યા અને પછી વિદાય કર્યા. તેમને એક પુત્ર પણ થયો. હજી પણ તેઓ વનમાં જ ઋષિજીવન જીવે છે. આ થઈ ઋષિની કથા. લોકોની કેવીકેવી કથાઓ હોય છે!

દશરથરાજાના આગ્રહથી રોમપાદ રાજા ઋષ્યશૃંગને ભલામણ કરવા શૃંગવેરપુરથી નજીકના વનમાં આવેલા આશ્રમમાં ગયા અને વિભાંડકમુનિના પુત્ર ઋષ્યશૃંગને પત્ની શાન્તા અને પુત્ર સહિત અયોધ્યા લઈ આવ્યા. ઋષિને લાવવાનો પ્રયત્ન સફળ રહ્યો.

અંતે રાજા દશરથે ઋષિની સંમતિથી પુત્રેષ્ટિયજ્ઞ શરૂ કર્યો. યજ્ઞ પૂર્ણ થયો અને યજ્ઞની પ્રસાદીરૂપ પાયસને ત્રણે રાણીઓને વહેંચી દેવામાં આવ્યું. રાણીઓએ બહુ જ શ્રદ્ધાથી પોત-પોતાના ભાગનું પાયસ ભક્ષણ કર્યું, રાજા દશરથ કૃતાર્થ થયા.

7. પુત્રજન્મ

જે વસ્તુ સહજ પ્રાપ્ત ન થતી હોય, ઘણા પ્રયત્નો પછી તડપાવી-તડપાવીને પ્રાપ્ત થતી હોય તેની પ્રાપ્તિ પહેલાં તેનો પ્રતીક્ષાકાળ બહુ કપરો હોય છે. દશરથરાજાનું નિઃસંતાનપણું સ્વયં દુઃખદાયી હતું. સંતાન માટે રાણીઓ ઝૂરતી હતી તેવામાં છેલ્લા પ્રયત્ન તરીકે તેમને ઋષ્યશૃંગ મળ્યા. તેમણે પુત્રેષ્ટિયજ્ઞ કરાવ્યો અને વિદાય થયા. તેઓ તો વિદાય થયા પણ રાજા અને રાણીઓને લાંબો પ્રતીક્ષાકાળ આપતા ગયા. શ્રદ્ધા ગમે તેટલી દૃઢ હોય તોપણ થશે કે નહીં તેવી શંકાને સ્થાન મળતું જ હોય છે. તેમાં પણ જે લોકો ઘણા પ્રયોગો કરીને નિષ્ફળ ગયા હોય, છેતરાયા હોય તેમને તો શંકા-કુશંકા થયા જ કરે.

થોડા જ દિવસોમાં ગર્ભાધાન થઈ ગયું છે તેનો ખ્યાલ આવી ગયો. કુદરતે પણ બધાં લક્ષણો મૂક્યાં છે. અનુભવી સ્ત્રીઓને તરત જ ખબર પડી જાય કે ગર્ભાધાન થઈ ચૂક્યું છે. સંતાન માટે વરસોથી તરસતી સ્ત્રી માટે આ કાળ બહુ જ સંવેદનશીલ હોય છે. તેનું મન ઉદરમાં ને ઉદરમાં રહે છે. તે જાગતી-ઊંઘતી ગર્ભ સાથે મનોમન વાતો કરે છે. પુરુષને ગર્ભાવસ્થા અને પ્રસૂતિનો જરાય અનુભવ નથી હોતો. તે સ્ત્રીને સમજી શકતો નથી. આ કાળમાં સ્ત્રીને બહુ જ સાયવવાની જરૂર હોય છે. તેની ઉપેક્ષા કે તિરસ્કાર ન થવો જોઈએ. તેનું મન ભર્યુંભર્યું રહેવું જોઈએ. તે કુળ-દીપકની નિર્મિતિ કરી રહી છે. આ મહાન કાર્ય તે જ કરી શકે, પુરુષ નહીં. આ કાળમાં પતિ અને પરિવાર જ્યારે સગર્ભાને વહાલ-પ્રેમ કરે છે. તે ગર્ભસ્થ શિશુને પહોંચે છે અને તેથી તે પુષ્ટ થાય છે.

બહુ લાંબો પ્રતીક્ષાકાળ પૂરો થયો. ચૈત્ર સુદ નવમી તિથિ આવી ગઈ. પાયસભક્ષણને બાર મહિના થઈ ચૂક્યા હતા. કૌશલ્યાને પ્રસવપીડા ઊપડી. પુરુષને પ્રસવપીડાનો કશો અનુભવ નથી હોતો. પ્રસવપીડા અને તેમાં પણ પ્રથમ પ્રસવપીડા તો પ્રાણહરણ જેવી હોય છે, પણ સ્ત્રી સહન કરી લે છે. માતા બનવું સરળ કામ નથી. હા, પિતા બનવું સરળ છે. સ્ત્રીને પત્ની થવાની પણ પ્રથમ પીડા હોય છે, પણ પીડા પછીનો આનંદ પીડાને ભુલાવી દે છે. પ્રસૂતિ પછી માતા જ્યારે નવજાત શિશુને જુએ છે ત્યારે તેની ધન્યતાની કોઈ ઉપમા ન કહેવાય. ત્રણે રાણીઓ ધન્યધન્ય થઈ ગઈ. કૌશલ્યાને એક, કેકેયીને એક અને સુમિત્રાને બે જોડકા પુત્રો થયા. એક પુત્ર માટે તરસતા દશરથને એકસાથે ચાર પુત્રો મળ્યા. દશરથનાં આનંદ અને ધન્યતાની કોઈ સીમા ન રહી. પુત્રવતી પત્નીઓ પતિને પ્રિય લાગતી હોય છે, કારણ કે લગ્નજીવનનો સીધો ઉદ્દેશ વંશવૃદ્ધિ છે. તે થાય એટલે ધન્યતા. બારમા દિવસે નામકરણવિધિ થઈ, કૌશલ્યના પુત્રને રામ, કેકેયીના પુત્રને ભરત, સુમિત્રાના પુત્રને લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ન નામ આપવામાં આવ્યાં.

વાલ્મીકિ રામાયણ અને તુલસી રામાયણમાં આ જન્મપ્રસંગની પ્રસ્તુતિ સાવ જુદી છે. વાલ્મીકિ સીધી-સાદી ભાષામાં દશરથના ઘરે પુત્રજન્મ કરાવે છે. કશો આડંબર નહીં. પણ તુલસીદાસજી આ પ્રસંગને ભવ્યાતિભવ્ય ચીતરે છે. કારણ કે દશરથના ઘરે પુત્ર નહીં ભગવાન — અરે, સાક્ષાત્ વિષ્ણુ ભગવાન અવતર્યા છે. તુલસીદાસજીની કવિતા સોળે કળાએ ખીલી ઊઠી છે:

“ભયે પ્રગટ કૃપાલા !”

છંદમાં કવિતા પોતે ધન્યધન્ય થઈ ગઈ છે. વિચાર આવે છે કે આ બધા છંદ-ચોપાઈઓ રચતી વખતે સ્વયં તુલસીદાસજીની દશા કેવી હશે! કવિ અને કથાકાર પોતાની કવિતા અને વાણીથી પ્રથમ પ્રભાવિત થતા હોય છે. જે પ્રભાવિત થાય તે જ બીજાને પ્રભાવિત કરે. જે પોતે જ પોતાનાથી પ્રભાવિત ન થાય તે બીજાને ઝોકાં ખાતો કરી દે.

દશરથનો રાજમહેલ હર્ષ અને આનંદના ફુવારાથી છલકી ઊઠ્યો. માણસ ઇચ્છે કે ન ઇચ્છે, જીવનમાં થોડાઘણા અંશે હર્ષ અને શોકના પ્રસંગો આવતા જ હોય છે. હર્ષના પ્રસંગો સૌને ગમે છે, જ્યારે શોકના પ્રસંગો કોઈને ગમતા નથી. પણ માત્ર હર્ષના જ પ્રસંગોથી જીવન ભરપૂર રહે અને શોકના પ્રસંગો આવે જ નહીં તેવી જીવનવ્યવસ્થા કરી શકાતી નથી - કોઈ દ્વારા કોઈની પણ નહીં. તેથી એમ કહી શકાય કે જીવનનું સંપૂર્ણ સંચાલન આપણા હાથમાં નથી. જો આપણા હાથમાં જ હોત તો હર્ષ જ હર્ષ થયા કરત.

8. યજ્ઞરક્ષા માટે રામ-લક્ષ્મણ વનમાં

સુખના દિવસો બહુ ઝડપથી પસાર થતા હોય છે. ખરેખર તો કાળની ગતિ સાપેક્ષ છે. કોઈ વાર તે બહુ ઝડપથી દોડવા માંડે છે, તો કોઈ વાર ધકેલવાથી પણ ધકેલાતો નથી. સમય માત્ર પોતાની જ ગતિથી નથી ચાલતો, તે વ્યક્તિની દશાથી પણ ચાલે છે. અને કોઈની પણ દશા કદી એકધારી ચાલતી નથી. દશરથની દશા અત્યારે સર્વોત્તમ કક્ષાએ ચાલી રહી છે, તેથી વર્ષો વીતતાં વાર ન લાગી. જોતજોતાંમાં ચારે પુત્રો યુવાવસ્થાના ઉંબરે પહોંચી ગયા. અવસ્થાની સાથે પ્રશ્નો પણ ચાલતા હોય છે. પ્રશ્નો હોય તો પ્રયત્નો હોય. પ્રશ્નો જ ન હોય તો પ્રયત્નો પણ ન હોય. પ્રશ્નો વિનાનું જીવન કદી તરવરાટવાળું ન હોય, મડદા જેવું નિસ્તેજ અને જડતાભર્યું હોય. કેટલીક વાર કેટલાક લોકો તેને ભૂલથી નિવૃત્તિમાર્ગ કહી બેસે છે, જે યોગ્ય ન કહેવાય.

પ્રશ્નોના ઉકેલ બે રીતે થતા હોય છે: 1. માતા-પિતા, વડીલો વગેરે અભિભાવકો દ્વારા અને 2. સ્વયં પોતાના દ્વારા. શૈશવકાળ અને બાલ્યકાળના પ્રશ્નો માતા-પિતા ઉકેલે છે. શિશુને કશી જ ખબર નથી હોતી. તેને તો ભૂખ્યું થાય એટલે માત્ર રડતાં જ આવડે છે. તેનું રડવું જ પ્રશ્નની સૂચના આપે છે. માતા તેનો પ્રશ્ન ઉકેલે છે. પશુ-પક્ષીઓની પણ આવી જ સ્થિતિ છે.

પગભર થયેલું બાળક પ્રશ્નો ઉકેલવાની શરૂઆત કરતું હોય છે. આપણી જીવનપદ્ધતિમાં વડીલશાહીની પ્રધાનતા રહી છે, અર્થાત્ બધાંના બધા પ્રશ્નો વડીલો ઉકેલે. વડીલોની છત્ર-છાયા હોય ત્યાં આશ્રિતોને કોઈ ચિંતા જ ન હોય, પણ જો વડીલોની અવગણના કરીને યુવાનો પોતાના પ્રશ્નો ઉકેલવા માંડે તો તેથી વડીલોને આઘાત લાગે. “હવે મને કોઈ પૂછતું નથી” એવો અસંતોષ પેદા થાય, જે વૃદ્ધાવસ્થાને ચિંતા અને ગ્લાનિથી ભરી દે. પશ્ચિમમાં આનાથી ઊલટું છે. યુવાનો પોતે જ પોતાના પ્રશ્નો ઉકેલે. વડીલોની જરૂર જ નહીં. કદાચ વડીલો સહાયક થવા માગે તો તેને દબલ માને. વડીલો દબલ કરે નહીં. વડીલો પોતાની મસ્તીમાં મસ્ત રહે.

ચારે પુત્રોને મૂછનો દોરો ફૂટવા લાગ્યો છે તેથી દશરથને ચિંતા થાય છે કે હવે આમનાં લગ્ન કરી દેવાં જોઈએ. કન્યાનું વક્ષઃસ્થળ અને કુમારનો મૂછનો દોરો કામદેવની પધરામણીનાં નગારાં કહેવાય. ડાહ્યાં માતા-પિતા આ નગારાંનો રણકાર સાંભળતાં જ તેમનાં લગ્નની વેતરણમાં પડી જાય. કુમાર-કુમારિકાને કશું વિચારવાનું નહિ, કશું શોધવાનું નહિ. બધું વડીલો જ કરી આપે. હવે આ વ્યવસ્થા લગભગ રહી નથી. પણ હતી ત્યારે તેનું એક બહુ મોટું જમાપાસું પણ હતું. કોઈની જુવાની અભડાતી નહીં. જુવાની સચવાઈ જતી. વરકન્યાઓ સાચી સોહાગરાત મનાવતાં. હવે સોહાગરાત હોતી જ નથી અને કદાચ હોય તો તે વાસી હોય છે. સોહાગની રાત્રીએ કન્યા વરને પોતાનું અખંડ શિયળ અર્પણ કરતી હોય છે, જેની કોઈ કિંમત જ ન કરી શકાય. અને પછી તે જીવનભર શીલવતી થઈને જીવતી હોય છે. હવે એવું નથી હોતું. શિયળ વિનાની સોહાગરાત કાળીચૌદશ જેવી બિહામણી અને અવિશ્વસનીય બની જાય. તે ચિરંજીવી ન પણ હોય. ગાજરની પિપૂડી કહેવાય. વાગે ત્યાં સુધી વગાડી લેવાની, પછી ફેંકી દેવાની.

પુત્રોની યુવાની દશરથને પ્રેરણા આપે છે — કન્યા શોધો. કન્યાનું વક્ષઃસ્થળ પિતાને પ્રેરણા આપે છે — વર શોધો. વર શોધો, નહીં શોધો તો પછી પસ્તાશો. જુવાનીને સાચવવી બહુ કઠિન કામ કહેવાય. કદાચ પુરુષ તો સાચવે, પણ સ્ત્રી માટે તો તે બહુ જ કપરું કામ કહેવાય. માણસ બગડતો નથી, કુદરતના પ્રચંડ આવેગો તેને બગાડે છે. આવેગોની સુનામી આવે તેના પહેલાં પાળ બાંધી લે તેને ડાહ્યા વડીલ કહેવાય. રોજ સુનામીનો ખળભળાટ સંભળાતો હોય છતાં આંખ આડા કાન કરે તેને છતી આંખે આંધળા કહેવાય.

દશરથનું મન વિચારોના ચક્રોળે ચઢ્યું છે. તેવામાં દ્વારપાળે દોડતા આવીને સમાચાર આપ્યા કે વિશ્વામિત્ર મુનિ પધાર્યા છે. આખા મહેલમાં ખળભળાટ થઈ ગયો. કોઈ રાજા-મહારાજા જેવી વિશિષ્ટ વ્યક્તિને ત્યાં કોઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિથી ઓચિંતું જવાય નહીં. પહેલેથી બધો કાર્યક્રમ નિર્ધારિત કરવો જોઈએ, જેથી ઉભય પક્ષને અનુકૂળતા રહે. પણ તે સમયમાં ઋષિમુનિઓનું એટલું બધું માન હતું કે તેમનો ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં પ્રવેશ માન્ય હતો.

સિંહાસન છોડીને દશરથ સામે ચાલીને સ્વાગત કરવા દોડ્યા. કોઈને ત્યાં અતિથિની આવન-જાવન થાય તો તેની કક્ષાનું માપ તેના

સ્વાગત-વિદાય ઉપરથી કાઢી શકાય. છેક નગરની ભાગોળ સુધી જઈને સ્વાગત કરવામાં આવે તો જ ઉત્તમ કહેવાય. ઘરના દરવાજે જઈને સ્વાગત કરાય તો તે મધ્યમ કહેવાય. પોતાના આસન ઉપર ઊભા થઈને સ્વાગત કરાય તો તે નિમ્ન કહેવાય. આસન ઉપર બેઠાંબેઠાં આવકાર અપાય તો તે અધમ કહેવાય. પોતે હાજર જ ન રહેવું તે અપમાન કહેવાય. આવનાર સમાન કક્ષાનો કે મહાન કક્ષાનો હોય, તેમ છતાં તેને પોતાનાથી ઊતરતા આસને બેસાડવો તે અપમાન કહેવાય. આવી જ રીતે વિદાય વખતે પણ છેક ભાગોળ સુધી, ઘરના દરવાજા સુધી, ઊભા થઈને અને બેઠાંબેઠાં જ વિદાય અપાય તો તેની પણ તેવી જ કક્ષાઓ કહેવાય.

વિશ્વામિત્રમુનિનું સ્વાગત કરીને રાજા દશરથ તેમને મહેલમાં લઈ આવ્યા. આખા મહેલમાં ખળબળાટ મચી ગયો. આવનાર મુનિનાં પ્રભાવ અને વ્યક્તિત્વ એવાં હતાં કે લોકો તેમનાથી ભયભીત પણ થઈ જતા. યથાયોગ્ય આસન ઉપર બેસાડ્યા પછી રાજા દશરથે આવવાનું પ્રયોજન પૂછ્યું, તો વિશ્વામિત્રે કહ્યું, “મને રાક્ષસો હેરાન કરે છે, યજ્ઞકાર્ય કરવા દેતા નથી, વારંવાર વિક્ષેપ કરે છે અને વિઘ્ન નાખે છે.”

ત્યારે પણ રાક્ષસો હતા. જે સત્કર્મો ન થવા દે તેને રાક્ષસ કહેવાય. પ્રજામાં કેટલીક વ્યક્તિઓ કે પછી કેટલાક વર્ગો હિંસક રીતે સત્કર્મના વિરોધી થઈ જાય ત્યારે તેને રાક્ષસત્રાસ કહેવાય. સત્કર્મોનો વિરોધ બે રીતે થતો હોય છે: એક તો વ્યક્તિવિરોધથી વિરોધ થાય અને બે, વૈચારિક રીતે વિરોધ થાય. પ્રથમ વિરોધ મોટા ભાગે વૈયક્તિક હોય છે, જ્યારે બીજો વિરોધ વર્ગીય હોય છે. વૈચારિકતા વર્ગ પેદા કરે છે. આજની માફક કદાચ ત્યારે પણ અગ્નિમાં કીમતી દ્રવ્યો, ઘી-તેલ વગેરે બાળવાનો વિરોધ કરનારો કોઈ વર્ગ હશે. વનમાં આવો વર્ગ વિશ્વામિત્ર જેવા તપસ્વીઓને શાન્તિથી તપ કરવા નહીં દેતો હોય, તેથી ત્રાસીને વિશ્વામિત્રજી દશરથ રાજાની સહાય લેવા આવ્યા હશે.

યોગ્ય સ્વાગતાદિ કર્યા પછી દશરથે પૂછ્યું, “મહારાજ, કેમ પધારવું થયું?” જે કાર્ય હોય તે કહો, હું તમારી આજ્ઞા પૂરી કરીશ.”

રાજા વચનથી બંધાઈ ગયા. મુત્સદ્દી રાજાએ “આજ્ઞા પૂરી કરીશ” એમ કહેવાની જગ્યાએ “જે શક્ય હશે તે કરવા પ્રયત્ન કરીશ” તેમ કહેવું જોઈએ. રાજાનું બોલેલું મિથ્યા ન થાય, તેથી સમજી-વિચારીને બોલવું જોઈએ. મહાન માણસ પણ જ્યારે લાગણીના અતિરેકમાં વહેતો હોય ત્યારે તેને બોલવામાં ભાન રહેતું નથી. રાજા રાજદરબારમાં અતિશય લાગણીવાળો ન હોવો જોઈએ, ધીર-ગંભીર હોવો જોઈએ. સૌની વચ્ચે લાગણીનો અતિરેક કે હસી-મજાકનો અતિરેક બતાવનાર પોતાના વ્યક્તિત્વને છીછરું બનાવી દેતો હોય છે.

વિશ્વામિત્રજી આવા જ વચનની આજ્ઞા રાખતા હતા. તેમણે તરત જ માગણી કરી કે “મને યજ્ઞરક્ષા માટે તમારા બન્ને પુત્રો રામ-લક્ષ્મણ આપો. હું તેમને લેવા આવ્યો છું.”

મુનિની માગણીથી રાજાને આઘાત લાગ્યો. પુત્રો હજી કિશોર છે. તેઓ કદી ઘરની બહાર નીકળ્યા નથી - કહો કે નીકળવા દીધા નથી. વ્યક્તિમોહ અને વ્યક્તિવિકાસ બન્ને સાથે નથી રહેતા. વ્યક્તિવિકાસ માટે યુવાવસ્થામાં દેશ-પરદેશ-ભ્રમણ આવશ્યક છે. જે વ્યક્તિ યુવાવસ્થામાં પણ ઘરકૂકડી થઈને ઘરમાં જ બેસી રહે છે તેનો બૌદ્ધિક વિકાસ નથી થતો હોતો. દુનિયા જોવાથી દુનિયાને સમજી શકાય છે. જે સમજી શકે છે તે જ તરી શકે છે.

મુનિની માગણીથી માત્ર રાજાને જ નહીં, પૂરા પરિવારને આઘાત લાગ્યો. રામ-લક્ષ્મણ પ્રત્યે સૌને પ્રેમ છે અને તે વિકાસ-અવરોધી હોવાથી મોહ બની ગયો છે. પાછલી જિંદગીમાં પુત્રપ્રાપ્તિ કરનાર પ્રત્યેક માતા-પિતાની આવી જ દશા હોય છે. અનેક પ્રકારનાં ગલ્લાંતલ્લાં કર્યા પછી વિશ્વામિત્રમુનિ કોપી ઊઠ્યા. દુર્વાસા, પરશુરામ અને વિશ્વામિત્રમુનિની છાપ કોધી મુનિઓની છે. અને તેમનો કોધ પરિણામશૂન્ય નથી હોતો, તેથી બધાં ડરે છે. સામર્થ્ય અને કોધ એકબીજાથી મોટા ભાગે જોડાયેલાં રહે છે. કોધ વિનાનું સામર્થ્ય દુર્લભ છે.

અંતે મહામંત્રી વશિષ્ઠ અને વામદેવ વગેરેની સલાહ અને આશ્વાસનથી રાજા દશરથ રામ-લક્ષ્મણને યજ્ઞરક્ષા માટે મુનિને આપવા તૈયાર થઈ ગયા. રામ-લક્ષ્મણનો આ પ્રથમ કર્તવ્યમાર્ગ હતો. સાહસ વિનાનું શૌર્ય કાટ લાગતા લોઢા જેવું છે, જે પડ્યુંપડ્યું કટાઈ જતું

હોય છે. અને પ્રજારક્ષા - તેમાં પણ ધર્મરક્ષા કરવી એ રાજાનું પ્રથમ કર્તવ્ય કહેવાય. તે નિમિત્તે રામ-લક્ષ્મણ મુનિની સાથે વનમાં જવા નીકળી પડ્યા.

વાત્મીકિ કરતાં તુલસીદાસજીએ આ પ્રસંગને બહુ જ ભાવાતિરેકથી આલેખ્યો છે, કારણ કે તેમના માટે શ્રીરામ ભગવાન છે.

૧. અયોધ્યાથી વિદાય

પ્રવાસ જ્ઞાનવર્ધક તો હોય છે, પણ સુખવર્ધક નથી હોતો. તેમાં પણ પૂર્વ-આયોજન વિના જ જેઓ પ્રવાસે નીકળી પડે છે તેઓ વધુ અગવડો ભોગવતા હોય છે. આયોજનપૂર્વકનો પ્રવાસ કદાચ ઓછી અગવડો ભોગવાવે છે. અગવડોનું દુઃખ જ ખરું દુઃખ છે અને સગવડોનું સુખ જ ખરું સુખ છે. સગવડો સૌને ગમે છે અને સગવડો માટે સૌને અપેક્ષાઓ રહે છે. સાથીદારોની ચઢતી સગવડો ઈર્ષ્યાનું કારણ બને છે. અને અહીંથી માનસિક દુઃખો શરૂ થાય છે. આયોજનપૂર્વક પ્રવાસ કરનારા પશ્ચિમના લોકોએ ઘણી સગવડો વિકસાવી છે. કેટલીક વાર તો ઘર કરતાં પણ વધુ સગવડો પ્રવાસમાં મળી રહે તેવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવતી હોય છે. આ વ્યવસ્થાથી એક તરફ પ્રવાસીઓ સુખી થાય છે, તો બીજી તરફ પ્રવાસઉદ્યોગ બહુ ખીલે છે. ખીલેલો ઉદ્યોગ પ્રજાને રોજી આપે છે અને રોજીથી પ્રજા અને રાષ્ટ્ર સમૃદ્ધ થતાં હોય છે.

પણ રામ-લક્ષ્મણને તો વનપ્રવાસ કરવાનો હતો. વનપ્રવાસમાં સુખ-સગવડો અને એશ-આરામ ન હોય, અગવડો જ અગવડો હોય અને તેમાં પ્રથમ વાર જ આવું સાહસ કરનાર રાજકુમારો માટે તો તે પીડાદાયક પણ થઈ જાય. પગપાળા વનપ્રવાસમાં મહત્ત્વના બે શારીરિક અવરોધો પેદા થતા હોય છે: એક તો તડકો લાગવાથી શરીરનો વર્ણ કાળો પડવા લાગે છે અને બીજું ચાલ-ચાલ કરવાથી થાકી જવાય છે. અજાણ્યાં પાણી પીવાથી મેલેરિયા જેવા રોગો પણ થઈ શકે છે. આ બધાથી મુક્ત રહેવાનાં અત્યારે જેમ કીમ તથા ઈજેક્શનોની વ્યવસ્થા થઈ છે, તેમ તે વખતે વિશ્વામિત્રજીએ પણ બે વિદ્યાઓ શોધી કાઢી હતી.

બલા અને અતિબલા નામની આ બે વિદ્યાઓ જેની પાસે હોય તેને થાક ન લાગે અને કોઈ ચેપી રોગ પણ ન લાગે.

અયોધ્યાથી નીકળીને છ કોશ — દશ માઈલ દૂર સરયૂનદીના કિનારે આવી પહોંચ્યા. સતત પંદર કિલોમીટર ચાલચાલ કરવાથી અને સૂર્યાસ્ત થઈ રહ્યો એટલે મુનિએ અહીં જ રાત્રિવાસો કરવાનું નક્કી કર્યું. બધાએ સરયૂનદીમાં સ્નાન કર્યું. સ્નાન કરવાથી થાક ઊતરી ગયો અને સ્ફૂર્તિ આવી ગઈ. પછી સંધ્યાવંદન થયું. જે પ્રાપ્ત હતાં તે કંદ-મૂળ-ફળ ખાધાં અને પછી ઘાસની પથારી બનાવી સૂવા ચાલ્યા ગયા. સૂવા જતાં પહેલાં બન્ને ભાઈઓએ મુનિને વંદન કર્યા. નેતા વિના લાંબો પ્રવાસ ન કરાય અને નેતાને સવાર-સાંજે સહપ્રવાસીઓએ માન આપવું જ જોઈએ. નેતાને માન આપવાથી આજ્ઞાંકિતતા આવે અને તો જ અનુશાસન આવે. અનુશાસન વિના મોટી જમાતનો સહપ્રવાસ લાંબો સમય ચાલી શકે નહીં.

વિશ્વામિત્ર અને રામ-લક્ષ્મણ સરયૂકિનારે ઘાસની પથારીમાં સૂઈ ગયા. આ ઐચ્છિક અગવડનો સ્વીકાર હતો. જે લોકો ભરપૂર સગવડો ભોગવતા હોવા છતાં પણ જરૂર પડે ત્યારે ઘોર અગવડો પણ સહી શકે છે તેઓ જીવનમાં ઓછા દુઃખી થાય છે. જે લોકો સગવડો ભોગવ્યા પછી થોડી પણ અગવડ ભોગવી શક્તા નથી અને હાલતોબા મચાવતા રહે છે તેઓ દુઃખ કરતાં પણ વધુ દુઃખી થતા હોય છે. તેમને પ્રવાસમાં સાથે ન લેવા જોઈએ.

થોડી જ વારમાં ત્રણેનાં નસકોરાં બોલવા માંડ્યાં. પથારીમાં પડતાંની સાથે જ જેનાં નસકોરાં બોલવા માંડે છે તેનાથી વધુ સુખી બીજો કોઈ નથી હોતો.

10. રુદ્રાશ્રમમાં

સ્વ અને સ્વજનોની ચિંતા રાખીને જે આવાસ બને તેને ઘર કહેવાય. તેને વધુ સ્પષ્ટ કરવા લોકો ઘરસંસાર પણ કહે છે. પણ સ્વ અને સ્વજનો માટે નહીં પણ સર્વ જનોની ચિંતા માટે જે આવાસ થયો હોય તેને આશ્રમ કહેવાય. કેટલીક વાર ઘરમાં આશ્રમ અને આશ્રમમાં પણ ઘર થઈ જતું હોય છે. આશ્રમો ઘરસંસારીઓનું પિયર થઈ શકે છે. ઘરસંસાર ક્લેશો વિનાનો ભાગ્યે જ હોય છે. શરીરથાક કરતાં ક્લેશોનો થાક વ્યક્તિને બહુ જલદી થકવી નાખતો હોય છે, શરીરથાક શ્રમથી આવે અને નિદ્રાથી ઊતરી જાય. પણ ક્લેશ થાક-કકળાટથી આવે અને તે નિદ્રા જ ન આવવા દે. નિદ્રા વિના નિરાંત નહીં. નિરાંત પમાડે તે જ આશ્રમ કહેવાય.

વિશ્વામિત્ર અને રામ-લક્ષ્મણે સરયૂકિનારે પ્રથમ રાત્રી વિતાવી. નવો અને જુદો જ અનુભવ રહ્યો, પણ માનસિક તૈયારી હોવાથી સ્વીકાર્ય થઈ ગયો. ઊઠતાં જ બન્ને કુમારો મુનિને નમી પડ્યા. મુનિએ વાત્સલ્યથી આશીર્વાદ આપ્યા. જે નમે છે તે વડીલોને ગમે છે અને જે વડીલોને ગમે છે તે વિકસે છે. શૌચ-સ્નાનાદિ-વિધિ પતાવીને ત્રણે જણા સરયૂના કિનારેકિનારે ચાલવા લાગ્યા. ચાલતાં-ચાલતાં ભાગીરથી ગંગા અને સરયૂનો સંગમ આવ્યો. લાંબી નદીઓ સંગમ વિનાની હોતી નથી. વિશ્વઆખું નદીઓથી છવાયેલું છે અને પ્રત્યેક નદી ધસમસતી સાગરને મળવા ઉતાવળી થઈને સાગર તરફ દોડે છે. બધી જ નદીઓ સાગરગામી હોવાથી એકલક્ષ્ય અને એકમાર્ગી થઈ જાય છે, તેથી પરસ્પરમાં મળી-ભળી જતી હોય છે. સાગર વિના સરિતાને શાન્તિ ન મળે. રાજા ભગીરથની તપસ્યાથી આકાશમાંથી ઊતરેલી ગંગા અહીં હવે ભાગીરથી ગંગા કહેવાય છે. સરયૂને બાથ ભીડીને સાથે લઈને હવે તે અહીંથી સગરના પુત્રોનો ઉદ્ધાર કરવા સાગર તરફ દોડવા માંડે છે. હિન્દુ પ્રજા સંગમપૂજક છે. માત્ર નદીઓનો જ સંગમ નથી હોતો, બીજા ઘણાબધા સંગમો હોય છે. સારા સંગમો તીર્થ બને છે. ત્યાં નાહવાથી મોક્ષ મળે છે. લોકોનાં ટોળેટોળાં ઊમટી પડે છે. જેટલાં સંગમ-સ્નાન ભારતમાં થાય છે તેટલાં વિશ્વમાં ક્યાંય થતાં નથી. સંગમ એટલે મળવું-ભળવું, પછી તે જીવબ્રહ્મનો સંગમ હોય કે પ્રેમાળ પતિ-પત્નીનો સંગમ હોય. મળવા-ભળવા માટે એકને પોતાનું અસ્તિત્વ ખોવું પડતું હોય છે. સરયૂ હવે સરયૂ ન રહી, ગંગા થઈ ગઈ. જીવ હવે જીવ ન રહ્યો, બ્રહ્મરૂપ થઈ ગયો. પત્ની હવે પત્ની ન રહી, પતિરૂપ થઈ ગઈ. આ મિલન એ બંધન નથી, મુક્તિ છે. આને મિલનમુક્તિ કહેવાય. એકાકી મુક્તિ તો કંટાળો પેદા કરે. કંટાળાનો થાક લાગે. અને વળી પાછી અનંતકાળની મુક્તિ હોય તો-તો અનંતકાળનો કંટાળો જ થઈ જાય.

સંગમ ઉપર એક આશ્રમ. લોકો તેને રુદ્રાશ્રમ કહે. ચારે તરફ ઋષિ-મુનિઓ-તપસ્વીઓ જ દેખાય. વાતાવરણ સાવ જુદું જ. રામ-લક્ષ્મણને બહુ ગમી ગયું.

શ્રીરામને જિજ્ઞાસા થઈ, “લોકો આને ‘રુદ્રાશ્રમ’ કેમ કહે છે?” પ્રવાસ જિજ્ઞાસુઓએ જ કરવો જોઈએ. જિજ્ઞાસા વિનાના જડસુ માણસો પ્રવાસ કરે તોપણ અને ન કરે તોપણ શું? પણ જિજ્ઞાસુ લોકોની સાથે એક જ્ઞાની ગાઈડ જોઈએ, જે પ્રત્યેક જિજ્ઞાસાનો જવાબ આપે.

વિશ્વામિત્રમુનિ શ્રીરામની જિજ્ઞાસાથી પ્રસન્ન થયા. જે જિજ્ઞાસાથી પ્રસન્ન થાય તે જ પંડિત કહેવાય. જે જિજ્ઞાસાથી ઊકળી ઊઠે તે ભેંસનો ભાઈ હોય. તે શીંગડાં જ મારે. વિશ્વામિત્ર ઇતિહાસના પણ પૂર્ણ જ્ઞાતા છે. તેમણે ભૂતકાળ ઉકેલ્યો.

બેટા, રુદ્ર નામના એક મહાન દેવ છે. પતિની ઉપરવટ જઈને તેમની પત્ની સતી પિતા દક્ષપ્રજાપતિના યજ્ઞમાં ગઈ અને ત્યાં તેનું અપમાન થયું. તે સહન ન કરી શકી અને યજ્ઞકુંડમાં જ પડતું મૂકીને પ્રાણત્યાગ કરી દીધો. સાથેના ગણોએ યજ્ઞધ્વંસ કર્યો. હાહાકાર થઈ ગયો. પોતાની પ્રિય પત્નીના વિયોગને મહાદેવ સહન કરી શક્યા નહીં. સતીનું મડદું ખભા ઉપર મૂકીને તેઓ ભારતમાં વિકરાળ રૂપે ફરતા રહ્યા. સતીના શરીરમાંથી એકએક અંગ પડતું ગયું અને શક્તિપીઠ બનતી ગઈ. એકાવન શક્તિપીઠો થઈ. પછી મહાદેવ અહીં તપસ્યા કરવા બેસી ગયા. દેવો તેમને ફરીથી પરણાવવા માગતા હતા. પર્વતરાજની કન્યા પાર્વતી તૈયાર હતી, પણ મહાદેવ કામમુક્ત થઈ ગયા હતા. કામ વિના લગ્ન કેવાં? કામ જાગે તો જ લગ્ન થાય. પણ મહાદેવના શાન્ત કામને કોણ જગાડે? કામ જ કામને જગાડે.

બધા દેવો કામદેવ પાસે ગયા, પ્રાર્થના કરી. કામ માની ગયો. શાન્ત-પ્રશાન્ત મહાદેવ ઉપર કામદેવે ધનુષ્યનો ટંકાર કર્યો. ત્રણ લોકમાં બળભળાટ મચી ગયો. આખું વિશ્વ કામમય બની ગયું. કામે જેટલી હતી તે બધી શક્તિ ખર્ચી નાખી. તે મહાદેવને કામવ્યાકુળ કરવા માગતો હતો. મહાદેવનું એક રૂંવાડું ફરક્યું. તેમણે ત્રીજું નેત્ર ખોલ્યું. પ્રચંડ દાવાગ્નિ પ્રગટ્યો અને કામ બળીને ભસ્મ થઈ ગયો. કામની પત્ની રોવા મંડી, કારણ કે તે વિધવા થઈ ગઈ. તે મહાદેવને બહુ કરગરી, કામ વિના કેમ રહેવાય? મને મારો પતિ આપો. દયા કરો. મહાદેવે દયા કરી અને કામને અનંગરૂપમાં ફરીથી સજીવન કરી દીધો. હાશ, રતિ ફરીથી સધવા થઈ ગઈ. પણ કામ બહુ રડ્યો, ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે રડ્યો. આખી દુનિયાને - જીવ-જંતુમાત્રને રડાવનારો કામ તે દિવસે પહેલી વાર રડ્યો, કારણ કે અત્યાર સુધી મહાદેવ જેવો કોઈ ત્રિનેત્રી મળ્યો જ ન હતો. બધાં જ દ્વિનેત્રી હતાં. અને અહીં કામનું અંગ બળી ગયું, તે અનંગ બન્યો, તેથી આ દેશનું નામ ‘અંગ’ પડ્યું. અંગ-બંગ-કલિંગ બાજુબાજુના દેશો છે. બેટા, તેથી આ આશ્રમ રુદ્રાશ્રમ કહેવાય છે. અહીં રુદ્રશિષ્યો રહે છે. ચાલો આપણે આશ્રમમાં જઈએ. આપણે આજની રાત્રિ અહીં જ રોકાવાનું છે.

ત્રિપુટી આશ્રમમાં ગઈ. ઋષિ-મુનિઓ દોડતા આવ્યા, ઉમળકાભેર સ્વાગત કર્યું, કારણ કે વિશ્વામિત્રજી પ્રસિદ્ધ મુનિ છે. વ્યક્તિની સુપ્રસિદ્ધિ આગળ-આગળ તેનું સ્વાગત કરાવતી હોય છે.

આજે બીજી રાત્રી હતી અને આશ્રમમાં સુખપૂર્વક રાત્રી વિતાવી.

11. તાટકાવધ: પ્રથમ પરાક્રમ

સામાન્ય રીતે ગુંડાગીરી પુરુષો કરતા હોય છે અને ગરીબો તથા મહિલાઓ તેનો ભોગ બનતાં હોય છે. પણ કોઈ-કોઈ વાર સ્ત્રીઓ પણ ગુંડાગીરી કરતી દેખાય છે. બધી સ્ત્રીઓ અબળા નથી હોતી, કોઈ-કોઈ પ્રબળા પણ હોય છે.

રુદ્રાશ્રમથી સૌનો વિદાય-સત્કાર સ્વીકારીને ત્રિપુટી વિદાય થઈ. હવે તેમણે ગંગાપાર કરવાની હતી તેથી તેમના માટે નાવ મંગાવી. ત્રણે નાવ ઉપર સવાર થયા અને નાવ સામા કિનારે જવા લાગી. નદી પાર કરીને ત્રિપુટીએ ભયંકર વનમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં બે પ્રદેશો આવ્યા. એકનું નામ મલ અને બીજાનું નામ કારુષ. બન્ને ઉજ્જડ થઈ ગયેલા. પહેલાં આ પ્રદેશો બહુ જ ધનધાન્યથી ભરપૂર હતા, પણ તાટકા નામની રાક્ષસીએ આ બન્ને પ્રદેશોને ઉજ્જડ કરી નાખ્યા છે. સમૃદ્ધ પ્રદેશને પણ એકાદ આતંકવાદી ધારે તો ઉજ્જડ કરી શકે છે. રાજા કોદાળી-પાવડો લઈને મજૂરી નથી કરતો અને કદાચ કરે તો તે રાજવહીવટમાં નિષ્ફળ જાય. રાજા તો રાક્ષસોથી — આતંકવાદીઓથી — પ્રજાનું રક્ષણ કરે છે. મજૂરી કરનારા તો હજારો મળી રહે, પણ રક્ષણ કરનારો કોઈ વિરલ જ મળે. તાટકાથી પ્રજાનું રક્ષણ કરી શકાયું નહીં તેથી આ બન્ને પ્રદેશો અત્યારે વેરાન — ધૂળધૂળ થઈ ગયા છે.

શ્રી રામને તાટકા વિશે જિજ્ઞાસા જાગી: આ બાઈ કોણ છે? વિશ્વામિત્રજીએ તેમને કથા સંભળાવી. સુકેતુ નામનો યક્ષ હતો. તેને તાટકા નામે કન્યા હતી. સુકેતુએ જંબાસુરના પુત્ર સુંદની સાથે તેને પરણાવી. તેને મારીય અને સુબાહુ નામના બે પુત્રો થયા. રાક્ષસો ઋષિ-મુનિઓને ત્રાસ આપતા. કદાચ એવું કારણ હોય કે રાક્ષસોના આ વનમાં ઋષિ-મુનિઓ તપયજ્ઞ આદિ કરતા તે રાક્ષસોને ગમતું નહીં. બહારની પ્રજા આવીને એ વનમાં વસે તે પણ કદાચ ન ગમતું હોય, તેથી ઝઘડા થયા કરતા. એક વારના ધીંગાણામાં અગસ્ત્યઋષિએ તાટકાના પતિને મારી નાખ્યો હતો. ઋષિઓ શાસ્ત્ર અને શસ્ત્ર એમ બન્ને ધારણ કરતા. તેમણે મારીયને રાક્ષસ બનાવી દીધો તેથી કોપાયમાન થઈને તાટકાએ અગસ્ત્ય-ઋષિની હત્યા કરવા અને પ્રદેશ ઉજાડવા વારંવાર આક્રમણો કરવા માંડ્યાં. હવે આ તાટકાએ હદ વટાવી દીધી છે. તે આટલામાં જ રહે છે. હમણાં નીકળશે અને હુમલો કરશે. જરા પણ ગભરાયા વિના તમે તેનો વધ કરી નાખજો. તમને સ્ત્રીહત્યાનું પાપ નહીં લાગે, કારણ, આતતાયી થયેલી સ્ત્રીનો પણ વધ કરવો એ ધર્મઆજ્ઞા છે. વિશ્વામિત્રજીએ અનેક સ્ત્રીવધનાં ઉદાહરણ આપીને શ્રીરામના વિચારોને દઢ કર્યા. વિચારોની દઢતા વિચારોથી થતી હોય છે. શ્રીરામજીનું કથન હતું, “મારે તો તમારી આજ્ઞાનું પાલન કરવું એ જ ધર્મ છે, એ જ શાસ્ત્ર છે. તમે કહેશો એમ જ હું કરીશ.” સુશિષ્યનું પ્રથમ સુલક્ષણ આજ્ઞાપાલન હોય છે. ગુરુની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનાર શિષ્ય સોનાનો હોય તોપણ ધૂળ બરાબર કહેવાય.

એવામાં ઘોર ગર્જના કરતી અને ધૂળ ઉડાડતી આંધીની માફક વિકરાળ તાટકા આવી પહોંચી. તેને આવતી જોતાં જ શ્રીરામ-લક્ષ્મણે ખભા ઉપરથી ધનુષ્ય ઉતારી પેંતરો લઈ લીધો. વનમાં કે ભયંકર પ્રદેશમાં યાત્રા કરતા ક્ષત્રિયે પોતાનું શસ્ત્ર હંમેશાં તૈયાર રાખવું જોઈએ. આમ તો પ્રત્યેક સમયે શસ્ત્રસજ્જ રહેવું જ જોઈએ, કોણ જાણે ક્યારે તેની જરૂર પડી જાય, કાંઈ કહેવાય નહીં.

તાટકા બહુરૂપધારી હતી. રૂપાળા રામ-લક્ષ્મણને જોઈને વિકરાળ વિધવા તાટકાએ મોહિનીરૂપ ધારણ કરી લીધું. કોઈ સ્વર્ગની અપ્સરા હોય તેવી તે દેખાવા લાગી. પણ બન્નેમાંથી એકે મોહિત થયા નહીં. યુવક-યુવતીઓ માટે યુવાનીનું પ્રથમ પગથિયું નર-નારી-મોહનું હોય છે. મોહી પડતાં વાર ન લાગે. પણ જેના પગ પોલાદના — મજબૂત બન્યા હોય તે આ પ્રથમ પગથિયાના મહાયુદ્ધમાં વિજયી થતા હોય છે. વિકરાળ રૂપ ઉપર વિજય મેળવવા કરતાં મોહિનીરૂપ ઉપર વિજય મેળવવો બહુ અઘરો હોય છે. જે રૂપ લોકોના — ખાસ કરીને તપસ્વીઓના પતનમાં સક્રિય બનતું હોય તેવા રૂપને તો જલદીથી જલદી કુરૂપ કરી નાખવામાં જ લોકકલ્યાણ કહેવાય. લક્ષ્મણે તરત જ તેનાં નાક-કાન કાપી નાખ્યાં. મોહિનીરૂપ વિકૃત થઈ ગયું. લોહીની સેરો ઊડી. તાટકા ભાગી ગઈ. સ્ત્રીના વિકારી આક્રમણને ભગાડવું એ મોટી મર્દાનગી કહેવાય. મોટા-મોટા મર્દો પણ આ આક્રમણ આગળ હારી જતા હોય છે. લક્ષ્મણ જીતી ગયા.

તાટકા અપમાનિત થઈને ભાગી તો ગઈ, પણ વિકારી સ્ત્રીનું આક્રમણ પહેલું તો હોય છે, કદી છેલ્લું નથી હોતું. તે ફરીથી મૂળ રૂપમાં

ઘુઘવાટા કરતી આવી. અપમાનિત સ્ત્રી વધુ ભયંકર બનતી હોય છે. મોહિનીસ્વરૂપ સ્ત્રીને માન અને અપમાન બન્ને આપતાં સો વાર વિચાર કરવો જોઈએ.

માન પામેલી મોહ પામે અને મોહ પામેલી એવી વળગે કે છૂટવાનું નામ ન લે. નજીક આવીને અપમાનિત થયેલી સ્ત્રી ઝેરી નાગણ જેવી પણ થઈ શકે છે. તેના ડંખ આબરૂદાર માણસને કોડીનો કરી નાખે. આને આબરૂહત્યા કહેવાય.

શ્રીરામ-લક્ષ્મણની સામે તે પ્રચંડ વેગથી લડતી રહી, પણ એને શ્રીરામે તીવ્ર બાણ છોડીને તેનું હૃદય વીંધી નાખ્યું. હિમાલયની માફક ધડામ દઈને તે વિકરાળ રાક્ષસી જમીન ઉપર પડી. તેના મરણથી ઇન્દ્રાદિ દેવો રાજી થયા. શ્રીરામને ધન્ય-ધન્ય કહેવા લાગ્યા. જેના મરણથી સજ્જનો અને સન્તો પણ રાજી થાય, તો એવું મરણ શોકનું નહીં, આનંદનું કારણ થઈ જાય. આખા વનમાં આનંદ-આનંદ થઈ ગયો. શ્રીરામજીનું આ પ્રથમ પરાક્રમ હતું.

તાટકા રાક્ષસીના કારણે જે વન ભયંકર લાગતું હતું તે વન હવે આનંદમય થઈ ગયું. પ્રત્યેક ભૂમિનું પોતાનું વાતાવરણ હોય છે, જે ત્યાં રહેનારાં માણસોથી બનતું હોય છે. કોઈ ભૂમિ-વન-ઘર-આશ્રમ કે મહેલનું વાતાવરણ સુધારવું તેથી મોટું કોઈ પુણ્ય નથી અને સુધરેલા વાતાવરણને બગાડવું તેથી મોટું કોઈ પાપ નથી. જેના પગલે વાતાવરણ સુધરે તેને સન્ત કહેવાય. તેથી તો લોકો સન્તોની પધરામણી કરાવતા હશે! ત્રણે તપસ્વીઓ તાટકાવનમાં રાત રહ્યા.

12. શસ્ત્રવિદ્યા આપી

પ્રજાઘડતરના ચાર પાયા છે: 1. શિસ્તબદ્ધતા, 2. પ્રામાણિકતા, 3. પરમાર્થની ભાવના અને 4. વીરતા. ધર્મ અને ધર્મગુરુઓની સફળતા-નિષ્ફળતા માપવાનાં આ ચાર ક્ષેત્રો છે. ધર્મની સફળતાને માપવા માટે ભવ્ય શિખરબંધ મંદિરો, લાખોનો શિષ્ય-સમૂહ, ભવ્યાતિભવ્ય સમૈયાઓનું આયોજન કે ભવ્ય યાત્રાસંઘોને કદી પ્રમાણ માનતા નહીં. આ બધું હોય પણ પેલા ચાર પાયા ન હોય તો એમ સમજવું કે અહીં ધર્મનું પ્રદર્શન તો છે, પણ દર્શન નથી. દર્શન વિનાનું પ્રદર્શન પાખંડ જ કહેવાય.

વિશ્વામિત્ર ધર્મગુરુ છે, ઋષિ છે. તેઓ રાજવીઓને ઘડે છે. ઘડાયેલા રાજવીઓ પ્રજાને ઘડતા હોય છે. તે પોતે વીર છે અને પ્રજાને પણ વીર બનાવે છે. વીરતા વિનાની પ્રજા ગુલામ થઈ જતી હોય છે. આઝાદીનું સુખ તો વીરો જ ભોગવતા હોય છે, કાયરો નહીં. કાયરો કાયરતાનું નિર્માણ કરતા હોય છે, જે અંતે ગુલામીમાં રૂપાંતરિત થતી હોય છે.

વીરતા શસ્ત્રસાપેક્ષ હોય છે. શસ્ત્રો વિનાની વીરતા ખરા સમયે બિચારી પણ થઈ જાય. શસ્ત્રધારી વીરતા કદી બિચારી ન થાય. કદાચ મરવું પડે તોપણ બે-ચારને મારીને મરે, કૂતરાં—બિલાડાંના મોતે ન મરે, પ્રજાને શસ્ત્રધારી બનાવે. N.C.C.નું આયોજન આ માટે જ કરવામાં આવ્યું હશે!

લોકમાં ઘણા પ્રકારનાં દાન પ્રચલિત કરાયાં છે. ધર્મ જે દાનનો મહિમા વધારે તે દાન પ્રજામાં વહેતું થાય. આપણે ત્યાં ધનદાન, ભૂમિદાન, ગૌદાન, વસ્ત્રદાન, કન્યાદાન, રક્તદાન એમ ઘણાં દાન પ્રચલિત થયાં છે, પણ શસ્ત્રદાન પ્રચલિત થયું નથી. શસ્ત્ર વિનાની વીર પ્રજાને નાના-મોટા પ્રસંગોએ ઉત્તમ પ્રકારનાં કાયદેસરનાં શસ્ત્રો આપવાં — તેને શસ્ત્રદાન કહેવાય. બીજું કશું ન અપાય તો સારી જાતનો દંડો આપવો, તેને દંડાદાન કહેવાય. ઘરના ખૂણામાં બીજું કંઈ ન હોય તો એક સારો દંડો તો હોય, જે સમય ઉપર હાથવગો થાય. ક્યારે ક્યું હડકાયું કૂતરું ઘર આગળ આવી જાય તે કહેવાય નહીં. આવા સમયે પેલો દંડો કામ આવે. પ્રજાની વીરતા માટે શસ્ત્રદાન જરૂરી છે. શસ્ત્ર વિના માત્ર અહિંસાથી જ બધી રક્ષા થઈ જશે તેવા ભ્રમમાં કદી રહેવું નહીં. હડકાયા કૂતરા આગળ અહિંસા ન ચાલે, ચાલે તો ચલાવી બતાવો. અરે, જો હડકાયું કૂતરું પાછળ પડે તો ઊભી પૂંછડીએ ભાગે. પણ જો દંડો હોય અને વીરતા હોય તો સામું થવાય અને લોકોને હડકાયા કૂતરાના ત્રાસથી મુક્ત કરાય, કોઈનો એકનો એક દીકરો બચી જાય, મહાપુણ્ય થાય.

વિશ્વામિત્રજી આજે શ્રીરામ-લક્ષ્મણને શસ્ત્રદાન કરવાના છે. જે ધર્મ કે ધર્મગુરુઓ યુવાનોને શસ્ત્રવિમુખ બનાવે છે, શસ્ત્રત્યાગી બનાવે છે તે રાષ્ટ્રને ધર્મના નામે કાયર બનાવે છે. અને કાયરતા કદી એકલી નથી હોતી. તેની સાથે તેની સગી બહેન લુચ્છાઈ પણ આવતી જ હોય છે. કાયરતા અને લુચ્છાઈનો સરવાળો પ્રજા અને રાષ્ટ્રનું અધઃપતન કરાવી નાખે.

મુનિએ રામ અને લક્ષ્મણને ઘણાં શસ્ત્રોની દીક્ષા આપી. તેમાંથી માત્ર થોડાંકનાં જ નામ જાણીએ: દંડયક, ધર્મચક્ર, કાળચક્ર, વિષ્ણુચક્ર અને અતિ ઉગ્ર એવું ઇન્દ્રચક્ર, પછી વજ્રાસ્ર, શૂલવતાસ્ર, બ્રહ્મશિરાસ્ર, બ્રહ્માસ્ર. બે ગદાઓ આપી જેમનાં નામ છે મોદકી અને શિખરી. પછી ધર્મપાશ, કાળપાશ, વારુણપાશ નામના પાશો આપ્યા. પછી પૈનાકાસ્ર, નારાયણાસ્ર, આગ્નેયાસ્ર, વાયવ્યાસ્ર, હયશિરાસ્ર, કૌંચાસ્ર, નંદનતલવાર, મોહનાસ્ર, પ્રસ્વાપનાસ્ર, પ્રશમનાસ્ર, વર્ષણાસ્ર, શોષણાસ્ર, સંતાપનાસ્ર, વિલાપનાસ્ર, માદનાસ્ર, માનવાસ્ર, પૈશાચાસ્ર, નામસાસ્ર, સૌમનાસ્ર, સંવત્સ્ર, મૌસલાસ્ર, સત્યાસ્ર, માયામયાસ્ર, વગેરે.

આવાં અનેક અસ્ર-શસ્ત્રોની વિશ્વામિત્રજીએ દીક્ષા આપી, જેથી આ બધાં અસ્ર-શસ્ત્રોનું સંચાલન કરી શકાય.

બધાં શસ્ત્રો ગ્રહણ કર્યા પછી ત્રિપુટી આગળ ચાલવા માંડી.

13. સિદ્ધાશ્રમમાં

જીવનમાં શારીરિક વ્યક્તિત્વ બહુ મહત્ત્વનું કામ કરતું હોય છે. જેમની પાસે કદાવર અને આકર્ષક શસ્ત્ર હોય છે, તેઓ જ્યાં જાય ત્યાં પોતાની આગવી છાપ ઊભી કરતા હોય છે. સામાન્ય ખ્યાલ એવો છે કે ભગવાન તો રૂપાળા જ હોય. રામ-કૃષ્ણ-બુદ્ધ-મહાવીર બધા જ રૂપાળા. જેઓ રૂપાળા નથી હોતા તેમને પણ ભક્તો રૂપાળા બનાવી દેતા હોય છે, કારણ કે રૂપ બધાંને ગમે છે અને બધાં આકર્ષાય છે. પણ આપણે ત્યાં એક વામન-ભગવાન પણ થયા છે. બહુ જ ઠિંગણા. માંડ અઢી ફૂટના હતા. અને આ વામન-ભગવાને આખી પૃથ્વી માત્ર ત્રણ જ ડગલાંમાં માપી નાખી હતી. તેમનું પરાક્રમ અદ્ભુત કહેવાય. વાલ્મીકિ રામાયણમાં વામન-ભગવાનની પણ થોડી કથા આવે છે.

મુનિ વિશ્વામિત્રજી, રામ અને લક્ષ્મણ આગળ ચાલી રહ્યા છે ત્યાં એક બીજો આશ્રમ દેખાવા લાગ્યો. પહેલાં રુદ્રાશ્રમ તો જોઈ ચૂક્યા હતા, હવે સિદ્ધાશ્રમ આવી રહ્યો છે. પ્રવાસમાં રોજ નવુંનવું જોવા-જાણવાનું મળે. પ્રવાસથી મોટું કોઈ જ્ઞાનસાધન નથી.

વિશ્વામિત્રજીએ સિદ્ધાશ્રમની કથા કહેવા માંડી. હજારો વર્ષ પહેલાં અહીં મરીચિઋષિના પુત્ર કશ્યપઋષિ પોતાની પત્ની અદિતિની સાથે અહીં રહીને તપ કરતા હતા. ઋષિઓ પત્નીત્યાગી નથી હોતા. તપસ્યામાં પણ પત્ની સહાયક થઈ શકે છે, જો તે સારા સ્વભાવની હોય તો. તેથી તપસ્યા પણ સજોડે કરતા રહેતા. ઘણી તપસ્યા પછી ભગવાન વિષ્ણુ પ્રસન્ન થયા અને વરદાન માગવા કહ્યું. પ્રસન્નતા વરદાન વિનાની ન હોય, કદાચ હોય તો તે લુખ્ખી કહેવાય. ભગવાન લુખ્ખા ન હોય. કશ્યપઋષિએ વરદાન માગ્યું: “તમે ઇન્દ્રના નાના ભાઈ થઈને મારી પત્ની અદિતિના પેટે જન્મ ધારણ કર.” વિષ્ણુએ ‘તથાસ્તુ’ કહ્યું. તેઓ જન્મ્યા અને વામન કહેવાયા. પ્રત્યેક અવતારી પુરુષનું કોઈ ને કોઈ ખાસ વિશેષ કાર્ય હોય છે, મોટા ભાગે દેવતાઓનાં કષ્ટો દૂર કરવાનું. દેવોને દાનવો દુઃખ દેતા રહે છે. દેવો સ્વયં દાનવોને પહોંચી શકતા નથી, તેથી તેમને વારંવાર ભગવાનની સહાયની જરૂર રહે છે. જે લોકો પોતે જ પોતાના જીવનપ્રશ્નો - ખાસ કરીને રક્ષાપ્રશ્નો ઉકેલી શકતા હોય છે, તેમને કદાચ ભગવાનની આવશ્યકતા ન પણ પડે, પણ જે લોકો પોતાના જીવનના પ્રાણપ્રશ્નો ઉકેલી શકતા નથી તેમને ભગવાન વિના ચાલે જ નહીં. જીવનનો પ્રથમ પ્રાણપ્રશ્ન રક્ષા છે. બધું હોય પણ રક્ષા જ ન હોય તો જીવન જિવાય નહીં. દાનવોનો સિદ્ધાંત હોય છે: “મારો અને જીવો.” તેઓ જીવનભર હિંસા જ કર્યા કરતા હોય છે. દેવો તેમનું પ્રથમ અને સરળ લક્ષ્ય હોવાથી તેઓ દેવોને જીવવા દેતા નથી, તેથી દેવો વારંવાર ભગવાનને શરણે જાય છે અને ભગવાન દેવોનો પ્રશ્ન ઉકેલી આપે છે. આ વખતે દાનવોએ એક નવો જ પ્રશ્ન ઊભો કર્યો હતો. બલિરાજા નામના દાનવે મોટામોટા યજ્ઞો કરવા માંડ્યા હતા. આ યજ્ઞો દ્વારા તેણે એક પછી એક બધા દેવલોકોને જીતવા માંડ્યા હતા. હવે ઇન્દ્રનો વારો હતો. બધા દેવો ગભરાયા: આ બલિરાજા દેવલોક ઉપર દાનવસત્તા સ્થાપિત કરી દેશે. તેને જીતવો કેવી રીતે? પ્રત્યેક સમર્થ વ્યક્તિમાં કોઈ ને કોઈ નાનીસરખી પણ કમજોરી હોય છે. આ નાની કમજોરી તેના પરાજયનું કારણ બની શકે છે, પણ તે ખોળી કાઢતાં આવડે તો!

વામન-ભગવાને તે કમજોરી શોધી કાઢી. બલિરાજા મહાદાની છે. મહાદાની થવું એ તો બહુ મોટો ગુણ કહેવાય; પણ આ ગુણ જ તેની કમજોરી બની ગયો હતો. કેટલીક વાર ગુણ પણ જો યોગ્ય માત્રામાં વિવેકપૂર્વક ન હોય તો દોષ થઈ શકે છે. બલિરાજાને ટેવ હતી કે ભિક્ષુકો જે માગે તે ખરા-ખોટાનો વિચાર કર્યા વિના જ આપી દેવું. આ કારણે તેને ત્યાં ભિક્ષુકો ઊભરાતા હતા અને ઘણા ખોટા લોકો ખોટો લાભ ઉઠાવતા હતા. પણ બલિરાજાને ઉદારતાનો નશો ચઢ્યો હતો. આ નશામાં જ ગમે તેવું અનર્થકારી દાન પણ આપી દેતો.

વામન-ભગવાન ઠિંગુજી થઈને બલિરાજાને ત્યાં ગયા અને આદત પ્રમાણે બલિરાજાએ જે ઇચ્છા હોય તે માગવા કહ્યું. તેને એમ કે આ ઠિંગુજી માગી-માગીને શું માગશે?

વામન-ભગવાને માત્ર સાડાત્રણ ડગલાં પૃથ્વીની જ યાચના કરી: “મારે આશ્રમ બાંધવો છે. વધુ નહીં, સાડાત્રણ ડગલાં જેટલી જ પૃથ્વી આપો.” બલિરાજાએ કહ્યું કે “એમાં શું? માપી લો.” વામન વિરાટ થઈ ગયા અને ત્રણ ડગલાંમાં ત્રણ લોક માપી લીધા. હવે

બાકીનું અડધું ડગલું ક્યાં મૂકવું? બલિરાજાએ પોતાનું માથું ધર્યું. વામને બલિના માથા ઉપર પગ મૂકીને તેને પાતાળમાં મોકલી દીધો. દેવોનો પ્રશ્ન ઊકલી ગયો. બલિરાજા અમર થઈ ગયો.

વિશ્વામિત્રજી કહે છે કે “હે રામ, કશ્યપ અને અદિતિએ અહીં તપ કરીને વામન-અવતાર ધારણ કરાવ્યો હતો તેથી આ સિદ્ધાશ્રમ બહુ જૂનો છે.” એટલામાં તો આશ્રમ આવી પહોંચ્યો. આશ્રમવાસી ઋષિ-મુનિઓને વિશ્વામિત્રજીના આગમનના સમાચાર મળતાં જ બધા સ્વાગત કરવા દરવાજા તરફ દોડ્યા. દોડીને સ્વાગત થાય તે જ ખરું સ્વાગત કહેવાય. કોઈ આંગણે આવે અને ઘરઘણીનું રૂંવાડું ન ફરકે તો તેવા ઘરમાં પગ મૂકવો તેના કરતાં પાછા વળી જવું સારું - જો સ્વમાન હોય તો!

હવે ત્રિપુટીએ અહીં જ રહેવાનું છે અને અહીં રહીને વિશ્વામિત્રજી યજ્ઞકાર્ય કરવાના છે. પણ અત્યારે તો થાક્યા-પાક્યા બધા રાત્રિશયન કરે એ જ ઉત્તમ કહેવાય.

14. યજ્ઞરક્ષા અને પૂર્ણાહુતિ

શુભ કાર્યો વિઘ્ન વિનાનાં ભાગ્યે જ હોય છે અને કદાચ તે વિઘ્ન વિનાનાં થઈ જાય તો ઈશ્વરકૃપાનો અનુભવ થાય. વિશ્વામિત્રમુનિ અને બીજા મુનિઓ અહીં સિદ્ધાશ્રમમાં જ યજ્ઞ કરવાના હતા. બધી તૈયારી થઈ ચૂકી હતી, એટલે મુનિએ યજ્ઞદીક્ષા લીધી. કોઈ પણ કાર્ય ગમે તે ભોગે પૂરું કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરવી એ જ કાર્યદીક્ષા કહેવાય. અધૂરા મનથી આરંભેલું કાર્ય કદાચ અધવચ્ચે જ છૂટી જાય તેને દીક્ષા ન કહેવાય.

યજ્ઞ શરૂ થયો. છ દિવસ યજ્ઞપ્રક્રિયા ચાલવાની છે. છ દિવસ યજ્ઞરક્ષા માટે રામ-લક્ષ્મણને ખડેપગે ઊભા રહેવાનું છે. રામ-લક્ષ્મણે કવચ પહેર્યાં. જેણે આતંકવાદીઓ સાથે મૂઠભેડ કરવાની હોય તેણે હંમેશાં કવચરક્ષિત રહેવું જોઈએ. કવચ ન પહેરવું એ બહાદુરી ન કહેવાય, બેદરકારી કહેવાય. સાવધાની અને શૂરવીરતાનો મેળ થાય તો ડહાપણભર્યું યુદ્ધ કહેવાય. સાવધાની વિનાની શૂરવીરતા મોટા ભાગે ગાંડપણ જ કહેવાય.

યજ્ઞ શરૂ થઈ ગયો. યજ્ઞના સુગંધિત ધુમાડા અને મુનિઓના શુદ્ધ પવિત્ર વેદમંત્રોથી વનનું વાતાવરણ પવિત્ર થઈ ગયું. વાતાવરણને પવિત્ર રાખવું એ પૃથ્વીપૂજા કહેવાય. પૃથ્વીપૂજાથી પૃથ્વી સુખ વર્ષાવે છે. પૃથ્વીના પર્યાવરણને દૂષિત કરનારા માતાના ખોળાને ગંદો કરે છે અને પછી એ જ ખોળામાં આળોટતા રહે છે. દૂષિત પ્રજા વાતાવરણને દૂષિત કરીને જીવતી હોય છે.

પાંચ દિવસ નિર્વિઘ્ને વીતી ગયા. આજે છઠ્ઠો દિવસ છે. આજે યજ્ઞની સમાપ્તિ — પૂર્ણાહુતિ થવાની છે. બહુ મહત્ત્વનો દિવસ કહેવાય. આજે વિશેષ સાવધાની રાખવાની છે. યજ્ઞ જોરશોરથી પૂર્ણાહુતિ તરફ આગળ વધી રહ્યો છે. એવામાં આકાશમાં ભયંકર ગડગડાટ કરતા બે રાક્ષસો આવી પહોંચ્યા. મારીચ અને સુબાહુ નામના અતિવિકરાળ રાક્ષસોએ આવતાં જ ચારે તરફ રુધિર-માંસની વર્ષા કરવા માંડી. આતંકવાદીઓ રુધિરમાંસભોજી હોવાથી અને ઋષિ-મુનિઓ રુધિરમાંસાદિને અપવિત્ર માનતા હોવાથી, ઋષિ-મુનિઓને સંતાપવા રાક્ષસો આવો નિષિદ્ધ પ્રયોગ કરતા. જેમની ધાર્મિકતા સહયોગી હોય છે તે બીજાના ધર્મકાર્યમાં સહયોગી થતા હોય છે, પણ જેમની ધાર્મિકતા ચુસ્ત-કટ્ટર હોય છે તે જાણીકરીને વિઘ્નો નાખીને સંતાપતા હોય છે.

બન્ને રાક્ષસોની વિકરાળતાને જોઈને રામ-લક્ષ્મણ જરા પણ ભયભીત ન થયા. જે વિકરાળતાથી ભયભીત થઈ જાય તે વીર ન હોય. બન્નેએ ધનુષ ઉપર બાણ ચઢાવ્યાં. રામજીએ માનવાસ્ત્ર છોડ્યું. સુસવાટા કરતું તે મારીચના હૃદયમાં પેસી ગયું. ધસી આવતા શત્રુને વિનાવિલંબે પૂરો કરવો જોઈએ. વિલંબ કરનારા વિનાશ પામતા હોય છે. શ્રીરામજીએ શીતેષુ-માનવાસ્ત્રથી મારીચને સમુદ્રમાં ફેંકી દીધો અને આગ્નેયાસ્ત્રથી સુબાહુને વીંધી નાખ્યો, પછી વાયવ્યાસ્ત્રથી બાકીના રાક્ષસોને મારી નાખ્યા. હવે એક પણ રાક્ષસ બચ્યો ન હતો. વનમાં બહુ શાન્તિ થઈ ગઈ. ઋષિ-મુનિ-દેવોએ જયજયકાર કર્યો. ઘોર હિંસાને ઉકેલવા ઘણી વાર હિંસા જરૂરી થઈ જતી હોય છે, અધર્મ-હિંસાને રોકનારી ધર્મહિંસા કહેવાય. ધર્મહિંસા પાપ ન કહેવાય, વીરતા કહેવાય. જેઓ વીરતા વિનાના હોય તેઓ રાજ્ય ન કરી શકે. ‘વીરભોગ્યા વસુંધરા.’ ચારે તરફ રામ-લક્ષ્મણનો જયજયકાર થઈ રહ્યો છે.

યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ થઈ. બન્ને ભાઈઓ વિશ્વામિત્રને પગે લાગ્યા. કાર્યની સફળતા વડીલવંદનાથી વ્યક્તિને નિરભિમાની બનાવતી હોય છે. નિરભિમાની જ આશીર્વાદનો અધિકારી બનતો હોય છે. બધા ઋષિ-મુનિઓ પ્રસન્ન થઈને રામ-લક્ષ્મણને આશીર્વાદ આપવા લાગ્યા અને બિરદાવવા લાગ્યા. ઋષિકાર્ય કરીને બન્ને ભાઈઓ જીવનની ધન્યતા અનુભવવા લાગ્યા. સારું થયું કે અમે વનમાં આવ્યા. ન આવ્યા હોત તો કદાચ જીવનનો આ લહાવો મળ્યો ન હોત. કોઈ-કોઈ વાર જ ભાગ્યથી આવો લહાવો મળતો હોય છે.

હાશ! હવે શાન્તિ થઈ. પ્રશ્ન ઉકેલાવાથી જ શાન્તિ મળતી હોય છે. સળગતા પ્રશ્નો યોગીઓ અને ઋષિ-મુનિઓને પણ શાન્તિથી ન રહેવા દે.

15. જનકપુરી તરફ શોણનદીના કિનારે

જીવન ત્રણ ધારામાં વહેતું હોય છે. એક આયોજનપૂર્વકની ધારા અને બીજી કશા આયોજન વિનાની સહજ ધારા. ત્રીજી ધારામાં ઉભય તત્ત્વો રહેતાં હોય છે, અર્થાત્ આયોજન અને સહજ.

1. કેટલાક લોકો આયોજનપ્રેમી હોય છે. તેમની નાની-મોટી બધી ઘટનાઓ પોતા દ્વારા કે પછી વડીલો, વગેરે દ્વારા આયોજિત હોય છે, ક્યાં ભણવું, ક્યાં રહેવું, કેવું રહેવું, ક્યાં નોકરી કરવી, ક્યાં પરણવું, ક્યારે કેટલાં બાળકો કરવાં, વગેરે બધું જ પોતાના દ્વારા અથવા વડીલો દ્વારા આયોજિત કરાયું હોય છે. જોકે વ્યક્તિનાં બધાં આયોજનો ધાર્યા પ્રમાણે પૂરાં થતાં નથી હોતાં. જે આયોજનો પૂરાં ન થાય તેનું દુઃખ થતું હોય છે. આવા લોકો બુદ્ધિપ્રધાન જીવન જીવતા હોય છે.

2. બીજી ધારા કશા પણ આયોજન વિનાની સહજ હોય છે. તેને સ્વતંત્ર ધારા પણ કહી શકાય. આવા લોકો જીવનનું કશું આયોજન જ નથી કરતા. જે સમયે જે થતું હોય તે થવા દેવું. પ્રવાહ જ્યાં લઈ જાય ત્યાં જવું. કશું જ નિર્ધારિત ન હોવાથી આવા લોકોને બહુ આઘાત નથી લાગતો હોતો. આવા લોકો મુખ્યતઃ આવેગપ્રધાન જીવન જીવતા હોય છે. આવેગો સંચાલક બની જતા હોય છે.

3. ત્રીજી ધારામાં બન્ને તત્ત્વો રહેલાં હોય છે. આયોજન પણ ખરું અને સહજતા પણ ખરી.

શ્રીરામ-લક્ષ્મણ મુનિ વિશ્વામિત્ર સાથે યજ્ઞની રક્ષા કરવા સિદ્ધાશ્રમ આવ્યા તે આયોજન કહેવાય. પણ યજ્ઞ પૂરો થયો, લક્ષ્ય પૂરું થયું. હવે શું? જીવન તો સાંકળ જેવું હોય છે. એક કડી પૂરી થાય ત્યાં બીજી તૈયાર જ હોય. કડીઓ કદી ખૂટે જ નહીં.

વિશ્વામિત્રજીએ બન્ને ભાઈઓને કહ્યું, “જનકપુરી જવું છે!”

“ત્યાં શું છે?”

“ત્યાં સીતાસ્વયંવર છે. દેશ-વિદેશના રાજકુમારો આવશે. જોવા જેવો હશે.”

“આપની આજ્ઞા હોય તો અમે તૈયાર છીએ.”

પ્રવાસમાંથી પેટપ્રવાસ શરૂ થયો.

બધા જનકપુરી તરફ ચાલી નીકળ્યા. આ આયોજન વિનાનું આકસ્મિક પ્રયાણ હતું. પૂર્વનિર્ધારિત ન હોય તેવી ઘટના પણ થઈ જતી હોય છે. બધા ઋષિ-મુનિઓ પોત-પોતાનાં યજ્ઞસાધનો લઈને હિમાલય તરફ ચાલી નીકળ્યા. જોતજોતાંમાં સિદ્ધાશ્રમ શૂન્ય થઈ ગયો. હમણાં સુધી તો ભર્યોભર્યો લાગતો હતો તે સૌના વિદાય થવાથી ખાલી થઈ ગયો. ભર્યા પછીનું ખાલીપણું ભયંકર લાગે. માનવસમૂહ મળેલો-ભળેલો હોય, કિલકિલાટ કરતો હોય અને પછી ખાલી થઈ જાય તો સન્નાટો છવાઈ જાય. આવું જ જીવનનું પણ કહેવાય. જીવન પણ ભર્યુંભર્યું હોય અને પછી ખાલી થઈ જાય તો સન્નાટો છવાઈ જાય. ખાલીપણું મદદ માણસને પણ મારી નાખે. બધો સંઘ શોણનદીના કિનારે પહોંચી ગયો. પગપાળા પ્રવાસનો ઉતારો નદીકિનારે જ સારો રહે. ત્યાં બધી સગવડ મળી રહે. ઋષિ-મુનિઓને મુખ્ય સગવડ નાહવા-ધોવાની જોઈએ, જે પવિત્ર નદીના કિનારે સહજ રીતે મળી રહે.

સાંજે સંધ્યા-વંદન-વિધિ પતાવ્યા પછી વિશ્વામિત્રજીએ કથા સંભળાવી. જેની પાસે ઇતિહાસનું જ્ઞાન હોય તેની પાસે ભરપૂર કથાઓ હોય અને જેની પાસે શાસ્ત્રનું જ્ઞાન હોય તેની પાસે ભરપૂર ઉપદેશ હોય. જેની પાસે આ બન્ને હોય તેની પાસે બધું હોય.

મુનિ બોલ્યા: પહેલાં કુશ નામનો રાજા થયો. તેને વૈદર્ભી રાણીથી ચાર પુત્રો થયા, જેમનાં નામ કુશાંબ, કુશનાભ, અસૂર્તરજ અને વસુ

હતાં. આ ચારેને ચાર પરગણાંનાં રાજ્ય આપ્યાં. બધાએ પોતપોતાના પરગણામાં એક-એક ભવ્ય નગરી વસાવી. નગરો વસાવવાં તે રાજાની આબાદીનું પ્રતીક કહેવાય.

ચાર પુત્રોમાંથી કુશનાભ રાજા ઘૃતાચી નામની અપ્સરાના પ્રેમમાં પડી ગયો. રૂપ-યૌવન સૌને આકર્ષતાં હોય છે. જેણે નિર્મોહી રહેવું હોય તેણે રૂપ-યૌવનને દૂર રાખવાં જોઈએ અથવા પોતે દૂર રહેવું જોઈએ. પણ જ્યાં સત્તા અને સામર્થ્ય હોય ત્યાં રૂપ પોતે જાતે જ ખેંચાઈ આવતું હોય છે.

કુશનાભ ઘૃતાચીમય બની ગયો. તેને ભાન પણ ન રહ્યું અને સો કન્યાઓ થઈ ગઈ. જોત-જોતાંમાં કન્યાઓ યુવાન થઈ ગઈ અને ઘૃતાચી જેવી તે પણ રૂપાળી થઈ ગઈ. અપ્સરાની કન્યાઓ અપ્સરા જેવી જ હોય.

માતાનું રૂપ સંતાનોમાં ઊતરતું હોય છે. રૂપ અને જુવાનીનો મેળ થાય અને કોઈનું કશું નિયંત્રણ ન હોય તો અનર્થ કરી નાખે. એક વાર આ સોએ કન્યાઓ બગીચામાં કીડા કરી રહી હતી. કીડા કરતી નવયૌવના વધુ મોહક લાગે. ફરવા નીકળેલી સ્ત્રીઓ આમ ભાનભૂલી થઈ જતી હોય છે. તેમાં પણ જો તે કીડામસ્ત બને તો-તો પછી કહેવું જ શું? બધી કન્યાઓ ભાન ભૂલીને કૂદાકૂદ કરવા લાગી. એવામાં ત્યાં વાયુ આવી પહોંચ્યો. જ્યાં સ્ત્રીઓનો મેળાવડો હોય ત્યાં પુરુષો પહોંચી જ જતા હોય છે. વાયુ કન્યાઓ ઉપર મોહી પડ્યો. મોહી પડવું બુદ્ધિપૂર્વકનું નથી હોતું. એ આવેગોનો ઊભરો કહેવાય. ચંચળવૃત્તિના લોકો વાતવાતમાં સ્ત્રીઓ ઉપર મોહી પડતા હોય છે અને પછી ફસાઈ જતા હોય છે. કામપીડાથી પીડિત વાયુએ કન્યાઓના શિયળની માગણી કરી. તેમને અખૂટ યૌવન આપશે તેવી લાલચ પણ આપી, પણ કન્યાઓ જરાય લલચાઈ નહીં. તેમણે વાયુનું અપમાન કરી દીધું: “મવાલી-લફંગા! અમે રાજકન્યાઓ છીએ. અમારું શિયળ અમારા પતિ માટે જ સુરક્ષિત છે. તે બજારુ નથી. અમારું શિયળ અમારે કોને આપવું તેનો નિર્ણય અમારા પિતા જ કરી શકે. અમે વડીલોની મર્યાદામાં રહેનારી શીલવતી કન્યાઓ છીએ. તારા જેવા શીલભ્રષ્ટને તે ન મળે.”

અપમાનિત વાયુ ધૂંધવાઈ ગયો. લફંગા પુરુષો અપમાનિત થઈને બદલો પણ લેતા હોય છે. વાયુએ તરત જ કન્યાઓના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો અને જોત-જોતાંમાં બધી કન્યાઓને કૂબડી કરી નાંખી. શીલવતી ડાહી કન્યાઓએ આવા લફંગા પુરુષોથી આકર્ષાવું ન જોઈએ, પણ સાથેસાથે તેમની સાથે શત્રુતા પણ ન બાંધવી જોઈએ. ભોળી સ્ત્રીઓને આકર્ષતાં પણ વાર ન લાગે અને અપમાનિત કરીને વૈર બાંધતાં પણ વાર ન લાગે. આમાંથી કથાઓ પેદા થાય.

પોતાની કૂબડી કદરૂપી કન્યાઓને જોઈને કુશનાભ બહુ દુઃખી થયો. હવે આમને પરણશે કોણ? અને પરણ્યા વિનાની વિકલાંગ કૂબડી કન્યા તો માતા-પિતા માટે ત્રાસરૂપ થઈ જાય. પણ પોતાના શિયળનું રક્ષણ કરનારી કન્યાઓથી પિતા બહુ પ્રસન્ન થયો. તેમના માટે તે વર શોધવા લાગ્યો. કન્યા કદરૂપી હોય પણ જો તે ધનવાનની દીકરી હોય તો તેને પરણનારા મળી જ રહેતા હોય છે. બધા વર કન્યાને જ નથી પરણતા, ધનને પણ પરણે છે, જે કન્યાભોગી થવા કરતાં ધનભોગી વધુ થતા હોય છે. તેઓ રૂપકુરૂપ જોતા નથી.

કુશનાભને બ્રહ્મદત્ત મળી ગયા. બ્રહ્મદત્તે સોએ સો કન્યાઓનું પાણિગ્રહણ કરી લીધું. આ બ્રહ્મદત્તની કથા પણ જાણવા જેવી છે.

એક વાર મહાપવિત્ર મહાતપસ્વી ચૂલી નામના ઋષિ અરણ્યમાં તપ કરતા હતા. ત્યાં ઊર્મિલા નામની ગાંધર્વી કન્યા સોમદા સેવા કરવા પહોંચી ગઈ. સેવા-પરાયણ સ્ત્રીઓ ઋષિ-મુનિઓના આશ્રમોમાં સેવાવૃત્તિથી પહોંચી જતી હોય છે. આ તેમની પ્રકૃતિ કહેવાય. સોમદાએ વર્ષો સુધી ચૂલીઋષિની ખૂબ સેવા કરી. સેવા કદી વાંઝણી નથી હોતી. તે ફળ આપતી જ હોય છે. એક દિવસ ઋષિ પ્રસન્ન થયા અને વર માગવા કહ્યું. સંતોની પ્રસન્નતા વરદાયિની હોય છે. સોમદાએ જરા શરમાઈને માગ્યું, “મને તમારા જેવો જ પુત્ર આપો.” ચૂલીઋષિએ ‘તથાસ્તુ’ કહી દીધું. પછી તેને બ્રહ્મદત્ત નામનો માનસપુત્ર આપ્યો. આ બ્રહ્મદત્ત કાંપિલીનગરી વસાવી રાજ્ય કરવા લાગ્યો.

કુશનાભે બ્રહ્મદત્ત સાથે પોતાની સો કન્યાઓનાં લગ્ન કરી દીધાં. લગ્નમંડપમાં કન્યાઓના હસ્તગ્રહણવિધિ વખતે જ બ્રહ્મદત્તના સ્પર્શથી બધી કન્યાઓ પાછી હતી તેવી જ રૂપાળી થઈ ગઈ. સમર્થ પવિત્ર પતિનો સ્પર્શ પત્નીને રૂપ અને ગુણ બન્ને આપે છે - હા, તેવો

પવિત્ર સમર્થ પતિ મળે તો. પતિ સંક્રામક હોય છે.

કંઠાળો આવે તેને કથા ન કહેવાય અને ઝોકાં આવે તેને ભજન ન કહેવાય. પળે-પળે જે ઉત્કંઠા વધારે તેને કથા કહેવાય. ‘હવે શું આવશે? હવે શું આવશે?’ એવી તાલાવેલી જગાડે તેને કથા કહેવાય. કથાકારો તો ઘણા હોય છે, પણ બધાની કથા જામતી નથી હોતી. કથા ઈશ્વરની કૃપાથી જામતી હોય છે. જે નિર્મળ-નિરભિમાની-દીન થઈને બોલે છે તેમાં ઈશ્વરનો સ્વર ભળે છે. અભિમાની થઈને તાડૂકા કરનારા હારી જતા હોય છે.

વિશ્વામિત્ર પોતાના પૂર્વજોની કથા કરી રહ્યા છે અને રામ-લક્ષ્મણ તન્મય થઈને સાંભળી રહ્યા છે. કથામાં એટલો રસ પડ્યો છે કે બન્ને આંખનું મટકું પણ મારતા નથી. મુનિ બોલ્યા: મારા પૂર્વજ કુશનાભે સો પુત્રીઓને વિદાય તો કરી, પણ પછી ઘર ખાલી થઈ ગયું. હવે કોઈ સંતાન ન હતું. સંતાન વિનાની શૂન્યતા પતિ-પત્નીને કોરી ખાવા લાગી. કુશનાભને પુત્ર ન હતો. પહેલાં પત્ની વિના ન જિવાય અને પછી સંતાન વિના ન જિવાય. જેને જીવવા કરતાં ન જીવવાનાં કારણો ઘણાં મળ્યાં હોય તે સુખી ન હોય.

કુશનાભે પુત્રપ્રાપ્તિ માટે તપ કર્યું. પિતા કુશ પ્રસન્ન થયા. પિતૃતર્પણથી પિતૃઓ પ્રસન્ન થાય અને સંતાનોને આશીર્વાદ આપે. કુશે પુત્ર થવાનો આશીર્વાદ આપ્યો.

પછી કુશનાભને ત્યાં ગાધિ નામનો પુત્ર થયો. એ ગાધિ એ જ મારા પિતા. હું કુશરાજાના વંશમાં જન્મ્યો તેથી લોકો મને કૌશિક કહે છે. મારી બહેન કૌશિકી નદી થઈને વહે છે, જ્યાં મેં આશ્રમ બનાવ્યો છે.

આમ વાતો કરતાં-કરતાં અર્ધરાત્રિ વીતી ગઈ. હવે બધા શાન્તિથી સૂઈ ગયા.

16. ગંગા-પાર્વતીની ઉત્પત્તિ

કથાનો વિસ્તાર આડકથાઓથી અને પૂરક કથાઓથી થતો હોય છે. માત્ર મૂળ કથા જ કહેવાની હોય તો તે લાંબી ચાલે નહીં. સપ્તાહો સુધી હરિ-હરિ કરાવવું હોય તો વચ્ચે-વચ્ચે આડકથાઓ અને પૂરક કથાઓ કહેવી જોઈએ.

મુનિ વિશ્વામિત્રજીનો ઋષિસંઘ શોણનદીથી નીકળીને છેક ગંગા-કિનારે પહોંચી ગયો અને મધ્યાહ્ન-વિશ્રામ ત્યાં કરવા લાગ્યા. શ્રીરામની જિજ્ઞાસાથી મુનિએ ગંગાની કથા સંભળાવવી શરૂ કરી. સાથે જિજ્ઞાસુ હોય તો જ જ્ઞાની પુરુષ જ્ઞાનરત્નો વિખરાવે, નહીં તો મૂંગા-મૂંગા ચાલે.

મુનિ બોલ્યા: હિમાલય અને વિંધ્યાચલ બન્ને સસરો-જમાઈ થાય. વિંધ્યાચલની પુત્રી મેના હિમાલય સાથે પરણાવી હતી. મહાકાવ્યોમાં કવિઓ પર્વતોને પણ પરણાવે. મેનાથી હિમાલયને બે પુત્રીઓ થઈ. મોટીનું નામ ગંગા અને નાનીનું નામ ઉમા. ગંગા દેવોને પરણાવી તેથી તે સ્વર્ગલોકમાં ગઈ. પાછળથી તે પૃથ્વી ઉપર સગરપુત્રોના ઉદ્ધાર માટે ભગીરથની તપસ્યાથી ઊતરી એટલે તેને ‘ત્રિપથગા’ પણ કહેવાય છે.

નાની ઉમા શૈલપુત્રીએ ઘોર તપસ્યા કરી શિવજીને પ્રસન્ન કર્યા અને શિવજી સાથે પરણી ગઈ. કન્યાને મનગમતો પતિ મળે તો જીવન મળ્યું કહેવાય. તે માટે તે તપ અને વ્રત કરતી હોય છે. શિવ-પાર્વતી પરણીને રતિવિહાર કરવા એકાન્તમાં ચાલ્યાં ગયાં. રતિવિહાર વિનાનો વિવાહ મડદા બરાબર કહેવાય. અને રતિવિહાર એકાન્તમાં હોય તેથી સગાં-સ્વજનોથી દૂર કોઈ રતિ-ઉદ્દીપક સ્થળમાં નવપરિણીત વરવધૂ ચાલ્યાં જતાં હોય છે. પશ્ચિમવાળાં તેને ‘હનીમૂન’ કહે છે. એકલાં વર-વધૂ વધુ નજીક આવતાં હોય છે. લોકસમૂહની ઉપસ્થિતિ તેમના સામીપ્યમાં અડચણરૂપ બનતી હોય છે, તેથી તેમને એકલાં હનીમૂન કરવા દેવું જોઈએ. પ્રેમી જોડામાં નડતરરૂપ ન થવું જોઈએ.

રતિકીડા કરતાંકરતાં સો વર્ષ વીતી ગયાં. કાંઈ ભાન જ ન રહ્યું. રતિકીડા સમય થંભાવી દેતી હોય છે. આ કામસમાધિ કહેવાય. કામસમાધિ અને રામસમાધિ એક થઈ શકે, જો કામ રામમય થઈ શક્યો હોય તો.

કામ અને રામને પરસ્પર શત્રુ માનનારાં શિવ-પાર્વતીને સમજી નહીં શકે. શિવ-શક્તિએ કામ અને રામને શત્રુ નહીં, પરસ્પરના પૂરક બનાવ્યા છે, તેથી સજોડે છે. કામ અને રામને દુશ્મન બનાવનારા એકાકી થઈને ભટકતા-રખડતા ફરે અને લોકોના ટુકડા ખાતા ફરે. તેમનો જીવનસમય બહુ લાંબો થઈ જતો હોય છે.

શિવ-પાર્વતીને રતિકીડામાં સો વર્ષ વીતી ગયાં; કાંઈ ભાન જ ન રહ્યું; પછી ભાન થયું; અરે, આટલી કીડા કર્યા પછી પણ આપણે માતા-પિતા ન બન્યાં, કોઈ સંતાન ન થયું. વર-વધૂની રતિકીડા સહેતુક હોય છે, નિર્હેતુક નહીં. હેતુ છે સંતાનપ્રાપ્તિ. જો તે ન થાય તો કીડા વ્યર્થ થઈ જાય. આટલા લાંબા સમયે પણ સંતાન ન થવાથી સ્વજનોને ચિંતા થવા લાગી. શિવજીના સ્વજન દેવો છે. ચિંતા કરે તે સ્વજન કહેવાય. આવું કેમ થયું? તપાસ કરતાં ખબર પડી કે મહાદેવજીનું વીર્ય સ્ખલિત થતું નથી. તે થંભી ગયું છે. પ્રશ્ન એ હતો કે આ મહાબળવાન વીર્યને ધારણ કોણ કરશે? અંતે દેવોએ પૃથ્વીને ધારણ કરવા તૈયાર કરી. મહાદેવજીએ વીર્યનો ત્યાગ કર્યો. તેમાંથી પર્વતો વગેરે ઉત્પન્ન થયા અને તેમાંથી કાર્તિકેય પણ પ્રગટ થયા. પણ આ કાર્યથી પાર્વતી પૃથ્વી ઉપર કાળજાળ થઈ ગયાં. પતિના વીર્ય ઉપર પત્નીનો અધિકાર છે. પત્નીના શિયળ ઉપર પતિનો અધિકાર છે. બન્ને અધિકારો જ્યારે એકબીજાને સોંપાય છે ત્યારે જ પતિ-પત્ની થવાય છે. આ અધિકાર ઉપર કોઈ તરાપ મારે તો તે સહન ન થાય. પાર્વતીજીએ પૃથ્વીને શાપ આપ્યો, “જા, તું બહુભોગ્યા થઈ જઈશ, અર્થાત્ તને ઘણા રાજાઓ ભોગવશે.” આ બધું ષડ્યંત્ર ગોઠવનારા દેવોને શાપ આપ્યો, “તમે મને પુત્રવતી થતી અટકાવી તેથી હવે તમે પણ સંતાન વિનાના રહેશો.” દેવોને સંતાનો ન હોય.

આ ઘટનાથી મહાદેવજીને બહુ ગ્લાનિ થઈ. તેમણે તે સ્થાન છોડી દીધું અને દૂર હિમાલયના ઉત્તરમાં રહેવા જતા રહ્યા.

17. કાર્તિકેયનો જન્મ

જીવનને જે દિશાથી જુઓ ત્યાં સંઘર્ષ જ સંઘર્ષ છે. સંઘર્ષ વિનાનું જીવન હોય જ નહીં અને કદાચ હોય તો તે મડદું જ હોય. મડદાને જીવન નથી હોતું, તેથી તે સડવા લાગે છે. સંઘર્ષ વિનાનું જીવન સડતું જીવન હોય છે. સડવું દુર્ગંધ વિનાનું નથી હોતું. જે લોકો જીવનસંઘર્ષથી ભાગે છે તેઓ સડવા લાગે છે. તેમની દુર્ગંધથી પૃથ્વી દૂષિત થયા કરે છે. પણ સંઘર્ષ માત્ર અસ્તિત્વનો જ નથી હોતો, વ્યક્તિત્વનો પણ હોય છે. અસ્તિત્વ અને વ્યક્તિત્વ બન્નેના સંઘર્ષમાં જીવન ક્રિયામય રહેતું હોય છે.

આ સંઘર્ષ બે પ્રકારનો હોય છે: એક વ્યક્તિસંઘર્ષ અને બીજો સમૂહસંઘર્ષ. વ્યક્તિસંઘર્ષ બહુ મહત્ત્વનો નથી હોતો. ખરું મહત્ત્વ સમૂહસંઘર્ષનું હોય છે. સંસાર સમૂહોથી બન્યો છે અને સમૂહો પોત-પોતાના હિત માટે પરસ્પર સંઘર્ષ કરતા રહે છે. અંતે તો બળવાન જ જીતતા હોય છે અને જેઓ બળવાન હોય છે તેઓ જ ટકતા હોય છે. જેઓ બળની ઉપેક્ષા કરતા-કરાવતા હોય છે તેઓ હારતા હોય છે. આવો સમૂહ કાં તો હારીને મરતો હોય છે અથવા ગુલામ થઈને જીવતો હોય છે.

પણ સમૂહસંઘર્ષ સેના વિના ન થઈ શકે, તેથી સેના જરૂરી છે. જો પૂરો સમૂહ જ સેના થઈ જાય તો વિશ્વવિજયી થઈ જાય. પણ જો સમૂહમાં સૈનિક-તત્ત્વ જ ન હોય અથવા ઓછું હોય તો તે પરાજિત જીવન જીવે. પરાજિત જીવન સુખદાયી ન હોય, દુઃખદાયી જ હોય.

પ્રાચીનકાળથી જ બે મોટા સમૂહ પરસ્પર સતત લડ્યા કરે છે. તે છે દેવ અને દૈત્યના. બધાં પુરાણો દેવ-દૈત્યના સંઘર્ષથી ભર્યા પડ્યાં છે. દેવની સંખ્યા ઓછી છે અને દૈત્યની સંખ્યા પ્રચુર છે. દૈત્યની વૃદ્ધિ ગુણાકારથી થતી હોવાથી જોત-જોતાંમાં સંખ્યાબળથી છવાઈ જાય છે. પૂર્વે કહ્યું તેમ પાર્વતીએ દેવોને શાપ આપ્યો હતો કે તમને સંતાન નહીં થાય; કારણ કે મારા પતિ શિવજીનું વીર્ય તમે પૃથ્વીમાં સ્ખલિત કરાવી મારો હક્ક ડુબાવ્યો હતો. તે વીર્યથી પર્વતો વગેરે થયા. આ વાત પૂર્વ-પ્રકરણમાં આવી ગઈ. તેથી ક્ષુભિત થઈને શિવજી ઉમા સહિત તપશ્ચર્યા કરવા દૂર હિમાલયમાં ચાલ્યા ગયા. શિવ મહાદેવ છે અર્થાત્ દેવોના દેવ છે, બધા દેવોના સેનાપતિ છે. તેમના જવાથી સેનાપતિપદ ખાલી થઈ ગયું. સૈનિકનું પદ સરળતાથી ભરાય, પણ સેનાપતિનું પદ સરળતાથી ન ભરાય. પણ ક્ષોભ અને ગ્લાનિનો અતિરેક કોઈ વાર કર્તવ્યત્યાગ પણ કરાવી દે. રાજા કે સેનાપતિ ઓચિંતો કર્તવ્યત્યાગ કરે તો મહા અનર્થ થઈ જાય. પૂરી વ્યવસ્થા કર્યા પછી જ પદત્યાગ કરાય. કશી જ વ્યવસ્થા કર્યા વિના જે કર્તવ્યત્યાગ કરી દે તેને ત્યાગ કે મહાભિનિષ્ક્રમણ ન કહેવાય, મહા અનર્થ કહેવાય.

દેવો સેનાપતિ વિનાના થઈ ગયા. નીતિકારે કહ્યું છે કે -

અનાયકે ન વસ્તવ્યં, ન વસ્તવ્યં બહુનાયકે ।

બાળનાયકે ન વસ્તવ્યં ન વસ્તવ્યં સ્ત્રીનાયકે ॥

અર્થાત્ જ્યાં કોઈ નાયક — સેનાપતિ ન હોય ત્યાં રહેવું નહીં, પણ જ્યાં ઘણા નાયકો હોય ત્યાં પણ રહેવું નહીં. જ્યાં બાળનાયક હોય ત્યાં રહેવું નહીં અને જ્યાં સ્ત્રીનાયક હોય ત્યાં પણ રહેવું નહીં. નાયક એક જ હોવો જોઈએ અને તે પૂર્ણ-યોગ્ય હોવો જોઈએ. તો જ રાજ્ય સુરક્ષિત રહે અને સુખી થાય.

સેનાપતિ વિનાના દેવો બ્રહ્મદેવ પાસે ગયા. “અમને સેનાપતિ આપો. અમારા સેનાપતિ મહાદેવ પોતાનાં પત્ની પાર્વતી સહિત તપશ્ચર્યા કરવા હિમાલયમાં જતા રહ્યા છે. અમને સંતાન ઉત્પન્ન નહીં કરી શકવાનો શાપ પાર્વતીજી આપતાં ગયાં છે, એટલે હવે અમે તો સેનાપતિ ઉત્પન્ન કરી શકીએ તેમ નથી, એટલે તમે જ આપો.” દેવોએ બ્રહ્મા પાસે યાચના કરી.

બ્રહ્માએ કહ્યું, “ચિંતા ન કરો. શિવજીનું વીર્ય આકાશગંગામાં અગ્નિએ ધારણ કરેલું છે. તે વીર્યને જો ગંગાજી ધારણ કરે તો તેમાંથી સેનાપતિ ઉત્પન્ન થઈ શકે.” ત્યારે પણ વીર્યસંગ્રહની વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ. ઉત્તમ વીર્ય જીવ-સૃષ્ટિનું સર્વોચ્ચ ઐશ્વર્ય કહેવાય. જો

પશુઓના વીર્યનો સંગ્રહ કરીને ઉત્તમ ઓલાદ પેદા કરી શકાય તો ઉત્તમ માનવોના વીર્યનો સંગ્રહ કરીને ઉત્તમ માનવોની ઉત્પત્તિ કેમ ન કરાય? કદરૂપી, બેડોળ, બુદ્ધિહીન, કુબુદ્ધિવાળી માનવસૃષ્ટિ વધારવાથી તો સૃષ્ટિ પોતે જ પોતાનો ભાર વધારી મૂકશે. તેના કરતાં ઉત્તમ વીર્યનો ઉપયોગ કરીને ‘સુપર’ પ્રજાનું નિર્માણ કરી શકાય. કદાચ પ્રાચીનકાળમાં આને જ “નરમેધ-યજ્ઞ” કહેવાતો હશે!

બ્રહ્માજીની સલાહ માનીને બધા દેવો અંતરીક્ષમાં અગ્નિ પાસે ગયા. અગ્નિ શિવવીર્યને મહાપ્રયત્ને સાચવી રહ્યો હતો. દેવોએ તેની પાસે શિવવીર્યની માગણી કરી. અગ્નિએ કહ્યું કે “હું આપું તો ખરો, પણ તેને ધારણ કોણ કરશે? નારી વિના વીર્યને કોઈ ધારણ ન કરી શકે. મહાવીર્ય માટે મહારજ જોઈએ. કોઈ મહાનારી શોધી કાઢો.”

દેવોએ હિમાલયનાં જ્યેષ્ઠ પુત્રી ગંગાજીને તૈયાર કર્યાં. “મારાં અહોભાગ્ય કે શિવવીર્યને ધારણ કરવાની મને તક મળી.” ગંગાજી ધન્યધન્ય થઈ ગયાં. સંસારમાં મોટા ભાગે મહારજમાં તુચ્છ વીર્ય હોમાતું હોય છે. આને પણ કજોડું જ કહેવાય. સંસાર કજોડાંમાંથી ઊભરાઈ રહ્યો છે.

અંતે અગ્નિએ સંઘરી રાખેલું તે શિવવીર્ય ગંગાજીમાં પધરાવી દીધું. આ વીર્યયજ્ઞ હતો. ઉત્તમ આહુતિઓ ઉત્તમ પ્રજા ઉત્પન્ન કરે. વીર્યધારણ કરવાથી ગંગાજી લાલચોળ થઈ ગયાં. તેઓ બળવા લાગ્યાં. અસહ્ય બળતરાથી તેમણે તે ગર્ભને હિમાલયની તળેટીમાં મૂકી દીધો. તેમાંથી સોનું-ચાંદી, તાંબું-જસત વગેરે ધાતુઓ ઉત્પન્ન થઈ. ત્યારથી સોનાને ‘જાતરૂપ’ કહેવાય છે.

આ ઉત્પત્તિકથા રૂપક છે. પાર્વતી અને ગંગા મૂળ પ્રકૃતિ છે. તેમાં ક્ષુભિત થયેલા શિવજી સૃષ્ટિ-સ્થાપના કરે છે પર્વતો વગેરે ઉત્પન્ન કરે છે, અને લાવારસથી ધાતુઓ વગેરે ઉત્પન્ન કરે છે. જે કથાઓ અવ્યાવહારિક હોય, અસંભવિત હોય તે કાં તો મિથ્ય હોય, કાં પછી રૂપક હોય.

શિવજીના સુરક્ષિત કરેલા વીર્યથી ગંગાજીના ગર્ભથી જે બાળક જન્મ્યું તેને ધવડાવવા માટે વાયુદેવે કૃત્તિકાઓને આજ્ઞા કરી. એકસાથે છ કૃત્તિકાઓનાં સ્તનમાંથી દૂધની ધારા વહેવા લાગી, તેથી છયે છ કૃત્તિકાઓ તેને ધવડાવવા તૈયાર થઈ ગઈ, તેથી બાળકને છ મુખ થઈ ગયાં અને પ્રત્યેક મુખથી જુદીજુદી કૃત્તિકાઓને ધાવવા લાગ્યું. કૃત્તિકાઓ ઉપરથી તેને કાર્તિકેય નામ અપાયું. ગંગાજીથી સ્રવિત થયેલો હોવાથી તેને ‘સ્કન્દ’ નામ પણ મળ્યું. આમ સ્કન્દ અને કાર્તિકેય એમ બે નામ પડ્યાં. દેવોને દૈત્યો સામે લડવા માટે સેનાપતિ મળી ગયો. છ મુખ હોવાની પાછળ સેનાનાં છ મુખો પ્રયોજિત છે:

1. ગુપ્તચર-વિભાગ
2. વ્યૂહ
3. આયોજન
4. સૈનિકો
5. શસ્ત્રો
6. રશદ-ભંડાર

આ છ તત્ત્વો બરાબર હોય તે જ સાચો સેનાપતિ બને અને તે જ યુદ્ધમાં વિજયી થાય. દેવોએ સર્વ-સંમતિથી કાર્તિકેયને સેનાપતિપદે અભિષિક્ત કર્યાં. દેવો બળવાન બન્યા.

18. સગરપુત્રોનો નાશ

તુલસીદાસજીએ ઠીક જ કહ્યું છે:

“હરિ અનન્ત હરિકથા અનન્તા ।”

જેમ ભગવાન અનન્ત છે, તેમ હરિની કથાઓ પણ અનન્ત છે. કથાની કદી સમાપ્તિ હોય જ નહીં. વિશ્વામિત્રજી એક પછી એક કથાઓ કહેતા જ રહે છે.

ઘણા પૂર્વકાળમાં અયોધ્યામાં સગર નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને કેશિની અને સુમતિ નામની બે રાણીઓ હતી. રાજાની કથા રાણી વિનાની ન હોય. ખરેખર તો રાણી જ કથાના મૂળમાં હોય. કેશિની વિદર્ભરાજાની પુત્રી હતી અને સુમતિ અરિષ્ટનેમિની પુત્રી હતી. સુમતિને ગરુડ નામનો ભાઈ પણ હતો.

લગ્નજીવનને વર્ષો વીતી ગયાં પણ સગર બાપ ન બન્યો. બાપ બન્યા વિનાનો પરિણીત પુરુષ વાંઝિયો કહેવાય. વાંઝિયાપણું મહાદુઃખદાયી કહેવાય. પણ કરવું શું? જીવનના બધા સ્ત્રોતો મનુષ્યના હાથમાં નથી હોતા. ખાસ કરીને રાજા-મહારાજાઓ અને શ્રીમંત લોકોની ઉર્વરક-શક્તિ ઘણી ઓછી હોય છે. અર્થસામર્થ્ય અને કામસામર્થ્ય બહુ ઓછી જગ્યાએ સાથે રહેતાં હોય છે.

રાજા હિમાલય ગયો અને સંતાન માટે તપ કરવા લાગ્યો. તેણે પોતાના પૂર્વજ ભૃગુઋષિની આરાધના કરવા માંડી. આપણે બ્રહ્મપૂજાની સાથેસાથે પિતૃપૂજા પણ કરીએ છીએ. સિદ્ધો અને પિતૃઓ શીઘ્ર પ્રસન્ન થતા હોય છે. જે કોઈ સિદ્ધો કે પિતૃઓની ઉપાસના કરે તેમને શીઘ્ર ફળ મળતું હોય છે. ભૃગુઋષિ પ્રસન્ન થયા. તેમણે સગરને વરદાન આપ્યું કે તારે બે સ્ત્રીઓ છે. તેમાંથી એકને એક પુત્ર થશે, જે તારી વંશવૃદ્ધિ કરશે અને બીજીને સાઠ હજાર પુત્રો થશે, જે મહાપરાક્રમી થશે. જે રાણીને જે વરદાન પસંદ હોય તે નક્કી કરી લે. પટરાણી કેશિનીએ એક જ પુત્ર માગ્યો તથા ગરુડની બહેન સુમતિએ સાઠ હજાર પુત્રો માગ્યા. ડાહ્યા પતિએ પોતાની પસંદગીની વસ્તુઓ પત્નીને આપવા કરતાં પત્નીને વસ્તુ પસંદ કરવાની પ્રાથમિકતા આપવી, જેથી અસંતોષ અને કકળાટ ન થાય.

અંતે કેશિનીને એક પુત્ર ‘અસમંજસ’ થયો અને સુમતિને એક તુંબડું પ્રસવ્યું જેમાંથી સાઠ હજાર પુત્રો ઉત્પન્ન થયા. બધા પુત્રો મોટા થવા લાગ્યા. વ્યક્તિની પ્રકૃતિ જન્મજાત હોય છે. અસમંજસની પ્રકૃતિ એવી હતી કે તે રોજ નગરનાં અનેક બાળકોને રમાડવાને બહાને સરયૂકિનારે લઈ જતો અને પછી જળમાં ડુબાડી દેતો. તેને ડૂબતાં બાળકો જોઈને આનંદ થતો. નગરવાસીઓને પણ તે બહુ પીડા આપવા લાગ્યો. તેની આવી રાક્ષસી પ્રવૃત્તિ જોઈને રાજાએ તેનો દેશનિકાલ કરી દીધો. બાળકોને રમાડનારાઓથી પણ સાચવવાં જોઈએ. પૂતના શ્રીકૃષ્ણને રમાડવા જ આવી હતી ને! અને રાજાએ પોતાના સગા દીકરાને પણ જો તે પ્રજાપીડક થઈ ગયો હોય તો કઠોર દંડ આપીને દાબલો બેસાડવો જોઈએ, જેથી ન્યાયની સ્થાપના થાય. ન્યાયની સ્થાપના દંડથી થતી હોય છે અને દંડ પોતાના ઘરથી શરૂ થાય તો જ પ્રભાવી બનતો હોય છે. પોતાના ઘરથી કઠોર દંડ શરૂ કરનાર રાજા જ મહાન રાજા બનતો હોય છે.

ત્યારે રાજા-મહારાજાઓ મહાન ધાર્મિક કાર્ય તરીકે યજ્ઞો કરતા. તેમાં પણ અશ્વમેધયજ્ઞ તો ચક્રવર્તી રાજા થવા માટે બહુ જ મહત્ત્વાકાંક્ષી યજ્ઞ કહેવાતો. સગર-રાજાએ પણ ત્યારે આવો જ એક મહાન યજ્ઞ કર્યો. યજ્ઞનો અશ્વ ફરવા લાગ્યો, તો તેનું અપહરણ ઇન્દ્ર કરી ગયો. અશ્વ વિના યજ્ઞ ન થાય. સગરના સાઠ હજાર પુત્રો અશ્વ પાછો મેળવવા કામે લાગ્યા. તેમણે પૃથ્વીને ચારે તરફથી ખોદી નાખી પણ ક્યાંયથી અશ્વ મળ્યો નહીં. સગરપુત્રોનાં આવાં ઊંધાં પરાક્રમથી ચારે તરફ હાહાકાર થઈ ગયો. પૃથ્વીને ખોદવાથી તેનું સંતુલન બગડી ગયું. પૃથ્વીનું એક સંતુલન પરમેશ્વરે રચ્યું છે, તેનાથી પર્યાવરણ બને છે અને તેનાથી જીવસૃષ્ટિ જીવે છે. વિકાસ એવો ન હોવો જોઈએ કે પર્યાવરણ બગડી જાય. તેત્રીસ દેવો કપિલમુનિ પાસે ગયા અને પ્રાર્થના કરી કે ગમે તેમ કરીને આ સગરપુત્રોને પૃથ્વીને ખોદતાં અટકાવો. અશ્વને શોધવા સગરપુત્રો તો પૃથ્વીનું ખોદકામ ચાલુ જ રાખતા હતા. તેઓ ખોદતા-ખોદતા કપિલમુનિના આશ્રમ સુધી પહોંચી ગયા. ત્યાં યજ્ઞાશ્વને જોઈ તેઓ રાજી થઈ થયા: અરે, ચાલો, યજ્ઞાશ્વ મળી ગયો. પાસે જ સમાધિમાં બેઠેલા કપિલમુનિને જોઈને તેમણે

નક્કી કર્યું કે આ મુનિએ જ અમારો યજ્ઞાશ્વ સંતાડ્યો છે. તેમણે કપિલમુનિ ઉપર હુમલો કરી દીધો. પણ કપિલદેવે એવો હુંકાર કર્યો કે બધા બળીને ભસ્મ થઈ ગયા. પૂરી વિગત જાણ્યા વિના જ જે સત્તાધારીઓ ઋષિ-મુનિઓ ઉપર હુમલો કરતા હોય છે તેમની આવી જ દશા થતી હોય છે.

ઘણો સમય વીતવા છતાં પણ સગરપુત્રો પાછા ન આવ્યા તેથી ચિંતિત થઈને સગરરાજાએ પોતાના પૌત્ર અંશુમાનને શોધવા મોકલ્યો. શોધતાં—શોધતાં અંશુમાન કપિલઆશ્રમે પહોંચી ગયો; ત્યાં તેણે પોતાના કાકાઓની રાખનો ઢગલો જોયો અને યજ્ઞાશ્વને પણ ફરતો જોયો.

તેને શાન્તિ થઈ. કાકાઓના તર્પણ માટે તેણે જળ શોધ્યું, પણ ક્યાંય જળ ન મળ્યું. દીર્ઘદષ્ટિ ગરુડે કહ્યું કે જળ તો સ્વર્ગમાં વહેનારી ગંગામાં છે. તેને જો અહીં ઉતારવામાં આવે તો જ પિતૃતર્પણ થાય અને કાકાઓનો મોક્ષ થાય. પણ હમણાં તો તું આ અશ્વ લઈને જા અને યજ્ઞ પૂર્ણ કર.

અંતે એ યજ્ઞાશ્વ લઈને અંશુમાન પાછો આવ્યો અને સગરરાજાએ યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ કરી.

હજારોની સંખ્યામાં જન્મનારી પ્રજા હજારોમાં એકસાથે મરતી હોય છે. સાઠ હજારનો વંશ ન રહ્યો. વંશ તો એક જ પુત્રને જન્મ આપનાર કેશિનીનો રહ્યો.

19. સગરપુત્રોનો ઉદ્ધાર

જે મહાન કાર્યો કરે તેને જ મહાપુરુષ કહેવાય. લોકો ત્રણ પ્રકારના હોય છે: 1. કાર્યત્યાગી, 2. અલ્પકાર્ય કરનારા અને 3. મહાન કાર્ય કરનારા.

1. કેટલાક લોકો કાર્યત્યાગી થઈને જીવન જીવતા હોય છે. કાર્ય કરવામાં શ્રમ કરવો પડતો હોય છે. આળસુ માણસોને શ્રમ ગમતો નથી, તેથી શ્રમ ત્યાગીને શ્રમ વિનાની આજીવિકાથી — મોટા ભાગે ભિક્ષાવૃત્તિથી જીવન જીવી લેતા હોય છે. આવા લોકો મોટા ભાગે પરોપજીવી હોય છે અને ભારરૂપ જીવન જીવતા હોય છે. જ્યાં પરોપજીવી લોકોની સંખ્યા વધી જાય ત્યાં આપોઆપ દરિદ્રતા આવી જાય.

2. બીજા કેટલાક અલ્પકાર્ય કરીને જીવન જીવતા હોય છે. અલ્પકાર્ય એટલે ઉદર ભરવા પૂરતું જ કાર્ય કરે. તે લોકો મહેનત-મજૂરી તો કરે પણ પેટ ભરવા પૂરતી જ કરે. તેમનું જીવન આહાર અને મૈથુન સુધી જ સીમિત હોય છે.

3. બીજા કેટલાક લોકો મહાકાર્યો કરતા હોય છે. તેઓ મહત્ત્વાકાંક્ષી હોય છે. અપાર આયોજન અને અથાક શ્રમ દ્વારા તેઓ મહાન કાર્યો કરતા હોય છે. આ જ મહાન કહેવાય. આ લોકોને મહાન માનવાની જગ્યાએ જ્યારે પ્રજા પેલા પરોપજીવી, શ્રમત્યાગી, નિષ્ક્રિય લોકોને મહાન માનતી થઈ જાય ત્યારે પ્રજાનું પતન થાય. પ્રજાનું પતન એ જ રાષ્ટ્રનું પતન કહેવાય.

કેટલાંક કાર્યો પેઢી-દર-પેઢી કરતા રહો તો જ પૂરાં થાય. સગરપુત્રોના ઉદ્ધારનું કાર્ય પણ પેઢી-દર-પેઢી ચાલતું રહ્યું. કાર્ય હતું સ્વર્ગની ગંગાને પૃથ્વી ઉપર ઉતારવાનું. ઘણા શ્રમ પછી પણ ગંગાજી નીચે ઊતરવા તૈયાર ન થયાં.

અંતે ભગીરથ નામનો રાજા થયો, જેની ઘોર અને અથાક તપસ્યાથી ગંગાજી પ્રસન્ન થયાં અને તેઓ સ્વર્ગમાંથી નીચે હિમાલય ઉપર ઊતર્યા. આ મહાન કાર્યની યાદગીરીમાં આજે પણ લોકો મહાન કાર્યને ‘ભગીરથ’ની ઉપમા આપે છે.

ગંગાજી પૃથ્વી ઉપર તો ઊતર્યા, પણ તે ભાગ હિમાલયનો ઊંચો ભાગ હતો. હવે તેને સાગર સુધી લઈ જવાનું બીજું કાર્ય બાકી હતું. ભગીરથ આગળ-આગળ ચાલ્યા અને ગંગાજી પાછળ-પાછળ ચાલ્યાં. આથી છેક ગંગાસાગર સુધી લાંબો પ્રવાહ ચાલ્યો અને સગરપુત્રોનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો.

હાશ! હવે શાન્તિ થઈ. મહાન કાર્ય પૂર્ણ કરવાથી મહાન શાન્તિ પ્રાપ્ત થાય.

20. અહલ્યા-ઉદ્ધાર

કથાઓના અસંખ્ય પ્રકાર છે. ખરેખર તો પ્રત્યેક કથા પોતાનો આગવો જ પ્રકાર બની જતી હોય છે, તોપણ જેમ લાલ, પીળો અને વાદળી મૂળ રંગ કહેવાય, બાકીના બીજા બધા રંગ મેળવણીથી થાય, તેમ કથાઓના મૂળમાં પણ ત્રણ જ પ્રકાર છે. આ ત્રણમાંથી જ બાકીની બધી કથાઓ પેદા થાય છે. આ ત્રણ પ્રકાર છે: 1. પ્રેમકથા, 2. શૌર્યકથા અને 3. ભક્તિકથા. આ ત્રણે કથાઓ એકબીજાની પૂરક હોય છે. જ્યાં ત્રણમાંથી એકે તત્ત્વ ન હોય ત્યાં કથા જ ન હોય, હોય તો તે ઝોકાંકથા હોય. રામાયણ-મહાભારતમાં આ ત્રણે કથાઓ તો ભરપૂર છે જ, પણ તેમાંથી નીકળેલી પેટા-કથાઓ પણ ઘણી છે. અહીં આપણે પતનકથાની ચર્ચા કરવાની છે. ઉત્થાન પતન વિનાનું હોય તો મોટું ભાગ્ય કહેવાય.

બન્યું એવું કે વિશાલાનગરીથી વિશ્વામિત્રજી અને રામ-લક્ષ્મણ જનકપુર તરફ જવા વિદાય થયા. જનકપુરની નજીકમાં જ એક ઉપવનમાં એક સુંદર આશ્રમ શ્રીરામની નજરે પડ્યો તેથી જિજ્ઞાસા થઈ આ કોનો આશ્રમ છે? શ્રીરામની જિજ્ઞાસામાં મુનિએ એક લાંબો નિસાસો નાખ્યો અને પછી કહ્યું કે “આ ગૌતમમુનિનો આશ્રમ છે. એક સમય આની ભરપૂર જાહોજલાલી હતી, પણ હવે ઉજ્જડ થઈ ગયો છે.”

શ્રીરામની જિજ્ઞાસા વધી ગઈ. નિર્માણ કરતાં ઉજ્જડ થવાની વાત લોકોને સાંભળવી વધુ ગમતી હોય છે. ગુણો કરતાં દુર્ગુણોની નિંદા સાંભળવી વધુ ગમતી હોય છે.

વિશ્વામિત્રે જિજ્ઞાસા પૂરી કરવા કથા ચલાવી. અહીં મહાન ઋષિ ગૌતમ રહેતા હતા. તેમને અહલ્યા નામની પત્ની હતી. અહલ્યા રૂપરૂપનો અંબાર હતી. પહેલાં તો સ્ત્રીને સાયવવી બહુ કઠિન કામ હોય છે, તેમાં પણ જો સ્ત્રી અતિરૂપાળી હોય તો-તો તેને સાયવવી બહુ જ કઠિન થઈ જાય. સંસારમાં સૌથી વધુ લલચાવનારું તત્ત્વ રૂપ છે. તેમાં પણ જો તેની સાથે યુવાની ભળે તો-તો તેની લાલચથી ભાગ્યે જ કોઈ બચી શકે. આવી લાલચથી બચવા માટે સ્ત્રી ઉપર ત્રણ કવચો કામ કરતાં હોય છે: 1. ધર્મકવચ, 2. સમાજકવચ અને 3. રાજકવચ. આ ત્રણે મળીને સ્ત્રીઓની રક્ષા કરતાં હોય છે. જ્યારે આ ત્રણે કવચો તૂટી જાય ત્યારે સ્ત્રી સ્વચ્છંદી થઈ જાય, પછી તેને સાયવી ન શકાય.

સ્ત્રીને સાયવવી એટલે તેના શિયળને સાયવવું. શિયળવાળી સ્ત્રી શીલવતી કહેવાય અને તે લાખની કહેવાય, પણ શિયળ વિનાની સ્ત્રી કુલટા કહેવાય અને તે કોડીની હોય.

રૂપાળી સ્ત્રી ઉપર ડોળા નાખનારા અનેક લફંગા પુરુષો બધી જ જગ્યાએ હોય છે. આવા ડોળાથી બચવા શીલવતી નારી પોતે જ પોતાના રૂપને ઢાંકીને જીવતી હોય છે. રૂપ, જોબન અને નાણું ઢાંકેલાં હોય તો જ સુરક્ષિત રહે. ઉઘાડાં હોય તો લૂંટાઈ જાય.

અહલ્યાના રૂપ ઉપર ઇન્દ્રનો ડોળો પડ્યો. તે ઘાયલ થઈ ગયો. ઘાયલ ત્રણ પ્રકારના હોય છે: 1. શસ્ત્રઘાયલ - જેની પાટાપિંડી કરવાથી રૂઝ આવી જાય. 2. પ્રેમઘાયલ - જેનો ઘા જીવનભર ન રૂઝાય અને 3. વાસનાઘાયલ - જે વાસના ભોગવીને રૂઝાય. પ્રેમઘાયલ અને વાસનાઘાયલને એક ન સમજવા જોઈએ. પ્રેમ વાસનામુક્ત પણ હોઈ શકે. જો તેવું હોય તો તે પવિત્ર કહેવાય. પણ વાસનાને અને પ્રેમને કશી લેવા-દેવા નથી હોતી. આ એક પ્રચંડ કામ-આવેગ છે અને આવેગના સ્વાર્થને પૂરો કર્યા પછી હું કોણ અને તું કોણ! ઇન્દ્ર વાસનાઘાયલ હતો. તેના ઘરમાં ઇન્દ્રાણી પત્ની હતી અને સ્વર્ગમાં તો કેટલીયે અપ્સરાઓ પણ હતી. વાસના-વિકારી માણસ ઇન્દ્ર હોય તોપણ તેને કદી સંતોષ ન હોય. પ્રત્યેક રૂપ ઉપર તેનો ડોળો ચોંટતો જ હોય, ભલે ને દેવ રહ્યો. દેવ થવાથી વાસના ઓછી નથી થતી, ઊલટાની વધી જાય છે.

ઇન્દ્ર અહલ્યાની પાછળ પડી ગયો. વિકારી લોકોનું આખું જીવન સ્ત્રીઓની પાછળ પડવામાં જ પૂરું થઈ જતું હોય છે. અંતે હાથમાં કશું આવતું નથી.

ઇન્દ્રની વાસના એટલી પ્રબળ થઈ ગઈ કે તે હવે અહલ્યા વિના રહી શકતો ન હતો. કામી લોકો સૌથી મોટા સાહસી હોય છે. તેઓ ગમે તે ભોગે ગમે તે કરવા તૈયાર થઈ જતા હોય છે.

એક વાર ગૌતમઋષિ સમિધાઓ લેવા પર્ણકુટિ બહાર નીકળ્યા. ઘરમાં એકલી અહલ્યા જ રહી ગઈ. જેણે પત્નીરક્ષા કરવી હોય તેણે ઘરમાં એકાદ વૃદ્ધ માણસને જરૂર રાખવા જોઈએ. આવું ન કરનારા લપસવા માગનારને ખુલ્લું મેદાન આપતા હોય છે.

ઇન્દ્રે ગૌતમ ઋષિનું રૂપ ધારણ કર્યું. બરાબર ગૌતમ ઋષિ જ જોઈ લ્યો. તે પર્ણકુટિમાં પ્રવેશ્યો. તે સમાગમ કરવા ઉતાવળો હતો. પણ અહલ્યાને અત્યારે ઋતુકાળ ન હતો. ગૌતમઋષિ માત્ર ઋતુકાળમાં જ સમાગમ કરતા હતા. શાસ્ત્રમાં એવી માન્યતા છે કે જે ગૃહસ્થી માત્ર ઋતુકાળમાં જ સંભોગ કરે છે તે બ્રહ્મચારી જ છે. અને ‘એકનારી સદા બ્રહ્મચારી.’ આવા લોકો પત્નીવાળા હોવા છતાં તપસ્વી બ્રહ્મચારી જ કહેવાય.

ગૌતમવેશધારી ઇન્દ્ર ઘરમાં પ્રવેશ્યો; અહલ્યા સાથે સંભોગ કરી પાછો ફર્યો; તરત જ રસ્તામાં ગૌતમ ઋષિ સામા મળ્યા. ક્રોધિત થયેલા ઋષિએ એના વૃષણ કાપી નાખ્યા. કોપાયમાન થયેલા ઋષિએ અહલ્યાને શિલા થઈ જવાનો શાપ આપી દીધો. પણ તે બહુ કરગરી એટલે વારણ કર્યું, “જા, રામાવતારમાં રામની પદરજથી તારો ઉદ્ધાર થશે.”

મહા અનર્થ થઈ ગયો. ઇન્દ્રનું જીવન બરબાદ થઈ ગયું, અહલ્યાનું જીવન બરબાદ થઈ ગયું અને પવિત્ર ઋષિનું જીવન પણ બરબાદ થઈ ગયું. આશ્રમને ખુલ્લો મૂકીને ઋષિ હિમાલય તરફ તપ કરવા નીકળી ગયા. પત્નીના વિશ્વાસઘાતે તેમને પાયમાલ કરી નાખ્યા. ક્ષણિક સુખ માટે કેટલું મોટું પતન થઈ ગયું! આ થઈ પતનકથા.

એક પ્રશ્ન થાય કે આ મહાપતનમાં ઇન્દ્ર દોષી, અહલ્યા દોષી, ગૌતમ-ઋષિનો કોઈ દોષ નહીં? એવું લાગે છે કે ઋતુકાળ પૂરતો જ સમાગમ કરવો તેવા વ્રતે પણ કાંઈક ભાગ ભજવ્યો હોય. અતિ ધાર્મિક લોકો આવાં એકપક્ષીય વ્રતો લેતા હોય છે, જ્યારે સામા પક્ષે પત્નીની સંમતિ નથી હોતી. તેની કામભૂખ જુવાનીમાં બહુ પ્રબળ હોય છે અને તે ન સંતોષનાર પતિથી તે કંટાળી જતી હોય છે. પછી તે કોઈ આડો રસ્તો કે છીંડું શોધવા લાગે અને તેમાં તેને કોઈ સામે ચાલીને પાત્ર મળી જાય, વળી તે પતિ કરતાં પૌરુષ બમણું હોય તો-તો પોતાને ધન્ય જ માને. આવું પણ બને. તેથી ગૃહસ્થી જીવનમાં સંયમનો અતિરેક પણ સામા પાત્રના પતનમાં કારણ બની શકે છે.

વિશ્વામિત્રની કથા તન્મય થઈને શ્રીરામ-લક્ષ્મણ સાંભળી રહ્યા છે.

કામ-ક્રોધ વગેરેના તીવ્ર આવેગના આવેશથી થયેલું પાપ સત્પુરુષોને પાછળથી પશ્ચાત્તાપ કરાવે છે. ક્રોધાવેશમાં ઋષિએ પત્ની અહલ્યાને શાપ તો આપી દીધો, પણ પછી ભારે ગ્લાનિ થઈ. તેનું વારણ કરવાનું નિમિત્ત પણ બતાવ્યું અને કદાચ વિશ્વમાં પ્રથમ વાર ઇન્દ્રના વૃષણ કાપી નાખ્યા, તેને વૃષણ વિનાનો કરી દીધો. આવી સજા અત્યારે કેટલાક દેશોમાં થાય છે, પણ વર્ષો પહેલાં ગૌતમે આવી સજા ઇન્દ્રને કરી હતી. તે પછી ઇન્દ્રને ભારે ગ્લાનિ થઈ. તેણે પિતૃઓને પ્રાર્થના કરી કે “વૃષણ વિના જિવાય નહીં. મને મારા વૃષણ પાછા આપો. પૌરુષ જ જીવન છે. પૌરુષ વિનાનું જીવવું વ્યર્થ છે.”

પિતૃઓએ યજ્ઞ નિમિત્તે લાવેલા ઘેટાના વૃષણ કાઢીને ઇન્દ્રને લગાવી દીધા. ત્યારથી ઇન્દ્ર ઘેટાના વૃષણવાળો થઈ ગયો મનાય છે. આ શસ્ત્રક્રિયા પણ કદાચ ત્યારે ભારતમાં પહેલી વાર થઈ હશે.

વિશ્વામિત્રજી રામ-લક્ષ્મણ સહિત ગૌતમઋષિના આશ્રમમાં ગયા. ત્યાં શાપિત અહલ્યા એકાકી જીવન જીવતી હતી. વાલ્મીકિ રામાયણમાં શિલાની વાત નથી. શિલાનો ભાવાર્થ લોકોથી ત્યાજ્ય થઈને જડ જીવન જીવવું એવો પણ કરી શકાય. બહુ જ પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિ માત્ર નિંદિત કામાચારથી પતિત થઈને લોકત્યાજ્ય જીવન જીવતી થઈ જાય તો તેને શિલાજીવન કહેવાય.

અહલ્યા આટલાં વર્ષોની તપસ્યાથી પાપમુક્ત થઈ હતી. તેને પતિના શાપમોચનની વાત યાદ આવી. આજ રામ સામે ચાલીને મારે

આંગણે પધાર્યા છે! તે પગમાં પડી ગઈ, પશ્ચાત્તાપનાં આંસુઓથી પગ ધોયા, નિર્મળ થઈ ગઈ. ગૌતમઋષિને પણ હિમાલયમાં ખબર મળી કે રામ પધાર્યા છે. તેઓ પણ આવી પહોંચ્યા. ગૌતમે અહલ્યાનો સ્વીકાર કરી લીધો. ભાંગેલું દામ્પત્ય ફરીથી સંધાઈ ગયું. કોઈને નવું દામ્પત્ય આપવું એટલે નવું જીવન આપવું કહેવાય. રામ પતિત-પાવન થયા. પતિત-ત્યાગી થવા કરતાં પતિત-પાવન થવું ઘણું મહાન કહેવાય. ચારે તરફ આનંદઆનંદ થઈ ગયો.

21. વસિષ્ઠ-વિશ્વામિત્રનું યુદ્ધ

મોટા-મોટા ઋષિઓ-મુનિઓ, સન્તો-મહન્તો વગેરે પણ જો કામ-ક્રોધ-લોભાદિના આવેગોમાં તણાય તો યુદ્ધ કરતા થઈ જાય. મોટાનાં યુદ્ધ પણ મોટાં હોય, નાનાનાં નાનાં હોય. અને આવેગોથી સદા મુક્ત કોઈ હોતું નથી. આવેગો ઊભરા જેવા હોય છે અને કારણસર આવીને અનર્થ ફરી જતા હોય છે. તેમના વેગમાં ભલભલા તણાઈ જતા હોય છે.

બન્યું એવું કે ગૌતમઋષિના આશ્રમમાંથી વિદાય થઈને વિશ્વામિત્ર રામ-લક્ષ્મણ સહિત જનકપુર પહોંચ્યા અને જનકરાજાની યજ્ઞશાળા આગળ ઊભા રહ્યા. રાજાના રાજદૂતોએ તેમનો સત્કાર કર્યો અને વિશાળ જળાશયના કિનારે ઉતારો આપ્યો. જેમાં ઘણા અતિથિઓ આવવાના હોય તેવા મહાઆયોજનમાં સર્વપ્રથમ આવનારના સત્કારની, પછી આવાસની એ પછી આહારની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. આ ત્રણ વ્યવસ્થાઓમાં ચૂક થાય તો મહાઆયોજન નિષ્ફળ નીવડે. મહાઆયોજન નિષ્ફળ નીવડે એનો અર્થ છે, તે અનર્થકારી અને શત્રુતા વધારનારું નીવડે. એટલે જનકરાજાએ પ્રથમથી જ આ ત્રણેનું બરાબર ધ્યાન રાખ્યું હતું.

એવામાં જનકરાજાના રાજપુરોહિત શતાનંદ મળી ગયા. શતાનંદ ગૌતમઋષિના પુત્ર છે અને અહલ્યા તેમની માતા છે. માતા-પિતાની થયેલી દુર્ગતિથી તેઓ જાણકાર હતા. પણ વિશ્વામિત્ર ત્યાંથી જ આવે છે તેવું જાણીને તેમણે માતા-પિતાના સમાચાર પૂછ્યા. સ્વજનો જો લાગણીશીલ હોય તો સંપત્તિ અને વિપત્તિ બન્ને કાળમાં સમાચાર જરૂર પૂછતા રહે. કામ-ક્રોધના પ્રબળ આવેગથી માતા-પિતાની દુર્દશા થવાનો વૃત્તાન્ત શતાનંદ જાણે છે તોપણ માતા-પિતા એ માતા-પિતા જ કહેવાય. તેમની ઘૃણા ન કરાય.

વિશ્વામિત્રજીએ બન્નેના ઉદ્ધારના અને નવદામ્પત્ય પામ્યાના કુશળસમાચાર આપ્યા. દામ્પત્યનો પરિપાક વૃદ્ધાવસ્થામાં થતો હોય છે અને દામ્પત્યનું ખરું સુખ પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં જ મળતું હોય છે.

રાજપુરોહિત વિશ્વામિત્રજીને વસિષ્ઠઋષિના આશ્રમમાં લઈ ગયા. બન્ને મહાન ઋષિઓ મળ્યા.

અહીં વસિષ્ઠ-વિશ્વામિત્ર વચ્ચે થયેલ સંઘર્ષની કથા જાણી લઈએ. એકવાર વિશ્વામિત્ર-ઋષિ વસિષ્ઠના આશ્રમે ગયા. વસિષ્ઠ-ઋષિના આશ્રમમાં શબલા નામની એક કામધેનુ હતી. તેના દ્વારા તેમણે વિશ્વામિત્ર સાથે આવેલા હજારો ક્ષત્રિય યોદ્ધાઓનું સ્વાગત કર્યું.

કામદુધા શબલાના ચમત્કારિક પ્રભાવને જોઈને વિશ્વામિત્રજીનું મન તેને લેવા લલચાઈ ગયું. આતિથ્ય ભોગવનારે કદી પણ યજમાનના વૈભવથી લલચાવું ન જોઈએ અને યજમાને પણ અજાણ્યા - અયોગ્ય અતિથિ પાસે કદી પોતાનાં ધન-વૈભવનું પ્રદર્શન ન કરવું જોઈએ. ક્યારે કોની દાનત બગડે તે કહેવાય નહીં. રૂપ અને ધનવૈભવ ઢાંકેલાં જ સારાં.

વિશ્વામિત્રે શબલા કામધેનુ પોતાને આપવા વસિષ્ઠજીને કહ્યું. વિશ્વામિત્રની માગણીને વસિષ્ઠઋષિએ નકારી કાઢી. તેમણે કહ્યું કે “આ શબલા જ મારું સર્વસ્વ છે. તેના દ્વારા જ આ આશ્રમ ચાલે છે. હું તેને કદાપિ આપી શકું નહીં.” બન્ને વચ્ચે ભારે રકઝક થઈ અને અંતે વાત યુદ્ધ સુધી પહોંચી ગઈ. ઘણી લાલચ અને ધાકધમકી પછી પણ જ્યારે વસિષ્ઠ-ઋષિ માન્યા નહીં ત્યારે વિશ્વામિત્રજીએ પોતાના સૈનિકોને દોરડે બાંધીને જબરજસ્તી ગાય લઈ જવા આજ્ઞા કરી. સૈનિકો શબલાને બાંધીને જબરજસ્તી ઘસડી લઈ જવા લાગ્યા ત્યારે શબલાએ ભારે કન્દન કર્યું. વસિષ્ઠ બહુ દુઃખી થયા. “આવા લોકોને મેં ક્યાં આશ્રમ બતાવ્યો અને મેં ક્યાં અતિથિસત્કાર કર્યો!” તેમને પશ્ચાત્તાપ થતો હતો. વસિષ્ઠથી આ દૃશ્ય જોયું ન ગયું. તેમણે પ્રબળ હુંકાર કર્યો તેની સાથે જ ગાય વીફરી. તેણે દોરડાં તોડી નાખ્યાં અને વસિષ્ઠ-ઋષિ પાસે દોડી ગઈ. પશુને પણ લાગણીના સંબંધો હોય છે. લાગણી વિનાનો કોઈ વીતરાગ હોય તો તે લાગણીહીન પથ્થર જ કહેવાય.

દોડતી આવેલી અને પોતાનો ત્યાગ નહીં કરવાની આશાવાળી શબલા ઉપર હાથ ફેરવતાં-ફેરવતાં વસિષ્ઠ રડી પડ્યા, “શબલા, હું શું કરું? આ ક્ષત્રિયો આગળ હું દુર્બળ છું. તે બહુ બળવાન છે. હું લાચાર છું.”

શબલાએ કહ્યું, “નાના ક્ષત્રિયો કરતાં બ્રાહ્મણો જરાય દુર્બળ નથી હોતા. તમે આજ્ઞા કરો તો ક્ષણવારમાં હું આ ક્ષત્રિયોનો નાશ કરી નાખું.”

ઋષિએ આજ્ઞા આપી, “તને યોગ્ય લાગે તેમ કર.” શબલાએ જોરથી “હુંભા” એમ ચિત્કાર કર્યો કે તરત જ તેનાં રૂંવાડાંમાંથી હજારો પલ્લવ (ઈરાની જે હવે પહેલવી કહેવાય છે તે) ઉત્પન્ન થયા આ પલ્લવોએ વિશ્વામિત્રના સૈન્યનો નાશ કરવા માંડ્યો.

વિશ્વામિત્રજીએ પોતાનાં શસ્ત્રોથી પલ્લવોનો નાશ કરવા માંડ્યો તેથી શબલાએ ફરીથી “હુંભા” એવો ઘોર ચિત્કાર કરી યવન-મ્લેચ્છોની ઉત્પત્તિ કરી. (યવન એટલે યુનાની.) તેમણે વિશ્વામિત્રજીની સેનાનો નાશ કરવા માંડ્યો.

પોતાની સેનાનો નાશ થતો જોઈને વિશ્વામિત્ર વીર્ય્યા. તેઓ અસ્ત્રશસ્ત્ર સાથે યુદ્ધમાં કૂદી પડ્યા અને પલ્લવ, શક, યવન, કાંબોજ અને બર્બર વગેરે મ્લેચ્છ યોદ્ધાઓનો નાશ કરવા માંડ્યો.

ફરીથી શબલાએ “હુંભા” એવો ઘોર ધ્વનિ કર્યો અને પોતાનાં જુદાં-જુદાં અંગોમાંથી કાંબોજ, બર્બર, શકો, મ્લેચ્છો, હારિતો, કિરાતો વગેરે સૈનિકોને પેદા કર્યા. યુદ્ધ બરાબર જામ્યું. વિશ્વામિત્રના સો પુત્રો પણ આ યુદ્ધમાં કૂદી પડ્યા, વસિષ્ઠ-ઋષિ પણ ધસી આવ્યા અને સોએ સો પુત્રોને બાળીને ખાખ કરી નાખ્યા. પુત્રોના મરણથી વિશ્વામિત્ર બહુ શોકાતુર થઈ ગયા. તેઓ પોતાના ઘરે ચાલ્યા ગયા. બાકી બચેલા એક પુત્રને રાજગાદીએ બેસાડીને તેઓ વનમાં તપ કરવા ચાલ્યા ગયા. હિમાલયના વનમાં ઘોર તપ કરતાં-કરતાં મહાદેવજી તેમના પર પ્રસન્ન થયા અને વિશ્વામિત્રને વરદાનમાં ધનુર્વેદ આપ્યો. બધી વિદ્યાઓનો મૂળ સ્ત્રોત મહાદેવ છે.

ધનુર્વેદ પ્રાપ્ત થવાથી વિશ્વામિત્રજીનું બળ અનેકગણું વધી ગયું. તેઓ ફરીથી વસિષ્ઠ-ઋષિના તપોવનમાં આવ્યા અને તપોવનને ઉજ્જડ કરવા લાગ્યા. વિશ્વામિત્રની આવી હરકત જોઈને વસિષ્ઠ-ઋષિ પણ તેમની સામે ધસી આવ્યા અને પોતાનો બ્રહ્મદંડ સામે ધરીને ઊભા રહ્યા. બ્રહ્મદંડ આગળ વિશ્વામિત્રજીનાં બધાં અસ્ત્રશસ્ત્રો શાન્ત થઈ ગયાં. અંતે તેમણે છેવટનું બ્રહ્માસ્ત્ર ચઢાવ્યું, પણ તે પણ ઠંડું થઈ ગયું. બ્રહ્મદંડનો પ્રભાવ જોઈને વિશ્વામિત્ર શાન્ત થયા. તેઓ પરાજિત થઈ ચૂક્યા હતા. તેમનાથી બોલી જવાયું:

ધિક્બલં ક્ષત્રિયબલં બ્રહ્મતેજો બલં બલમ્ ।

અર્થાત્ ક્ષત્રિય-બળને ધિક્કાર છે! ખરું બળ તો બ્રહ્મબળ જ છે. એક બ્રહ્મદંડથી મારાં બધાં અસ્ત્રોશસ્ત્રો નષ્ટ કરી નાખ્યાં.

હારેલા-થાકેલા વિશ્વામિત્રજી ફરી પાછા તપ કરવા ચાલ્યા ગયા.

અહીં એક પ્રશ્ન થાય છે કે એક નજીવી બાબત માટે બે ઋષિઓ વચ્ચે આટલું મોટું યુદ્ધ થયું! પ્રાચીન કાળથી જ આપણે હિન્દુઓ પરસ્પર ક્ષુલ્લક વાતો માટે લડતા જ રહ્યા છીએ. હવે તો કાંઈક બોધપાઠ લેવાય તો સારું.

22. વિશ્વામિત્ર બ્રહ્મર્ષિ બન્યા

પવિત્રતા વિનાની કલમ, પવિત્રતા વિનાની વાણી, પવિત્રતા વિનાની તલવાર, પવિત્રતા વિનાની જુવાની અને પવિત્રતા વિનાનું રૂપ બજારુ થઈને અનર્થકારી બની જતાં હોય છે. બધી રૂપાળી સ્ત્રીઓ સતી નથી હોતી અને બધા રૂપાળા પુરુષો રામ નથી હોતા. બધા સફળ લેખકો કલ્યાણકારી નથી હોતા અને બધા પ્રભાવશાળી વક્તાઓ સંત નથી હોતા. બધી તલવારો શિવાજીની નથી હોતી અને બધાં ત્રાજવાં ધડા વિનાનાં નથી હોતાં.

કેટલીક રૂપાળી સ્ત્રીઓ રૂપ વેચવામાં જ જુવાની વિતાવતી હોય છે. તેમની વૃદ્ધાવસ્થા કેળાના છોતરા જેવી લોકોના પગ તળે કચડાતી રહે છે. સારું છે કે આપણે સ્વર્ગ જોયું નથી, પણ જે સાંભળ્યું છે તે પ્રમાણે ત્યાં અપ્સરાઓ રહે છે. અપ્સરા વિનાના સ્વર્ગની કે જન્મતની કલ્પના કઠિન થઈ જાય. સદાબહાર-સદાયુવાન રહેનારી આ અપ્સરાઓ સ્વર્ગવાસી થનારા પુણ્યાત્માઓના ભોગોનું સાધન બને છે. સ્વર્ગવાસીઓ વૃદ્ધ થતા નથી કે રોગિષ્ઠ થતા નથી તેથી મન મૂકીને ભોગો ભોગવે છે. આ વાસ્તવિકતા છે કે કોરી કલ્પના છે તે તો ભગવાન જાણે, પણ લોકોને હાથના ગોળ કરતાં કોણીનો ગોળ વધુ ગમતો હોય છે.

એક દિવસ સ્વર્ગમાં રંભા નામની અપ્સરાને ઇન્દ્રનું તેડું આવ્યું. રંભા દોડતી ગઈ. માથું નમાવીને આજ્ઞા સાંભળવા ઊભી રહી. ઇન્દ્રે આજ્ઞા ફરમાવી.

“રંભા, મૃત્યુલોકમાં જા. વિશ્વામિત્ર ઘોર તપ કરી રહ્યા છે. જો તેઓ સફળ થયા તો મારી ગાદી જશે.” ગાદી કદી રાજરમત વિનાની ન હોય, રાજરમત ષડ્યંત્રો વિનાની ન હોય અને ષડ્યંત્રો ધર્મ-નીતિનાં ન હોય. તેમાં બધું કરાય. જ્યારે બધા ઉપાયો વ્યર્થ થઈ જાય ત્યારે બ્રહ્માસ્ત્ર તરીકે રૂપાળી સ્ત્રીનો પ્રયોગ થાય, જે ભાગ્યે જ વ્યર્થ થાય.

રંભાએ ઘણી આનાકાની કરી અને કહ્યું કે વિશ્વામિત્ર મહાક્રોધી છે. મને તેમની બહુ બીક લાગે છે. મને ન મોકલો, પણ ઇન્દ્ર માન્યા નહીં. રંભાને જવું જ પડ્યું.

તપોભંગ કરવા નીકળેલી વિકારી અને વેચાયેલી પૂતળી જેવી સ્ત્રીઓ કઠપૂતળી જ કહેવાય. તેઓ દયાને પાત્ર ગણાય. બનીઠનીને-સજ્જધજીને ઓછામાં ઓછાં અને પારદર્શક વસ્ત્રો પહેરીને તે વિશ્વામિત્ર પાસે પહોંચી. વિશ્વામિત્ર તેની નીચતને પારખી ગયા. તે લલચાવવાનો પ્રયત્ન કરે તે પહેલાં જ વિશ્વામિત્ર કોપાયમાન થયા અને શાપ આપ્યો કે “જા, શિલા થઈ જા.” વાલ્મીકિ રામાયણમાં અહલ્યાને નહીં પણ રંભાને શિલા થવાનો શાપ મળ્યો છે. રંભા શિલા થઈને પડી. બધા તપસ્વીઓ તરત જ વિચલિત થઈ જનારા નથી હોતા, કોઈ-કોઈ અડીખમ ઊભા રહેનારા પણ હોય છે.

રંભા તો શિલા થઈ ગઈ, પણ વિશ્વામિત્રે ક્રોધ કરવાથી તપસ્યાનો નાશ થઈ ગયો. તેમને પોતાની જાત ઉપર બહુ ગ્લાનિ થઈ. “હવે હું કદી કોઈના ઉપર ક્રોધ કરીશ નહીં.” તેવો નિશ્ચય કરીને બ્રહ્મત્વની પ્રાપ્તિ માટે ફરીથી કઠોર તપ કરવા લાગ્યા. ઘોર તપસ્યામાં વર્ષો વીતી ગયાં, પણ તેમણે કદી ક્રોધ ન કર્યો. તેથી ઇન્દ્રને નવાઈ લાગી.

જે દિવસે વિશ્વામિત્રને અન્નાહાર કરીને તપનાં પારણાં કરવાનાં હતાં તે જ દિવસે ઇન્દ્ર બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચારીનો વેશ લઈને વિશ્વામિત્ર પાસે ભિક્ષા માગવા આવ્યા. વિશ્વામિત્રે મોઢે આવેલો કોળિયો બ્રહ્મચારીને આપી દીધો, પણ તેઓ જરા પણ ઉગ્ર થયા નહીં. તેમની શાન્તિથી બ્રહ્મા પ્રસન્ન થયા અને તેમને “બ્રહ્મર્ષિ”ની પદવી આપી. પછી તો બ્રહ્મર્ષિ વસિષ્ઠે પણ સંમતિ આપી. વસિષ્ઠની સાથે વિશ્વામિત્ર પણ બ્રહ્મર્ષિ થયા.

જનકરાજાના પુરોહિત શતાનંદ આ બધો વૃત્તાન્ત સંભળાવી, વિશ્વામિત્રને ઉતારો આપી, જનકરાજા સહિત પોત-પોતાના આવાસે ગયા.

23. ધનુષ્યભંગ

પ્રાચીનકાળમાં અને અત્યારે પણ ઘરમાં કન્યાના જન્મને ચિંતાનો વિષય માનવામાં આવે છે. આ ચિંતા માત્ર માનવજાતિમાં જ અને તે પણ ઉચ્ચ કુલીન ઘરોમાં જ થાય છે. પશુ-પક્ષીઓમાં માદાના જન્મને ચિંતાથી જોવાતો નથી. ઊલટાનું ગાય-ભેંસ વગેરેને વાછરડી કે પાડી જન્મે તો વધુ પ્રસન્નતા અનુભવાય છે. ઉચ્ચકુલીનતા ઊંચાં જીવનમૂલ્યો વિના આવતી નથી. જીવનમૂલ્યોનો મૂલાધાર સ્ત્રીને માનવામાં આવે છે, અર્થાત્ બધાં મૂલ્યો સ્ત્રી-આધારિત હોય છે. જેમ કે પતિવ્રતાપણું, પુનર્લગ્નનો અભાવ, લાજ-મર્યાદાનું પાલન, વગેરે સ્ત્રીઓને પાળવાનાં હોય છે. સ્ત્રીઓમાં જે મૂલ્ય વિનાની હોય તેને કુલટા કહેવાય છે, પણ પુરુષમાં કોઈ કુલટા શબ્દ નથી. અને ભારતીય ઉચ્ચ કુલીન સમાજમાં કુળની આબરૂ એ જ સર્વસ્વ હોય છે. તેથી કુળવધૂ તો હોય છે, પણ કોઈ કુળવર નથી હોતો. મૂલ્યોથી મૂલ્યવાન થયેલાં કુળ હંમેશાં પોતાની કુલીનતા વિશે ચિંતિત રહ્યા કરે છે, તેથી કન્યા ચિંતાનો વિષય બની જાય છે.

કન્યાને ચિંતાનું રૂપ માનવામાં એક બીજું કારણ પણ છે અને તે છે તેને પારકે ઘેર જીવન વિતાવવાનું હોય છે. લાડકોડ-ભરી કન્યાને માતા-પિતા પરાયા ઘરમાં પરાયા પુરુષ સાથે પરણાવે છે. તે ઘર અને તે વર કેવાં નીવડશે તે નક્કી નથી હોતું. જો પ્રતિકૂળ નીકળ્યાં તો કન્યાનાં દુઃખનો પાર ન રહે. તેથી પણ માતા-પિતા ચિંતિત રહેતાં હોય છે.

આમ તો જમાઈનાં નોકરી-ધંધો, બાળકો થવાં-ન-થવાં, સુપાત્ર કે કુપાત્ર થવાં વગેરે બધી બાબતોમાં માતા-પિતા ચિંતિત રહેતાં હોય છે. કન્યા જીવે ત્યાં સુધી તેની ચિંતા માતા-પિતાને થતી જ હોય છે, તેથી કન્યાનું નામ જ ચિંતા કહેવાય છે.

પુરાણકથાઓમાં કિંવદન્તીઓ અને “મિથ”નું પ્રમાણ પણ હોય છે. એવું કહેવાય છે કે એક વાર ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો. ચારે તરફ હાહાકાર થઈ ગયો. અન્નજળ વિના લોકો ટળવળવા લાગ્યા. ત્યારે જનકરાજા સોનાનું હળ લઈને જમીન ખેડવા નીકળ્યા અને પૃથ્વીમાંથી સીતાજી મળ્યાં. બીજી કથા એવી છે કે યજ્ઞ કરવા માટે ભૂમિને સમતલ કરવા માટે જનકરાજા હળ લઈને નીકળ્યા હતા અને સીતાજી મળ્યાં. હળની અણીને સીતા કહેવાય છે, તેથી જે કન્યા મળી તેનું નામ સીતા પડ્યું.

જે હોય તે. જનકરાજાને ભૂમિમાંથી કન્યા મળી. ભૂમિને પણ સીતા કહેવાય છે. તેથી પણ સીતા નામ પડ્યું.

સીતાજી મોટાં થવા લાગ્યાં. હજી તો તેમનું બચપણ જ હતું ત્યાં તેમણે પરાક્રમ કર્યું. રાજા જનકના આંગણમાં એક મહાન ધનુષ્ય પડ્યું હતું. પેઢીઓ પહેલાં એ ધનુષ્ય દેવોએ જનકને આપેલું. દેવોને શિવજીએ આપેલું. શિવજી ધનુર્ધારી પણ છે, તેથી તેમને પિનાકિન પણ કહેવાય છે. આ ધનુષ્ય એટલું બધું વજનદાર હતું કે પાંચ હજાર માણસો મળીને તેને ઊંચકી શકતા. આવું વજનદાર ધનુષ્ય એકલાં સીતાજી ઘસડી જતાં અને ઘોડો કરીને રમત રમતાં. સીતાજીનું આવું પરાક્રમ જોઈને રાજા જનકે નક્કી કર્યું: સીતા જ્યારે પુખ્ત ઉંમરની થશે ત્યારે આ ધનુષ્યને આધાર માનીને સ્વયંવર રચીશ. અને જોત-જોતાંમાં સીતાજી યુવાવસ્થાએ પહોંચી ગયાં. રાજા જનકે ઢંઢેરો પિટાવ્યો અને રાજકુમારોને ભેગા કર્યા. સીતાસ્વયંવરની શરતો રજૂ કરી. બધા રાજકુમારોએ વારાફરતી બહુ પ્રયત્નો કર્યા, પણ ધનુષ્ય ટસથી મસ ન થયું. છેવટે બધાએ ભેગા મળીને પ્રયત્નો કરી જોયા તોપણ ધનુષ્ય ટસથી મસ ન થયું. બધા રાજકુમારોને વીલે મોઢે પાછા જવાનું થયું. તેથી ચિડાઈને બધાએ સીતાજીનું હરણ કરવા જનકપુરીને ઘેરી લીધી. સ્ત્રીને કન્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થા એમ ત્રણે અવસ્થામાં રક્ષવી પડતી હોય છે. સ્ત્રી રક્ષિત જીવન જીવતી હોય છે. રાજા જનકે પોતાની સેના વડે યુદ્ધ કર્યું અને દુષ્ટ રાજકુમારોને ભગાડી મૂક્યા. રાજકુમારો તો પોત-પોતાના રાજ્યમાં ભાગી ગયા, પણ સીતાજી કુંવારાં રહી ગયાં. ત્યારથી આ ધનુષ્ય અહીં એમનું એમ પડ્યું છે. રાજા જનકે બધી વાત કહી.

બીજાં રામાયણોમાં આ ઘટનાને જુદી રાતે વર્ણવી છે. વિશ્વામિત્રજી સ્વયંવર-પ્રસંગમાં ગયા હતા. બગીચામાં સીતાજી અને રામ સામસામાં મળ્યાં હતાં અને મનોમન પરણી ગયાં હતાં. પછી સ્વયંવરમાં બધા રાજકુમારો નિષ્ફળ ગયા. છેવટે વિશ્વામિત્રજીની આજ્ઞાથી રામે શિવધનુષ્ય તોડ્યું અને વિવાહ થયો, વગેરે.

વાત્સીકિ રામાયણમાં સ્વયંવર પતી ગયા પછી વિશ્વામિત્રજી જનકપુરી જાય છે અને પછી શ્રીરામજી ધનુષ્યભંગ કરે છે. આ બન્નેનો ભેદ છે. જે હોય તે, શ્રીરામે શિવધનુષ્ય તોડ્યું તે હકીકત સરખી છે.

રાજા જનક વિશ્વામિત્ર-ઋષિની પાસે આવ્યા અને ધનુષ્યનો પૂરો ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો. છેક દક્ષ પ્રજાપતિના યજ્ઞવિધ્વંસ પછી આ ધનુષ્ય શિવજી પાસેથી દેવો પાસે અને દેવો પાસેથી નિમિરાજાના પુત્ર દેવરાત્ર જનક પાસે આવ્યું હતું અને ત્યારથી તે જનકરાજાને ત્યાં જ પડ્યું હતું તે બધી કથા કહી સંભળાવી. આ વંશના બધા રાજાઓ પોતાને જનક વિદેહી કહેતા હતા.

જનકે તે ધનુષ્ય વિશ્વામિત્ર પાસે મંગાવ્યું અને વિશ્વામિત્રની આજ્ઞાથી શ્રીરામે ધનુષ્યના બે ટુકડા કરી બતાવ્યા. ધનુષ્યની પણ છ ચઢાવતાં તેને એવા જોરથી વાંકું વાળ્યું કે મધ્યભાગમાંથી તેના ટુકડા થઈ ગયા.

ચારે તરફ જયજયકાર થઈ ગયો. જનકના આનંદનો પાર ન રહ્યો. તેઓ કન્યાની ચિંતાથી મુક્ત થયા. સીતાજી પણ આનંદવિભોર થઈ ગયાં. આ સમાચાર દૂતો દ્વારા અયોધ્યા મોકલવામાં આવ્યા અને લગ્નની તૈયારી થવા માંડી.

24. સીતાસ્વયંવર અને રામ-સીતા-લગ્ન

જીવન જવાબદારીઓથી ભરેલું હોય છે. જવાબદારી વિનાનું જીવન જીવન જ ન કહેવાય. જે જવાબદારીઓથી ત્રાસીને ભાગે છે તે જીવનથી ભાગે છે. તે પલાયનવાદી કહેવાય. જવાબદારીઓના બે પ્રકાર હોય છે: (1) સહજ પ્રાપ્ત થયેલી અને (2) સ્વીકારેલી.

1. માતા-પિતા — બાળ-બચ્ચાં — પરિવારનું ભરણપોષણ કરવું — એ સહજ જવાબદારી છે.

2. તમારે કશી લેવાદેવા ન હોય તેમ છતાં તમે ગામની, નગરની, લોકોની, સંસ્થાની, રાષ્ટ્રની વગેરે જવાબદારીઓ સ્વીકારો તો તે સ્વીકારેલી જવાબદારી કહેવાય.

જવાબદારીઓ કદી ટેન્શન વિનાની નથી હોતી. જેટલી જવાબદારી મોટી તેટલું ટેન્શન વધારે. ટેન્શન કોઈને ગમતું નથી, કારણ કે તેનાથી અશાન્તિ થાય છે. આવી અશાન્તિની નિવૃત્તિ જવાબદારીથી મુક્ત થવાથી થાય છે તેવું સમજીને લોકો જવાબદારી છોડીને ભાગતા હોય છે. કેટલાક વળી આને ત્યાગ પણ કહે છે, પણ સાચા અર્થમાં આ ત્યાગ ન કહેવાય. સાચો ત્યાગ કર્તવ્યવિમુખ નથી હોતો, કર્તવ્યપરાયણ હોય છે.

રાજા જનકની બહુ મોટી જવાબદારી સીતાજીને પરણાવવાની હતી, તેથી તેનું ટેન્શન પણ હતું. કન્યાને પરણાવવી અને તેને સુખી કરવી એ માતા-પિતાની જવાબદારી જ કહેવાય. તેમાં પણ જો કન્યા અદ્ભુત ગુણવાળી હોય તો-તો ટેન્શન વધી જાય. કન્યા કરતાં સવાયો વર શોધવો ક્યાંથી? ભારતમાં માત્ર વર જ શોધવાનો નથી હોતો, ઘર પણ શોધવાનું હોય છે. ભારતમાં વર-કન્યા ઘર, પરિવાર, કુળ, જાતિ અને ધર્મને પરણતાં હોય છે. બધો મેળ બેસાડવો એ બહુ કઠિન કામ કહેવાય.

રાજા જનકે તે માટે ધનુષ્યયજ્ઞનો સ્વયંવર રચ્યો હતો, જે સીતાજીને માન્ય હતો. પણ સ્વયંવર નિષ્ફળ ગયો. હવે શું કરવું? ઊલટાનું સ્વયંવરે ઉપાધિ કરાવી. બધા નિષ્ફળ રાજકુમારો શત્રુ થઈ ગયા. આયોજન એવું હોય કે જેમાં વિજય મળે તો-તો બેડો પાર થઈ જાય, પણ કદાચ નિષ્ફળ થવાય તોપણ બહુ વાંધો ન આવે. સ્વયંવરની નિષ્ફળતાથી નિરાશ થઈને જનક અને સીતાજી બન્ને દુઃખમય દિવસો ગુજારતાં હતાં. તેવામાં ઓચિંતા વિશ્વામિત્ર આવી પહોંચ્યા. તેમની સાથે રામ-લક્ષ્મણ પણ હતા.

શ્રીરામ ઉપાધિનો ઉકેલ હતા. ઘોર નિરાશા પછી મળેલી સફળતા બહુ જ આનંદદાયી હોય છે. જીવનમાં ઘણી સફળતાઓ અકસ્માત્ મળતી હોય છે. અનેક પ્રયત્નોની નિષ્ફળતા પછી અકસ્માત્ મળેલી સફળતાને ભક્તજન પ્રભુકૃપા જ માને છે. સીતાજી અને જનકરાજા ઉપર પ્રભુકૃપા જ ઊતરી હતી. સીતાજી અને જનકે શ્રીરામને સ્વીકારી લીધા. શ્રીરામે સીતાજીને સ્વીકારી લીધાં. પણ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં વડીલોની પ્રધાનતા છે. પ્રત્યેક સામાજિક સંબંધનો નિર્ણય વડીલોની ઇચ્છા પ્રમાણે તેમની સ્વીકૃતિથી જ લેવાનો હોય છે. યુવાનો આપખુદ નિર્ણયો નથી કરતા - નથી કરી શકતા. આ વડીલોની ગુલામી ન કહેવાય, પણ વડીલોના આશીર્વાદ કહેવાય.

રાજા જનકે રાજદૂતોને અયોધ્યા તરફ દોડાવ્યા. લગ્નના સમાચાર આપવા દૂતો અયોધ્યા પહોંચી ગયા. સમાચાર જાણીને દશરથ, રાણીઓ અને પૂરો પરિવાર રાજી થયાં. સૌના રાજીપાથી જે સંબંધ થાય તે વિઘ્ન વિનાનો હોય.

રાજા દશરથ રાણીઓ સહિત જનકપુર જવા રવાના થયા. પાંચ દિવસના પ્રવાસ પછી દશરથ જનકપુર પહોંચી ગયા. ભારતમાં લગ્ન એ પારિવારિક પ્રક્રિયા છે, વ્યક્તિગત નથી. તેથી આવા પ્રસંગોએ દૂરદૂર રહેતા હોય તોપણ પરિવારો ભેગા થાય છે. પરિવારોનાં મિલન અને સંમતિથી થયેલાં લગ્ન વધુ દઢ અને મજબૂત બનતાં હોય છે, તે જલદી તૂટતાં નથી.

રાજા દશરથ જ્યારે રાણીઓ સહિત જનકપુર પહોંચ્યા ત્યારે જનકે તેમનું ખૂબ ભવ્ય સ્વાગત કર્યું. પ્રથમ મિલન વખતે કરવામાં આવેલા સ્વાગતની અસર આગળના સંબંધ ઉપર પડતી હોય છે. જો પ્રથમ મિલન વખતે સ્વાગતમાં ઉપેક્ષા અથવા બેદરકારી રાખવામાં

આવી હોય તો આગળના સંબંધો ઢીલા અથવા નીરસ બની જતા હોય છે.

પ્રાચીનકાળમાં લગ્નપ્રસંગે બન્ને પક્ષો વચ્ચે એક બીજો સારો રિવાજ હતો. બન્ને પક્ષો પોત-પોતાના વંશનું વર્ણન કરે. વંશવર્ણનથી પૂરી વિગત મળે. માત્ર વર-કન્યાને જ જોવાનું-જાણવાનું-સમજવાનું પર્યાપ્ત ન કહેવાય, પૂરો વંશ જાણવો જોઈએ, કારણ કે વર-કન્યામાં આનુવંશિકતા ઊતરતી હોય છે. રાજા જનક તથા રાજા દશરથે પોત-પોતાના વંશની લાંબી કથા કહેવડાવી. આમ કરવાથી વંશાવળી પણ યાદ રહે છે.

હવે બન્યું એવું કે દશરથને ચાર પુત્રો હતા અને ચારે એક જ દિવસે જન્મ્યા હોવાથી સરખી ઉંમરના હતા, તેમ છતાં થોડાક સમયના ફરકથી નાના-મોટા કહેવાતા હતા. બીજી તરફ જનકરાજાના ભાઈ કુશધ્વજને પણ બે કન્યાઓ હતી. જનકની સીતાજીને રામ સાથે અને ઊર્મિલાને લક્ષ્મણ સાથે પરણાવી. જનકના ભાઈ કુશધ્વજની કન્યા માંડવીને ભરત સાથે અને શ્રુતકીર્તિને શત્રુઘ્ન સાથે પરણાવી. આ રીતે ચારે ભાઈઓનાં લગ્ન ચાર કન્યાઓ સાથે થયાં. ખરેખર તો લગ્નપ્રસંગ શ્રીરામનો જ હતો, કારણ કે ધનુષ્યભંગ તેમણે કર્યો હતો, તેથી સીતાજીનાં જ લગ્ન થવાનાં હતાં, પણ બન્ને પક્ષે ચાર પુત્રો અને ચાર પુત્રીઓ હોવાથી ભેગાંભેગાં ચારેનાં એકસાથે એક જ મંડપમાં લગ્ન કરાવી દીધાં. કદાચ આ પ્રથમ સમૂહલગ્ન-પ્રસંગ હશે. ડાહ્યા માણસો એક પ્રશ્નના ઉકેલમાં બીજા પણ કેટલાય પ્રશ્નો ઉકેલી નાખતા હોય છે.

લગ્ન પૂરાં થયાં. ડાહ્યા માણસોએ વૈવાહિક સંબંધવાળા લોકોને ત્યાં લાંબો સમય મહેમાનગતિ કરાવે નહીં. લાંબો સમય રહેવાથી સંબંધ બગડી શકતા હોય છે, કારણ કે આવા સંબંધો અપેક્ષાવાળા હોય છે. અપેક્ષાઓ પૂરી ન થાય તો મન કડવું કે ખાટું થઈ જતું હોય છે. એટલે કામ પૂરતી જ મહેમાનગતિ સારી. રાજા દશરથની વાજતેગાજતે જનકપુરથી વિદાય થઈ. સુખપૂર્વકનું આગમન અને સુખપૂર્વકની વિદાય એ કાર્યની નિર્વિઘ્ન સફળતા કહેવાય.

એવામાં છેલ્લે-છેલ્લે એક મહાવિઘ્ન આવી ગયું. ધનુષ્યભંગનો પ્રયંડ ધ્વનિ સાંભળીને કૈલાસપર્વત ઉપર તપમાં રત હતા તે પરશુરામ ધસી આવ્યા, પોતાના ઇષ્ટદેવ શિવજીનું ધનુષ્ય કોણે તોડ્યું તે જાણવા અને તેની ખબર લઈ નાખવા. પરશુરામ ઉગ્રતાથી બધાને પૂછપરછ કરવા લાગ્યા. પરશુરામથી બધા રાજાઓ ડરે, કારણ કે તેમની છાપ ભયંકર હતી. ઘણી રકઝક પછી પરશુરામનું સમાધાન થયું અને શ્રીરામને વંદન કરીને, ચારેય વર-વધૂઓને આશીર્વાદ આપીને તેઓ વિદાય થઈ ગયા. હાશ! વિઘ્ન ટળી ગયું.

આ પ્રસંગને ગોસ્વામીજી તુલસીદાસજીએ બહુ જ સરસ રીતે વર્ણવ્યો છે. તેમાં લક્ષ્મણની જે ભૂમિકા બતાવી છે તે વાલ્મીકિ રામાયણમાં નથી.

અંતે બધાં હેમખેમ અયોધ્યા પહોંચી ગયાં. યજ્ઞની રક્ષા કરવા ગયેલા રામ-લક્ષ્મણ પાછા ફર્યા ત્યારે તેઓ પરણીને પોત-પોતાની વધૂને લઈને પાછા ફરશે તેવી કોઈએ કલ્પના પણ કરી ન હતી. જીવનમાં કેટલાંક મહત્ત્વનાં કાર્યો આયોજન વિના અકસ્માતથી પણ થતાં હોય છે. જે મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્ય આયોજન વિના જ અકસ્માતે થઈ જાય તેને કેટલાક લોકો ભાગ્ય પણ કહે છે.

અયોધ્યામાં સુખના દિવસો આવ્યા હતા. દશરથને ત્યાં પુત્રજન્મ અને પછી પુત્રવિવાહ એ સુખના જ દિવસો કહેવાય. જીવનમાં સુખ-દુઃખના પણ પિરિયડ આવતા હોય છે. ઉપરાઉપરી સુખ આવે તેને સુખ-પિરિયડ અને ઉપરાઉપરી દુઃખ આવે તેને દુઃખ-પિરિયડ કહેવાય.

એવામાં ભરતનો મામો યુધાજિત બન્ને ભાણેજોને મોસાળ લઈ જવા તેડવા આવ્યો. આપણા સાંસારિક સંબંધો બહુપક્ષીય હોય છે. તેમાં મોસાળપક્ષ પણ એક પક્ષ છે. સ્ત્રીઓ માટે પિયરપક્ષ બહુ મહત્ત્વનો હોય છે. આ બધા પક્ષોમાં આવનજાવન કરવાથી સંબંધો દઢ રહેતા હોય છે, તેથી અવારનવાર બધા પક્ષો એકબીજાને ત્યાં આવ-જા કરતા હોય છે. રાજા દશરથની આજ્ઞાથી ભરત-શત્રુઘ્ન મામા સાથે મોસાળ પહોંચી ગયા.

25. રાજ્યાભિષેકનો વિચાર અને વનવાસ

જીવન સાંઠા જેવું છે. શેરડી વગેરેના સાંઠા, તેમાંથી કેટલાક ગળ્યા મધ જેવા હોય છે. કેટલાકનું જીવન ગળ્યું મધ જેવું હોય છે. કેટલાક સાંઠા ખારા હોય છે. કેટલાકનું જીવન ખારું-ખારું ઝેર જેવું હોય છે. કેટલાક સાંઠા મીણો ચઢાવતા હોય છે. કેટલાકનું જીવન પણ મીણો ચઢાવીને મારી નાખનારું હોય છે. કેટલાક સાંઠા સડી ગયેલા હોય છે. સડેલો સાંઠો કશા કામનો નહીં. તન-મનના રોગથી જેનું જીવન છવાઈ જાય તે સડેલા સાંઠા જેવું થઈ જાય.

સાંઠાને કાતરીઓ હોય છે અને પ્રત્યેક કાતરીએ એક આંખ હોય છે. આ આંખમાંથી નવું જીવન પ્રગટે છે. કુદરત કોઈનું નખખોદ નથી કાઢતી, સૌને આગળ-આગળનો વંશ વધારવાનું તત્ત્વ આપતી હોય છે. કાતરીની શરૂઆતને સંસ્કૃતમાં કાંડ કહે છે. જેમ સાંઠાને ઘણી કાતરીઓ હોય છે, તેમ જીવનને પણ ઘણા કાંડ હોય છે. રામાયણને સાત કાંડો છે. પહેલો બાલકાંડ પૂરો કરીને હવે અયોધ્યા-કાંડ શરૂ કરવાનો છે. વ્યક્તિ કાયમ બાળક નથી રહેતી, કાયમ યુવાન કે વૃદ્ધ પણ નથી રહેતી. તેનાં કાંડો બદલાતાં રહે છે. કુદરતી કાંડોની સાથે વ્યક્તિ પોતે પણ જુદાં-જુદાં નાનાં-મોટાં કાંડો રચતી હોય છે.

વાત્મીકિ રામાયણમાં બાલકાંડ પછી અયોધ્યાકાંડની રચના થઈ છે.

જીવનના ચાર કાંડ મુખ્ય છે: 1. આરંભ, 2. વિસ્તાર, 3. સમેટવું, 4. સમાપ્તિ. ચારે કાંડો પોત-પોતાની જગ્યાએ મહત્ત્વના હોય છે. રાજા દશરથનો સમય હવે સમેટવાનો હતો. દશરથે ઘણો વિસ્તાર કર્યો. ત્રણ રાણીઓ, ચાર પુત્રો અને વિશાળ સામ્રાજ્ય - આ બધું ખૂબ વિસ્તર્યું હતું. કેટલીક વાર ઘણું ઘણા પ્રશ્નો ઊભા કરે છે, થોડું થોડા પ્રશ્નો ઊભા કરે છે. હવે જ્યારે સમેટવાનો સમય હતો ત્યારે દશરથની આગળ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન હતો કે આ બધું કોને સોંપવું? સોંપ્યા વિના સમેટવું નથી અને સમેટ્યા વિના સમાપ્તિ યોગ્ય રીતે થતી નથી. જે લોકોને સમેટતાં નથી આવડતું તેમની સમાપ્તિ સુખદ નથી હોતી - કહો કે તેમની સમાપ્તિ બગડી જતી હોય છે. રાજા દશરથ વૃદ્ધ થઈ ગયા હતા અને વૃદ્ધાવસ્થા સમેટવાનો કાળ કહેવાય. વિશાળ સામ્રાજ્યને સમેટવું કોઈ સરળ કામ ન કહેવાય. આપણે ત્યાં આ કાર્ય માટેની એક વ્યવસ્થા છે - ઉત્તરાધિકારીની નિયુક્તિ, જેને યુવરાજપદ પણ કહેવાય છે. ઘણા રાજકુમારોમાંથી કોઈ એકને જ યુવરાજ બનાવી દેવાનો જેથી તે બધો કાર્યભાર સંભાળી લે, રાજાની સમાપ્તિ પહેલાં તેને રાજવહીવટનો અનુભવ પણ થાય અને મંત્રીમંડળ તથા પ્રજાનું ધ્યાન તેના ઉપર કેન્દ્રિત થાય.

જ્યાં એક પણ ઉત્તરાધિકારી ન હોય ત્યાં અને જ્યાં ઘણા ઉત્તરાધિકારીઓ હોય ત્યાં યુવરાજપદ વિખવાદનું કારણ બની શકે છે. આ વિખવાદને ટાળવા માટે જે સૌથી જ્યેષ્ઠ પુત્ર હોય તેને ઉત્તરાધિકારી બનાવવાની લોકપ્રથા હતી.

મહત્ત્વનું પદ યથાસંભવ સર્વસંમતિથી ભરાય તો તે વધુ આવકાર્ય બને. સફળ રાજકારણની પ્રથમ નિશાની આંતરિક વિખવાદનો અભાવ. જ્યાં આંતરિક બખેડા વધુ હોય ત્યાં સંપ અને એકતા ન હોય. જ્યાં સંપ અને એકતા ન હોય ત્યાં અશાન્તિ અને ષડયંત્રો હોય જ. રાજા આ પરિસ્થિતિને ટાળવા માગતા હતા, કારણ કે તેમને ચાર પુત્રો હતા. આમ જુઓ તો ચારે રામનવમીના દિવસે જન્મ્યા હોવાથી સમયયસ્ક હતા, તેમ છતાં થોડીક ક્ષણોના ભેદથી શ્રીરામ મોટા ભાઈ મનાતા હતા. દશરથ, મંત્રીઓ અને પ્રજાજનો સૌની પસંદગી શ્રીરામની જ હતી, તેમ છતાં દશરથને કૈકેયીની ચિંતા હતી. ત્રણે રાણીઓ પોત-પોતાના પુત્રને યુવરાજ-પદે બેસાડવા માગે તે સ્વાભાવિક છે. પણ દશરથને સુમિત્રાનો બહુ ભય ન હતો. તે ડાહી અને સંતોષી હતી. ડાહી અને સંતોષી પત્ની પ્રશ્નો ઊભા નથી કરતી, પણ કાયા કાનની અને વ્યક્તિગત મહત્ત્વાકાંક્ષાવાળી પત્ની પતિનું કોઈ કામ શાન્તિથી થવા દેતી નથી. દશરથનાં છેલ્લાં લગ્ન કૈકેયી સાથે થયાં હતાં અને તેમાં કૈકેય રાજાએ શરત કરી હતી કે મારી દીકરીનો પુત્ર જ યુવરાજ બની ગાદીનો વારસદાર બને, ત્યારે દશરથ રાજા કૈકેયીના પરાક્રમથી એટલા બધા ફિદા થઈ ગયા હતા કે તેને પરણવા તરત જ તેમણે તે શરતો માની લીધી હતી. કન્યા કે કન્યાપક્ષની

શરતોથી લગ્ન થયાં હોય તે મોટા ભાગે પુરુષ માટે દુઃખદાયી નીવડતાં હોય છે. રાજા દશરથે અગમચેતી વાપરીને પહેલેથી જ ભરત-શત્રુઘ્નને મોસાળ મોકલી દીધા હતા. તેમની હાજરીથી કદાચ વાતાવરણ ગૂંચવાય તેવો ભય હશે. તેમની ગેરહાજરીમાં જ ઘડિયાં લગ્નની માફક મંત્રીઓ, પ્રજાજનો વગેરેને એકમત કરીને શ્રીરામના યુવરાજપદની ગોઠવણ કરી દીધી હતી. શ્રીરામનું વ્યક્તિત્વ સર્વપ્રિય હોવાથી તેમના યુવરાજપદ વિશે કોઈનો પણ વિરોધ ન હતો, તે એટલે સુધી કે કૈકેયીનો પણ વિરોધ ન હતો. કૈકેયી તો કૌશલ્યા કરતાં પણ વધુ રાજી હતી. તે ભરતમાં અને રામમાં ભેદ કરતી નહીં, બલકે ભરત કરતાં પણ રામને અધિક માનતી હતી. બધું બરાબર વ્યવસ્થિત ગોઠવાઈ ગયું હતું.

રાત પડી ચૂકી હતી અને આખી અયોધ્યાનગરી નવવધૂની માફક શણગારવામાં આવી હતી. ઉત્સવો શણગાર વિનાના શોભે નહીં. સૌથી વધુ પ્રભાવશાળી શણગાર દીપમાળા છે. આખી અયોધ્યાનગરી દીપમાળાઓથી ઝળહળ-ઝળહળ થઈ રહી હતી. સૌનાં હૃદય હિલોળે ચઢ્યાં હતાં. ઉત્સાહ આપે તેને ઉત્સવ કહેવાય. બધાં આતુરતાથી પ્રભાત થવાની રાહ જોતાં હતાં. અયોધ્યાને શ્રીરામ યુવરાજ તરીકે પ્રાપ્ત થવાના હતા. આ કાંઈ ઓછી વાત ન કહેવાય. હજારો-લાખોના ભાગ્યવિધાતા મળે તે ધન્યતા જ કહેવાય.

કેટલીક વાર લાંબા ષડ્યંત્ર પછી બાજી પલટાતી હોય છે, તો કેટલીક વાર ઓચિંતા જ બાજી પલટાઈ જતી હોય છે. જીવનમાં કેટલીક મહત્ત્વની ઘટનાઓ ઓચિંતી જ બનતી હોય છે. નવી રાણી કૈકેયીની દાસી મંથરાને શું સૂઝયું કે તે રાણીના મહેલની અગાસી ઉપર ચઢી અને તેણે આખી અયોધ્યાની રોશની જોઈ. ઝળહળ-ઝળહળ થતી દીપમાળાઓ જોતાં જ તેના હૃદયમાં કડકડતું તેલ રેડાયું. કેટલાક લોકો જન્મજાત દુષ્ટ પ્રકૃતિના હોય છે. તેઓ સારું જોઈ જ નથી શકતા. લગભગ પ્રત્યેક મોટા પરિવારમાં આવું એકાદ માણસ હોય જ છે, જે રામાયણ રચે છે. મોટા અને ભવ્ય પરિવારને બરબાદ કરવા માટે અગ્નિની એક ચિનગારી બહુ થઈ ગઈ. આવું દુષ્ટ પ્રકૃતિનું માણસ ચિનગારીનું કામ કરે છે.

મંથરા નીચે ઊતરી અને કૈકેયી પાસે ગઈ. મંથરા માત્ર દાસી જ ન હતી, સખી પણ હતી. કૈકેયીના પિતાએ દહેજમાં તેનું હિત સાચવવા સખી તરીકે મોકલી હતી. તે બુદ્ધિશાળી હતી, પણ તેની બુદ્ધિ નકારાત્મક હતી. નીચે આવીને તેણે કૈકેયીની કાનભંભેરણી કરવા માંડી. મોટા અને ભવ્ય પરિવારમાં કેટલાંક કાચા કાનનાં માણસો પણ રહેતાં હોય છે. આવા લોકો બહુ જલદી કોઈનો શિકાર થઈ જતા હોય છે. તેમને સાચવવા એ બહુ અઘરું કામ કહેવાય. ખાસ કરીને સ્ત્રીવર્ગમાં આ દોષ વધુ હોય છે. પહેલાં તો કૈકેયી મંથરાની ચઢવણીમાં ન આવી, તેણે મંથરાનો વિરોધ કર્યો પણ ખરો, પણ અંતે મંથરા જીતી ગઈ. તેણે પોતાની વાત કૈકેયીના મનમાં ઉતારી જ દીધી. કૈકેયી બદલાઈ ગઈ. પોતાની ખરી કે ખોટી વાત ગમે તેના મનમાં ઉતારવાની ક્ષમતા-કળા બધાંમાં નથી હોતી, જેનામાં હોય તે મુત્સદ્દી કહેવાય.

જે દીપમાળા જોઈને કૈકેયી આનંદ-વિભોર થઈ ગઈ હતી તે જ કૈકેયી હવે ઝેરી નાગણની માફક ફૂંફાડા મારવા લાગી. રાજા દશરથે મારી સાથે દગો કર્યો છે, મારા ભરતને મોસાળ મોકલીને તેની ગેરહાજરીમાં રામને ગાદીએ બેસાડવાનું ષડ્યંત્ર રચ્યું છે તેવી ધારણા તેની પાકી થઈ ગઈ. પણ હવે શું થાય? અર્ધરાત્રિ થઈ ચૂકી છે. અને પ્રભાતે તો રાજ્યાભિષેક થઈ જવાનો. મંથરાએ બહુ મોડી મને જગાડી. તે વિચારવા લાગી. પણ મંથરાએ તરત જ દાવ નાખ્યો. માત્ર એક જ દાવ નાખવાથી રામાયણ નથી રચાતી. એક પછી એક ઘણા દાવ નાખવા પડતા હોય છે. જે વિકટ પરિસ્થિતિમાં પણ હાર ન સ્વીકારે તેને મુત્સદ્દીગીરી કહેવાય. મંથરાએ કહ્યું, “હજી કાંઈ બગડ્યું નથી. હજી પણ તું બાજી સુધારી શકે છે.” ઓછી બુદ્ધિવાળાં ભોળાં માણસો બહુ જલદી કઠપૂતળી થઈ જતાં હોય છે. તેમને નચાવનારા હાથ તેમને વહાલા લાગે છે. મંથરા કાનમાં મોઢું નાખીને બોલી, “ચાદ કર, તારાં બે વરદાન માગવાનાં બાકી છે. અત્યારે તે માગી લે - એકમાં ભરતને ગાદી અને બીજામાં રામને ચૌદ વર્ષનો વનવાસ.” જ્યારે કોઈ કાનમાં ધીરા અવાજે કાંઈક ગણગણ કરે ત્યારે સમજવું કે કાનભંભેરણી શરૂ થઈ ગઈ છે.

“પણ અત્યારે આ વરદાન મગાય કેવી રીતે?” કૈકેયીએ મંથરાને પ્રશ્ન કર્યો.

મંથરાએ જવાબ આપ્યો, “તું રિસાઈ જા.”

બાળક અને સ્ત્રીનું પોતાની વાત મનાવવા માટેનું એક શસ્ત્ર ‘રીસ’ પણ છે. પણ આ રીસ ત્યારે જ કામ કરે છે, જ્યારે સામેનું પાત્ર મોહપૂર્વકનું પ્રેમાળ હોય. પ્રેમાળ હોવું એ કોઈ દોષ નથી. પ્રેમાળ તો હોવું જ જોઈએ. પ્રેમાળ માતા, પ્રેમાળ પિતા, પ્રેમાળ પતિ, પ્રેમાળ પત્ની એ તો જીવનની ધન્યતા કહેવાય. લાગણીહીનતા મહા દોષ કહેવાય. પણ પ્રેમની સાથે જ્યારે મોહ જામે ત્યારે પ્રેમાળપણું પરવશ બનાવી દે. રાજાએ કદી બૌદ્ધિક નિર્ણયોમાં પરવશ ન થવું જોઈએ. વૃદ્ધાવસ્થા એક રીતે પ્રૌઢાવસ્થા કહેવાય, પણ લાગણીના ક્ષેત્રમાં જો તે મોહપ્રધાન થઈ જાય તો પરવશ કરી દે. વૃદ્ધાવસ્થામાં પરણેલી નવી વહુ આગળ વૃદ્ધ પતિ પરવશ થઈ જતો હોય છે. હજારોની ઉપર રુઆબ ચલાવનાર કડક સ્વભાવનો વૃદ્ધ પતિ નવેલી પત્ની આગળ ઢીલોઢસ થઈ જતો હોય છે. ઢીલા પતિ ઉપર નવી પત્ની કૂદકો મારીને માથે ચઢી જતી હોય છે. માથે ચઢેલી પત્ની પોતાનું ધાર્યું જ કરાવે. વૃદ્ધ પતિના ઢીલાપણામાં કામ-પરાજય મુખ્ય કારણ બને છે. થનગનતા યૌવનવાળી નવી પત્ની આગળ વૃદ્ધ પતિ કામભોગના ક્ષેત્રમાં હારી જતો હોય છે. આ હાર તેને ઢીલો કરી નાખે છે. પછી તે કદ્દાગરો કંથ થઈ જાય તો નવાઈ નહીં.

મંથરાની સલાહ પ્રમાણે કૈકેયી રિસાઈ ગઈ. આમ તે રિસામણી તો હતી જ. રિસામણી પત્ની કદાચ પ્રેમાળ તો હોય, પણ ડાહી ન હોય. નમતું જોખે તે ડાહી હોય. જે નિરભિમાની હોય તે જ નમતું જોખી શકે. રીસ અને અભિમાન એકબીજાનાં પૂરક છે, તે સાથે રહેતાં હોય છે.

જેને મોટો પરિવાર હોય અને ઘણી પત્નીઓ હોય તેને અવારનવાર રિસામણાં અને મનામણાંના પ્રસંગ ચાલતા જ હોય છે. દશરથે આ માટે રાજમહેલમાં એક કોપભવન પણ બનાવી રાખ્યું હતું. આમ તો પ્રત્યેક ઘરનો ખૂણો એ કોપભવન જ કહેવાય. કૈકેયી કોપભવનમાં ચાલી ગઈ. તેણે બધાં આભૂષણો કાઢી નાખ્યાં, વાળ વિખેરી નાખ્યા, મલિન વસ્ત્ર પહેરી લીધાં અને જમીન ઉપર પડી-પડી લાંબા શ્વાસો સાથે ડૂસકાં ભરવા લાગી. મંથરાએ જોયું કે હવે ખરો રંગ જામશે.

આખા દિવસના થાક્યાપાક્યા દશરથ સૂવાની તૈયારી કરતા હતા ત્યાં દૂતે સમાચાર આપ્યા કે કૈકેયી કોપભવનમાં આળોટે છે અને રુદન કરે છે. તરત જ દશરથ દોડ્યા. “શું થયું શું થયું?” એવું કહેતા-કહેતા જ કોપભવન પહોંચી ગયા. મોહાકર્ષણ પ્રબળ આકર્ષણ હોય છે. હજાર કામ પડતાં મૂકીને પણ માણસ દોડી જાય. દશરથને આવેલા જોઈને કૈકેયી વધુ આળોટવા લાગી. દશરથ તેની આગળ ભાંખોડિયે બેસી ગયા અને તરેહતરેહના પ્રયત્નો કરીને તેને મનાવવા લાગ્યા. રીસ એ સામા પાત્રના પ્રેમની ચકાસણીનું સાધન પણ છે. દશરથ વધુ ને વધુ ઢીલા થતા ગયા. ઢીલાપણું શરણાગતિની પૂર્વભૂમિકા થઈ જતું હોય છે.

અંતે જ્યારે દશરથ સાવ ઢીલા થઈને શરણાગત થઈ ગયા ત્યારે કૈકેયીએ પેલાં બે વરદાન યાદ કરાવ્યાં. દશરથ વરદાન આપવા તૈયાર થઈ ગયા. અને કૈકેયીએ વરદાન માંગ્યાં:

1. ભરતને રાજ્યાભિષેક

2. રામને ચૌદ વર્ષ વનવાસ.

હાહાકાર થઈ ગયો.

પતિ-પત્નીમાં રાજકારણ ન હોય, પણ જો પૂર્ણ દામ્પત્ય જામ્યું હોય તો. પૂર્ણ દામ્પત્ય ત્યારે જ જામે જ્યારે પત્ની સંપૂર્ણપણે પતિમાં સમર્પિત થઈ ગઈ હોય, સરિતા સાગરમાં સમાઈ જાય તેમ પતિમાં સમાઈ ગઈ હોય અને પતિ પ્રત્યર્પિત થઈને પત્નીમાં ઓત-પ્રોત થઈ ગયો હોય. બન્ને દ્વૈતમાંથી અદ્વૈત થઈ ગયાં હોય પછી પરસ્પર રાજકારણ ન હોય, પણ જો દામ્પત્ય જામ્યું જ ન હોય તો દ્વૈત મહાદ્વૈત થઈ જાય, અદ્વૈત ન થાય. તો પતિ-પત્ની વચ્ચે એટલું મોટું રાજકારણ રમાય કે તેટલું બીજે ક્યાંય ન રમાય. કૈકેયી દશરથ સાથે રાજકારણ રમી રહી છે. છેલ્લી ઘડીએ મંથરાએ કાનભંભેરણી કરીને આગ ચાંપી દીધી છે, હવે તે ભડકો થઈ ગઈ છે. આ ભડકામાં

પૂરો પરિવાર બળી જવાનો છે. દશરથની સૌથી વડાલી પત્ની અત્યારે વિકરાળ રાક્ષસી જેવી થઈ ગઈ છે.

રાજાએ કૈકેયીને મનાવવા બહુ પ્રયત્નો કર્યા, પાઘડી ઉતારી, પગમાં પડ્યા, પણ કૈકેયી એકની બે ન થઈ તે ન જ થઈ. ટૂંકી બુદ્ધિ અને હઠની મૈત્રી જામતી હોય છે, તે જામી.

અંતે દશરથે બન્ને વરદાન આપ્યાં. તેનો અમલ અત્યારે ને અત્યારે કરો તેવો આગ્રહ કૈકેયીનો હતો. દશરથ પોતાની અતિવિશ્વસનીયતા અંગે પસ્તાવો કરી રહ્યા છે: “મેં આ સ્ત્રીનો અતિવિશ્વાસ કર્યો. મને કદી કલ્પના પણ ન હતી કે ખરા સમયે તે આવાં ખોટાં વરદાન માગશે. તેણે હદ વટાવી દીધી!” રાજાએ કદી પણ કોઈના પણ ઉપર અતિવિશ્વાસ ન કરવો જોઈએ અને કદી પણ કોઈને આંખ મીંચીને વરદાન આપવાં ન જોઈએ. કદાચ આપવાનાં થાય તો છટકબારી રાખીને અપાય, જેથી સમય આવ્યે છટકી શકાય. પત્ની અને પરિવાર પણ જો પૂરો આશંકિત ન હોય તો સ્વબચાવ સાથે સાવધાનીપૂર્વક વ્યવહરવું જોઈએ.

રાજાએ ઘણો વિલાપ કર્યો, પણ કૈકેયી ન પીગળી તે ન જ પીગળી. પરોઢિયું થઈ ગયું છે. વશિષ્ઠ-ઋષિ જાગ્યા છે અને સુમન્તને સવારના રાજ્યાભિષેકની તૈયારીના કામમાં લગાડ્યો છે. ઘરમાં જ્યારે કોઈ મહાપ્રસંગ આવ્યો હોય ત્યારે મુખ્ય માણસની જાગૃતિથી જ બધાંમાં જાગૃતિ આવતી હોય છે. મુખ્ય માણસ જો પ્રમાદી થઈને પડ્યો રહે તો બધાં પ્રમાદી થઈ જાય. વશિષ્ઠ મુખ્ય માણસ છે. તેમની પાછળ મહામંત્રી સુમન્ત અને તેની પાછળ પૂરો અધિકારી વર્ગ છે.

સુમન્ત દશરથને જગાડવા ગયો અને ત્યાં દશરથની દુર્દશા જોઈને આઘાત પામ્યો. દશરથ હજી પણ કૈકેયીને કરગરી રહ્યા છે. મહાપરાક્રમી મહાસમ્રાટ પણ પોતાના મોહજગતમાં કેવો પામર થઈ જતો હોય છે, તેનું આ પ્રત્યક્ષ દષ્ટાન્ત કહેવાય. બહાર ફૂંફાડા મારતા મહારથીઓ ઘરમાં કેવા દબાઈ જતા હોય છે તેનું આ વરવું દશ્ય હતું.

દશરથે ડૂસકાં ખાતાં-ખાતાં સુમન્તને બધી વાત કહી. માહોલ બદલાઈ ગયો છે. ઘટનાચક્ર ઊંધું ફરી ગયું છે. હવે ન થવાનું તે થશે. “સુમન્ત, જા, રામને બોલાવી લાવ.”

રાજા અને કૈકેયીની આજ્ઞા પ્રમાણે સુમન્ત શ્રીરામના ભવન તરફ ચાલ્યો. ઉત્સવ ઊજવનારા હર્ષદેલા થઈને ઊમટી રહ્યા છે. લોકોનો ઉત્સાહ સમાતો નથી. લોકચાહનાનું માપ તમારા શુભપ્રસંગના ઉત્સાહથી અને તમારા અશુભ પ્રસંગના શોકથી થતું હોય છે.

સુમન્ત રામભવન પહોંચી ગયો. કોઈના પણ ભવનમાં, ખાસ કરીને રાજભવનમાં રજા લીધા વિના પ્રવેશાય નહીં. પણ સુમન્ત વિશિષ્ટ વ્યક્તિ છે. તેને રજા વિના પણ મહેલમાં પ્રવેશવાનો હક્ક છે. રાજદરબારોમાં આવી વિશિષ્ટ-હક્ક-ધારી વ્યક્તિઓ પણ હોય છે.

શ્રીરામ સવારના રાજ્યાભિષેકના પ્રસંગ માટે સ્નાનાદિ કરીને નવાં વસ્ત્રો ધારણ કરી રહ્યા છે. સુમન્તે હમણાં ને હમણાં - તરત જ દશરથ બોલાવે છે તેવું કહ્યું, સાંભળતાં જ શ્રીરામ અધૂરાં કપડાં પહેરેલી દશામાં જવા તૈયાર થઈ ગયા. આશંકિત પુત્ર, શિષ્ય કે ભૃત્ય આજ્ઞાપાલન માટે ખડેપગે તૈયાર રહેતા હોય છે.

શ્રીરામને લઈને સુમન્ત ફરી પાછો દશરથ પાસે પહોંચ્યો. પિતાની દયનીય દશા તથા સાવકી માતા કૈકેયીની રિસામણી દશા જોઈને રામને નવાઈ લાગી: “અરે, આ શું થયું?” કોઈ મહાપ્રસંગ વખતે મોટા ઘરમાં કાંઈક ચૂપચાપ બફાતું પણ હોય છે, જેની દાઝવાની ગંધ જોત-જોતાંમાં બધે ફેલાઈ જતી હોય છે.

કાંઈક અશુભ થયું છે તેવું ચતુર રામ સમજી ગયા. પણ દશરથ કશું બોલી શકતા નથી. તેમની જીભ ઊપડતી નથી. કયા મોઢે રામને વનવાસના સમાચાર આપવા! કૈકેયી ઉતાવળી થતી હતી, “કહી દો ને! વાર કેમ કરો છો?” કૈકેયીના વારંવાર ટોકવાથી પણ દશરથ બોલી શક્યા નહીં, તેથી કૈકેયીએ જ કઠોરતાપૂર્વક શ્રીરામને કહી સંભળાવ્યું, “જો, રામ, તારા પિતા દશરથરાજાએ મને બે વરદાન આપ્યાં હતાં, તે મેં આજે માગ્યાં છે. તેમાં ભરતનો રાજ્યાભિષેક અને તારા માટે ચૌદ વર્ષનો વનવાસ મેં માગ્યાં છે. હવે તું તારા પિતાની

આજ્ઞાનું પાલન કર.”

સાવકી માતાની આજ્ઞા સાંભળી શ્રીરામ સ્તબ્ધ થઈ ગયા, પણ થોડી જ વારમાં સ્વસ્થ થઈ ગયા. સ્તબ્ધતા પછીની સ્વસ્થતા મનોવિજયનું લક્ષણ કહેવાય. સામાન્ય રીતે ઘોર સ્તબ્ધતા વ્યક્તિને વેગમાં તણાવી દેતી હોય છે, પણ મનોવિજયી મહાપુરુષો એ વેગને અવરોધીને તરત જ સ્વસ્થ થઈ જતા હોય છે. સ્વસ્થતા તણાતી નથી.

શ્રીરામ બધું સમજી ગયા, હકીકતને પામી ગયા. હવે કશી દલીલો કરવાનો કશો અર્થ નથી. દલીલ વિના પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવું એ જ હવે તો ધર્મ કહેવાય.

શ્રીરામે પિતાજીના પગમાં પડીને નમસ્કાર કર્યા અને કહ્યું કે “તમારી આજ્ઞા એ મારા માટે વેદવાક્ય જ છે. તમારાં વરદાન એ મારાં જ વરદાન કહેવાય. હું હમણાં જ વન જવાની તૈયારી કરું છું.” દશરથે રામને હૃદય સાથે ચાંપી દીધા. તેમને શંકા હતી કે કદાચ રામ આજ્ઞા નહીં માને તો? દલીલો કરશે તો? વિદ્રોહ કરશે તો? પણ ના, તેવું કાંઈ ન થયું. શ્રીરામે તરત જ આજ્ઞા સ્વીકારી લીધી.

26. રામ અને કૌશલ્યા

જીવનમાં કોઈ કોઈ વાર ન ધારેલું થઈ જતું હોય છે અને ધારેલું રહી જતું હોય છે. જીવનનાં બધાં સૂત્રો આપણા હાથમાં નથી હોતાં. આવું કેમ થાય છે? જો બધું જ આપણું ધારેલું થતું હોય તો કોઈ દુઃખી જ ન હોય. પણ ના, ના, તો-તો કદાચ બધાં જ દુઃખી હોત, કોઈ સુખી ન હોત, કારણ કે કરોડો-કરોડો ધારનારા જુદા-જુદા છે. સૌની ધારણાઓ જુદી-જુદી છે અને તે પરસ્પરની વિરોધી પણ છે. રાગાત્મક ધારણા કરતાં દ્વેષાત્મક ધારણાઓ વધારે અને બહુ પ્રબળ હોય છે. જો આ દ્વેષાત્મક ધારણાઓ પૂરી થાય તો કોઈ સુખી જ ન થાય, બધાં દુઃખી થાય. એટલે કોઈએ જીવનસૂત્રો ઉપર મર્યાદા બાંધી છે: અમુક સૂત્રો આપણા હાથમાં છે, તો અમુક સૂત્રો આપણા હાથમાં નથી.

રાજા દશરથે ધારેલું સૂત્ર ખરા સમયે તૂટી ગયું. બુદ્ધિપૂર્વકની બધી સાવધાની અને કુશળતા વાપરીને રામરાજ્યાભિષેક કરવાનો હતો, પણ ખરા સમયે નાવ ડૂબી ગઈ. નિમિત્ત બની એક તુચ્છ દાસી. તુચ્છતા નિર્માણકાર્યમાં ભલે મહાન ન હોય, પણ વિનાશકાર્યમાં તે મહાન થઈ શકે છે. અગ્નિનો તુચ્છ તણખો આખું વન બાળીને ખાખ કરી શકે છે.

રાજા દશરથની ઈચ્છા અને આજ્ઞા પ્રમાણે શ્રીરામે તત્કાલ વનમાં જવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. આ આખા કટુ પ્રસંગમાં સૌથી મોટું જમાપાસું શ્રીરામ હતા. તેમણે ન તો દશરથનો વિરોધ કર્યો, ન કેકેયીનો વિદ્રોહ કર્યો. જો બીજો કોઈ હોત તો મોઢે આવેલા કોળિયાને ઝૂંટવી લેનારને સહન ન કરત. મોટો ઝઘડો થાત. પણ એવું કશું ન થયું. શ્રીરામે તો સાવકી માતા કેકેયીનો પદસ્પર્શ કર્યો. એટલામાં લક્ષ્મણ પણ ત્યાં આવી ગયા. થોડી જ વારમાં લક્ષ્મણ બધી વાતને પામી ગયા. તેમને ક્રોધ ચઢ્યો હતો, તેથી મોઢું લાલઘૂમ થઈ ગયું હતું, તોપણ ક્રોધને દબાવીને એક અક્ષર પણ બોલ્યા વિના શ્રીરામની સાથે જ ત્યાંથી નીકળી ગયા. ક્રોધ ચઢે જ નહીં તેવું બને નહીં, પણ ચઢેલા ક્રોધને દબાવી દે અને શાન્તિ રાખે તે મહાપુરુષ કહેવાય.

બન્ને ભાઈઓ માતા કૌશલ્યાના મહેલમાં ગયા. ત્યાં તો રાજ્યાભિષેકનું આનંદમય વાતાવરણ હતું. પિતા કરતાં માતાને પુત્રના શુભ પ્રસંગના વધુ મનોરથ હોય. જે શોક વધુ કરે તે હર્ષ પણ વધુ કરે. જે શોક કરે જ નહીં તેને હર્ષ પણ ન થાય. તે લાગણીહીન વીતરાગ કહેવાય.

જ્યારે કૌશલ્યાને બધી વાતની ખબર પડી ત્યારે તેના આઘાતનો પાર ન રહ્યો. કૌશલ્યાનું વ્યક્તિત્વ પ્રેમાળ પત્ની કરતાં પણ ડાહી પત્ની તરીકેનું વધારે છે. કેકેયી પ્રેમાળ તો છે પણ ડાહી નથી. પ્રેમ અને ડહાપણનો મેળ ઓછો થતો હોય છે. પ્રેમ, ડહાપણ અને વફાદારી ત્રણેનો મેળ થયો હોય તો પત્ની સાક્ષાત્ સ્વર્ગને પતિના જીવનમાં ઉતારી દે. આ ત્રણ ગુણો એકસાથે મળવા દુર્લભ હોય છે.

કૌશલ્યા જેવી પ્રેમાળ પત્ની છે, તેવી જ પ્રેમાળ માતા પણ છે. માતા બન્યા પછી પત્નીનો પ્રેમ બાળક તરફ ફંટાઈ જાય છે અને તેથી તેનો પતિપ્રેમ સહેજ ઓછો થવા લાગે છે. પતિપ્રેમમાં વાસનાની પ્રધાનતા હોય છે, જ્યારે શિશુપ્રેમ નિર્વાસનિક હોય છે. માતૃત્વની પ્રાપ્તિ વિના સ્ત્રી નિર્વાસનિક નથી થઈ શકતી. શિશુ તરફ અઢળક ઢળેલી માતા જે નિર્વાસનિક પ્રેમનો આનંદ ઉઠાવે છે તે પુરુષને દુર્લભ કહેવાય.

ઘણું રુદન કર્યા પછી શ્રીરામના આશ્વાસનથી કૌશલ્યાને શાંતા વળી. શાંતા વાળે તેને સંત કહેવાય. પણ લક્ષ્મણથી માતા કૌશલ્યાનું રુદન જોયું ન ગયું. તેઓ ઉગ્ર સ્વભાવના છે. ઉગ્રતા ઉતાવળી હોય. તેમણે રામને કહ્યું, “હજી પ્રભાત થવાને થોડી વાર છે. વનવાસની ખબર હજી કોઈને પડી નથી. તમે હિમ્મત કરો, યુવરાજના સિંહાસન ઉપર હું તમને બેસાડી દઉં, પછી જોઉં છું કે કોણ વિરોધ કરે છે! જે વિરોધ કરશે તેને ઠેકાણે પાડી દઈશ. જો પિતા દશરથ પણ વિરોધ કરશે તો તેમને ચૂપ કરી દેતાં મને આવડે છે. માટે બધી ચિંતા મૂકીને ચાલો, તમે અત્યારે જ સિંહાસન ઉપર બેસી જાઓ.”

લક્ષ્મણનાં તેજસ્વી વાક્યો સાંભળીને રામ હસ્યા. કેટલીક વાર આંધળી લાગણી પણ અનર્થકારી થઈ જતી હોય છે. લાગણી

ડહાપણભરી હોય તો જ કલ્યાણકારી થઈ શકે.

લક્ષ્મણને ઠંડા પાડીને માતા કૌશલ્યાને રાજી કરીને વન જવા માટે તેમના આશીર્વાદ લઈને શ્રીરામ સીતાજીના મહેલે એટલે કે પોતાના મહેલે જવા વિદાય થયા.

17-12-13

27. સીતાજીની વનવાસની તૈયારી

પતિ અને પત્નીનો સંબંધ બધા માનવીય સંબંધોમાં સર્વાધિક મહત્ત્વનો હોય છે. બીજા બધા સંબંધો ગમે તેટલા દૃઢ હોય તોપણ થોડી દૂરી રાખનારા હોય છે, પણ પતિ-પત્નીનો સંબંધ જરા પણ દૂરી વિનાનો હોય છે. માત્ર દેહમાં દેહ જ નહીં, મનમાં મન અને આત્મામાં આત્માના મિલનનો સંબંધ હોય છે. બધું જ એકબીજામાં ઓતપ્રોત થઈને ભળી જાય — એકરૂપ થઈ જાય ત્યારે પતિ-પત્ની થયાં કહેવાય. જોકે બધાં પતિ-પત્નીઓને એકતાસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી હોતી, તોપણ જેમને આ એકત્વની સિદ્ધિ થાય છે તેમનું દામ્પત્ય ધન્ય થઈ જાય છે. સામા પક્ષે જેમને જરાય એકતા પ્રાપ્ત ન થઈ હોય તેમની પરસ્પરની દૂરી બીજી દૂરીઓ કરતાં ભયંકર દુઃખદાયી થઈ જતી હોય છે. માતા-પિતા-ભ્રાતા વગેરેથી દૂર રહીને જીવન જીવવું એ કાંઈ બહુ દુઃખદાયી નથી હોતું. પણ પતિથી પત્ની કે પત્નીથી પતિને દૂર રહીને જીવન જીવવું પડે તે બહુ જ દુઃખદાયી થઈ જતું હોય છે. તેમાં પણ જે દૂરી પરિસ્થિતિવશ કદાચ સ્વીકારવી પડી હોય તે તો સહ્ય પણ બને, પણ જે દૂરી વિખવાદ-વિસંવાદને કારણે થઈ હોય તે તો અસહ્ય થઈ જાય. બે પ્રેમાળ પતિ-પત્નીમાં પણ કોઈ-કોઈ વાર આવું બનતું હોય છે.

શ્રીરામ અને સીતાજીનું અત્યંત પ્રેમાળ દામ્પત્ય છે. તે પૂરેપૂરું જામ્યું છે. તેમનું દ્વૈત હવે અદ્વૈતમાં પરિવર્તિત થઈ ગયું છે. બન્ને હવે એવી સ્થિતિમાં પહોંચી ગયાં છે કે બન્ને એકબીજા વિના જીવી ન શકે તેવી સ્થિતિમાં જીવન જીવી રહ્યાં છે. શ્રીરામનું વય અત્યારે 28 વર્ષનું છે. સોળ વર્ષના વયઃકાળમાં તેમનાં સીતાજી સાથે લગ્ન થયાં હતાં તે પછી બાર વર્ષથી અયોધ્યામાં બન્ને રહ્યાં હતાં. એટલે અઠ્ઠાવીશ વર્ષ થયાં હતાં. જો વનવાસનાં ચૌદ વર્ષ ઉમેરવામાં આવે તો ફરી અયોધ્યા પાછા ફર્યા ત્યારે બેતાલીસ વર્ષ થયાં કહેવાય. આટલાં વર્ષો સુધી સતત એક થઈને રહેવું તે નાનીસૂની સિદ્ધિ ન કહેવાય. આવી મહાન સિદ્ધિમાં પત્નીનો ત્યાગ કરીને વનમાં જવાનું થાય તે બન્ને માટે અસહ્ય પીડારૂપ બની જાય. પણ તેવો પ્રસંગ આવી જ ગયો હતો.

પૂર્ણ જામેલા દામ્પત્યમાં પતિ-પત્ની મહત્ત્વના નિર્ણયો એકબીજાને હળીમળીને કરતાં હોય છે. જે લોકોને મહત્ત્વના નિર્ણયો એકબીજાથી છુપાવવા પડે અથવા બહુ મોડી ખબર અપાય તો સમજવું કે તેમને પરસ્પર વિશ્વાસ નથી. વિશ્વાસ ન હોય ત્યાં દામ્પત્ય હોય જ નહીં.

શ્રીરામે માતા કૌશલ્યાની વન જવાની આજ્ઞા લઈ લીધી. હવે પત્નીની મંજૂરી લેવાની બાકી છે. શ્રીરામ પોતાના મહેલે પહોંચી ગયા. સીતાજી તો સવારે થનારા રાજ્યાભિષેકના હર્ષમાં ઘેલાં થયાં છે. તેઓ એક પછી એક કેટલીયે સાડીઓ પહેરી-પહેરીને બદલી નાખે છે. “આ નહીં આ સારી લાગશે.” એવી ભાવનાથી તેમણે કેટલીયે સાડીઓ બદલી નાખી હતી. વસ્ત્રોની બાબતમાં સ્ત્રીઓ પુરુષો કરતાં વધુ વિકલ્પો ધરાવે છે. એકાદ લેંઘા-ઝભ્ભાથી પુરુષનું કામ ચાલી જાય. સ્ત્રીઓને એકાદ સાડીથી કામ ન ચાલે. હજારો સાડીઓ પણ કદાચ ઓછી પડે. આવો રુચિભેદ વ્યક્તિત્વભેદ પેદા કરે છે.

શ્રીરામને પાછા આવેલા જોઈને સીતાજી બહુ જ હર્ષ પામ્યાં. હસમુખી પ્રેમાળ પત્ની પતિને જેટલી વાર જુએ તેટલી વાર હાસ્યની ફૂલછડીઓ વિખેરતી રહે. તે સ્મિત કર્યા વિના રહી જ ન શકે. પત્નીનું નિર્દોષ પ્રેમાળ સ્મિત પતિને તાજગી આપે. તાજગી એ જ જીવન કહેવાય. તાજગી વિનાનું જીવન મડદાલ જીવન બની જાય.

પત્નીના સ્મિતની સામે તેવું જ સ્મિત જ્યારે પતિ આપે ત્યારે પ્રેમની ખરાઈ નક્કી થઈ જાય. જો સામું સ્મિત ન મળે તો શંકા-કુશંકા થાય. શ્રીરામે સામું સ્મિત ન આપ્યું. તેમનો ગંભીર ચહેરો સીતાજી માટે શંકા અને ચિંતાનો વિષય બની ગયો. કોઈ દિવસ ભેટતા ન હતા તેટલા જોરથી શ્રીરામ સીતાજીને બળપૂર્વક ભેટ્યા. પછી ધીરેધીરે જણાવ્યું કે “સીતા, બાજી પલટાઈ ગઈ છે. હવે મારો રાજ્યાભિષેક નહીં થાય, પણ પ્રભાત થતાં જ ચૌદ વર્ષ માટે મારે વનમાં જવાનું થશે.” બધી વાતો વિગતથી કહી સંભળાવી. સીતાજીનાં બધાં અરમાન ચકનાચૂર થઈ ગયાં. સ્ત્રી અરમાનોમાં જીવતી હોય છે. પુરુષ આજ્ઞા-અપેક્ષાઓમાં જીવતો હોય છે. ઓચિંતાં સ્ત્રીનાં અરમાનો ભાંગીને

બુક્કો થઈ જાય તો સ્ત્રી ભાંગી પડે. ભાંગતી-તૂટતી સ્ત્રીને જો કોઈ સહારો આપનાર ન હોય તો તે ઢગલો થઈ જાય. સ્ત્રીને સહારો તો જોઈએ જ. જો તે અસહાય હોય તો કદી સુખી ન હોય.

શ્રીરામે પોતાની ગેરહાજરીમાં સીતાજીએ શું-શું કરવાનું તે બધું સમજાવવા માંડ્યું. પતિની ઉત્તરાધિકારી પત્ની છે. જો પુત્રો ન હોય તો બધો કારોભાર, બધો વહીવટ પત્નીએ જ સંભાળવાનો થાય. બાહોશ અને કુશળ પત્ની હોય તો પતિનો બધો ભાર ઉપાડી લે. સીતાજી બાહોશ પણ હતાં અને કુશળ પણ હતાં. તેઓ શ્રીરામને અધવચ્ચેથી જ રોકતાં બોલ્યાં, “પણ તમે ચૌદ વર્ષ વનમાં રહો તો મારાથી અહીં અયોધ્યામાં રહેવાય જ નહીં. હું પણ તમારી સાથે ને સાથે છાયાની માફક વનમાં આવીશ.”

પત્ની માટે બે સુખો હોય છે: 1. પતિસુખ અને 2. પદાર્થસુખ. પદાર્થો એટલે વૈભવ વગેરે. આ બેમાંથી પત્ની કોને મહત્ત્વ આપે છે તેના આધારે તેની કક્ષા નક્કી કરી શકાય. જો તે માત્ર પદાર્થસુખભોગી હશે તો પતિવ્રતા નહીં થઈ શકે, પણ જો તે માત્ર પતિસુખભોગી હશે તો જ પતિવ્રતા રહી શકશે. પતિસુખના પણ બે ભેદ હોય છે: 1. કામવાસનાસુખ અને 2. પ્રેમસુખ. જો તે કામવાસના-સુખભોગી હશે તોપણ પાછલી જિન્દગીમાં ઢીલી થઈ જશે, અર્થાત્ તેનો સંબંધ ઢીલો થઈ જશે, પણ જો તે પ્રેમસુખભોગી હશે તો પાછલી જિન્દગીમાં સંબંધ વધુ ને વધુ ગાઢ થતો જશે. સીતાજી પ્રેમસુખભોગી હતાં.

શ્રીરામે વનવાસનાં અનેક દુઃખો ગણાવ્યાં અને ડરાવ્યાં કે જેથી તેઓ વનમાં આવવાની હઠ છોડી દે; પણ સીતાજી પૂર્ણ મક્કમ રહ્યાં. તેઓ વનવાસનાં બધાં દુઃખો સહન કરવા તૈયાર હતાં, પણ પતિવિયોગનું દુઃખ સહન કરવા જરાય તૈયાર ન હતાં. તેમણે મક્કમતાથી કહ્યું કે એક ત્રાજવામાં એક પલ્લામાં સંસારનાં બધાં સુખો મૂકવામાં આવે અને બીજા પલ્લામાં માત્ર પતિસુખ જ મૂકવામાં આવે તો પતિસુખ જ વધુ સાબિત થાય. પતિસુખની કોઈ તુલના જ ન થઈ શકે. બાકીનાં બધાં સુખો પતિસુખના આધારે ટક્યાં હોય છે. જો પતિસુખ જ ન હોય તો સોનાનો વૈભવ પણ ધૂળ થઈ જાય.

શ્રીરામ હાર્યા. આ મીઠી પ્રેમહાર હતી. પ્રેમજીત અને પ્રેમહાર બન્ને પતિ-પત્નીને ધન્ય બનાવતી હોય છે. જેમણે કદી પ્રેમ જોયો જ નથી તેઓ નથી તો હારતાં કે નથી જીતતાં. તેઓ ઝઘડતાં જ રહે છે. લડવું-ઝઘડવું એ જ તેમનું જીવન બની જતું હોય છે.

વનમાં સાથે આવવાની સ્વીકૃતિથી સીતાજી ખુશ થઈ ગયાં અને બધી તૈયારી કરવા લાગ્યાં. તૈયારીઓ બે પ્રકારની હોય છે: 1. પ્રસ્થાનની અને 2. મહાપ્રસ્થાનની. થોડાં વર્ષો માટે ક્યાંક જવાનું થાય તો તેને પ્રસ્થાન કહેવાય. ડાહ્યા માણસો બગડતી ચીજો કે વધારાની ચીજો ઇષ્ટ-મિત્રોને આપી દેતા હોય છે.

મહાપ્રસ્થાન એટલે મૃત્યુ. તેની તૈયારી કોક જ કરી શકતું હોય છે, પણ જે કરે તે ધન્ય થઈ જાય. જીવતાં પણ આવડ્યું કહેવાય અને મરતાં પણ આવડ્યું કહેવાય.

સીતાજીને ઝડપથી બધી તૈયારી કરવાની સૂચના આપીને શ્રીરામ માતા કૌશલ્યાને મળવા તેમના મહેલે ગયા.

28. વનવાસ-પ્રયાણ

સમૃદ્ધ જીવનના પાંચ આધાર છે: 1. ધનસમૃદ્ધિ, 2. જ્ઞાનસમૃદ્ધિ, 3. સત્તાસમૃદ્ધિ, 4. પરિવારસમૃદ્ધિ અને 5. સાથીસમૃદ્ધિ. જેને આ પાંચ સમૃદ્ધિઓ મળી હોય તે ખરેખર સમૃદ્ધ જીવનવાળો કહેવાય. માત્ર ધનસમૃદ્ધિથી જ માણસ પૂરેપૂરો સમૃદ્ધ થતો નથી. આપણે પાંચમી સાથીસમૃદ્ધિની ચર્ચા કરવાની છે.

સાથી વિના પીઠ-દરિદ્રતા કહેવાય. જેને પીઠબળ નથી હોતું તે પાછળથી ઘવાય છે, દુઃખી થાય છે અને અંતે મરે છે. જીવનમાં વિપત્તિઓ આવવાની જ છે. મોટાને મોટી અને નાનાને નાની વિપત્તિઓ જીવનમાં ઊથલ-પાથલ કરી મૂકતી હોય છે. આવા સમયે જ સાથીદારોની કસોટી અને નિર્ણય થતાં હોય છે.

શ્રીરામના જીવનમાં અત્યાર સુધી કોઈ વિપત્તિ આવી જ ન હતી. સંપત્તિકાળ કસોટીકાળ નથી હોતો. વિપત્તિકાળ જ કસોટીકાળ બનતો હોય છે. શ્રીરામને ચૌદ વર્ષનો વનવાસ મળ્યો અને યુવરાજપદ છીનવાઈ ગયું એ વિપત્તિકાળ કહેવાય. આવા સમયે પત્ની સીતાજીએ દૃઢતાથી સાથ આપ્યો. વનમાં સાથે આવવા તેઓ તૈયાર થયાં અને ઘણી સમજાવટ પણ મક્કમતા છોડી નહીં. જોકે સીતાજીનો સાથ સુખ વધારનારો ઓછો અને દુઃખ વધારનારો વધારે થઈ શકે છે. સેવા કરનારો એવો હોવો જોઈએ જે સેવા તો કરે, પણ ઉપાધિ ન વધારે. વનમાં રાક્ષસો વચ્ચે વિચરણ કરવું અને વસવું અને સાથે રૂપાળી સ્ત્રીને રાખવી એ ઉપાધિ નોતરવા જેવું જ કહેવાય. પણ સીતાજીની હઠ આગળ શ્રીરામને ઝૂકવું જ પડ્યું અને સીતાજીને સાથે લેવાનું નક્કી થયું. સીતાજીને તૈયાર થવાનું કહીને શ્રીરામ કૌશલ્યામાતાના મહેલ તરફ ચાલ્યા, તો ત્યાં લક્ષ્મણ ઊભેલા જણાયા. લક્ષ્મણને બધી માહિતી મળી ગઈ હતી, તેથી ઉત્સુકતાપૂર્વક તેઓ રામને મળવા આવ્યા હતા. લક્ષ્મણે રામને પોતાને પણ સાથે લેવા વિનંતી કરી, પણ રામે માન્ય ન કરી. તેમણે લક્ષ્મણને અયોધ્યામાં રહીને પિતા દશરથની સેવા કરવા, અયોધ્યાની રક્ષા કરવા, પ્રજાજનોનું પોષણ કરવા તથા કૌશલ્યા-સુમિત્રાનું જતન કરવા સમજાવ્યા, પણ લક્ષ્મણ એકના બે ન થયા. “મારી આવશ્યકતા અયોધ્યા કરતાં તમને વધુ છે, હું તમારી અને ભાભીની રક્ષા કરીશ, દાસ થઈને આજ્ઞાનું પાલન કરીશ” વગેરે વિનંતીપૂર્વકનાં વાક્યો કહીને અંતે શ્રીરામને મનાવી લીધા.

શ્રીરામે લક્ષ્મણને આજ્ઞા કરી કે આપણાં બધાં શસ્ત્રો ગુરુ વસિષ્ઠ પાસે પડ્યાં છે તે લઈ આવો અને પૂરી તૈયારી કરો. વનમાં કે ઘરમાં શસ્ત્ર ત્રીજા ભાઈની માફક સાથ આપતું હોય છે. શસ્ત્ર વિનાના શસ્ત્રત્યાગી લોકો હિંસક પ્રાણીઓ અને હિંસક અસુરોનો આહાર બની જતા હોય છે.

ત્રિજટની કથા

એવામાં એક દરિદ્ર-કંગાળ બ્રાહ્મણ ત્રિજટ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ત્રિજટને યુવાન પત્ની અને નાનાં બાળકો હતાં. ઘોર દરિદ્રાવસ્થામાં બધાં ભૂખે મરતાં હતાં. જેની પાસે પત્ની-બાળકોનું ભરણ-પોષણ કરવાની ક્ષમતા ન હોય તેણે લગ્ન ન કરવાં જોઈએ. તે કુંવારો એકાકી રહે તે જ યોગ્ય કહેવાય. પણ ત્રિજટે લગ્ન કર્યાં. દરિદ્રોને વધુ પૈણ ચઢતું હોય છે અને તેમને ફળદ્રુપતા પણ વધારે હોય છે. જોત-જોતાંમાં ત્રિજટને ત્યાં ઢગલાબંધ બાળકો થઈ ગયાં. હવે આ બધાંને ખવડાવવું શું? ભિક્ષાવૃત્તિ કરીને જીવન જીવે. કેટલીક વાર કશું મળે નહીં, બધાં ભૂખ્યાં રહી જાય, પણ પુરુષાર્થ ન કરે. યાચકવૃત્તિ પુરુષાર્થની અવરોધક હોય છે. તેમાં પણ નિર્લજ્જ યાચના તો વ્યક્તિને દરિદ્રતાનું ગૌરવ લેતી કરી દેતી હોય છે.

ત્રિજટની પત્નીને ખબર પડી કે શ્રીરામ વનમાં જાય છે અને જતાં પહેલાં પોતાનું સર્વસ્વ બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપતા જાય છે: તેથી તેણે પતિને કહ્યું, “તમે જલદી જાઓ અને જે મળે તે લઈ આવો.” ભિક્ષાવૃત્તિ પત્નીપ્રેરક હોય તો તેનાં મૂળ ઊંડાં થઈ જાય.

ત્રિજટ દોડ્યો, કૌશલ્યાભવન આગળ ઊભેલા રામને મળ્યો અને યાચના કરી. બાકી રહ્યું ન હતું તોપણ બ્રાહ્મણ નિરાશ ન જાય તે માટે રામે ત્રિજટને કહ્યું કે “હવે તો મારી પાસે કશું બચ્યું નથી, માત્ર આ ગાયો જ બચી છે, તો હે બ્રહ્મદેવ, તમે તમારી આ ટેકાલાકડીને

ફેંકો અને જેટલે દૂર પડે ત્યાં સુધીની ગાયો તમે લઈ જાઓ.”

શ્રીરામને એમ કે આ વૃદ્ધ-દુર્બળ બ્રાહ્મણ બહુ-બહુ તો પાંચ-પચીસ ગાયો સુધી લાકડી ફેંકશે, પણ ત્રિજટે પોતાની લાકડી માથા ઉપર ચકર-ચકર ફેરવીને એવા જોરથી ફેંકી કે ગૌશાળાની બધી ગાયોને પાર કરી ગઈ. બધાં જોતાં જ રહી ગયાં. શ્રીરામે હજારો ગાયો ત્રિજટને દાનમાં આપી દીધી. ત્રિજટનું દારિદ્ર્ય દૂર થઈ ગયું.

હવે સૂર્યોદય થવાની તૈયારી છે. આખા નગરમાં રામના વનવાસની વાત ફેલાઈ ગઈ. સારા સમાચાર જલદી ન ફેલાય પણ ખોટા સમાચાર વાયુવેગે ફેલાઈ જાય. લોકો ઘરમાંથી ઊમટી પડ્યા. “રામને રોકો! રોકો! રામને રોકો!” બૂમો પાડી રહ્યા છે. લોકચાહના બહુ મોટી મૂડી કહેવાય, જે અત્યારે અયોધ્યામાં ભેગી થઈ ગઈ હતી. લોકચાહના અને લોકફિટકાર જીવનનદીના બે કિનારા છે. કોઈનું નાવ લોકચાહનાવાળા કિનારે-કિનારે ચાલે છે, તો કોઈનું નાવ લોકફિટકારવાળા કિનારે ચાલતું હોય છે. લોકચાહનાથી વિપત્તિ પણ હળવી થઈ જતી હોય છે.

એવામાં દશરથની બધી રાણીઓ રોતી-કકળતી મહેલના ચોકમાં આવી ગઈ. વાલ્મીકિ રામાયણમાં દશરથની પત્નીઓની સંખ્યા 350 બતાવી છે.

અર્ધસપ્તશતાસ્ત્ર પ્રમદાસ્તામ્રલોચનાઃ ।

કૌશલ્યાં પરિવાર્યાથ શનૈર્જન્મુ ધૃતિવ્રતાઃ ॥

અયોધ્યાકાંડ, 34/13

રડીરડીને જેમનાં નેત્ર લાલ થઈ ગયાં છે તેવી સાડીત્રણસો પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ કૌશલ્યાને ચારે તરફથી ઘેરી વળી. રાજમહેલનું વાતાવરણ ક્ષણવારમાં બદલાઈ ગયું હતું. શ્રીરામ એક પછી એક બધાંને મળ્યા, દશરથને પણ મળ્યા ઋષિવસિષ્ઠને પણ મળ્યા. હજી પણ કૈકેયી કાંઈક સમજે તો સારું એમ માનીને વસિષ્ઠે કૈકેયીને ઘણી સમજાવી. “જો રામને વનમાં મોકલવા હોય તો રામનાં પત્ની સીતાજીને ગાદીએ બેસાડો. જો સીતાજીને પણ વનમાં મોકલી દેશો તો અમે બધા મંત્રીઓ અને બ્રાહ્મણો પણ વનમાં ચાલ્યા જઈશું.” - આવી ધમકી આપવા છતાં પણ કૈકેયી પોતાના દૃઢ નિશ્ચયમાં જરાય ડગી નહીં.

રામ-લક્ષ્મણ અને સીતાજીએ વલ્કલ ધારણ કરી લીધાં. તેમાં સીતાજીએ સાડી ઉપર વલ્કલ ધારણ કર્યાં હતાં તે કૈકેયીથી જોયું ન ગયું. તે સીતાજી સાડી વિના જ વલ્કલ ધારણ કરે તેવો આગ્રહ રાખવા માંડી - જેમ રામ-લક્ષ્મણે સીધાં વલ્કલ પહેર્યાં હતાં તેમ. દશરથ કૈકેયી ઉપર બહુ નારાજ થયા, પણ વ્યર્થ. માથે ચઢાવેલી સ્ત્રી મહાન વ્યક્તિને પણ ખરા સમયે તુચ્છ કરી નાખતી હોય છે.

અંતે સૌને મળીને, બધાની ભલામણ કરીને, સૌને વંદન કરીને રામ-લક્ષ્મણ અને સીતાજી વનવાસ મારગે ચાલી નીકળ્યાં. પહેલેથી તૈયાર કરેલા રથ ઉપર બધાં બિરાજ્યાં અને રથ ચાલી નીકળ્યો. તેમની પાછળ લગભગ આખી અયોધ્યાનગરી રોતી-કકળતી ચાલી નીકળી. શ્રીરામનું આ મહાભિનિષ્ક્રમણ હતું. કેટલાક લોકોએ પત્ની અને સંતાન સહિત રાજ-પાટનો ત્યાગ કરી મોક્ષ માટે વનવાસ સેવ્યો હતો, પણ અહીં તો પત્ની સહિત શ્રીરામ પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવા અને પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવા, સૌની રજા લઈને સૌને રોતાં-કકળતાં મૂકીને મહાપ્રસ્થાન કરી રહ્યા હતા.

આખો દિવસ ચાલચાલ કરીને અંતે બધાં તમસાનદીના કિનારે પહોંચ્યાં. સૂર્યાસ્ત થઈ રહ્યો હતો. ભગવાને પ્રવૃત્તિ માટે દિવસ બનાવ્યા છે અને વિશ્રાન્તિ માટે રાત્રિ બનાવી છે. બધાં પશુ-પક્ષીઓ પણ રાત્રે જંપી જતાં હોય છે. જેઓ રાત્રે પણ જંપતાં નથી તેઓ નિશાચર કહેવાય છે.

શ્રીરામ વગેરેએ સ્નાન-સંધ્યા કરીને આજની પ્રથમ રાત્રિ માત્ર જળપાન કરીને જ વિતાવવી તેવા નિર્ણય સાથે કશો આહાર કર્યો નહીં. દુઃખકાળમાં સામે ચાલીને દુઃખો સહન કરવાથી દુઃખો હળવાં થઈ જતાં હોય છે. દુઃખકાળમાં જે લોકો સુખકાળને યાદ કરીકરીને

હાલતોબા મચાવતા રહે છે તે દુઃખો કરતાં પણ વધુ દુઃખી થતાં હોય છે.

લક્ષ્મણ અને સારથિ સુમંતે આજુબાજુથી ઘાસ અને પાંદડાં વગેરે ભેગાં કર્યાં, તેની પથારી બનાવી અને સૌ તેમાં સૂઈ ગયાં. થાકેલાં સીતાજીને તરત જ ઊંઘ આવી ગઈ.

19-12-13

29. ગંગાપાર અને અરણ્ય-પ્રવેશ

શુદ્ધ પ્રેમ અથવા લાગણી સુખ કરતાં દુઃખમાં વધુ પ્રગટતી હોય છે. સુખમાં તો કદાચ સ્વાર્થવશ લાગણીનો દેખાવ પણ કરાતો હોય છે. લગ્નપ્રસંગે ભેગાં થયેલાં બધાં સગાં-સ્નેહીઓ સાચી લાગણીવાળાં નથી હોતાં. કેટલાંક તો માત્ર વ્યવહારિક ખાનાંપૂર્તિ કરનારાં પણ હોય છે. આવું જ સ્મશાનપ્રસંગે પણ બનતું હોય છે. સ્મશાનમાં ભેગા થયેલા બધા ડાઘુઓ હૃદયથી શોકાકુલ નથી હોતા. તેમાં પણ કેટલાક ખાનાંપૂર્તિ કરવા માટે જ આવ્યા હોય છે. જે ખાનાંપૂર્તિ કરવા માટે આવ્યા હોય છે, તેમને પાછા જવાની બહુ ઉતાવળ હોય છે. તેઓ તો ત્યાંથી છટકવાની તક જોતા હોય છે, પણ જેઓ સાચી લાગણીથી આવ્યા હોય છે તેઓ છેક સુધી ખસતા નથી હોતા. તેમને આગ્રહ કરીને પાછા વાળવા પડતા હોય છે.

પ્રથમ રાત્રિ તમસાનદીને તીરે વિતાવીને સવારે નિત્યકર્મ કરીને અહીં સુધી પાછળ-પાછળ આવેલા નગરવાસીઓને આગ્રહ કરી-કરીને જબરજસ્તી પાછા વિદાય કર્યા. કોઈ પાછા જવા તૈયાર ન હતા, પણ રામની આજ્ઞાથી બધાં આવેલાં રસ્તે પાછા ફર્યા. કોઈના સ્વાગત માટે સામે ચાલીને કેટલે દૂર સુધી સ્વાગતાર્થીઓ આવે છે અને કોઈની વિદાય વખતે કેટલે દૂર સુધી વિદાય કરનારા આવે છે, તેના આધારે તેમના પ્રેમનું માપ કાઢી શકાય. જે લોકો સ્વાગત વખતે કે વિદાય વખતે બે ડગલાં પણ આગળ આવતા નથી તેઓ અભિમાની અને શુષ્ક હોય છે, પ્રેમી નથી હોતા. તેમને ત્યાં જવું અને વિદાય થવું એ સ્વાભિમાનને ટૂંપો દેવા જેવું કહેવાય.

બધાં અયોધ્યાવાસીઓ અને બીજાં સગાંસ્નેહીજનોને ખૂબ સમજાવીને શ્રીરામે આગ્રહપૂર્વક પાછાં વાળ્યાં. સૌકોઈ રોતાંકકળતાં પાછાં અયોધ્યા તરફ ચાલવા લાગ્યાં. આવું રુદ્ધન પણ મંગલકારી કહેવાય.

હવે માત્ર સુમન્ત સારથિ અને રથ જ રહી ગયા. તેમાં સવાર થઈને ત્રણે જણાં તમસાનદીથી આગળ ચાલ્યાં અને કોઈ જળાશય આવતાં સ્નાનાદિ કરી પરવાર્યાં અને આગળ ચાલ્યાં. હવે નાનાં-મોટાં ગામો આવવા લાગ્યાં. ગામલોકો ઉત્સુકતાથી શ્રીરામ વગેરેને જોવા લાગ્યા. ત્યારે નગરજીવન કરતાં ગ્રામજીવન ઘણું પછાત અને ધીમું ચાલતું હતું. જ્યાં વાહનવ્યવહાર, વાર્તાવ્યવહાર અને લોકવ્યવહાર ન હોય ત્યાં જીવન થંભી જાય, જીવનની ગતિ મંદ પડી જાય. લોકોએ જ્યારે પોતાના રાજકુમારોને રાજાએ વનવાસ આપ્યાની હકીકત જાણી ત્યારે સૌ દશરથને ફિટકાર આપવા લાગ્યા. સીતાજી અને રાજકુમારોની કોમળતા જોઈને સૌને અરેરાટી થવા લાગી. વ્યક્તિનું કોમળ અને સુંદર વ્યક્તિત્વ લોકાકર્ષણ ઊભું કરતું હોય છે.

આગળ જતાં ગોમતીનદી આવી. કોશલદેશ વટાવીને હવે તેઓ ભોજપ દેશમાં પ્રવેશી ચૂક્યાં હતાં. અને આ શું? આ તો હવે ગંગાજી પહોંચી ગયાં. ગંગાતટે એક વિશાળ વૃક્ષ હતું. ત્યાં રથ છોડીને બધાં વિશ્રામ કરવા લાગ્યાં. નજીકમાં જ શૃંગવેરપુર નામનું નગર હતું. ત્યાંનો માંડલિક રાજા નિષાદ હતો. આ ભીલપ્રદેશ હતો. એ રાજા પણ ભીલ હતો. રાજાને જેવી ખબર પડી કે તરત જ પોતાના મંત્રીઓ અને સરદારો સાથે શ્રીરામને મળવા દોડી આવ્યો, બધાં પરસ્પર ભેટ્યાં, રાજા આહારાદિ લઈ આવ્યો હતો તે બધું અર્પણ કર્યું અને ઘોડાઓને ચંદી ખવડાવવા માંડી. પ્રસિદ્ધ લોકોના પ્રવાસમાં આગળઆગળ તેમની આગતા-સ્વાગતા આપોઆપ થતી રહે છે. ભીલરાજાએ બધાની સારી રીતે આગતા-સ્વાગતા કરી, પછી તૃણશય્યા બનાવી ત્રણેને સુવાડ્યાં અને પોતે ધનુર્ધારી થઈને રક્ષણ કરવા આખી રાત ખડેપગે ઊભો રહ્યો. લક્ષ્મણને ઊંઘ આવતી ન હતી તેથી ઊઠીને ગુહરાજા સાથે ઘણો સત્સંગ કર્યો. ગુહ હતો ભીલ પણ મહાજ્ઞાની હતો. સત્સંગ કરતાંકરતાં જ રાત્રિ પૂરી થઈ ગઈ. સમયનો સૌથી ઉત્તમ ઉપયોગ સત્સંગ કહેવાય. સત્સંગ વિના નિર્મળતા અને જ્ઞાન આવતાં નથી.

બધાં ગંગાજીના ઘાટ ઉપર પહોંચી ગયાં. હવે પ્રશ્ન નદી પાર કરવાનો હતો. બધી નદીઓ ઘાટ વિના અને નાવ વિના પાર કરી શકાતી નથી. ઘાટ વિનાનો કિનારો એવો કાદવકીચડવાળો હોય છે કે માણસ ખૂંચી જ જાય, તેથી ઘાટ જરૂરી હોય છે. અને ગંગા જેવી નદી નાવ વિના પાર ન કરી શકાય. વિશાળતા સ્વબલ-લંઘનીય નથી હોતી. નાની-મોટી નાવ તો હોવી જ જોઈએ.

ગંગા પાર કરવાનો પ્રસંગ જે રીતે તુલસીદાસજીએ માનસમાં ચગાવ્યો છે તેવો વાલ્મીકિ રામાયણમાં નથી. પગ ધોવાની વાત વગેરે અહીં નથી. પહેલાં સીતાજીને નાવમાં ચઢાવીને પછી રામ-લક્ષ્મણ નાવમાં ચઢ્યા અને પછી ગુહે નાવ ચલાવવા માંડી. આ બાજુ સુમંત સારથિને પાછા અયોધ્યા જવાની આજ્ઞા કરી હોવાથી તે ભારે ગમગીન થઈને પાછો વળ્યો.

નૌકા મઝધારમાં પહોંચી ગઈ. ગંગાજી પ્રત્યે અનહદ આસ્થા હોવાથી સીતાજી તેમને વારંવાર પગે લાગી બાધા માનતાં રહ્યાં. સ્ત્રીઓ પ્રેમ અને શ્રદ્ધાની સાક્ષાત્ મૂર્તિ હોય છે. અતિરેક થઈ જવાથી ઘણી વાર શ્રદ્ધા અંધશ્રદ્ધામાં અને પ્રેમ મોહમાં રૂપાંતરિત થઈ જતાં હોય છે. સીતાજી કહે છે, “હે મા, જો ચૌદ વર્ષ હેમખેમ પાર કરીને અમે પાછાં આવશું તો તમારી પૂજા કરીશ, બાધા પૂરી કરીશ.”

સ્ત્રીઓની આ શ્રદ્ધાવૃત્તિ પ્રિયજન પ્રત્યેની લાગણીની અભિવ્યક્તિ કરતી હોય છે.

લ્યો ત્યારે ગંગા પાર થઈ ગઈ. શ્રીરામ-લક્ષ્મણ-સીતાજીએ વલ્કલ તો પહેર્યા જ હતાં, હવે ગુહ પાસે વડનું દૂધ મંગાવી એ દૂધ વડે પોત-પોતાના વાળની જટાઓ બનાવી દીધી. શૃંગારનું પ્રથમ સ્થાન કેશ છે. કેશને જ કદરૂપા કરી નાખે તે જોગી કહેવાય. વડનું ચીકણું દૂધ અને રાખ ભેળવીને વાળની દોરડા જેવી લટો બનાવવાથી કેશ કદરૂપા થઈ જાય છે. હવે ન તો તેમાં તેલ નાખવાનું, ન કાંસકી નાખવાની. વડનું દૂધ અને રાખ ભેળવવાથી તેમાં જૂઓ પડતી નથી. ત્રણે તપસ્વી થઈ ગયાં.

ગુહને પાછો વિદાય કરી ત્રણે જણ આગળ ચાલ્યાં. થોડી જ વારમાં ભયંકર વન આવ્યું. આ વન પાર કરવું જરૂરી હતું. વન ભયંકર હતું. શ્રીરામે વ્યૂહ ગોઠવ્યો. સૌથી આગળ લક્ષ્મણ ચાલે. તેમની પાછળ સીતાજી ચાલે. અને સૌથી છેલ્લે રામ ચાલે. ત્રણે ટોળું વળીને ન ચાલે, સીધી લાઇનમાં ચાલે અને વચ્ચે સીતાજીને રાખે કારણ કે સ્ત્રી રક્ષિત જીવન જીવતી હોય છે. ભડવીરની રક્ષા વિના તે એકાકી અબળા થઈ જતી હોય છે.

હવે તેઓ ‘વત્સ’ નામના પ્રદેશમાં પહોંચી ગયાં હતાં. આ પ્રદેશમાં વરાહો અને હરણાં પુષ્કળ હતાં. બન્ને ભાઈઓએ તેમનો શિકાર કર્યો અને બે દિવસથી ભૂખ્યાં હોવાથી કંદ-મૂળ-ફળ વગેરે લાવીને ક્ષુધાતૃપ્તિ કરી. ભૂંડ-રોઝ અને બીજા પ્રકારનાં હરણાં વગેરે ખેતીને નુકસાન કરતાં હોવાથી ત્યારે ક્ષત્રિયો શિકાર નિમિત્તે તેમનો શિકાર કરતા, જેથી ખેડૂતોને શાન્તિ થતી. યાદ રહે, રામ વગેરે અહિંસાવાદી નથી, તેઓ કર્તવ્યવાદી છે. હિંસા પણ જો કર્તવ્યનું અંગ હોય તો તે કરવી જોઈએ. તેથી તો તેઓ ધનુષ્યબાણ વગેરે શસ્ત્રો ધારણ કરતા હતા. જ્યારથી લોકોને શસ્ત્રત્યાગી બનાવવા અને શિકારને પાપ કહીને નિષિદ્ધ કરવામાં આવ્યો ત્યારથી પ્રજા કાયર બની અને ખેડૂતોનાં ખેતરો ભૂંડ-રોઝ વગેરે દ્વારા ભેળાવા લાગ્યાં. આ અનર્થનું મૂળ કર્તવ્યવિરોધી અહિંસાવાદ કહેવાય.

આહારથી તૃપ્ત થઈ ત્રણે જણાં એક વિશાળ વૃક્ષની નીચે જઈ રાત્રીવાસો કરવાની ગોઠવણ કરવા લાગ્યાં. લક્ષ્મણે પર્ણશય્યા તૈયાર કરી અને બધાં સૂઈ ગયાં.

આવાસના પાંચ પ્રકાર હોય છે: 1. રાજમહેલ, 2. નગરશેઠની હવેલી, 3. ગૃહસ્થનું મકાન, 4. ગરીબની ઝૂંપડી અને 5. આશ્રમ.

1. રાજમહેલમાં સત્તાની પ્રધાનતા હોય. અહીંથી હુકમો થતા હોય છે, જેનાથી હજારોનું ભવિષ્ય નક્કી થતું હોય છે. અહીં વૈભવ અને ભોગ-વિલાસની પણ પ્રધાનતા રહેલ હોય છે. અહીં સખત ચોકી-પહેરો રહેતો હોવાથી જલદી કોઈનો પ્રવેશ થઈ શકતો નથી.

2. નગરશેઠ અથવા શ્રીમંતોની હવેલીઓ: અહીં ધનની પ્રધાનતા રહેતી હોય છે. વૈભવ-ભોગ-વિલાસ તો અહીં પણ રહેતા હોય છે, પણ મર્યાદામાં. શ્રીમંતો મોટા ભાગે છકી ગયેલા નથી હોતા, તેથી ડહાપણ પણ રહેતું હોય છે. પુષ્કળ પૈસો કમાવો અને ભેગો કરવો અથવા રોકાણ કરીને અનેકગણું ધન કમાવું એ બધું અહીં થતું રહે છે. ભારે ખોરાક અને બેઠાડું જીવન હોવાથી મોટા ભાગનાં બધાં માણસો જાડાં, ચરબીવાળાં, ફાંદવાળાં, કાંઈક અંશે બેડોળ દેખાતાં હોય છે. ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ બહુ જલદી ઢોલ જેવી કે પીપડા જેવી થઈને આરોગ્ય વિનાની થઈ જતી હોય છે.

શ્રીમંતાઈની સાથે ધાર્મિકતા જોડાયેલી રહે છે. નામની પ્રસિદ્ધિની ભૂખ પણ વધારે હોય, તેથી પ્રસિદ્ધિલક્ષી દાનની પ્રધાનતા રહે. કોઈ-કોઈ ઉદાર હોય પણ મોટા ભાગના મખ્ખીચૂસ હોય.

3. ગૃહસ્થભવન: નોકરી, ધંધા, ખેતીવાડી, વગેરે દ્વારા આજીવિકા ચલાવનારા ગૃહસ્થ લોકો માંડ-માંડ ખર્ચા કાઢતા હોવાથી અહીં સત્તા કે ધન-વૈભવની પ્રધાનતા નથી હોતી. અહીં મોટા ભાગે લાગણીની પ્રધાનતા હોય છે. આવકાર-સત્કાર, અતિથિભાવ, વગેરે અહીં જોવા મળે. અહીં વિદ્વાનો અને કલાકાર-રત્નો પણ પેદા થતાં હોય છે નારીરત્નો પણ અહીં જ વધુ જોવા મળશે; પણ પથરા પણ જોવા મળશે. બહુ-આયામી અને બહુરંગી આ ઘરો હોય છે.

4. ગરીબની ઝૂંપડી: અહીં ચારે તરફ અભાવ જ અભાવની પ્રધાનતા જોવા મળશે. હા, વસ્તીવધારો બહુ જોવા મળશે. વાતવાતમાં લડાઈ-ઝઘડા થતા પણ જોવા મળશે. ઝૂંપડીમાં પણ કોઈ-કોઈ વાર રત્નો પેદા થતાં હોય છે, પણ તેમને ઝવેરીબજાર સુધી પહોંચવામાં ભારે સંઘર્ષ કરવો પડતો હોય છે. અહીંના લોકો સૌથી વધુ સ્વાદિષ્ટ ભોજન જમતાં હોય છે. કકડીને ભૂખ લાગી હોવાથી તથા પૂરું ભોજન મળતું ન હોવાથી તેમને ભોજનમાં જે સ્વાદ આવે છે તે શ્રીમંતોને નથી આવતો, કારણ કે તેમને અપચાનો રોગ લાગુ પડ્યો હોય છે. આવી જ રીતે આ ઝૂંપડાવાસીઓને મીઠી નીંદર પણ સૌથી સારી આવે છે, પણ તેમને પોતાની ભૂખ અને નિદ્રાની કદર નથી હોતી. તેઓ શ્રીમંતોનો વૈભવ જોઈને બળતા રહે છે. તેઓ વગર જોઈતા દુઃખી થાય છે. તેમાંના ઘણાબરા વ્યસનોમાં ગળાડૂબ ડૂબ્યા રહે છે અને દેવાદાર થઈને રબારી-વ્યાજ ભરતા રહે છે. કોઈ-કોઈ સુઘડ અને સંસ્કારી પણ હોય છે. મોટા ભાગે તેમની ભાષા ગાલીપ્રધાન પણ નિખાલસ રહેતી હોય છે.

5. આશ્રમ: જ્યાં તપસ્વી, ત્યાગી-વૈરાગી, જ્ઞાની અને પરમાર્થી લોકો રહેતા હોય તેને આશ્રમ કહેવાય. આ આશ્રમમાં ન સત્તાની પ્રધાનતા હોય, ન ધનની પ્રધાનતા હોય, ન ભોગ-વિલાસની પ્રધાનતા હોય, ન અભાવની પ્રધાનતા હોય. ત્યાં તપ, જ્ઞાન અને પરમાર્થની પ્રધાનતા હોય. એશ-આરામ વિનાનું કઠોર જીવન જિવાય તે જ તપ કહેવાય અને પઠન-પાઠન, ગ્રંથરચના વગેરે બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિભર્યું જીવન હોય તેને જ્ઞાનપ્રધાન કહેવાય. આવી જ રીતે લોકહિતની માનવતાવાદી પ્રવૃત્તિઓ થતી હોય તેને પરમાર્થ કહેવાય. આ બધાનો મૂલાધાર ત્યાગ-વૈરાગ્ય હોય તો જ વ્યાપારિક વૃત્તિ ન જાગે. જો સહજ રીતે ત્યાગ-વૈરાગ્ય ન હોય તો આશ્રમો પણ વ્યાપારિક કેન્દ્રો બની શકે છે.

જ્યાં સાચા માણસો રહેતા હોય તે જ સાચો આશ્રમ હોઈ શકે. ત્યારે ઋષિ-મુનિઓના આશ્રમો રહેતા. વનના એકાન્તમાં કોઈ સાંસારિક લાલસા વિના તપોમય જીવન જીવીને લોકહિતની પ્રવૃત્તિઓ ઋષિ-મુનિઓ કરતા હતા.

જે પ્રદેશમાં નદીઓ ઘણી હોય ત્યાં સંગમ પણ ઘણા હોય. સંગમને હિન્દુ ધર્મમાં તીર્થ માનવામાં આવે છે. પ્રથમ તો ગંગા પોતે જ પવિત્ર નદી હોવાથી પૂરી પ્રવાહભૂમિ જ તીર્થ બની હતી. તેમાં હિમાલયમાંથી જ નીકળીને થોડાક અંતરે સાથે-સાથે વહન કરતી યમુના-નદી પણ આવીને ગંગાજીમાં ભળી એટલે સંગમ થયો. તેમાં પાછી ગુપ્ત સરસ્વતી ભળી એટલે ત્રિવેણીસંગમ થયો. ત્રિવેણીસંગમ અતિ દુર્લભ કહેવાય. આવા પવિત્ર સ્થળે ઋષિ-મુનિઓ, સંત-મહાત્માઓના અનેક આશ્રમો બંધાય તે સ્વાભાવિક છે. અહીં ત્રિવેણી-સંગમ ઉપર એક ભવ્ય અને સુંદર આશ્રમ હતો, જેના અધ્યક્ષ ભરદ્વાજ-ઋષિ હતા. તેમની પ્રસિદ્ધિ દૂરદૂર સુધી હતી, તેથી આશ્રમની પણ પ્રસિદ્ધિ હતી. વ્યક્તિ કે સ્થળની પ્રસિદ્ધિ લોકોને આકર્ષતી હોય છે. આજે સવારથી જ રામ-લક્ષ્મણે પ્રવાસ શરૂ કર્યો ત્યારથી જ તેમનું લક્ષ્ય ભરદ્વાજ-ઋષિનો આશ્રમ હતો. ઋષિનાં દર્શન કરવા મન તલ-પાપડ થઈ રહ્યું હતું. મનની તાલાવેલી જિજ્ઞાસાવૃત્તિની ઘોતક કહેવાય. દૂરથી તેમને ધુમાડાની સેરો નીકળતી દેખાઈ અને સમજી ગયા કે તે આશ્રમ છે. સૌ-સૌની ઓળખ હોય છે, જે દૂરથી પણ ઓળખાવી દેતી હોય છે.

શ્રીરામ વગેરે ત્રણે જણાં આશ્રમના દરવાજે જઈને ઊભાં રહી ગયાં. કદાચ ઋષિ કોઈ ખાસ પ્રવૃત્તિમાં રત હોય તો ઓચિંતા જઈને તેમને વિક્ષેપ ન કરવો જોઈએ. આ સભ્યતાના સંસ્કાર કહેવાય. એવામાં તેમને એક શિષ્ય દેખાયો. તેમણે તેને નમ્રતાથી મુનિના સમાચાર

પૂછ્યા તો જાણવા મળ્યું કે ઋષિ સાયંસંધ્યા વગેરે કરીને શાન્તિથી બેઠા છે. તમે મળી શકો છો.

શિષ્ય ત્રણેને ઋષિ પાસે દોરી ગયો. ત્રણેએ વારાફરતી પ્રણામ-વંદન કર્યાં, પછી પોતાનો પૂરો પરિચય આપ્યો. આવનાર માણસે પ્રથમથી જ પોતાનો પૂરો પરિચય આપવો જોઈએ, જેથી વાર્તાલાપની ભૂમિકા બંધાઈ જાય. કેટલાક લોકો વગર સમયે અથવા કહો કે ખોટા સમયે પૂછ્યાગાછ્યા વિના આવી ધમકે અને પછી પોતાનો કશો જ પરિચય આપ્યા વિના બેસી રહે. તેમને વારંવાર પૂછપૂછ કરવામાં આવે ત્યારે કટકે-કટકે માંડ થોડો-થોડો પરિચય આપે. આ કુ-સંસ્કાર અને અસભ્યતા કહેવાય.

પરિચયવિધિ પૂરી થયા પછી ભરદ્વાજ-ઋષિએ તેમનો આતિથ્યસત્કાર કર્યો, કંદમૂળ-ફળફળાદિ પ્રસ્તુત કર્યાં, આવાસની વ્યવસ્થા કરી આપી અને પછી નિરાંતે ધર્મચર્ચા કરવા લાગ્યા. ભરદ્વાજમુનિ જ્ઞાનગુણનો ભંડાર છે. પણ જ્ઞાનની ખાણ ખોદવાથી જ્ઞાન આવે. જિજ્ઞાસારૂપી કોદાળીથી જેટલી ખોદાય તેટલી જ જ્ઞાન-સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય.

સત્સંગચર્ચામાં ઘણી રાત્રિ વ્યતીત થઈ ગઈ. શ્રીરામે કહ્યું કે “સવારે અમે વિદાય થવાના છીએ. મારા અહીં રહેવાથી દર્શનાર્થી લોકોનો પ્રવાહ વધી જશે, તેથી આપને વિક્ષેપ થશે. આમ તો આ આશ્રમ છોડવાનું મન નથી થતું, પણ અમારે તમારો પણ વિચાર કરવો જોઈએ, એટલે અમારે આગળ ક્યાં જવું તેનું માર્ગદર્શન આપો.”

કોઈ આશ્રમમાં કે ઘરમાં અતિથિ બનીને રહેતી વખતે જ પોતાના હેતુ અને સમયની સ્પષ્ટતા કરી દેવી જોઈએ અને સામાવાળાની અગવડ-સગવડનો વિચાર કરવો જોઈએ. સારું લાગ્યું એટલે પલાંડી વાળીને બેસી ન જવાય. પોતાની સગવડનો પછી, સામાવાળાની સગવડનો પ્રથમ વિચાર કરવો જોઈએ.

ભરદ્વાજમુનિએ કહ્યું કે અહીંથી થોડે દૂર ચિત્રકૂટ નામનો પર્વત છે. તે બહુ પવિત્ર અને રમણીય પ્રદેશ છે, ત્યાં જઈને રાત્રીરોકાણ કરજો.

આજે તો આવાસ અને પથારી તૈયાર હતાં અને સૌને ઊંઘ ચઢી હતી તેથી પથારીમાં પડતાં જ બધાં ઘસઘસાટ સૂઈ ગયાં. ઊંઘ ચઢ્યા વિના જ જેઓ પથારીમાં પડે છે તેઓ ઊંઘતા નથી, આળોટતા રહે છે.

સવારે ત્રણે તૈયાર થઈ ગયાં. નિત્યકર્મ કરીને મુનિની વિદાય લેવા વંદન કરવા ગયાં. કોઈ આશ્રમમાં કે કોઈના ઘરમાં ઉતારો કર્યો હોય ત્યાંથી વિદાય થતી વખતે આશ્રમના અધ્યક્ષને કે ઘરઘણીને મળીને, આભાર માનીને જ વિદાય થવાય. મળ્યા વિના કે આભાર માન્યા વિના જતા રહેવું તે અસભ્યતા અને કુસંસ્કારિતા કહેવાય.

મુનિએ કહ્યું કે “તમે અજાણ્યાં છો, તેથી હું તમને એક ભોમિયો આપું છું. તમને મુખ્ય માર્ગ ઉપર ચઢાવીને તે પાછો આવી જશે.” ખૂબ વંદન કરીને, સારી છાપ મૂકીને ત્રણે વિદાય થયાં. માણસ જ્યાં જાય છે, જ્યાં રહે છે ત્યાં તેની ખરી-ખોટી છાપ મૂકતો જાય છે. આ છાપ જ તેનું કદ નક્કી કરતી હોય છે.

મુખ્ય રસ્તે ચઢાવીને ભોમિયો પાછો વળી ગયો. આગળ જતાં યમુના પાર કરવાનું થયું. લક્ષ્મણે સૂકાં લાકડાંનો તરાપો બનાવી લીધો. ત્રણે તેના ઉપર સવાર થઈ ગયાં. સીતાજીએ ફરીથી હેમખેમ પાછાં ફરવાની બાધા માની. સ્ત્રીઓ અતિ શ્રદ્ધાળુ હોય છે. વળી હિન્દુ ધર્મમાં તો અસંખ્ય દેવ-દેવીઓ, નદીઓ, વગેરે પૂજ્ય હોય છે. તેથી બાધા માનવાનાં નિમિત્ત પણ ઘણાં હોય છે. ત્રણે હેમખેમ સામે પાર ઊતરી ગયાં. તરાપો છોડી દઈને પહેલાંની માફક ત્રણે જણાં આગળ ચાલવા લાગ્યાં, અર્થાત્ આગળ લક્ષ્મણ, પછી સીતાજી અને પછી છેલ્લે રામ. આ રીતે ચાલતાંચાલતાં તેમણે કેટલાંય વનમૃગોનો શિકાર કર્યો અને છેવટે એક સુંદર જગ્યાએ રાતવાસો કર્યો.

આજે કોઈ આશ્રમ કે ઘર ન હતું, અરણ્ય હતું.

તુલસીદાસજીએ ભરદ્વાજ-ઋષિ અને તેમના આશ્રમનું અદ્ભુત વર્ણન કર્યું છે. અહીં યાજ્ઞવલ્ક્યમુનિનો મેળાપ અને જિજ્ઞાસા પણ

બતાવ્યાં છે. તેમના રામાયણના યાજ્ઞવલ્ક્ય વક્તા અને ભરદ્વાજ શ્રોતા પણ છે. જિજ્ઞાસા એક જ છે: રામ કોણ છે - માણસ કે બ્રહ્મ? આવું બધું વાલ્મીકિ રામાયણમાં નથી.

19-12-13

30. ચિત્રકૂટમાં પર્ણકુટિ

જળ ગમે તેટલા ઊંચા પર્વત શિખર ઉપર પડ્યું હોય, પણ તે આડુંઅવળું વહીને અંતે કોઈ ખાડામાં જ સ્થિર થતું હોય છે, તેમ માણસ ગમે તેટલો ત્યાગી, વૈરાગી હોય તોપણ અંતે તો તેને સ્થિર થવાની આવશ્યકતા ઊભી થતી જ હોય છે. સતત વિચરણ કરવું એ થકવી નાખનારી પ્રક્રિયા કહેવાય. ત્યાગ-વૈરાગ્યનો જુસ્સો હોય ત્યાં સુધી માણસ વિચરણ કરી શકે, પણ જુસ્સો સ્થાયી નથી હોતો. સ્થાયી તો વાસ્તવિકતા છે. યાયાવર માણસો પણ અંતે તો ક્યાંક સ્થિર થવા પ્રયત્ન કરતા હોય છે.

શ્રીરામને પણ થયું કે ચૌદ વર્ષ વનવાસ ભોગવવાનો છે તો સતત ભ્રમણ કરતા રહેવું ઠીક નહીં, ક્યાંક સ્થિર થવું જોઈએ. કદાચ પુરુષ સતત ભ્રમણ કરી શકે, પણ સ્ત્રીને તો ઘર જોઈએ જ. ઘર વિનાની ગૃહિણી કદી સંતુષ્ટ ન હોય.

ત્રિવેણીસંગમથી ભરદ્વાજમુનિની વિદાય લઈને તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલતાં-ચાલતાં શ્રીરામ-લક્ષ્મણ અને સીતાજી ત્રણે ચિત્રકૂટ પર્વત ઉપર પહોંચી ગયાં. સ્થાન જોઈને સૌનું મન ઠર્યું. મન ઠરે તો શાન્તિ મળે. સુખ-શાન્તિમાં રહેવાનું સ્થળ પણ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતું હોય છે. ઉત્તમ સ્થળનાં ચાર લક્ષણો કહેવાય: 1. જ્યાં સુરક્ષા હોય, 2. જ્યાં જળ હોય, 3. જ્યાં આહારાદિ આજીવિકા હોય, 4. સારાં પાડોશી હોય અથવા ખોટાં પાડોશી તો ન હોય.

આ ચારે તત્ત્વો શ્રી રામને ચિત્રકૂટમાં દેખાયાં અને તેમણે લક્ષ્મણને આદેશ કર્યો, “લક્ષ્મણ, અહીં પર્ણકુટિ બનાવો.” વનમાં પ્રચુર લાકડાં હોવાથી લક્ષ્મણે પર્ણકુટિ બનાવી દીધી. પર્ણ એટલે પાંદડાંના છાજનવાળી કુટિયા-કૂબો. જ્યાં ભવ્ય હવેલીઓ કે બંગલા ન હોય ત્યાં પર્ણકુટિ પણ હવેલી જ થઈ જાય. ભૌતિક સુખો સ્પર્ધાત્મક હોય છે. તમારાથી ચઢિયાતું સુખ કોઈની પાસે હોય તો તમારું ઊતરતું સુખ તમારા માટે દુઃખરૂપ થઈ શકે, પણ જ્યાં કશું જ ચઢિયાતું ન હોય ત્યાં ઊતરતા સુખનો પ્રશ્ન જ નથી રહેતો. અહીંની પર્ણકુટિ કોઈ હવેલીથી જરાય ઊતરતી ન કહેવાય. વળી તમારા મનમાં જ વનવાસ કરવાનો વૈરાગ્ય હોય તો પર્ણકુટિ ત્રાસદાયી ન થઈ શકે.

મંદાકિનીનદીના કિનારે ઉત્તમ સમતલ ભૂમિમાં લક્ષ્મણે બાંધેલી પર્ણકુટિમાં શ્રીરામે પ્રવેશ કર્યો, સીતાજીએ પ્રવેશ કર્યો. લક્ષ્મણને તો ઓશરીમાં જ રહેવાનું છે. પતિ-પત્નીને એકાન્તવાસ જોઈએ. ફક્કડને ખુલ્લી જગ્યા જ સારી.

ચિત્રકૂટમાં વાસ્તુ થઈ ગયું. હવે પ્રશ્ન આહારનો હતો. જોત-જોતાંમાં લક્ષ્મણ કંદ-મૂળ-ફળ લઈ આવ્યા અને ત્રણેયે પેટ ભરીને આહાર કર્યો. વનવાસીઓ માટે કંદ-મૂળ-ફળ સહજ અને મફત પ્રાપ્ત આહાર છે. આરોગ્ય માટે તે સર્વાધિક ઉત્તમ કહેવાય. ન મસાલા જોઈએ, ન વઘાર હોય. કુદરતી સ્વાદવાળો આવો આહાર આંતરડાંને પણ ભારરૂપ ન બને. તેથી દીર્ઘાયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય અને નીરોગી પણ રહેવાય.

સાંજની સંધ્યા આદિ વિધિ પતાવીને લાંબો સમય સત્સંગચર્યા કરીને પછી સૂઈ ગયાં. અયોધ્યા ત્યાગ્યા પછી પહેલી વાર સીતાજીને ઘરનું ઘર મળ્યું હતું. પૂરેપૂરો સંતોષ હતો, જરાય અસંતોષ ન હતો, તેથી અગવડોની કચકચ ન હતી. સ્ત્રીઓ પુરુષોની તુલનામાં વધુ સગવડભોગી હોય છે. તેમાં પણ ઘરની બાબતમાં તેમને કદી પણ પૂરી સગવડોનો સંતોષ થતો નથી તેથી તેમની અસંતોષની કચકચ સતત ચાલુ જ રહેતી હોય છે. પુરુષો આવા અસંતોષને પૂરો કરવા દોડાદોડી કરતા રહે છે અને જીવન પૂરું થઈ જાય છે. સીતાજીને જરાય અસંતોષ નથી. ભૂમિશય્યા કરીને તેઓ શ્રીરામ સાથે છત્રીપલંગની માફક સૂતાં છે. પતિવ્રતા સ્ત્રી માટે પતિ એ જ છત્રીપલંગ છે. પતિ વિનાનો છત્રીપલંગ સ્મશાન જેવો થઈ જાય.

જીવનમાં પર્ણકુટિનો આવાસ પણ અનુભવવા જેવો ખરો. કદાચ એટલે જ વિદેશીઓ જંગલમાં કેમ્પિંગ કરવા જતાં હશે અને રહેતાં હશે...!

ઐચ્છિક અગવડો સ્વીકારવી અને ભોગવવી એ પણ જીવનઘડતર કહેવાય.

31. દશરથનો પ્રાણત્યાગ

સંસાર દુઃખ વિનાનો હોય જ નહીં. હજારો પ્રકારનાં દુઃખો માણસની આજુબાજુ ચારે તરફ વીખરાયેલાં પડ્યાં છે. તેમાંનું એક દુઃખ આઘાતદુઃખ છે. ભૌતિક રીતે પરિપૂર્ણ સુખી હોવા છતાં પણ તેમને પણ આઘાતદુઃખ લાગી જતું હોય છે. આઘાત ઓચિંતાં લાગતો હોય છે અને તે મુખ્યતઃ લાગણીનો હોય છે. લાગણીના સંબંધો જેટલા ગાઢ બને તેટલા જ તે તૂટે કે છૂટે ત્યારે આઘાત પમાડનારા બની જાય. કેટલાક લોકો આ જ કારણે લાગણીહીન - વીતરાગ-જીવન જીવવાનો બોધ આપતા હોય છે, પણ લાગણીહીન જીવન પથ્થર બરાબર છે. આઘાત તો લાગતાં લાગશે પણ વગર આઘાતે પથ્થર જેવું શુષ્ક - કઠોર જીવન જીવવું તે સ્વ-પર માટે વધુ દુઃખદાયી કહી શકાય.

રાજા દશરથનો પૂરો પરિવાર અને પૂરી પ્રજા એકબીજાની લાગણીથી ઓતપ્રોત થઈને પરસ્પરમાં બંધાયેલાં છે. કલ્પના કરો, પરિવાર મોટો હોય, પણ કોઈને કોઈ પ્રત્યે લાગણી જ ન હોય તો બધાંનું જીવન કેવું હોય? જેનો પરિવાર બહુ મોટો હોય અને કશી જ ખટપટો ન હોય તેવું ભાગ્યે જ બને. ખટપટો કરવા માટે એક માણસ બહુ થઈ ગયો. એક શકુનિ કે એક મંથરા મોટા અને ભવ્ય પરિવારને ખેદાન-મેદાન કરી શકે છે. અયોધ્યામાં એવું જ થયું. લુચ્યું ખટપટિયું માણસ સીધેસીધું ઘટનામાં સામેલ થતું નથી, તે દૂર રહીને સોગંદાં રમે છે. મંથરાએ કૈકેયી દ્વારા દશરથનું પૂરું આયોજન ધૂળધાણી કરી નાખ્યું અને સૂર્યોદય થતાં જ રામને વનમાં મોકલી દીધા. મોટાં ઘરોમાં નાના નોકરો પણ કેટલીક વાર ભારે ઊથલપાથલ કરાવી દેતા હોય છે. એટલે નોકર-ચાકર રાખતાં પ્રથમ એ જોવું જોઈએ કે તેનો ખટપટિયો સ્વભાવ તો નથી ને!

શ્રીરામ-લક્ષ્મણ અને સીતાજી ત્રણે મુનિવેશ ધારણ કરીને અયોધ્યાથી વિદાય થયા પછી દશરથથી આ આઘાત સહન ન થઈ શક્યો. પહેલાં પુત્ર ન હતો તેનું દુઃખ હતું, પછી મહાન પુત્ર થયો તેનું સુખ મળ્યું. વૃદ્ધાવસ્થામાં મળેલું સુખ સર્વાધિક પ્રિય પત્ની કૈકેયીએ છીનવી લીધું. પ્રિયતા પણ પૂરી વિશ્વસનીય નથી હોતી. જ્યારે પ્રિયતા બે ભાગમાં વહેંચાઈ જાય ત્યારે જે ભાગમાં વધારે ઝુકાવ હોય તે તરફ જ વફાદારી રહે. કૈકેયીની પ્રિયતા પતિ અને પુત્રમાં વહેંચાઈ ગઈ. તેમાં પતિ કરતાં પુત્રની પ્રિયતા ઘણી વધી ગઈ. હવે તો પતિનું જે થવું હોય તે થાય, પુત્રનું જ કામ થવું જોઈએ. જારપત્ની જ્યારે ધર્મપતિ અને જારપતિમાં વહેંચાઈ જાય ત્યારે જારપતિનો પક્ષ લઈને આડે આવતા ધર્મપતિનો કાંટો કાઢી નાખતાં વાર ન કરે. કદાચ આવા જ કારણસર સ્ત્રીઓને ટૂંકી દષ્ટિવાળી કહેવાતી હશે.

શ્રીરામ-લક્ષ્મણ અને સીતાજીના ગયા પછી કૈકેયીને ઘણો આનંદ અને સંતોષ થયો. આવી બુદ્ધિ આપનાર મંથરાને તે ભેટી પડી અને પોતાનો હાર ઇનામમાં આપી દીધો. કૈકેયી અને મંથરા સિવાય આખી અયોધ્યાનગરી રોકકળ કરી રહી હતી. જ્યારે હજારો રોતાં હોય અને એકાદ હસતું હોય તો સમજવું કે તે રાક્ષસી હાસ્ય છે.

કૈકેયીએ મંથરાને લાપસી રાંધવા કહ્યું: “આનંદથી પેટ ભરીને જમીએ.” એવામાં એક દૂત દોડતો આવ્યો અને હાંફતો-હાંફતો બોલ્યો, “ચાલો! ચાલો! દશરથરાજાને એટોક આવ્યો છે! તેઓ તરફડી રહ્યા છે!”

સૌની સાથે કૈકેયી દોડતી ગઈ. બધી રાણીઓ અને બધો પરિવાર ભેગાં થઈ ગયાં હતાં. દશરથ “રામ-રામ” બોલીને તરફડી રહ્યા હતા. તેમને તરફડતા જોઈને કૈકેયી નજીક ગઈ અને નફ્ફટાઈથી બોલી, “રામ-રામ શું કરો છો? મારો ભરત છે ને!” વ્યથિત દશરથને ક્રોધ ચઢ્યો. તેઓ બોલ્યા: “રાંડ! તં મારું મોત બગાડ્યું, હવે મને શાન્તિથી મરવા તો દે!” પોતાની પ્રિય પત્નીને પતિ જ્યારે રાંડ કહીને બોલાવે તો સમજવું કે તેની સહનશક્તિની હદ પૂરી થઈ ગઈ છે. દશરથે કૈકેયી સામેથી મોઢું ફેરવી લીધું. હવે તે વિકરાળ રાક્ષસી જેવી દેખાવા લાગી હતી.

કૌશલ્યા અને સુમિત્રાએ કૈકેયીને ખેંચી લીધી. રામ-રામ કરતાં-કરતાં દશરથે તરફડવાનું બંધ કરી દીધું. હવે શરીરના રામ રમી ગયા હતા. બધાંએ પોક મૂકી... તેમાં કૈકેયી પણ ખરી અને મંથરા તો ક્યારનીય ખસી ગઈ હતી. દશરથને એટલો આઘાત લાગ્યો કે કોમળ હૃદય બંધ પડી ગયું.

આખા નગરમાં હાહાકાર થઈ ગયો. લોકોને ઉપરા-ઉપરી બે આઘાત લાગ્યા હતા: પ્રથમ રામવનવાસનો અને બીજો દશરથના દેહત્યાગનો. બન્ને ઓચિંતા થયા હતા. ચારે તરફથી કૈકેયી ઉપર ફિટકાર વરસવા લાગ્યો. એવામાં શ્રીરામને વળાવવા ગયેલો સુમન્ત રથ લઈને પાછો ફર્યો. સ્મશાન જેવી વેરાન — શોકાક્રુણ અયોધ્યાને જોઈને તેને પણ આઘાત લાગ્યો. અયોધ્યા, તારી આવી દશા! પળવારમાં શુંથી શું થઈ ગયું! જીવન આવું જ છે. ક્યારે શુંમાંથી શું થઈ જાય તે કહી શકાય નહીં.

સુમંતે બધા સમાચાર વિગતથી કહ્યા.

વસિષ્ઠ-વામદેવ, કૌશલ્યા, સુમિત્રા, કૈકેયી, વગેરે દશરથના શબ આગળ બેઠાં છે. શું કરવું તે સૂઝતું નથી. પણ આવું કેમ થયું? પુણ્યાત્મા દશરથના જીવનનો અંત આવી કરુણ રીતે કેમ થયો? બધાં ગુસપુસ-ગુસપુસ ચર્ચા કરી રહ્યાં હતાં, ત્યારે કૌશલ્યાએ જ દશરથની સંભળાવેલી એક કથા કહી.

32. શ્રવણનો શાપ

હિન્દુ ધર્મ કર્મવાદી છે, તેથી જીવનમાં પ્રત્યેક મોટી ઘટનાને પૂર્વના કોઈ કર્મ સાથે જોડે છે. પૂર્વનાં કર્મોથી પ્રારબ્ધ બંધાય છે અને આ પ્રારબ્ધ જ જ્યારે-ત્યારે ફળ આપતું રહે છે, તેવી ધારણાથી કેટલીક વાર આશ્વાસન મળે છે, તો કેટલીક વાર પુરુષાર્થને ઢીલાશ મળે છે.

રાજા દશરથનું રામને રાજ્યાભિષેક કરવાનું આખું આયોજન છેલ્લી ઘડીએ ધૂળધાણી થઈ ગયું, તેમાં તેમણે કોઈને દોષ ન દેતાં પોતાના જ એક પૂર્વના કર્મને દોષ દીધો. પૂર્વે બનેલી ઘટના કથા આવી હતી.

એક વાર દશરથ રાજા રાત્રિના સમયે શિકાર કરવા નીકળી પડ્યા. ત્યારે તેઓ પરણ્યા ન હતા, કુંવારા હતા અને યુવરાજપદ ઉપર બેઠા ન હતા. પરણેલા પુરુષોને તેમની પત્નીઓ રાત્રીવેળા શયનખંડમાં જકડી લેતી હોય છે, તેથી તેઓ નિશાયર થઈ શકતા નથી, પણ કુંવારા યુવાનોને આવું જકડી લેનારું તત્ત્વ કોઈ ન હોવાથી તેઓ ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં નીકળી પડતા હોય છે. જીવનમાં જકડી લેનારું બંધન પણ જરૂરી હોય છે. બંધન વિનાનું જીવન સ્વતંત્ર થવા કરતાં સ્વચ્છંદી વધુ થઈ જાય તેવી સંભાવના રહે છે. બધાં બંધનોમાં પ્રેમબંધન સૌથી પ્રબળ હોય છે. બંધન ગુલામી છે તેવું કેટલાક લોકો કહેતા ફરે છે. પણ પ્રેમગુલામી બંધન હોવા છતાં પણ ધન્યતા છે. ગુલામી વિનાના ઇતર પ્રેમ હોય જ નહીં. પણ આવી પ્રેમગુલામી દુઃખદાયી નહીં પણ સુખદાયી થઈ શકે છે. તે વ્યક્તિઓને અનેક અનર્થોથી બચાવી શકે છે. પ્રેમગુલામીથી ભાગનારા લાંબા ગાળે એકાકીપણાના ખાલીપણાનો શિકાર થઈને દુઃખી જીવન જીવતા હોય છે. જીવનનું ખાલીપણું વૃદ્ધ વ્યક્તિઓને મારી નાખતું હોય છે.

યુવાન દશરથ ધનુષ્યબાણ લઈને રાત્રે જ નીકળી પડ્યા અને સરયૂ-નદીના કિનારે એક વૃક્ષની પાછળ સંતાઈને ઊભા રહ્યા. રાત્રીના સમયે જંગલી પ્રાણીઓ પાણી પીવા આ જ કિનારે આવતાં હોય છે, તેથી કોઈ હિંસક પ્રાણીનો શિકાર કરવા તેઓ તૈયાર હતા. કેટલાંક પ્રાણીઓ ખેતીવાડીનો નાશ કરતાં હોવાથી તેમના ભેલાણથી ખેતીને બચાવવી એ રાજકર્તવ્ય કહેવાય. તે બચાવવા દશરથ તૈયાર હતા. તેવામાં જળમાંથી બુડબુડ એવો અવાજ આવવા લાગ્યો. દશરથ સમજ્યા કે કોઈ પ્રાણી જળ પી રહ્યું છે. તેઓ શબ્દવેધી બાણ ચલાવી શકતા હતા. તેમણે તરત જ બાણ છોડ્યું અને એક ભયંકર ચિત્કાર સહિત માણસનો અવાજ આવ્યો. ખરેખર તો પ્રાણીની જગ્યાએ કોઈ માણસને તે બાણ લાગ્યું હતું. દશરથ દોડતા ગયા, અને જોયું તો ત્યાં શ્રવણ નામનો એક યુવાન તરફડી રહ્યો હતો. મહાઅનર્થ થઈ ગયો. પણ હવે શું થાય? જીવનમાં કેટલીક વાર અનિચ્છાએ પણ આવી ઘટના બની જતી હોય છે. જોકે અહીં સાવધાનીની કમી જવાબદાર ગણી શકાય. લક્ષ્ય સ્પષ્ટ જોયા વિના જ નિશાન લેવું તે અસાવધાની કહેવાય. પણ આવું થઈ જતું હોય છે. દશરથને ઘણો પશ્ચાત્તાપ થયો. ઘણી ક્ષમા માગી પણ શ્રવણને બચાવી શકાયો નહીં. વાલ્મીકિ રામાયણમાં શ્રવણને વૈશ્ય પિતાનો અને શૂદ્ર માતાનો કરણજ્ઞાતિનો પુત્ર બતાવ્યો છે, તેથી તે બ્રાહ્મણ નથી. બ્રાહ્મણ ન હોવાથી બ્રહ્મહત્યાનું પાપ નથી લાગતું, માનવહત્યાનું પાપ લાગે છે. તે સમયમાં આજની માફક બધી હત્યાઓને એકસમાન માનવામાં આવતી ન હતી. સામાન્ય માણસની હત્યા કરતાં બાળહત્યા, સ્ત્રીહત્યા અને બ્રહ્મહત્યાને વધુ મોટા અપરાધ માનવામાં આવતા હતા. કોઈ કવિ, લેખક, ચિંતક, મહામાનવની હત્યાને સામાન્ય હત્યા ન કહેવાય, તે અસામાન્ય ઘટના કહેવાય.

વાલ્મીકિ રામાયણમાં શ્રવણ કાવડ લઈને આંધળાં માતા-પિતાને યાત્રા કરાવવા નીકળેલો યુવાન નથી. તેનો સરયૂકિનારે આશ્રમ છે અને આંધળાં માતા-પિતાની સેવા કરવા તે ત્યાં રહે છે. તેમના માટે તે પાણી લેવા આવ્યો હતો તેવી વિગત છે. શ્રવણે અતિકરુણ સ્થિતિમાં દેહત્યાગ કરી દીધો અને પોતાનાં તરસ્યાં માતા-પિતાને પાણી પિવડાવવા દશરથને સૂચન કરતો ગયો.

ઘડો ભરીને પાણી લઈને દશરથ અંધારામાં શોધતા-શોધતા શ્રવણના આશ્રમે પહોંચ્યા. ત્યાં તરસ્યાં આંધળાં માતા-પિતાને બેઠેલાં જોયાં. દશરથના પગરવથી તેમને ખ્યાલ આવ્યો કે શ્રવણ આવી ગયો, પણ શ્રવણની જગ્યાએ પુત્રહત્યારા દશરથ નીકળ્યા. પુત્રમરણના સમાચાર જાણીને બન્નેને મહાઆઘાત લાગ્યો. બન્ને ભયંકર વિલાપ કરવા લાગ્યાં. હવે જીવવાનો શો અર્થ! જીવનનો આધાર તો ચાલ્યો

ગયો. તેમણે દશરથને શાપ આપ્યો, “અમારી માફક તું પણ પુત્રવિયોગે તડપી-તડપીને મરીશ.” વાત પૂરી થઈ. બન્નેએ ચિતા ખડકાવીને જીવતાં જ આત્મદાહ કરી લીધો. તે દિવસે એકસાથે ત્રણ-ત્રણ નિર્દોષ માણસોનું અકાળ મૃત્યુ થયું હતું.

વર્ષો પહેલાં થયેલા આ મહાદુષ્કૃત્યનું ફળ હવે પાક્યું હતું. રામ વનમાં ગયા હતા અને તેમના વિયોગમાં તડપી-તડપીને દશરથે પ્રાણ ત્યાગ્યા હતા. શ્રવણઆખ્યાનની આ પ્રસિદ્ધ કથા વાલ્મીકિ રામાયણમાં થોડા જુદા સ્વરૂપે અપાઈ છે.

દશરથને ભયંકર આઘાત લાગ્યો હતો તે વાત નક્કી. પ્રેમી કૈકેયીની ગદ્દારી, પુત્રવિયોગ, મહારંભની નિષ્ફળતા - આવાંબધાં અનેક કારણોથી તેઓ આઘાતને જીરવી શક્યા ન હતા, તેથી તેમનું અકાળમૃત્યુ થઈ ગયું હતું. ચારે તરફ ભયંકર શોક વ્યાપી ગયો. રામનું વન જવું અને દશરથનું મરવું આ ઉપરાઉપરી ઘા હતા. જીવનમાં આવું પણ થઈ શકતું હોય છે કારણ કે જીવનનાં બધાં સૂત્રો આપણા હાથમાં નથી હોતાં.

33. ભરતને બોલાવાયો

મૃત્યુ એ પ્રશ્નોનો ઉકેલ નથી. મૃત્યુ પછી પણ ઉકેલાયા વિનાના પ્રશ્નો પાછળથી ઘણી અવ્યવસ્થા અને અનર્થ સર્જતા હોય છે. જે લોકો જીવન તો વ્યવસ્થિત જીવે છે અને પોતાના તથા બીજાના પ્રશ્નો ઉકેલતા રહે છે, તે લોકો જો મૃત્યુ પછીના પ્રશ્નો પ્રત્યે પૂરું ધ્યાન ન આપે તો અનર્થો થવા લાગે છે. જે મોટો માણસ હોય અને મોટી સમૃદ્ધિ-સંપત્તિ-સત્તા પ્રાપ્ત કરી હોય, પણ પછી શું? દીવો ઓલવાઈ જવાથી વાત પૂરી થઈ જતી નથી. ઓલવાતાં પહેલાં જો બીજો દીવો પ્રગટાવી લીધો ન હોય તો પૂરા ઓરડામાં ગાઢ અંધકાર છવાઈ જાય છે. એટલે ઓલવાતાં પહેલાં દીવાથી દીવો પ્રગટાવવો જરૂરી હોય છે.

રાજા દશરથે પ્રયત્ન કર્યો કે જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રીરામને યુવરાજપદ આપી દઉં, પણ કૈકેયી આડી આવી. તેણે બાજી બગાડી નાખી. ઘણી પત્નીઓ, ઘણા વારસદારો અને વૃદ્ધાવસ્થાની શાન્તિ એકસાથે ભાગ્યે જ રહી શકે. મોટા ભાગના લોકો સ્વકેન્દ્રિત જીવન જીવતા હોય છે. “મારું શું?” આ વાક્ય સૌને સ્વલક્ષી જીવન જીવવા દબાણ કરતું હોય છે. જે લોકો સ્વકેન્દ્રિત જીવન નથી જીવતા પણ સર્વકેન્દ્રિત જીવન જીવે છે તેઓ ધન્ય છે. તેઓ મહાન છે. તેઓ જ સંત છે.

મહારાજા દશરથના ઓચિંતા અકાળ અવસાનથી ગંભીર પ્રશ્નો ઊભા થઈ ગયા. ચાર-ચાર પુત્રો હોવા છતાં અવસાનસમયે એક પણ પુત્ર હાજર ન હતો. કેવી વિડંબના કહેવાય! બે વનમાં ગયા અને બે મોસાળ ગયા. અગ્નિસંસ્કાર કોણ કરશે? વનમાં ગયેલા તો પાછા ફરવાના નથી. તેથી મોસાળે ગયેલા ભરત-શત્રુઘ્નને જ પાછા બોલાવવા જોઈએ. અને કૈકેયીએ ભરત માટે જ વરદાન માગ્યું હતું તેથી પણ ભરતને બોલાવવો જરૂરી છે. પણ ભરતને આવતાં મહિનો લાગી જાય, ત્યાં સુધી આ શબનું શું કરવું?

ડાહ્યા મંત્રીઓએ એકમતથી નિર્ધાર કર્યો કે ત્યાં સુધી શબને સાચવી રાખવું. રાજા દશરથના મંત્રીઓ વસિષ્ઠ, મૌદગલ્ય, વામદેવ, કશ્યપ, કાત્યાયન, ગૌતમ અને જાબાલિ છે. બધા જ મહાન છે. મહાનતાની પ્રથમ નિશાની કહેવાય - સત્ય અને હિતકારી વાતમાં તરત જ એકમત થઈ જવું. અનાડી ગમે તેટલા બુદ્ધિશાળી હોય તોપણ જલદી એકમત થઈ શકતા નથી.

શબને સડતું અટકાવવાની એક રીત હતી કે તેને બેક્ટેરિયાથી મુક્ત રાખવું. બેક્ટેરિયા જોત-જોતાંમાં અબજોની સંખ્યામાં ઉત્પન્ન થાય છે અને સડન પેદા કરીને વસ્તુને સડવી નાખે છે, પછી પોતે જ મોટા-મોટા કીડા થઈને સડેલી વસ્તુને ખાઈ જાય છે અને અંતે વસ્તુની સાથે પોતે પણ સમાપ્ત થઈ જાય છે. આ કુદરતી વ્યવસ્થા છે. તેથી લોકો જીવી શકે છે.

ત્યારે આજનું વિજ્ઞાન નહીં હોય, ત્યારે ત્યારનું વિજ્ઞાન હતું. શબને તેલમાં ડુબાડી દો. તેલમાં પ્રાણવાયુ નથી હોતો, તેથી બેક્ટેરિયા ઉત્પન્ન ન થાય. અને થાય તો પ્રાણવાયુ વિના જીવી-વધી ન શકે. તેલમાં ડુબાવેલાં અથાણાં આ જ સિદ્ધાન્ત ઉપર લાંબો સમય સારાં રહે છે. બધાએ મળીને તેલના મોટા પાત્રમાં રાજા દશરથના શબને ડુબાવી દીધું. એક વાત પૂરી થઈ.

હવે બીજી વાત — ભરતને બોલાવો. રાજા વિના અયોધ્યામાં ખાલીપણું ઊભું થયું છે. રાજા વિના અરાજકતા ઉત્પન્ન થાય. પાડોશી શત્રુ રાજ્ય પર ચઢી આવે. રાજગાદીના સાચા-ખોટા દાવેદારો માથું ઊંચકે. ચોર-લૂંટારા-ગુંડા લોકો બેફામ થઈ જાય. પ્રજા બિચારી થઈ જાય. સમર્થ પતિ વિનાની સ્ત્રી પતિ વિના જેમ બિચારી થઈ જાય તેમ રાજા વિનાની પ્રજા પણ બિચારી થઈ જાય. સ્ત્રીનું જોર પુરુષ છે. પુરુષ વિનાની એકાકી સ્ત્રી સમૃદ્ધ-સંસ્કારી અને શીલવતી તો હોઈ શકે પણ બળવાન ન હોઈ શકે. તેને કોઈ ને કોઈ પુરુષનું પીઠબળ તો જોઈએ જ.

વસિષ્ઠ વગેરે બધા જ મહાન મંત્રીઓએ તત્કાળ નિર્ણય કર્યો: ભરતને બોલાવો. રાજગાદીના ખાલીપણા વખતે અને વારસદારની નિયુક્તિ વખતે મંત્રીઓ બહુ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતા હોય છે. જો તે ડાહ્યા અને વફાદાર હોય તો વિકટ પરિસ્થિતિમાંથી પણ રાજ્યને બચાવી લેતા હોય છે, પણ જો તે અનાડી અને ગદાર હોય તો આવા સમયે મહાઅનર્થ કરી બેસતા હોય છે. મંત્રીઓ, પ્રજાજનો અને રાણીઓનો એક જ મત છે કે ઇક્ષ્વાકુ-કુળનો જ કોઈ વારસદાર ગાદીએ બેસે, બીજો નહીં. વારસદારી માટે કુળપરંપરા બહુ મહત્ત્વનો

આધાર બનતી હોય છે.

તીવ્ર વેગવાળા ઘોડેસવારોને ભરતને તત્કાળ લાવવા માટે કૈકેય-દેશ તરફ રવાના કર્યા. પણ વસિષ્ઠઋષિએ તેમને સાવધાન કર્યા કે રામ વનવાસ ગયા છે અને દશરથનું મરણ થયું છે તેવા સમાચાર જરા પણ 'લીક' થવા જોઈએ નહીં. માત્ર એટલું જ કહો કે બહુ જરૂરી કામ પડ્યું છે એટલે તત્કાળ ચાલો.

વાતને છુપાવવી-દબાવવી એ પણ ડહાપણ અને મુત્સદ્દીગીરીનું લક્ષણ કહેવાય. છીછરા માણસો વાતને દબાવી શકતા નથી, તેઓ ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં ઓકી દેતા હોય છે. તેમને રાજનેતા તો ન બનાવાય, પટાવાળા પણ ન બનાવાય. અને કદાચ કોઈ બનાવે તો અનર્થ કરી બેસે.

તે વખતે મારતે ઘોડે જે ટૂંકા રસ્તે રાજદૂતો કૈકેયદેશ ગયેલા તેની ભૂગોળ સમજવા જેવી છે. અયોધ્યાના પશ્ચિમ દરવાજાથી પ્રથમ અસ્તાલ-દેશ પહોંચ્યા, ત્યાંથી પ્રલંબદેશ. માલિની નદી પાર કરી, ત્યાંથી આગળ પાંચાલદેશ અને હસ્તિનાપુર પાસેથી ગંગા નદી પાર કરી, પછી કુરુ-જાંગાલ દેશ પહોંચ્યા. ત્યાંથી શેરદંડા નામની નદી પાર કરી. ત્યાંથી કલિંગા-નગરી પહોંચ્યા (કલિંગ દેશ નહીં). પછી ઈક્ષ્મતી નદી પાર કરી. ત્યાંથી આચારબ્રજ એવા બાહ્યિક દેશ પહોંચ્યા. ત્યાંથી સુદામાન પર્વત પાસે ગયા. પછી વિપાશા અને શાલ્મલી નદીઓ પાર કરી. આમ સતત પ્રવાસ કરીને સાતમે દિવસે તેઓ કૈકેય રાજાની રાજધાની ગિરિવ્રજ પહોંચી ગયા.

ત્યારે દેશો નાનાં-નાનાં પરગણાં જેવા હતા. પ્રત્યેક પરગણું એક દેશ કહેવાતું આ બધા દેશોનાં નામ નક્કી કરવાં તે ભૂગોળનો વિષય કહેવાય.

ગિરિવ્રજ રાજધાનીમાં ભરતને તે રાત્રે ભયંકર સ્વપ્ન આવ્યું. કોઈ-કોઈ વાર સ્વપ્ન પણ સાચો સંદેશો આપતું હોય છે. જ્યારે ભૂંડા દિવસો આવવાના હોય ત્યારે માણસને ભૂંડાં સ્વપ્નો સતત આવ્યા કરે અને જ્યારે સારા દિવસો આવવાના હોય ત્યારે સારાં સ્વપ્નો આવવા લાગે એવી લોકમાન્યતા હોય છે.

સંદેશવાહકો ભરતને મળ્યા અને તત્કાળ અયોધ્યા આવવાના સમાચાર જણાવ્યા. ખરી વાત ગુપ્ત રાખી. પછી તરત જ ભરત-શત્રુઘ્નને લઈને અયોધ્યા જવા વિદાય થયા. પાછા વળવાનો રસ્તો જુદો હતો. કદાચ આવવાનો રસ્તો પગદંડીવાળો ટૂંકો હોય અને પાછા વળવાનો રસ્તો રાહદારી રાજમાર્ગ હોય. જે હોય તે, પણ બીજા રસ્તેથી બધા સાત દિવસની યાત્રા કરીને અયોધ્યા પહોંચી ગયા.

આ વખતે ભરતને અયોધ્યાનગરી કાંઈક જુદી જ દેખાવા લાગી હતી. તે શોકાકુલ - ભયંકર લાગી રહી હતી.

આમ તો ઓચિંતા જ અયોધ્યા આવવાનું થવાથી જ ભરતને ફાળ પડી હતી. પણ અયોધ્યાના દીદાર જોયા પછી તેને ખાતરી થઈ ગઈ કે કાંઈક અનિષ્ટ થઈ ગયું છે. ચતુર વ્યક્તિ લક્ષણોથી પરિસ્થિતિને માપી લેતી હોય છે. ભરતે સર્વપ્રથમ પોતાના આવાસમાં પ્રવેશ કર્યો. જ્યાં તરતની વિધવા થયેલી માતા કૈકેયી વિધવા વેશમાં બેઠી હતી. તેને વૈધવ્યના દુઃખ કરતાં ભરતના રાજ્યાભિષેકનો વધુ આનંદ હતો. કોઈ કોઈ વાર એક જ ઘટના હર્ષ અને શોક બન્ને આપનારી બની જતી હોય છે. દશરથરાજાનું મરણ સૌના માટે શોકનું કારણ હતું, પણ કૈકેયી માટે હર્ષનું પણ કારણ હતું. પતિપ્રેમ કરતાં પુત્રપ્રેમ વધુ પ્રબળ હોવાથી અને પુત્ર દ્વારા અંતે તો પોતે રાજમાતા બનવાની હોવાથી તેને અંદરથી આનંદ થતો હતો. તેણે ભરતને તરત જ પોતાની પાસે બેસાડીને દબાવી રાખેલી વાત તરત જ કહેવા માંડી.

34. દશરથની અંતિમવિધિ

વિખવાદ વિનાનો વારસો ભાગ્યે જ હોય. કદાચ હોય તો તે કોઈ પુણ્યાત્માનો જ હોય. વારસદારોના ત્રણ પ્રકાર હોય છે: 1. ઘણા વારસદારો પરસ્પર વિખવાદ કરનારા હોય, 2. એક જ વારસદાર વિખવાદ વિનાનો હોય, 3. ઘણા વારસદારો હોવા છતાં કોઈ વારસો લેવા તૈયાર ન થનારો હોય. આ પ્રકાર દુર્લભ હોય છે.

દશરથને ચાર વારસદારો હતા, પણ હવે એક પણ વારસદાર વારસો લેવા તૈયાર થતો નથી. શ્રીરામ-લક્ષ્મણ તો વારસો ત્યાગીને વનમાં ગયા. ભરતને યુવરાજ થવા બોલાવ્યો, પણ હવે તો સીધા રાજા જ થવાનું હતું, કારણ કે રાજાનું મરણ થઈ ગયું હતું. ભરતને ગાદીએ બેસાડવા કૈકેયી ઉતાવળી થઈ હતી. તેણે મંથરાની સલાહથી કેવી યુક્તિ કરીને દશરથ પાસેથી બે વરદાન મેળવ્યાં અને રામને વન મોકલી ભરત માટે ગાદીની વાત સ્વીકારાવી તે બધું ભરતને કહ્યું. બધું સાંભળીને ભરત બહુ જ નારાજ થયો. અને શત્રુદ્ધને તો મંથરાને ઝૂડી જ નાખી. વાતાવરણ ઊલટું થઈ ગયું. કૈકેયીને એમ હતું કે મારી વાત સાંભળીને ભરત રાજીરાજી થઈ જશે, પણ એવું ન થયું. પોતાના નિમિત્તે રામને વનમાં જવું પડ્યું તે વાતથી પોતાને ભારે દુઃખ થયું. માતાની મર્યાદા રાખવી જોઈએ, પણ ભરતે માતા કૈકેયીને હડધૂત કરી નાખી. મારા પ્રત્યેનો મોહ અંતે તો રામદ્રોહ થઈ ગયો. - માતા કૈકેયીના આવા ટૂંકી બુદ્ધિવાળા વલણથી ભરતને એક તરફ મોટા ભાઈ રામને અને બીજી તરફ પિતા દશરથને ગુમાવવાનો વારો આવ્યો હતો. ત્રીજી તરફ અયોધ્યા રાજ્ય અત્યારે રાજા વિનાનું નધણિયાતું થઈ ગયું હતું. અને કૈકેયી પોતે વિધવા થઈ હતી તે જુદું. વૈધવ્યનું મહાદુઃખ વહોરીને પણ કૈકેયીએ મંથરાની દોરવણીથી કેવું વિનાશકારી પગલું ભર્યું હતું તે પણ આઘાતજનક હતું. સ્ત્રીઓમાં નિર્ણયશક્તિ અપરિપક્વ હોય છે તેવું ભરતને લાગવા માંડ્યું હતું.

ભારે દુઃખ અને પશ્ચાત્તાપમાં ભરતને કશું સૂઝતું ન હતું. તેને માતા કૌશલ્યા યાદ આવ્યાં. કૈકેયી અને કૌશલ્યામાં કેટલો બધો તફાવત હતો! કૌશલ્યા ધીર-ગંભીર અને ડહાપણની મૂર્તિ હતાં. જે સ્ત્રી કોઈની કાનભંભેરણીમાં ન આવે તે ડાહી હોય. ડાહી પત્ની અને ડાહી માતા દુર્લભ કહેવાય. સાવકી માતા હોવા છતાં તેમણે કદી પણ ચારે ભાઈઓમાં સાવકાપણું રાખ્યું ન હતું.

ભરત જ્યારે માતા કૌશલ્યાને મળવા ગયો ત્યારે રામ-વિયોગમાં વિહ્વળ કૌશલ્યાએ ભરતને કહ્યું કે “તારી માતાએ અયોધ્યાની ગાદી પડાવી લીધી તેનું દુઃખ મને નથી, કારણ કે તું પણ મારા માટે રામ જેવો જ છે, પણ તારી માતાએ રામને ચૌદ વર્ષ વનમાં મોકલ્યો એ મારે માટે અસહ્ય થઈ ગયું છે.” કહેતાં-કહેતાં કૌશલ્યા વારંવાર ભાન ભૂલીને મૂર્છિત થવા લાગ્યાં. કૌશલ્યાની સ્થિતિ જોઈને ભરતને બહુ ગ્લાનિ થઈ. કેટલીક વાર બીજાનાં કર્મોથી બીજાને ગ્લાનિ થતી હોય છે. તેને સંબંધકર્મ પ્રભાવ કહેવાય. પોતે આ બાબતમાં સંપૂર્ણ નિર્દોષ અને અજાણ છે તેવું બતાવવા ભરતે વારંવાર સોગંદ ખાધા. વાલ્મીકિ રામાયણમાં આ બધા સોગંદો પણ સમાજઘડતરનું દષ્ટાન્ત થઈ ગયા છે. કવિ આડકતરી રીતે સમાજનો ઘડવૈયો બનતો હોય છે.

વારંવાર અનેક પ્રકારના સોગંદ ખાવાથી સંતુષ્ટ થયેલાં કૌશલ્યાએ ભરતને વાર્યો અને કહ્યું કે અમને પૂરેપૂરી ખાતરી છે કે આ દુઃખદ ઘટનામાં તું કશો જ ભાગ ભજવ્યો નથી. વિશાળ સંયુક્ત પરિવારમાં પોતે નિર્દોષ છે તેટલું જ પર્યાપ્ત ન કહેવાય, પોતાની નિર્દોષતાને યથા-સમયે સ્પષ્ટ પણ કરવી જોઈએ, નહીં તો નિર્દોષ ઉપર સ્થાપિત થયેલું દોષીપણું વધુ ને વધુ દઢ થતું જાય. આવી સહનશક્તિ પણ કેટલીક વાર સ્વવિનાશક થઈ જાય.

ભરતના વલણથી કૌશલ્યાનું સમાધાન થઈ ગયું. કૈકેયીનો ચેપ આગળ વધતો અટકી ગયો. કૌશલ્યાએ રામની જ માફક ભરતને ગળે લગાવ્યો. કુટુંબક્લેશ ચેપી રોગ જેવો હોય છે. ઘરમાં એકને લાગે તો પૂરા કુટુંબમાં ફેલાઈ જાય. પણ ભરત મહાન છે. તે સામે ચાલીને માતા કૌશલ્યા પાસે ગયો અને તેમના મનનું સમાધાન કરાવ્યું જેથી ચેપ આગળ વધ્યો નહીં, શાંતિ થઈ ગઈ.

હવે તત્કાળ પ્રશ્ન દશરથરાજાના શબનો અંતિમસંસ્કાર કરવાનો હતો. માત્ર માણસો જ જુદી-જુદી રીતે અંતિમ વિધિ કરતા હોય છે,

પશુ-પક્ષીઓ અને જીવજંતુઓ નથી કરતાં હોતાં. અંતિમસંસ્કાર કરવામાં બહુ વિલંબ ન કરવો જોઈએ. ભરતની રાહ જોવા માટે દશરથના શબને તેલમાં ડુબાવી રાખેલું તે બહાર કાઢ્યું અને બધી વિધિ કરવા માંડી. આપણે અગ્નિદાહની વિધિ કરીએ છીએ તેવી ચિંતા ખડકાવી. ઉત્તમ ચંદનનાં લાકડાં અને બીજાં વાયુ શુદ્ધ કરનારાં દ્રવ્યો હોમીને અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો. સામાન્ય રીતે આ પ્રસંગે સ્ત્રીઓ સ્મશાનમાં જતી નથી, માત્ર પુરુષો જ જાય છે. પણ વાલ્મીકિ રામાયણમાં કૌશલ્યા વગેરે બધી રાણીઓ સ્મશાનમાં ગઈ છે, એટલું જ નહીં, તેમણે ચિંતાની ઊંધી પ્રદક્ષિણા પણ કરી છે.

અગ્નિદાહની બધી વિધિ પતાવીને બધાં સરયૂતીરે ગયાં અને સ્નાનાદિ કાર્ય કરી શુદ્ધ થયાં. મૃતકમાં મોટી સંખ્યામાં બેક્ટેરિયા ઉત્પન્ન થતા હોવાથી અને તે જીવાણુઓ ડાઘુના શરીરમાં પણ ફેલાઈ જતા હોવાથી રોગ ફેલાવાનો ભય રહેતો હોય છે, તેથી આખા શરીરે તેલ લગાવીને સ્નાન કરવાની વિધિ છે, જેથી રોગ ન ફેલાય. તે પછી ભારે દુઃખ અને ગ્લાનિ સાથે સૌ પોત-પોતાના સ્થાને ગયાં.

35. ભરતનો અસ્વીકાર

ત્યાગ અને અકિંચનતાને લોકો સેળભેળ કરીને એક કરી નાખે છે, જે યોગ્ય નથી. પ્રાપ્ત થયેલી કે થનારી વસ્તુનો લોકહિતમાં ત્યાગ કરવો કે અસ્વીકાર કરવો તે ત્યાગ કહેવાય. પોતાની પાસે કશું ન રાખવું તે અકિંચનતા કહેવાય. અકિંચનતા બે પ્રકારની છે: એક, સામર્થ્ય અને શક્યતા હોવા છતાં કશું ન રાખવું; અને બે, સામર્થ્ય ન હોવાથી કશું ન રાખવું. બન્ને પ્રકારની અકિંચનતા મોટા ભાગે નિષ્ક્રિય હોય છે. તેનું કોઈ હકારાત્મક પરિણામ નથી હોતું, જ્યારે ત્યાગનું હકારાત્મક પરિણામ હોય છે.

જે રાજ્ય શ્રીરામને પ્રાપ્ત થવાનું હતું તે રામને તો પ્રાપ્ત ન થયું પણ તેમની જગ્યાએ ભરતને પ્રાપ્ત થયું. હવે અયોધ્યાનો ચક્રવર્તી રાજા ભરત જ થશે તેવું નક્કી થઈ ગયું. આ પ્રાપ્તિ થઈ, પણ ભરતે તે રાજસત્તાનો અસ્વીકાર કરી દીધો. સૌથી વધુ લોભામણી અને લલચાવનારી વસ્તુ રાજસત્તા છે, તેનો અસ્વીકાર કરવો કે ત્યાગી દેવી એ મહાન ત્યાગ કહેવાય.

કેકેયી અને વસિષ્ઠાદિ મંત્રીઓએ ભરતને બહુ સમજાવ્યો, પણ ભરત ત્યાગમાં મક્કમ રહ્યો. જે લોકો મક્કમ નથી હોતા તેમનો ત્યાગ સ્થાયી નથી હોતો. ભરત પોતે વનમાં જવા તૈયાર થયો અને કર્મચારીઓને મોકલીને વનમાર્ગોનું નિર્માણ કરવા આજ્ઞા કરી.

રામાયણ સર્વાંગીણ પ્રેમગાથા છે. રામાયણનાં બધાં પાત્રો પ્રેમથી છલોછલ ભરેલાં છે. વીતરાગની પ્રેમગાથા ન હોય, વીતરાગની શૌર્યગાથા પણ ન હોય. અને જેની પ્રેમગાથા કે શૌર્યગાથા હોય જ નહીં તેની ભક્તિગાથા પણ ન હોય, બહુબહુ તો તપગાથા હોય. તપ કરવું એ નિગ્રહાત્મક ક્રિયા છે, પણ ભક્તિ કરવી એ હકારાત્મક લાગણીનો ધોધ છે.

પ્રેમ એકાંગી અને સર્વાંગીણ એમ બે પ્રકારનો હોય છે. જે એક વ્યક્તિ માત્ર એક વ્યક્તિને જ પ્રેમ કરે છે, બીજાને નથી કરતી, કેટલીક વાર તો દૂર હડસેલી દે છે તે એકાંગી પ્રેમ કહેવાય. કેટલીક વાર આવો પ્રેમ કોઈને એટલું નજીક લાવી દે કે તે બીજા બધાને દૂર કરી દે. આવો પ્રેમ રાગાત્મક હોય, એટલે સામે દ્વેષનું પ્રમાણ મોટું રહેવાનું.

સર્વાંગીણ પ્રેમ એક વ્યક્તિવિશેષ પ્રત્યે જ ન હોય, સંપર્કમાં આવનાર સૌના પ્રત્યે હોય! તેથી દ્વેષાત્મક ક્ષેત્ર ન રહે અથવા નાનું થઈ જાય. રામાયણનાં બધાં પાત્રો બધાં પાત્રોને પરસ્પર દૈવી પ્રેમ કરે છે અને મુખ્ય નાયક રામ તો સૌને પ્રેમ કરે છે. આમ કરવાથી પ્રેમ વહેંચાઈ નથી જતો કે ઓછો નથી થઈ જતો, સૌને યથાયોગ્ય પ્રેમ પ્રાપ્ત થાય છે. જે સૌને પ્રેમ આપે છે તે સૌનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરે છે.

રામાયણ ભ્રાતૃપ્રેમથી ઊભરાતી કથાથી પણ ભરપૂર છે. પ્રેમ કદી વાંઝિયો નથી હોતો. રામ વનવાસ જવા તૈયાર થયા એટલે લક્ષ્મણ પણ તૈયાર થયા અને રામ કરતાં પણ વધુ દુઃખો ભોગવ્યાં. રામ વનમાં જવા તૈયાર થયા એટલે સીતાજી પણ તૈયાર થયાં અને પડછાયાની માફક સાથે ને સાથે ફરતાં રહ્યાં કદી પાછાં જવાનું નામ ન લીધું.

કથા સમાપ્ત થઈ જવાની હતી જો ભરત મોસાળથી આવીને તરત જ ગાદીએ બેસી ગયો હોત. તેના માટે ગાદી તૈયાર હતી અને વાતાવરણ પણ હતું. પણ ભરતે ગાદીનો ત્યાગ કરી દીધો. આ ખરો ત્યાગ કહેવાય. ગાદીનો ત્યાગ રામને કરવો પડ્યો પણ ભરતે તો સામે ચાલીને આવેલી ગાદીને દૂરથી પ્રણામ કરી દીધા. તેણે કહ્યું કે “આ ગાદી મારી નથી, મોટા ભાઈ રામની છે; કોઈ ષડ્યંત્ર દ્વારા તેમની પાસેથી ગાદી પડાવી લેવાઈ છે અને મને અપાઈ છે, પણ હું એને સ્વીકારવાનો નથી. હું રામને પાછા લાવવા વનમાં જઈશ, તેમને સમજાવીને પાછા લાવીશ અને તેમને જ ગાદીએ બેસાડીશ.” આ ભરતનો ભાઈપ્રેમ કહેવાય.

મારા ખ્યાલથી ભરતે એક ભૂલ કરી. તેણે એક લાખની સેના તૈયાર કરી. આટલી મોટી ચતુરંગિણી સેના લઈને શ્રીરામને મળવા જવું બિનજરૂરી-વધારે પડતું કહેવાય. તેથી શંકા-કુશંકા થઈ શકે છે. આટલી મોટી સેના લઈ જવા માટે પહેલાં તેણે બધા વનમાર્ગો તૈયાર કરાવવા પડ્યા. એવું જણાવ્યું છે કે એ સેનામાં નવ હજાર હાથીઓ અને સાઠ હજાર રથો હતા. એક લાખ તો ઘોડેસવારો હતા. કૌશલ્યા, સુમિત્રા અને કેકેયી પણ હતાં.

આ બધી સેના સાથે ભરત ગંગાતટે આવી પહોંચ્યો, જ્યાંથી રામજી ગંગાપાર ઊતર્યા હતા. તે ગંગાતટ, શૃંગવેરપુરગર અને એ જ ગુહરાજા - બધાં પાછાં મળ્યાં. ગુહને પણ શંકા થઈ કે આ શું? રામની પાછળ ભરત આટલી મોટી સેના લઈને કેમ જાય છે? નક્કી કેદ કરવા કે પછી મારી નાખવા જતો હશે. ગુહે પોતાની સેના તૈયાર કરી: ભરતને અહીં જ રોકી દઉં, આગળ ન જવા દઉં, તેવી મક્કમતાથી ભીલ સેનાએ મોરચા સંભાળી લીધા. પ્રેમ કૂદી પડવાની વૃત્તિ પેદા કરે છે. પ્રિયજન ઉપર આપત્તિ આવે તો તરત જ કૂદી પડે, બેસી ન રહે, બહાનાં ન કાઢે. ગંગાના આ કિનારે ભરતની સેના અને પેલા કિનારે ગુહની સેના - યુદ્ધ ભડકવાની તૈયારી જ છે. તેવામાં કોઈ ડાહ્યા અને ધીરજવાળા મુત્સદ્દીને કાંઈક સૂઝયું. ડાહ્યા અને ધીરજવાળા લોકો મહાઉત્પાત મચાવતાં પહેલાં છેલ્લી મંત્રણા જરૂર કરી લેતા હોય છે. કદાચ શાન્તિ થઈ જાય. અને થયું તેવું જ. ભરતની સેના યુદ્ધ માટે નહીં, મળવા માટે અને રામને પાછા લાવવા જાય છે. ભીલસેનાએ કામઠાં ઉપરથી તીરો ઉતારી લીધાં. મોટો અનર્થ અટકી ગયો.

પછી તો ગુહ અને ભરત ખૂબ ભેટ્યા. ગુહે સેનાને પાર ઉતારવાની બધી વ્યવસ્થા કરી આપી. તે સમયમાં આટલી મોટી સેનાને ગંગા જેવી મોટી નદી પાર કરાવવી એ કોઈ રમતવાત ન હતી. યુદ્ધમાં તલવારોથી લડવા કરતાં પણ સેનાનું સંચાલન કરવું બહુ અઘરું કામ કહેવાય. વર્ષોના આયોજન વિના એ થઈ શકે નહીં.

ગુહે ભરતને બધી વાત કરી. “અહીં આ તૃણશય્યા ઉપર રામ સૂતા હતા” એમ કહીને તૃણશય્યા બતાવી. ભરતની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. પ્રિયજને વાપરેલી વસ્તુઓ જોઈને પણ પ્રેમ ખીલી ઊઠતો હોય છે. ગુહે પાંચસો નાવો મંગાવી અને બધી સેનાને પાર ઉતારી. બધાં હેમખેમ પાર ઊતરી ગયાં. મહારંભ મહા-આયોજનથી જ પાર પડતા હોય છે.

ગંગા પાર કરીને બધી સેના ત્રિવેણીસંગમમાં યમુના કિનારે ભરદ્વાજ ઋષિના આશ્રમ પાસે પહોંચી ગઈ. અને બધાએ રાત્રીવાસ કર્યો.

36. રામ-ભરત-મિલન

ત્યારે ઋષિમુનિઓ આશ્રમો બાંધીને નદીકિનારે અથવા અરણ્યમાં રહેતા. ક્યાંય નગરોમાં આશ્રમ દેખાતો નથી. આશ્રમોમાં ત્રણ પ્રવૃત્તિઓ થતી રહેતી: 1. લેખનપ્રવૃત્તિ, 2. વિદ્યાધ્યાપનપ્રવૃત્તિ અને 3. હોમહવન કે તપની પ્રવૃત્તિ. આ બધા ઋષિ-મુનિઓ ગૃહસ્થાશ્રમી અર્થાત્ બાળ-બચ્ચાંવાળા રહેતા. આખો ઋષિપરિવાર પવિત્ર અને સંતોષી જીવન જીવતો. ત્યારે સાધુ-સંન્યાસીઓના આશ્રમો દેખાતા નથી. ખરી વાત તો એ કહેવાય કે ત્યારે સાધુ-સંન્યાસીઓની બહુ મોટી સંખ્યા જ દેખાતી નથી. કદાચ ક્યાંક કોઈ રડ્યોખડ્યો હોય તો હોય, નહીં તો નહીં. આશ્રમોનો રાજા-મહારાજાઓ અને પ્રજા ઉપર ભારે પ્રભાવ હતો. ક્યાંય મંદિરો કે મૂર્તિપૂજા પણ દેખાતી નથી. સમયાન્તરે શ્રમણો આવ્યા અને તેમણે ત્યાગી-દિગંબર સાધુઓની પ્રથા શરૂ કરી, પછી આપણે પણ શરૂ કરી. આ ઋષિ-મુનિઓના આશ્રમો ત્યાગી કે અકિંચન ન હતા, પણ ભારે સામર્થ્ય ધરાવતા હતા તેની પ્રતીતિ ભરદ્વાજ-ઋષિનો આશ્રમ કરાવે છે. ભારદ્વાજ ગોત્રપ્રવર્તક મહાન ઋષિ છે અને તેઓ ત્રિવેણીસંગમ ઉપર યમુનાના તટ ઉપર આશ્રમ બાંધીને રહેતા હતા. શ્રીરામ અહીંથી જ ચિત્રકૂટ ગયા હતા. તેમના પગલેપગલે તેમને પાછા વાળી લાવવા ભરત પણ ભરદ્વાજ ઋષિના આશ્રમે મોટી સેના સાથે આવી પહોંચ્યો..

ભરદ્વાજ-ઋષિએ પૂરી સેનાનું આતિથ્ય કર્યું. વાલ્મીકિ રામાયણમાં ભરત અને સેનાના આતિથ્યમાં વપરાયેલી વસ્તુઓનું વર્ણન કોઈ સપ્તતારક હોટલમાં પણ ન હોય તેવું છે. તેમાં કેટકેટલા પ્રકારનાં માંસ, કેટલા પ્રકારની મદિરા, કેટલી અપ્સરાઓ, વગેરેનું વર્ણન જોઈને એમ થાય કે ત્યારે જનજીવનમાં આવી બધી છૂટ હશે! આજે તો આપણે કલ્પના પણ ન કરી શકીએ. મોટા ભાગના અનુવાદકોએ આ બધું કાં તો કાઢી નાખ્યું છે અથવા ઘણું ઓછું કરી નાખ્યું છે. આહાર-વિહાર અને વેશભૂષા સમય-સમયનાં રહેતાં હોય છે.

આશ્રમમાં આખી રાત રહીને, જીવનનાં બધાં સુખો ભોગવીને સવારે સેનાસહિત ભરત વિદાય થયો અને વન પાર કરીને છેક ચિત્રકૂટ નજીક પહોંચી ગયો.

આ બાજુ ચિત્રકૂટમાં મંદાકિનીના કિનારે નાની સરખી પર્ણકુટિ બનાવીને શ્રીરામ-લક્ષ્મણ-સીતાજી ત્યાં વનમાં એકલાં રહેતાં હતાં. આશ્રમમાં અને પર્ણકુટિમાં પાયાનો ભેદ છે. જ્યાં ઘણાં માણસો કોઈ સામૂહિક પ્રવૃત્તિ માટે રહે તેને આશ્રમ કહેવાય, પણ જ્યાં એકાદ માણસ નિવૃત્તિ માટે રહે તેને પર્ણકુટિ કહેવાય.

લક્ષ્મણે જોયું તો દૂર-દૂર ધૂળની ડમરીઓ ઊડવા લાગી.

વૃક્ષ ઉપર ચઢીને જોયું તો વિશાળ સેના આવતી જણાઈ. તેમને શંકા થઈ - ખબર પડી કે ભરત મોટી સેના લઈને આવી રહ્યો છે. તેમની શંકા વધુ દઢ થઈ. ભરત અમારો કાંટો કાઢવા આવે છે તેવી શંકા થતાં, ધનુષ્ય-બાણ લઈને તૈયાર થઈ ગયો. યોદ્ધો હંમેશાં તૈયાર હોવો જોઈએ. પણ શ્રીરામે તેમને ઠંડા પાડ્યા. ધીરજ રાખીને આગળ શું થાય છે તે જોવા કહ્યું. કેટલીક વાર અનાવશ્યક ઉતાવળ અનર્થકારી બની જતી હોય છે. ઉતાવળ અને ધીરજ બન્નેનો સુમેળ કરવાથી ઇષ્ટફળ મળતું હોય છે.

એટલામાં ભરતને શ્રીરામની પર્ણકુટિ દેખાઈ. આ પર્ણકુટિ અવશ્ય રામની જ હશે તેવું નક્કી કરીને, સેનાને પાછળ રોકી રાખીને ભરત થોડા મંત્રીઓ અને માતાઓ સાથે આગળ વધ્યો. કોઈ પૂજ્ય વ્યક્તિનાં દર્શન કરવા ગયા હોઈએ ત્યારે પોતાનાં વૈભવ અને બળનું પ્રદર્શન ન થઈ જાય તેની કાળજી રાખવી જોઈએ.

અંતે ભરત અને શત્રુઘ્ન કુટિયા નજીક પહોંચી ગયા અને જોયું તો શ્રીરામ એક માટીની બનાવેલી વેદી ઉપર બેઠેલા છે અને લક્ષ્મણ ધનુષ્યથી સજ્જ પાસે ઊભેલા છે. સીતાજી કુટિયામાં છે. જ્યારે કોઈ અજાણ્યો પુરુષ પોતાને ત્યાં આવે ત્યારે યુવાન સ્ત્રીઓએ ઘરમાં રહેવું જોઈએ, પછી જ્યારે વિશ્વસનીયતા પ્રગટ થાય ત્યારે જ પ્રગટ થવું જોઈએ. આ કુળમર્યાદા અને સ્વરક્ષા માટે હિતકારી કહેવાય. જે જુવાન સ્ત્રીઓ આવી મર્યાદા નથી રાખતી તે કેટલીક વાર પોતાને અને પરિવારને મુશ્કેલીમાં મૂકી દેતી હોય છે. તમારા ઘરે આવનાર પ્રત્યેક માણસ સજ્જન અને સંત નથી હોતો. સ્ત્રીઓ સાથેનો વ્યવહાર વધારતાં પહેલાં તેને નીવડવા દેવો જોઈએ. તે હાથ અને આંખનો સાચો તો

છે ને તેની ખાતરી થયા પછી જ વધુ વ્યવહાર કરવો જોઈએ.

આ રામ જ છે તેવી ખાતરી થતાં જ ભરતે દોટ મૂકી અને આવીને રામનાં ચરણોમાં ઢળી પડ્યો. પ્રેમ ઉતાવળો હોય છે. તેમાં પણ રોકી રાખેલો પ્રેમ તો મળવા માટે તલપાપડ થતો હોય છે. તાલાવેલી વિનાનો પ્રેમ વણિકપ્રેમ કહેવાય. જે ઠંડો અને ઉખા વિનાનો હોય.

શ્રીરામે ભરતને બાહુથી પકડીને માંડમાંડ ઊભો કર્યો. બન્ને જોરથી ભેટી પડ્યા. જોરથી ભેટવું અને ન છૂટવું એ ગાઢ પ્રેમની નિશાની કહેવાય.

લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ન પણ ભેટી પડ્યા. આલિંગન ગમે તેટલું ગાઢ હોય પણ તે અલ્પકાલિક હોય, સદાકાલિક ન હોય. સદાકાલિક કરવા જાઓ તો ‘અરુચિ પેદા થાય.

ભરત અને શત્રુઘ્ન બધાં વડીલોને પગે લાગ્યા, ઋષિ-મુનિઓને પગે લાગ્યા. ચારે તરફ પ્રેમાશ્રુની સરિતાઓ વહેવા લાગી. લાંબા સમયે બધું માંડ શાન્ત થયું. વીતરાગને પ્રેમ ન હોય, પ્રેમમિલન ન હોય, ન હર્ષાશ્રુ હોય, ન શોકાશ્રુ હોય - એમ કહો ને કે જીવન જ ન હોય.

વાલ્મીકિ રામાયણમાં એ પછી શ્રીરામે ભરતને અયોધ્યાના બધા સમાચાર પૂછ્યા. પિતા દશરથનું મરણ થયું જાણીને મહાશોક થયો. શોકના સમયે શોક થવો જ જોઈએ. શોકના સમયે હર્ષ અને હર્ષના સમયે શોક કરનારા હાસ્યાસ્પદ અને ત્યાજ્ય બની જતા હોય છે.

પછી તો શ્રીરામે ભરતને રાજનીતિના જે પાઠ ભણાવ્યા છે તે અદ્ભુત છે. અયોધ્યાકાંડનો આ 100મો સર્ગ બધા રાજનેતાઓને ફરજિયાત ભણાવવો જોઈએ.

આખા અધ્યાયમાં પ્રશ્નરૂપે પૂછેલા રાજનીતિના પ્રશ્નોમાં એક પ્રશ્ન એવો પણ છે કે હે ભરત! માત્ર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને જ માનનારા લોકાયતિકો ચાર્વાક બ્રાહ્મણોનો સમાગમ તો તું નથી કરતો ને? અર્થાત્ નાસ્તિકો ત્યારે પણ હતા અને તે મોટા ભાગે બ્રાહ્મણો હતા. તેમના પ્રભાવથી બચવાની આજ્ઞા શ્રીરામે ભરતને કરી છે. રાજનીતિના બહુમૂલ્ય વૈભવથી ભરેલો આ અધ્યાય વાલ્મીકિજીનું મોટું નજરાણું કહેવાય. કવિ-લેખક પૂરા ગ્રંથમાં કોઈ-કોઈ સ્થળે પોતાનું અદ્ભુત જ્ઞાન મૂકી દેતા હોય છે.

પછી તો પિતાનું પિંડદાન કર્યું. મોટા પુરુષોએ શાસ્ત્રવિધિ અને પરંપરાના ઉત્તમ રિવાજોનું પાલન કરવું જોઈએ. તેથી પ્રજા ઘડાતી હોય છે. ઘડાયેલી પ્રજા જ સુખી થતી હોય છે અને બીજાને સુખી કરતી હોય છે.

પછી તો રામ અને ભરતનો બહુ મહત્ત્વનો સંવાદ થયો. “તમે પાછા અયોધ્યા પધારો અને રાજગાદી સંભાળો” તેવો વારંવારનો આગ્રહ હોવા છતાં શ્રીરામ એકના બે ન થયા. તેઓ પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવા દૃઢ રહ્યા.

37. ભરત રામપાદુકા સાથે પરત

જીવનના ચાર પ્રકાર છે: 1. આદર્શ જીવન, 2. વ્યાવહારિક જીવન, 3. બાંધછોડભર્યું જીવન અને 4. લુચ્ચાઈભર્યું જીવન.

1. જીવનનાં ઉચ્ચમૂલ્યોને સ્વીકારીને તે પ્રમાણે જ જીવન જીવવું તે આદર્શ જીવન કહેવાય. આવા લોકો સુખી થવા કરતાં દુઃખી વધારે થતા હોય છે. પણ ઇતિહાસ અને ઉદાહરણો તેમનાં જ હોય છે. દશરથે બે વરદાન કેંકેયીને આપેલાં તે કસમયે તેણે ખોટી રીતે માગ્યાં, તોપણ દશરથે તે વરદાન પૂરાં કર્યાં, ફરી ન ગયા, બાંધછોડ ન કરી. પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવું જ જોઈએ તેવા ધર્મોપદેશનું પાલન કરવા રામ વનમાં ગયા. તેમણે વિદ્રોહ ન કર્યો. આ આદર્શ કહેવાય. આવું જ સીતાજી તથા લક્ષ્મણે પણ પતિવ્રતા સ્ત્રીનું તથા ભાઈનું ઉદાહરણ પૂરું પાડ્યું. તે આદર્શ કહેવાય. આવાં અસંખ્ય જીવન રામાયણ-મહાભારત અને પુરાણો વગેરેમાં મળે છે જે લોકોને પ્રેરણા આપે છે અને પ્રજાને મૂલ્યવાન બનાવે છે. જ્યાં આવાં આદર્શ જીવન હોય જ નહીં તે રાષ્ટ્ર કદી પણ મહાન ન થઈ શકે.

2. વ્યાવહારિક જીવન તેને કહેવાય, જે ચુસ્ત આદર્શવાદી તો ન હોય, પણ ચુસ્ત કુકર્મવાદી પણ ન હોય. જે પ્રવાહ ચાલતો હોય તે પ્રવાહમાં તરવાનું - તણાવાનું, પણ સામા વેગે નહીં ચાલવાનું. સૌની હાએ હા અને સૌની નાએ ના. આવા લોકો બહુ આપત્તિવાળું જીવન નથી જીવતા ચીલાચાલુ સુખપૂર્વક જીવન જીવે છે. આ લોકો વચનના પાકા નથી હોતા, તેથી તેમનો કોઈ ઇતિહાસ પણ નથી હોતો.

3. બાંધછોડવાળું જીવન તેને કહેવાય છે, જે સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર તો કરે છે, પણ બધું સમુંસૂતર હોય ત્યાં સુધી; જ્યારે કોઈ વિપત્તિ આવે ત્યારે તરત જ બાંધછોડ કરી લેતા હોય છે, સિદ્ધાન્તને પડતો મૂકતાં કે બદલી નાખતાં વાર નથી કરતા. તેથી તે બાંધછોડિયા ઢીલા લોકો હોય છે.

4. લુચ્ચાઈભર્યું જીવન તેને કહેવાય જેમાં વ્યક્તિ કે પ્રજાને નથી તો કોઈ આદર્શ હોતો, નથી સિદ્ધાન્ત હોતો, નથી કોઈ મૂલ્ય હોતું. પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે જે કરવું પડે તે બધું જ કરવાનું. આવા લોકો જરા પણ વિશ્વસનીય નથી હોતા. તેઓ ઘૃણિત જીવન જીવતા હોય છે.

રામાયણનાં બધાં પાત્રો આદર્શવાદી છે, તેમાં શ્રીરામ તો સર્વોચ્ચ આદર્શવાદી છે. ‘પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવું એ જ મારો ધર્મ’ એ સૂત્રને વરેલા શ્રીરામ કશી આનાકાની વિના સવાર થતાં જ વલ્કલ પહેરીને અયોધ્યામાંથી ચાલતા થયા અને ઘોર અગવડો ભોગવતા-ભોગવતા ચિત્રકૂટ પહોંચી ગયા.

બીજી તરફ ભરત પણ તેવો જ આદર્શવાદી છે. સામે ચાલીને આવેલું રાજ્ય મારે ન ખપે તેવી દૃઢ પ્રતિજ્ઞાથી તેણે રાજ્યનો સ્વીકાર ન કર્યો. તેણે ધાર્યું હોત તો શત્રુદ્વનને - કોઈ બીજાને કઠપૂતળી બનાવીને ગાદીએ બેસાડી સત્તાનાં સૂત્રો પોતાના હાથમાં રાખ્યાં હોત, પણ તેવું કશું ન કર્યું. આ રાજ્ય મોટા ભાઈ રામનું જ છે અને હું તેમને પાછા લઈ આવીશ. તેવી શુદ્ધ ભાવનાથી તે પાછળ-પાછળ ચાલ્યો અને ચિત્રકૂટમાં મળી ગયા. શ્રીરામને પાછા ફરવા અને ગાદી સંભાળી લેવા તેણે અતિશય આગ્રહ કર્યો. જ્યારે ભરતનો આગ્રહ કામ ન આવ્યો અને રામ મક્કમ રહ્યા ત્યારે ભરતની સાથે આવેલા જાબાલિ-ઋષિએ રામને સમજાવવા પ્રયત્નો કર્યા. જાબાલિ-ઋષિએ તો ધર્મનો જ છેદ ઉડાવી દીધો. લોકાયતિક મત પ્રમાણે જે રીતે કાર્ય થાય, ભોગો મળે, સુખી થવાય તે બધી રીતો જીવનમાં આચરવી જોઈએ તેવું પ્રતિપાદન કરીને રામને પાછા ફરવા ખૂબ સમજાવ્યું. પણ રામ પોતાના નિશ્ચયમાં અડગ રહ્યા. જ્યારે જાબાલિ થાક્યા ત્યારે વસિષ્ઠ-ઋષિ આગળ આવ્યા અને રામને પાછા ફરવા તથા ગાદી સંભાળી લેવા શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણ આપી-આપીને બહુ સમજાવ્યા, પણ રામ ડગ્યા નહીં.

આટલા મોટા-મોટા લોકોએ શ્રીરામને અનેક રીતે વારંવાર ઘણી યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓથી સમજાવ્યા છતાં પણ રામ એકના બે ન થયા. આ મક્કમતા કહેવાય. જો આવી મક્કમતા વ્યક્તિમાં ન હોય અને સમજાવ્યા સમજી જાય, તો તે બાંધછોડિયો માણસ કહેવાય. તેનો ઇતિહાસ ન હોય.

જ્યારે બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા ત્યારે અંતમાં ભરતે શ્રીરામની ચરણપાદુકા માગી ચૌદ વર્ષ સુધી હવે આ પાદુકાઓ ગાદી ઉપર રહેશે- તેવી પ્રતિજ્ઞા કરીને તેણે પાદુકા ગ્રહણ કરી. જ્યારે સામસામા બન્ને પક્ષો પોતપોતાની માન્યતામાં મક્કમ હોય, કોઈ ટસથી મસ થવા તૈયાર ન હોય ત્યારે ડાહ્યા લોકો વચ્ચેનો કોઈ માર્ગ કાઢતા હોય છે.

ભરતે પ્રતિજ્ઞા કરી કે “ચૌદ વર્ષ વનવાસ ભોગવીને તમે પાછા આવશો ત્યાં સુધી હું આપના સિંહાસન ઉપર બેસીશ નહીં, આ ચરણપાદુકાને બેસાડીશ અને તેના વતી રાજ્ય કરીશ. જો વનવાસ પૂરો કરીને આવવામાં એક દિવસ પણ મોડો થશે તો હું અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીને આત્મવિલોપન કરી દઈશ.” ભરતની પ્રતિજ્ઞા બહુ ભીષણ હતી. શ્રીરામની પ્રદક્ષિણા કરીને અયોધ્યાથી જે બધાં આવ્યાં હતાં તે બધાં અયોધ્યા જવા પાછાં ફર્યા.

શ્રીરામની ચરણપાદુકા લઈને ભરત ભરદ્વાજ - આશ્રમે થઈને પાછો અયોધ્યા આવ્યો અને સિંહાસન ઉપર પાદુકાને પ્રતિષ્ઠિત કરીને પોતે નંદીગ્રામમાં તપસ્વીજીવન જીવતાં-જીવતાં રહેવા લાગ્યા.

28-12-13

38. ચિત્રકૂટમાંથી હિજરત અટકાવી

પ્રાચીનકાળથી લોકો અવાર-નવાર પોતપોતાનાં સ્થાનો છોડીને હિજરત કરતા રહ્યા છે. આમ જુઓ તો આખી પૃથ્વી ઉપરના જનસમૂહનો બહુ મોટો ઇતિહાસ હિજરતનો રહ્યો છે. આ હિજરતના કારણે વિશ્વ પંચરંગી થયું છે. હિજરત થવાનાં મુખ્યતઃ ચાર કારણો હોય છે: 1. કુદરતી પ્રકોપ, 2. રાજ્યપ્રકોપ, 3. ગુંડાઓનો ત્રાસ, 4. ઉત્તમ જીવનસ્તર માટે.

1. કુદરત - પ્રકૃતિ કદી પણ લાંબો સમય શાન્ત રહી શકતી નથી. તે અવાર-નવાર તેનું ભીષણ રૂપ પ્રગટાવતી રહે છે. જેમ કે ધરતીકંપ, જ્વાળામુખી, ત્સુનામી, રેલ, દુષ્કાળ વગેરે. આવાં કુદરતી કારણોથી લોકો જૂનાં સ્થાનો ત્યાગીને નવાં-નવાં સ્થાનો શોધવા હિજરત કરે છે અને જ્યાં અનુકૂળતા મળી જાય ત્યાં વસી જતા હોય છે. આ કારણથી વર્ષો પહેલાં પૂરું અમેરિકા રેડ ઇન્ડિયનોથી વસ્યું હતું અને પછી રાજકીય કારણોથી ગોરી પ્રજા વસી હતી. અત્યારે વિશ્વભરની પ્રજા ઉન્નત જીવન પ્રાપ્ત કરવા માટે વસી રહી છે.

2. વિશ્વના ઘણા ભૂમિભાગો ઉપર જુદી-જુદી રાજ્યવ્યવસ્થા ચાલતી રહે છે. આ રાજ્યવ્યવસ્થામાં વારસદાર કે વંશપરિવર્તન જેવા નિમિત્તે અથવા ધર્મપરિવર્તન જેવા નિમિત્તે ભયંકર મારા-મારી અને કાપાકાપી થઈ જાય છે. તેનાથી બચવા લોકોનાં ટોળેટોળાં હિજરત કરતાં હોય છે. ભારતના ભાગલા પડવાથી લાખો માણસોને હિજરત કરવી પડી હતી. તે પહેલાં ઈરાનમાં ઇસ્લામનો ધસારો થવાથી પારસીઓને ભાગવું પડ્યું હતું. આવા રાજવિપ્લવથી વિશ્વભરમાં પ્રજાની ઊથલપાથલ થતી રહે છે. પહેલાં કરતાં હવે અત્યારે આ કમ ઘણો ઓછો થઈ ગયો છે, તોપણ થાય છે ખરો. ઓછો થવાનું કારણ રાષ્ટ્રસંઘની વ્યવસ્થા છે.

3. જ્યારે રાજસત્તા દુર્બળ થાય ત્યારે ગુંડાઓનું જોર વધી જાય. આ ગુંડાઓ એવા રાક્ષસ કહેવાય. ગુંડાઓ અરાજકતા ફેલાવે. મારે તેની તલવાર થઈ જાય, ત્યારે પ્રજા ગુંડાઓથી ત્રાસીને કોઈ સુરક્ષિત જગ્યાએ આશ્રય લેવા હિજરત કરતી હોય છે. ગુંડાઓના ત્રાસથી ગામોનાં ગામો અને મહોલ્લાના મહોલ્લા ખાલી કરી-કરીને લોકો સુરક્ષિત જગ્યાએ ભાગતા હોય છે.

4. લોકો સુખી થવા માગતા હોય છે, તેથી જ્યાં સુખ-સગવડો વધુ હોય ત્યાં હિજરત કરતા હોય છે. સૌથી મોટી સગવડ આજીવિકાની હોય છે. જ્યાં સુરક્ષાપૂર્વક ઉત્તમ આજીવિકાની શક્યતા હોય છે ત્યાં લોકો હિજરત કરતા હોય છે.

જેમ કે આજે વિશ્વભરની પ્રજા અમેરિકા જેવા દેશો તરફ ધસારો કરી રહી છે, જેમ ગુજરાતમાં બીજા પ્રાન્તોની પ્રજા ધસારો કરે છે તેમ.

શ્રી રામ-લક્ષ્મણ અને સીતાજી પર્ણકુટિ બાંધીને ચિત્રકૂટમાં વસી ગયાં તે પછી ચિત્રકૂટમાં રહેનારા અનેક ઋષિ-મુનિઓ પોત-પોતાના આશ્રમો છોડી-છોડીને થોડે દૂર અશ્વમુનિના આશ્રમ તરફ હિજરત કરવા મંડ્યા. ચિત્રકૂટ પર્વત ઋષિઓથી શૂન્ય થવા લાગ્યો. સ્થાનનું મહત્ત્વ તે ભરેલું હોય તો જ રહેતું હોય છે. બધી વસ્તુઓ કરતાં માણસોથી કિલકિલાટ કરતું એ ભરેલું સ્થાન વધુ દીપી ઊઠતું હોય છે. જો બધાં માણસો ભાગી જાય તો સ્થાન ઉજ્જડ થઈ જાય અને ભયંકર લાગે. ઋષિ-મુનિઓની હિજરતથી ચિત્રકૂટ ઉજ્જડ થવા લાગ્યું, તેથી રામને ચિંતા થઈ. તેમણે ઋષિઓના કુલપતિની આગળ જઈને પૂછ્યું કે બધા ઋષિઓ હિજરત કેમ કરી રહ્યા છે? તો કુલપતિએ જવાબ આપ્યો કે “તેમાં તમે કારણ છો તમારા આવવાથી રાક્ષસો એવું સમજવા લાગ્યા છે કે તમે રાક્ષસોના વિરોધી છો અને ઋષિઓનો પ્રભાવ વધારનારા છો, તેથી તેમના ઉત્પાતો વધી ગયા છે. હવે અમારાથી રહી શકાય તેમ નથી. રાક્ષસોનો નેતા ખરો છે. તે બહુ દુષ્ટ છે. તેને કોઈ પહોંચી શકતું નથી. તેથી બધા હિજરત કરી રહ્યા છે.”

કુલપતિની વાત સાંભળીને શ્રીરામ વિચારમાં પડી ગયા. જ્યાં પરસ્પર વિરોધી બે ગ્રૂપ વસતા હોય ત્યાં સંઘર્ષ તો થતો જ રહે. તેમાં પ્રબળ દુર્બળોને દબાવે અને સતાવે પણ ખરા. તેમાં જ્યારે કોઈ ત્રીજું પરિબળ આવે અને સંડોવણી કરે ત્યારે વિખવાદ વધુ વિકટ બને. કેટલાક પોતાના હિતનો વિચાર કરીને જે પ્રબળ હોય તેમાં ભળી જાય, તો કેટલાક બન્ને તરફ ઢોલકી વગાડતા થઈ જાય. બહુ થોડા એવા હોય જે ન્યાયનો પક્ષ લે, પછી ભલે તે દુર્બળ હોય. શ્રીરામે ઋષિઓનો - ન્યાયનો પક્ષ લીધો હતો તેથી તે બળવાન રાક્ષસો વધુ ચિઢાયા હતા.

શ્રીરામે કુલપતિની સામે પ્રતિજ્ઞા કરી કે તમે ચિંતા ન કરો, હિજરત ન કરો. હું બધા રાક્ષસોનો નિગ્રહ કરીશ અને ચિત્રકૂટને નિર્ભય બનાવીશ. આશ્વાસન મેળવીને કુલપતિ ગયા.

હજારો ધર્મકાર્યો કરવા કરતાં પણ ગુંડાઓના ત્રાસથી પ્રજાને મુક્ત કરવી તે સૌથી મોટું ધર્મકાર્ય કહેવાય. જે લોકો આવું મહાન કાર્ય કરે છે, તે સૌથી મોટા ધર્માત્મા કહેવાય. આવું કાર્ય કરવા જતાં કદાચ તેમને હિંસા કરવી પડે તો તે હિંસા પણ પરમધર્મ જ કહેવાય. નમાલી અહિંસા કરતાં વીરતાભરી હિંસા વધુ શ્રેષ્ઠ કહેવાય. જે અહિંસાથી હિંસકોની વૃદ્ધિ થતી હોય તેમને પ્રોત્સાહન મળતું હોય તેના કરતાં હિંસકોની હિંસાને રોકનારી - સમાપ્ત કરનારી હિંસા વધુ કલ્યાણકારી થઈ શકે.

શ્રીરામના આશ્વાસનથી ઘણા ઋષિઓની હિજરત અટકી ગઈ. એક બળવાન વીર માનવી હજારોને ધારણ કરતો હોય છે.

39. અત્રિ ઋષિના આશ્રમમાં

જીવનને શુદ્ધ અને પવિત્ર બનાવનારાં બે તત્ત્વો છે: 1. વ્રત અને 2. સત્સંગ. વ્રત તેને કહેવાય, જેમાં બંધાઈને વ્યક્તિ અનિષ્ટોથી પોતાનું રક્ષણ કરી શકે. વ્રત અને નિયમ વિનાની વ્યક્તિ સ્વચ્છંદી થઈ શકે છે. સ્વચ્છંદી કદી શુદ્ધ કે પવિત્ર ન હોય, તેનો વિનાશ જ થાય.

ધર્મશાસ્ત્રો લોકોને જીવવા માટે કેટલાંક વ્રતો આપે છે. આ વ્રતોથી બંધાયેલી વ્યક્તિઓ ઘણાં દૂષણોથી બચી જતી હોય છે. પ્રાચીનકાળમાં નર-નારીઓના દામ્પત્યની રક્ષા કરવા માટે એક વ્રત પત્ની માટે હતું અને બીજું વ્રત પતિ માટે હતું. પત્ની માટેના વ્રતને પતિવ્રતા-વ્રત કહેવાતું, તો પતિ માટેના વ્રતને ભર્તૃત્વ અને પાલકત્વ વ્રત કહેવાતું. ગમે તે ભોગે પત્નીનું ભરણ-પોષણ અને રક્ષણ કરવું એ પતિનું વ્રત કહેવાતું. પતિના વ્રતની બહુ ચર્ચા નથી થઈ, પણ પતિવ્રતા-વ્રતની ઘણી ચર્ચા તથા ઘણી કથાઓ પ્રચલિત થઈ છે.

જીવનનાં બે પાસાં છે. એક શિખર ઉપરથી તળેટી તરફ ઢોળાવમાં ઢળવું અને બે તળેટીમાંથી શિખર ઉપર ચઢવાના ચઢાણ ઉપર ચઢવું. સામાન્ય રીતે બધાંને નીચે ઢળવું વધુ ગમે છે, ઉપર ચઢવું નથી ગમતું અથવા ઓછું ગમે છે. નીચે ઢળવામાં ઢળવાનાં જેટલાં કારણો છે તે સૌમાં સૌથી પ્રબળ કારણ કામાચાર છે. કામનું આકર્ષણ સૌને સૌથી પ્રબળ રહેતું હોય છે. લલચાવનારી બધી વસ્તુઓમાં સૌથી પ્રબળ તત્ત્વ કામભોગ છે. આવી લાલચ પુરુષ કરતાં સ્ત્રીઓમાં વધુ રહે છે. તે બહુ જલદી આ ક્ષેત્રમાં લલચાઈ જાય છે; તેની આવી દુર્બળતા જીવન બરબાદ કરનારી થઈ શકે છે અને ઘણા અનર્થો પેદા કરી શકે છે, તેથી તેને પતિવ્રતા વ્રતનું પાલન કરવાનું દઢ કરવામાં આવે છે. કુમારાવસ્થાથી જ દઢ થયેલું આ વ્રત જીવનરક્ષક બની જાય છે અને પોતાના તથા પતિના જીવનને ધન્યધન્ય કરી દે છે.

કેટલોક સમય ચિત્રકૂટમાં રહીને રાક્ષસોના ત્રાસને હળવો કરીને શ્રી રામે આગળ જવા નિર્ણય કર્યો. ક્યાં જવું? તો જાણવા મળ્યું કે થોડે દૂર અત્રિ ઋષિ અને તેમનાં પત્ની અનસૂયા રહે છે, ત્યાં જઈએ. નિવાસસ્થાન માટે ભૂમિ, જળ, વન, પર્યાવરણ વગેરેનું આકર્ષણ હોય છે, પણ સૌથી વધુ આકર્ષણ વ્યક્તિનું હોય છે. જે વ્યક્તિના સામીપ્યમાં રહેવાથી શાન્તિ અને સુરક્ષા મળે તે પ્રબળ આકર્ષણ કહેવાય. જેના સમીપમાં રહેવાથી તાપ-સંતાપ મળે તે કોઈને ન ગમે.

શ્રીરામ-લક્ષ્મણ અને સીતાજી અત્રિ-અનસૂયાજીના આશ્રમે પહોંચી ગયાં. અત્રિ ઋષિ આશ્રમની બહાર દર્ભાસન ઉપર બેઠા હતા. તેમને વંદન કર્યાં. ઋષિએ ત્રણેનો સત્કાર કર્યો અને આસન આપીને બેસાડ્યાં. જેને વંદન પ્રણામ-નમસ્કાર કરવાના સંસ્કાર હોય તે જ્યાં જાય ત્યાં આદર પામે.

પર્ણકુટિમાં અનસૂયાજી બેઠાં હતાં. વૃદ્ધાવસ્થાને પણ વટાવી ચૂકેલાં, બધા સફેદ વાળ, લટકી ગયેલી ચામડી અને કરચલીવાળું મુખ હોવા છતાં પણ તે દિવ્ય-ભવ્ય દેખાતાં હતાં. વૃદ્ધાવસ્થામાં વ્યક્તિને ખરી ઓથ અને હૂંફની જરૂર પડતી હોય છે. પતિ પત્નીને અને પત્ની પતિને જેટલી હૂંફ આપે તેટલી આખી દુનિયા ન આપે.

પોતાને વંદન કરી ચૂકેલા શ્રીરામ વગેરેને અનસૂયાજીને પણ વંદન કરવા અત્રિ ઋષિએ શ્રીરામ વગેરેને સૂચન કર્યું. કેટલીક વાર લોકો મુખ્ય વ્યક્તિને તો વંદન કરતા હોય છે, પણ તેમના સહવાસી કે સહયોગીઓને નથી કરતા હોતા. આ યોગ્ય ન કહેવાય. બધાને વંદન કરવાં જોઈએ. વંદન કરવા યોગ્ય વ્યક્તિઓને વંદન ન કરવું એ પણ અસભ્યતા કહેવાય.

પછી અત્રિએ અનસૂયા વિશે કહેવા માંડ્યું: આ સ્ત્રી મહાન પતિવ્રતા છે. તેણે કદી પરપુરુષની સામે આંખ ઉપાડીને જોયું નથી. પતિ પત્નીની હાજરીમાં જ્યારે કોઈ પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિ પાસે ભરપેટ વખાણ કરે ત્યારે પત્ની ધન્યધન્ય થઈ જાય. પત્નીનું પ્રથમ પ્રમાણપત્ર તેની આંખ કહેવાય. જેની આંખ ચંચળ ન હોય તે જ પતિવ્રતા હોઈ શકે. તન-મનની ચંચળતા આંખ દ્વારા પ્રગટતી હોય છે.

અત્રિએ આગળ ચલાવ્યું, “એક વાર દશ વર્ષ સુધી ભારે દુષ્કાળ પડ્યો હતો, લોકો અન્નજળ વિના પગ ઘસી-ઘસીને મરવા લાગ્યા

હતા ત્યારે આ અનસૂયાએ હજારો લોકોને આહાર-પાણીની વ્યવસ્થા કરી આપી હતી.” પત્નીનો બીજો મોટો ગુણ દયાળુતા કહેવાય. દયાળુ પત્ની સહજ રીતે માનવતાવાદી થઈ શકે. “અનસૂયાએ ગંગાને પોતાના તપથી પોતાના આશ્રમ આગળથી વહેતી કરી હતી. આ અનસૂયા કદી કોધ કરતી નથી. આ મહાન સન્નારીને પ્રાપ્ત કરીને હું ધન્યધન્ય થઈ ગયો છું.” અત્રિ અનસૂયાનાં વખાણ કરતાં થાકતા નથી. “હે રામ! સીતાજીને અનસૂયાની પાસે મોકલો.” શ્રીરામે સીતાજીને અનસૂયાજી પાસે મોકલ્યાં. સીતાજીએ ચરણવંદના કરી કે તરત જ અનસૂયાએ આશીર્વાદ આપ્યા. ‘સૌભાગ્યવતી ભવ’ આશીર્વાદ માત્ર શુભેચ્છા જ નથી, તે અંતરની દુવા પણ છે. શુભેચ્છાઓ કેટલીક વાર માત્ર વ્યાવહારિક પણ હોઈ શકે, જ્યારે દુવા તો અંતરમાંથી દૂઝેલું દૂધ છે.

પછી તો બન્ને વચ્ચે બહુ જ સત્સંગ-ચર્ચા થઈ. વિષય હતો: મહાન પત્ની પતિવ્રતાધર્મથી જ મહાન થાય. જોણે કઠોર જીવનવ્રત ધારણ કર્યું હોય તેણે અવારનવાર સત્સંગ કરવો જ જોઈએ. તેનાથી વ્રત દઢ થાય. વ્રત ક્યારે ઢીલું થઈ જાય તે કહેવાય નહીં. મક્કમતા પણ પુષ્ટિની અપેક્ષા રાખતી હોય છે.

સીતાજીએ પોતાના સ્વયંવરની બધી વાત કહી સંભળાવી. આમ સત્સંગ કરતાં-કરતાં સાંજ પડી અને સૂર્યાસ્ત થયો. બધી સાયંવિધિ પતાવીને આશ્રમનાં અને શ્રીરામજી વગેરે સૌએ શયન કર્યું.

30-12-13

અયોધ્યાકાંડ સમાપ્ત

40. વિરાધવધ

જીવનવિકાસમાં સૌથી મોટું બળ પ્રેરણા હોય છે. વ્યક્તિમાં કે પ્રજામાં સામર્થ્ય હોય, પણ જો પ્રેરણા ન હોય તો તે પોતાના સામર્થ્યને કામે લગાડતી નથી. પ્રેરણા વડીલો, ગુરુજનો, માતા-પિતા વગેરે દ્વારા મળતી હોય છે, તો કેટલીક વાર પત્ની, મિત્રોથી પણ મળતી હોય છે. કેટલીક વાર ઘટનાઓથી પણ પ્રેરણા મળતી હોય છે. ખાસ કરીને અપમાનિત કરનારી ઘટનાઓ વેર લેવાની પ્રેરણા આપતી હોય છે. પણ બધા માણસો પ્રેરણાને ગ્રહણ કરનારા નથી હોતા. જેમનામાં ગ્રાહકતા હોતી જ નથી તેઓ સાક્ષાત્ બ્રહ્માથી પણ પ્રેરણા લેતા નથી. આવા લોકો કદી પણ મહાન કાર્યો કરી શકતા નથી. તેઓ હંમેશાં સાહસ-શૌર્ય વિનાનું ચીલાચાલુ જીવન જીવીને મરી જતા હોય છે. તેમની એક જ ઇચ્છા રહેલી હોય છે - કશા વિઘ્ન-વિક્ષેપ વિના જીવન જીવવું અને મરી જવું. આવા જીવનને તેઓ ડહાપણભર્યું જીવન કહે છે. તેમનો કોઈ ઇતિહાસ કે ઉદાહરણ નથી હોતું.

અત્રિ અને અનસૂયાની વિદાય લઈને તેમના બતાવ્યા માર્ગ પ્રમાણે શ્રીરામ-લક્ષ્મણ-સીતાજી દંડકારણ્ય તરફ ચાલ્યાં. આ ભયંકર વન હતું. વનની ભયંકરતા હિંસક પ્રાણીઓથી અનુભવાતી હોય છે. આ વનમાં બધા પ્રકારનાં ઘોર હિંસક પ્રાણીઓ ઘાસાહારી પ્રાણીઓ ઉપર જીવન જીવતાં હોય છે, તેથી હરણાં વગેરે પુષ્કળ હતાં. હિંસક પ્રાણીઓ કરતાં પણ આ વનમાં વધુ ભયંકરતા રાક્ષસોની હતી. અહીં એકએકથી ભયંકર રાક્ષસો વસતા હતા. કાયું માંસ ખાનારા આ રાક્ષસો ત્યાં જ વસતા હોય છે, જ્યાં ઘાસાહારી પ્રાણીઓ જેવાં શાકાહારી લોકો રહેતા હોય. શાકાહારી અને માંસાહારીઓનો સંબંધ ભોજ્ય-ભોક્તા જેવો થઈ જતો હોય છે. ઘણાં હરણાં ભેગાં થઈને પણ સિંહનો શિકાર ન કરી શકે, તેમ ઘણા શાકાહારીઓ-અહિંસાવાદીઓ ભેગા મળીને પણ કોઈ સૌને પજવતા રાક્ષસ કે ગુંડાનો વધ કરી ન શકે. કારણ કે તે ભોજ્ય વિભાગમાં જીવન જીવતા હોય છે.

આ દંડકારણ્યમાં અનેક ઋષિ-મુનિઓ પણ છૂટાછવાયા વસે છે. તપસ્યા માટે અરણ્ય તેમનું આકર્ષણકેન્દ્ર છે. અરણ્યનું આકર્ષણ ઘાસપ્રચુર હોવાથી ઘાસાહારી પ્રાણીઓને હોય છે. ઘાસાહારી પ્રાણીઓ પ્રચુર હોવાથી માંસાહારી પ્રાણીઓને અરણ્યનું આકર્ષણ હોય છે. કંદમૂળ-ફળ-ફળાદિ પ્રચુર હોવાથી તપસ્વીઓને અરણ્યનું આકર્ષણ રહે છે. તો રાક્ષસોનું તો અરણ્ય સ્વર્ગ જ બની જતું હોય છે. અહીં કોઈ રાજા નથી હોતો, તેથી અરાજકતા ફેલાઈ જાય છે. મારે તેની તલવારનો નિયમ અહીં ચાલે છે. અહીં કોઈ સ્ત્રી સલામત નથી હોતી. માંસાહારી રાક્ષસોનું પ્રથમ લક્ષ્ય સ્ત્રીઓ જ હોય છે. સત્ય સમાજમાં અને જ્યાં ચુસ્ત રાજ્યવ્યવસ્થા હોય ત્યાં પણ રૂપાળી જુવાન સ્ત્રીઓએ સાવધાનીથી રહેવાનું હોય છે. સાવધાની વિનાની, પુરુષોના રક્ષણ વિનાની સ્ત્રીઓ આવા ગુંડાઓની ભોગ્યા બની જતી હોય છે, તો પછી અહીં અરણ્યમાં તો કહેવું જ શું?

દંડકારણ્યમાં શ્રીરામને અનેક ઋષિ-મુનિઓ મળ્યા, અને સૌએ મળીને એક જ વાત કરી કે અમને રાક્ષસોથી મુક્તિ અપાવો. આ રાક્ષસો અમને જીવવા દેતા નથી. અમારાથી તો તેમનો નિગ્રહ કરી શકાતો નથી, તેથી આ કામ તમે જ કરી શકો તેમ છો. ઋષિ-મુનિઓની વારંવારની પ્રેરણાથી રામ-લક્ષ્મણ દંડકારણ્યને રાક્ષસમુક્ત કરવા તૈયાર થઈ ગયા. અરણ્યમાં નાગરિકોને વસાવવા હોય તો તેને માત્ર હિંસક પ્રાણીઓથી જ મુક્ત કરવાનું ન હોય, હિંસક રાક્ષસો - ગુંડાઓથી પણ મુક્ત કરવાનું હોય. હિંસક પ્રાણીઓથી મુક્તિ અપાવવા કરતાં પણ હિંસક દુરાચારી ગુંડાઓથી મુક્તિ અપાવવી ઘણી અઘરી વાત કહેવાય. જ્યાં ગુંડાઓનો બહુ ત્રાસ હોય ત્યાં સ્વર્ગ જેવું સુખ હોય તોપણ સત્ય નાગરિકો વસી શકે નહીં.

ઋષિમુનિઓએ શ્રીરામને કહ્યું કે થોડે જ દૂર વિરાધ નામનો ભયંકર રાક્ષસ રહે છે. આ રાક્ષસોએ પોત-પોતાનાં ક્ષેત્રો નક્કી કરી લીધાં છે, પોતાના ક્ષેત્રમાં પોતાની જ જોડુકમી ચલાવે છે. અમને આ ગુંડાઓથી મુક્તિ અપાવો. આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી, બધાએ કંદ-મૂળ-ફળ વગેરેનો આહાર કરાવ્યો. ઋષિ-મુનિઓને થતા ત્રાસને શ્રીરામ જોઈ શક્યા નહીં. તેમને થયું કે આ ત્રાસમાંથી એમને છોડાવવા જ જોઈએ. શ્રીરામમાં સામર્થ્ય તો હતું જ, ફક્ત પ્રેરણાની જરૂર હતી તે મળી ગઈ.

સૌની વિદાય લઈને શ્રીરામ આગળ ચાલ્યા, જે માર્ગે સૌથી વધુ ભય હતો તે જ માર્ગે ચાલ્યા. નિર્ભય માર્ગ સૌને ગમે પણ પરાક્રમને મોકો તો ભયમાર્ગમાં જ મળી રહે. ખરો ક્ષત્રિય પરાક્રમમાર્ગ પસંદ કરે.

બધાં ભયંકર વનના મધ્યમાં ચાલતાં હતાં ત્યાં એક મોટી શિલા ઉપર મોટી શિલા જેવો વિકરાળ રાક્ષસ બેઠેલો દેખાયો. તે ગંદો-બીભત્સ અને એટલો વિકરાળ હતો કે તેને જોતાં જ ભલભલાને ભય લાગી જાય. તેને જોતાં જ શ્રીરામ, વગેરે ત્રણે ઊભાં રહી ગયાં. કશો વિચાર કરે તે પહેલાં તો રાક્ષસ સામે દોડ્યો અને ઝડપથી વીજળીવેગે આવીને સીતાજીને ઉપાડી ગયો, ખડખડાટ હસતો પાછો શિલા ઉપર બેસી ગયો અને સીતાજીને પોતાના ગંદા રુધિરથી ખરડાયેલા અને માખીઓથી બણબણ થતા શરીર સાથે ચાંપવા લાગ્યો. ઘણા દિવસ પછી તેને કોઈ સ્ત્રી પ્રાપ્ત થઈ હતી. રાક્ષસો માત્ર માંસભૂખ્યા જ નથી હોતા, તેઓ કામભૂખ્યા પણ હોય છે. કોઈ પણ સ્ત્રીને જોતાં જ તેઓ આકુળ-વ્યાકુળ થઈ જઈને તેનું અપહરણ કરતાં વાર ન કરે.

તેણે રામને કહી દીધું: “હવેથી આ સ્ત્રી મારી છે. તેનો હું પત્ની તરીકે ઉપયોગ કરીશ. તમે બન્ને ભાગી જાઓ, નહીં તો તમારા લોહીનું પાન કરીશ.” આમ બોલી તે ખડખડાટ હસતો રહ્યો.

સીતાજીનું ક્ષણવારમાં અપહરણ થયેલું જોઈને રામને ઘણો આઘાત લાગ્યો. તેમના અંગેઅંગમાં ક્રોધ ફૂટી નીકળ્યો. રામ ક્રોધી પણ છે. પોતાની પત્નીનું પોતાના દેખતાં કોઈ અપહરણ કરી ખોટા ચેનચાળા કરે તે જોઈને કોઈ પતિને ક્રોધ ન ચઢે તો તેને વિષ્ણુનો લોચો જ માનવો રહ્યો.

શ્રીરામ અને લક્ષ્મણે તરત જ ધનુષ્ય ઉપર પણછ ચઢાવી અને બાણનું સંધાન કરવા લાગ્યા ત્યાં તો રાક્ષસે સીતાજીને પડતી મૂકીને દોટ મૂકી અને બન્ને ભાઈઓને પોતાના ખભા ઉપર ઊંચકીને દક્ષિણ દિશા તરફ દોટ મૂકી. સીતાજી એકલાં રહી ગયાં. હવે તેમને સમજાયું કે વનવાસ ભોગવવો કેટલો ભયંકર છે. વનમાં કાંટા-કાંકરા અને હિંસક પ્રાણીઓનાં દુઃખો તો સહન કરી શકાય, પણ આ નરભક્ષી અને પરનારી-ભોગી રાક્ષસોનાં દુઃખો સહન કેમ થાય? આદર્શોની સાથે કડવા અનુભવો ટકરાય ત્યારે આદર્શો હચમચી જાય.

શ્રીરામ અને લક્ષ્મણે તરત જ કમ્મરમાંથી તલવારો કાઢી અને રાક્ષસના ખભા ઉપર બેઠાં-બેઠાં જ રાક્ષસનાં અંગો કાપવા માંડ્યાં. શસ્ત્રો ખૂંટીએ ટીંગાવેલાં કે કબાટમાં મૂકેલાં ખરા સમયે કામ ન આવે, કમ્મરે લટકાવેલાં જ કામ આવે. તેમણે જોત-જોતાંમાં રાક્ષસની બન્ને ભુજાઓ કાપી નાખી. શસ્ત્રોથી નહીં મરવાનું તેને વરદાન હતું. વરદાન વિના વ્યક્તિ રાક્ષસ કે ગુંડો થઈ શકે નહીં. તેથી શ્રીરામે લક્ષ્મણ પાસે એક મોટો ખાડો ખોદાવ્યો અને તેમાં રાક્ષસને જીવતો જ દાટી દીધો ત્યારે શ્રીરામે લક્ષ્મણને સમજાવ્યું કે રાક્ષસોને અગ્નિદાહ અપાતો નથી પણ જમીનમાં દાટી દેવાની પ્રથા છે.

દટતાં પહેલાં રાક્ષસે પોતાનું નામ વિરાધ બતાવ્યું અને કહ્યું કે તેનો પિતા જવ નામનો રાક્ષસ હતો અને માતા શતહ્રદા હતી. બ્રહ્માજીની ઘોર તપસ્યા કરવાથી શસ્ત્રથી નહીં મરવાનું વરદાન મને પ્રાપ્ત થયું હતું અને કુબેરના શાપથી મારી આવી દશા થઈ હતી. તમારા હાથે મારો ઉદ્ધાર થયો તેથી મને આનંદ છે. હવે તમે અહીંથી છ ગાઉ દૂર શરભંગ ઋષિના આશ્રમમાં જજો તેઓ બહુ જ્ઞાની છે. આમ વાતો કહેતો વિરાધ જીવતાં જ દટાઈ ગયો, શ્રીરામે સીતાજીને લઈને આગળ ગહન વનમાં પ્રવેશ કર્યો.

41. શરભંગ ઋષિનો દેહત્યાગ

બધી તૈયારીઓ કરતાં મૃત્યુની તૈયારી કરવી એ બહુ જ મહત્ત્વની વાત કહેવાય. આમ જુઓ તો કોઈ મરવા માગતું નથી. પણ સૌને મરવું પડતું હોય છે. જો મરવું અનિવાર્ય જ હોય તો પછી ધન્યધન્ય થઈ જવાય તેવી તૈયારી કેમ ન કરવી? વ્યક્તિ જ્યારે વૃદ્ધ થાય, એટલું જ નહીં, વૃદ્ધાવસ્થાના કિનારે પહોંચી જાય, પછી તો તેને મૃત્યુનાં દર્શન થતાં જ રહેવાં જોઈએ. પોતાની જીવનસીમા પૂરી થઈ રહી છે, હવે સીમાએ પહોંચી ગયા છીએ તેવું ભાન સતત થતું રહેવાથી માણસ મૃત્યુની તૈયારી કરવા લાગે ખરો.

દંડકારણ્યમાં અનેક ઋષિઓ અને અનેક રાક્ષસો એકસાથે રહે છે. બન્નેની પ્રકૃતિ અને પ્રવૃત્તિ તદ્દન ભિન્નભિન્ન છે. જ્યાં પ્રકૃતિ અને પ્રવૃત્તિ વિરુદ્ધ હોય ત્યાં સંઘર્ષ હોય જ. જેને લાંબો સમય સાથે રહેવું હોય તેણે પ્રકૃતિ અને પ્રવૃત્તિનો મેળ કરવો જોઈએ. તો જ સુખપૂર્વક લાંબો સમય સાથે રહી શકાય. ઋષિ-રાક્ષસનો કશો મેળ ન કહેવાય, તોપણ સાથે રહેવાનું થયું હતું. કોઈ કુગ્રામમાં મોટા સંત રહેતા હોય તેવી દશા થઈ. એક પ્રશ્ન થાય: રાક્ષસોને મારવા તેના કરતાં તેમને સુધારવા સારા કહેવાય. ઋષિઓએ રાક્ષસોને સુધારવા પ્રયત્ન કરવા જોઈતા હતા, પણ આવું થયું દેખાતું નથી. તેનું મહત્ત્વપૂર્ણ કારણ એ દેખાય છે કે જે સુધારવા માગતું હોય તેને જ તમે સુધારી શકો. જેની સુધારવાની પ્રકૃતિ જ ન હોય તેને સુધારી શકાય નહીં. રાક્ષસી વૃત્તિને દૈવી વૃત્તિમાં રૂપાંતરિત કરવી બહુ શક્ય નથી હોતી, તેથી ઋષિ-મુનિઓ તેમનો ત્રાસ સહન કરીને પણ તેમને સુધારી શકતા ન હતા. હવે તો તેમનો સંપૂર્ણ ઉચ્છેદ એ જ અપેક્ષા હતી અથવા આ પ્રદેશમાંથી હિજરત કરીને ઋષિ-મુનિઓ ભાગી જાય અને બીજે ક્યાંક રાક્ષસ વિનાના પ્રદેશમાં વાસ કરે. ઋષિઓને બીજો વિકલ્પ સ્વીકાર્ય ન હતો. મુસીબતોથી ભાગતા રહેવું તેના કરતાં મુસીબતોને સમાપ્ત કરવી એ જ તેમનું જીવનદર્શન હતું. જે લોકો મુસીબતોમાં પણ મક્કમતાથી ટકતા હોય છે તેઓ જ સ્થિર થતા હોય છે. ભાગ-ભાગ કરનારા ભાગ્યા જ કરતા હોય છે.

આ દંડકારણ્યમાં શરભંગ નામના ઋષિ પણ રહે છે. તેઓ હવે વૃદ્ધ થયા છે, જીવનની અંતિમ સીમાએ પહોંચી ગયા છે. તેઓ હવે મૃત્યુની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા છે. પણ મૃત્યુ વખતે શ્રીરામ તેમની સમક્ષ હાજર હોય તો મૃત્યુ ધન્ય થઈ જાય. જીવન ધન્ય કરનારા મૃત્યુને પણ ધન્ય કરી શકતા હોય છે.

તેઓ રોજ શ્રીરામના આગમનની રાહ જોતા રહે છે. સાધુ-સન્ત-ઋષિ-મુનિની રાહ જોવી તે પણ જીવનની ધન્યતા કહેવાય.

એવામાં એક દિવસ શ્રીરામ-લક્ષ્મણ-સીતાજી તેમના આશ્રમે પહોંચી ગયાં. જેને મળવાની તીવ્ર ઇચ્છા હોય તે વહેલા-મોડે મળી જ જતા હોય છે. વિરાધ-રાક્ષસે મરતાં-મરતાં શ્રીરામને પ્રેરણા આપી હતી કે આગળ શરભંગ ઋષિનો આશ્રમ છે, ત્યાં જરૂર જજો. તેઓ મળવા જેવા માણસ છે અને તમારી રાહ જુએ છે.

શ્રીરામ જ્યારે શરભંગ ઋષિના આશ્રમ નજીક પહોંચ્યા ત્યારે એક ચમત્કારિક ઘટના જોવા મળી. આકાશમાંથી એક વિમાન ધીરેધીરે ઋષિના આશ્રમ આગળ ઊતરી રહ્યું હતું. વિમાનમાંથી દેવોના રાજા ઇન્દ્ર બહાર આવ્યા અને દેવો તથા અપ્સરાઓ સાથે શરભંગ ઋષિ પાસે ગયા. વંદન-પ્રણામ થયા પછી ઋષિ અને ઇન્દ્ર બન્ને વાતો કરવા લાગ્યા. શ્રીરામજી દૂર ઊભા રહ્યા. જ્યારે આવી વાતો થતી હોય ત્યારે વચ્ચે ટપકી પડાય નહીં, દૂર ઊભા રહીને ધીરજપૂર્વક પ્રતીક્ષા કરાય, એમ નિર્ણય કરીને શ્રીરામ વગેરે દૂર જ ઊભાં રહ્યાં. ઇન્દ્ર અને શરભંગ ઋષિએ ઘણીઘણી વાતો કરી, જેમાં શ્રીરામના વનવાસની પણ વાતો થઈ. રાક્ષસોના સંહાર માટે શ્રીરામ અત્યારે વનમાં ફરી રહ્યા છે, હવે તે તમારી પાસે આવશે તેમ કહ્યું, પછી ઇન્દ્રાદિ દેવો પોતાના વિમાનમાં વિદાય થયા. તેમના ગયા પછી શ્રીરામે લક્ષ્મણ અને સીતાજી સહિત આશ્રમમાં પ્રવેશ કરી ઋષિને વંદન કર્યા. ઋષિએ આહારાદિથી બધાંનું સ્વાગત કર્યું અને કહ્યું, હમણાં જ ઇન્દ્ર આવ્યા હતા. તેઓ મને વિમાનમાં પોતાના લોકમાં લઈ જવા માટે આવ્યા હતા, પણ મેં અસ્વીકાર કરી, તમારી પ્રતીક્ષામાં દિવસો વિતાવીને તમારી રૂબરૂ દેહત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય જણાવ્યો તેથી તેઓ સ્વર્ગમાં પાછા ચાલ્યા ગયા. આમ કહીને શરભંગ ઋષિએ પોતાનો દેહત્યાગ કરવાની તૈયારી કરવા માંડી. તેમણે પોતાનું નિત્યકર્મ અગ્નિહોમ વગેરે પતાવ્યું, પછી પોતાની મેળે જ પોતાની ચિતા ખડકી તેના

ઉપર બેઠા અને શ્રીરામને અહીંથી સુતીક્ષ્ણ મુનિના આશ્રમે જવાનો રસ્તો બતાવી, અગ્નિહોત્રના અગ્નિથી અગ્નિ પ્રગટાવી પંચતત્ત્વમાં ભળી ગયા. તેમનો આત્મા બ્રહ્મલોકમાં પહોંચી ગયો. શ્રીરામ-લક્ષ્મણ-સીતાજી હાથ જોડી ઊભાંઊભાં તેમનું મહાપ્રયાણ જોતાં રહ્યાં.

42. સીતાજીનો શસ્ત્રત્યાગનો આગ્રહ

પતિ-પત્નીનું સજોડું અને કજોડું થઈ જતું હોય છે. ‘થઈ જતું’ એટલા માટે કે આ કરવાથી નથી થતું, થઈ જતું હોય છે. પશ્ચિમના લોકો કજોડું થયું હોય તો તેમાંથી મુક્ત થવાનો ઉપાય કરી મુક્ત થાય છે. આપણે “પડ્યું પનારું પાર પાડવા”ની સંસ્કૃતિને માનનારા છીએ, તેથી મુક્ત થઈ શકતા નથી. પતિ-પત્નીનાં બધા પ્રકારનાં કજોડાંમાં સૌથી મોટું કજોડું વૈચારિકતા અને આદર્શોનું હોય છે. જો બન્નેના વિચારો અને આદર્શો જુદા-જુદા હોય, કોઈ જરા પણ બાંધછોડ કરવા તૈયાર ન થાય, તો આવું વૈચારિક કજોડું બહુ દુઃખદાયી થઈ જાય.

શ્રીરામ અને સીતાજીનું પૂરેપૂરું સજોડું છે. પણ હમણાં-હમણાંથી સીતાજીને એક વૈચારિક મતભેદ ઉત્પન્ન થયો છે. તેને દબાવ્યા વિના તેઓ શ્રીરામની પાસે રજૂ કરી રહ્યાં છે. પત્ની જ્યાં સુધી પતિની વાતને મનથી સ્વીકારતી રહે ત્યાં સુધી જ આદર્શ પત્ની કહેવાય, પણ તે જ્યારે હઠપૂર્વક પોતાની વાતને પતિ પાસે મનાવતી થાય ત્યારે ‘આદર્શ’ વિશેષણ નીકળી જાય.

અયોધ્યાથી નીકળીને જ્યારથી વનવિચરણ કરી રહ્યાં છે ત્યારથી સીતાજી રોજ હિંસાનાં દશ્યો જોતાં રહ્યાં છે. અત્યાર સુધી કેટલા રાક્ષસો માર્યા! તે તો ઠીક પણ કેટકેટલાં વનપ્રાણીઓ પણ માર્યા! તેમાં હિંસક અને અહિંસક બધાં પ્રાણીઓ આવી જાય. આવી હિંસા જોઈને સીતાજીના વિચારો અહિંસાવાદી થઈ ગયા - તે એટલા તીવ્ર થયા કે સુતીક્ષ્ણ ઋષિના આશ્રમનાં દર્શન કરીને આગળ વિદાય થતાં તેમણે યુક્તિપૂર્વક પોતાના વિચારો શ્રીરામ આગળ રાખી દીધા.

સીતાજી બોલ્યાં: “હે નાથ, સંસારમાં ત્રણ મહાપતન કહેવાય છે:

1. પત્ની-પુત્રાદિ પરિવાર પ્રત્યે મહામોહ કરીને તેમના માટે અધર્મથી જુદું બોલીને ધન ભેગું કરવું તે.
2. પરસ્ત્રી (પરપુરુષ) ગમન કરવું તેમ, અને
3. નિર્દોષ પ્રાણીઓ સાથે વૈરભાવ રાખીને તેમનો વધ કરવો તે. અર્થાત્ હિંસા.

પહેલાં બન્ને તત્ત્વો તમારામાં જરાય નથી, પણ ત્રીજું તત્ત્વ ઘણા સમયથી હું જોઈ રહી છું. તમે રાક્ષસોનો વધ તો કરો જ છો, હરણાં વગેરે જંગલી પ્રાણીઓનો પણ વધ કરો છો. તેથી જે હિંસા થાય છે તે મને ગમતું નથી.

હિંસાનું પોષક અને પ્રેરક તત્ત્વ શસ્ત્ર છે, તેથી મારી ઇચ્છા છે કે તમે આ બધાં શસ્ત્રોનો ત્યાગ કરી દો.” એમ કહીને સીતાજીએ એક પ્રાચીન કથા સંભળાવી:

“એક આશ્રમમાં એક પવિત્ર તપસ્વી તપ કરતા હતા ત્યાં ઇન્દ્ર યોદ્ધાનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને આવ્યો અને પોતાની તલવાર થાપણરૂપમાં રાખવાનો આગ્રહ કરી તલવાર મૂકીને ચાલતો થયો. તપસ્વીને તલવાર ગમી ગઈ તેથી તે તેને સાથે જ રાખવા મંડ્યો. કોઈ-કોઈ વાર તેના વડે વૃક્ષને ઝટકો મારે, વેલીઓ - છોડવા વગેરેને કાપે. એમ કરતાં-કરતાં તે જીવહિંસા કરવા લાગ્યો. તેથી અંતે તે નરકે ગયો.

આમ, બધા હિંસારૂપ અનર્થોની જડ મને તો શસ્ત્ર જ લાગે છે. તેથી તમે બન્ને ભાઈઓ શસ્ત્ર ત્યાગી દો. રાક્ષસો સાથે વેર કરવું સારું નહીં. માટે તમે શસ્ત્રત્યાગ કરી દો એવી મારી પ્રાર્થના છે.”

સીતાજીના વિચારો જાણીને શ્રીરામ મંદમંદ હસવા લાગ્યા. કોમળ સ્વભાવની સ્ત્રીઓ લોહી જોઈ શક્તી નથી, તેથી યુદ્ધ કે ધીંગાણાંથી તેમને દૂર રાખવામાં આવે છે. તેઓ રક્તપાત જોતાં જ ઉદ્વેગ પામે છે. તેમને રક્તપાત તો દેખાય છે, પણ જો તે ન કરવામાં આવ્યો હોત તો શું થાત તે નથી દેખાતું. સીતાજીનું હરણ કરીને ઉપાડી લઈ જનાર વિરાધ રાક્ષસનો વધ ન કર્યો હોત તો શું થાત? અને શસ્ત્રો ન હોત

તો વિરાધનો વધ ન થઈ શક્યો હોત તો-તો વિરાધ જ રામ-લક્ષ્મણનો કોળિયો કરી જાત - આ લાંબી દષ્ટિવાળું દેખાતું નથી.

શ્રી રામે સીતાજીને સમજાવ્યાં: “મેં ઋષિ-મુનિઓ આગળ પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે આ વનમાં તમને બધાને રાક્ષસોના ત્રાસથી મુક્ત કરીશ. પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવું એ જ ખરો ધર્મ છે. તેથી ક્ષત્રિયો માટે શસ્ત્રધારણ કરવાં એ જ સાચો ધર્મ છે. હું તો ઇચ્છું કે તમને પણ ધનુષ્યબાણ ચલાવતાં આવડે અને તમે પણ રાક્ષસોનો વધ કરવામાં સક્રિય ભાગ લો.” શ્રીરામે સીતાજીને સમજાવ્યાં.

43. અગસ્ત્ય ઋષિનો મેળાપ

એક પ્રશ્ન થાય: શું પૂરી રાજવ્યવસ્થા શસ્ત્રો વિના અહિંસાથી ચાલી શકે? ના - ના ને ના. અપરાધીઓનું નિવારણ કરવા રાજદંડ અત્યંત જરૂરી હોય છે. રાજદંડ જ રાજાની નિશાની કહેવાય. પરાક્રમી પુરુષના હાથમાં જ રાજદંડ શોભે. સજ્જનોનું રક્ષણ સજ્જનોથી કરવાનું નથી હોતું, પણ દુષ્ટ પ્રકૃતિના દુર્જનોથી કરવાનું હોય છે. જે પ્રકૃતિથી દુષ્ટ હોય તેને ઉપદેશથી સમજાવી શકાય નહીં, દંડથી જ સમજાવી શકાય. દંડ મજબૂત હાથમાં જ શોભે. દુર્બળ હાથ દંડ ધારણ કરી શકે નહીં અને કદાચ ધારણ કરે તો તે પોતાને જ વાગે. દક્ષિણ ભારતમાં રાક્ષસો વધી ગયા છે. તેમનો પ્રભાવ ઓછો કરવા દક્ષિણ ભારતનાં વનોમાં મહાન અગસ્ત્ય ઋષિએ ઋષિઓને વસાવવા માંડ્યા હતા. રાક્ષસ-સંસ્કૃતિની જગ્યાએ ઋષિ-સંસ્કૃતિની સ્થાપના કરવાનો હેતુ હતો, પણ રાક્ષસો ઋષિઓને સ્વીકારતા ન હતા. આવું વિશ્વભરમાં બનતું રહ્યું છે. આગત્તુક નવી સંસ્કૃતિને જૂની સંસ્કૃતિ જલદીથી સ્વીકારતી નથી. તેમાંથી સંઘર્ષ પેદા થતો હોય છે. ઉત્તરની આર્ય સંસ્કૃતિને છેક દક્ષિણ સુધી લઈ જનારા પ્રથમ ઋષિ અગસ્ત્ય કહેવાય છે. તેમના પુત્ર ઇન્દ્રવાહ હતા. ઇન્દ્રવાહ પણ અગસ્ત્ય ઋષિની સમીપમાં આ જ વનમાં રહેતા હતા. શ્રીરામ વગેરે પહેલાં ઇન્દ્રવાહ ઋષિના આશ્રમમાં ગયાં. અયોધ્યા છોડ્યાને દશ વર્ષ પૂરાં થઈ ગયાં હતાં. અનેક વનોમાં અનેક આશ્રમોમાં વિચરણ કરતાં-કરતાં તેમણે દશ વર્ષ વિતાવી દીધાં હતાં. શ્રીરામે લક્ષ્મણને અગસ્ત્ય ઋષિના પરાક્રમની એક કથા સંભળાવી.

ઋષિ-સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કરવા જ્યારે ઋષિઓ અહીં આવ્યા ત્યારે અહીં ઇલ્લલ અને વાતાપિ નામના બે રાક્ષસભાઈઓ રહેતા હતા. તે ઋષિઓની હત્યા કરવા ધર્મનો ઢોંગ કરતા. પહેલાં ઇલ્લલ કોઈ ઋષિ પાસે જતો અને બધા ઋષિસમૂહને પોતાને ત્યાં ભોજન માટે આમંત્રણ આપતો. તેની શ્રદ્ધાભક્તિ જોઈને બધા ઋષિઓ તેને ત્યાં જમવા જતા. તેનો ભાઈ વાતાપિ ઘરના આંગણે ઘેટો થઈને રહેતો. તેનો વધ કરીને તેના માંસથી ભોજન બનાવવામાં આવતું. પછી બધા જમતા. થોડી વાર પછી ઇલ્લલ બૂમ પાડતો, “વાતાપિ! ઓ વાતાપિ! બહાર નીકળ.” થોડી જ વારમાં વાતાપિ ઋષિઓનાં પેટ ચીરી-ચીરીને બહાર નીકળતો. આ રીતે ઋષિઓ મરી જતા. આ રીતે ઇલ્લલ અને વાતાપિએ હાહાકાર મચાવી દીધો હતો. ખરી વાત તો એ કહેવાય કે ઋષિઓએ રાક્ષસોને ત્યાં રાક્ષસી ભોજન જમવા જવાય નહીં, પણ ગયા તેનું આ પરિણામ કહેવાય. દુષ્ટ વ્યક્તિનું અન્ન પેટ ચીરીને બહાર નીકળે તે આનું નામ કહેવાય.

પછી જાણીકરીને એક વાર અગસ્ત્ય ઋષિ પોતે જમવા ગયા. નિયમ પ્રમાણે ઇલ્લલે વાતાપિ-ઘેટાનું ભોજન બનાવ્યું અને અગસ્ત્ય ઋષિને જમાડ્યું. પછી ઇલ્લલે ઘણીયે બૂમો પાડી પણ વાતાપિ બહાર નીકળ્યો નહીં. અગસ્ત્ય ઋષિએ પેટ ઉપર હાથ ફેરવતાં-ફેરવતાં વાતાપિને હજમ કરી નાખ્યો હતો. ઇલ્લલ સમજી ગયો. તે પોતે અગસ્ત્ય ઋષિને મારવા દોડ્યો, પણ ઋષિએ તેને ભસ્મ કરી નાખ્યો. આ રીતે ઋષિઓને શાન્તિ અને સુરક્ષા બન્ને આપી. ધર્મપ્રચારકે પ્રથમનાં વર્ષો ભારે વિરોધનો સામનો કરવામાં વિતાવવાં પડતાં હોય છે.

હવે અગસ્ત્ય ઋષિનો આશ્રમ આવી ગયો હતો, પણ સૂર્યાસ્ત થઈ રહ્યો હોવાથી આશ્રમના સરોવરમાં બધાંએ સ્નાન કરી સંધ્યાદિ કાર્ય કરીને પછી જ આશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યો. અગસ્ત્ય ઋષિ બહુ જ પ્રસન્ન થયા. ખૂબ આદરસત્કાર કર્યો. પછી બધાંને ભોજન કરાવ્યું. ખૂબ સત્સંગચર્યા થઈ.

અગસ્ત્ય ઋષિ પાસે અસ્ત્રશસ્ત્રોનો વિપુલ ભંડાર છે. તેમણે જોયું કે શ્રીરામ ઋષિ-સંસ્કૃતિના પ્રચારમાં બહુ મોટા સહાયક થઈ શકે તેમ છે તેથી તેમણે પોતાનાં બધાં મહત્ત્વનાં શસ્ત્રો શ્રીરામજીને અર્પણ કરી દીધાં. શસ્ત્ર અને શાસ્ત્ર યોગ્ય પાત્રમાં ફરતાં રહે તે જ ઉત્તમ કહેવાય. જો તે પડ્યાં રહે તો કટાઈ જાય.

અગસ્ત્ય ઋષિના આશ્રમમાં બધાંએ શયન કર્યું.

44. જટાયુમિલન: પંચવટી-વાસ

પ્રાચીન મહાકાવ્યોને વિશુદ્ધ ઇતિહાસ માની લેવાની ભૂલ ન કરવી જોઈએ. જોકે તેનો મૂલાધાર ઇતિહાસ હોય છે તોપણ તેમાં રસોત્પત્તિ કરવા માટે ઘણાં પાત્રો અને ઘણી ઘટનાઓ મિથ હોય છે. મિથ વિના મજા ન આવે. મિથને મિથ માનીને અને ઇતિહાસને ઇતિહાસ માનીને બન્ને વચ્ચે વિવેકયુક્ત ભેદ કરીને વાચન-શ્રવણ થાય તો બોધપાઠ, આનંદ અને જ્ઞાન - બધું જ મહાકાવ્યોમાંથી મળી રહે.

અગસ્ત્ય ઋષિના આશ્રમમાંથી વિદાય થઈને, તેમના પ્રબોધ્યા પ્રમાણે શ્રીરામ વગેરે પંચવટી નામના ક્ષેત્ર તરફ ચાલવા લાગ્યાં. જોણે વનવાસી- જીવન ગાળવું હોય તેણે ત્રણ તત્ત્વોની સગવડ તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ: 1. પ્રદેશની સુરક્ષા, 2. સુંદરતા અને 3. જળ-આહારની સગવડ. ત્રીજું તત્ત્વ સર્વાધિક મહત્ત્વનું કહેવાય. પંચવટીમાં આ ત્રણે તત્ત્વો હતાં. જે લોકો જીવનભર એક જ ગામમાં એક જ ઘરમાં રહે છે તેમને બહુમુખી અનુભવો થતા નથી. એનું એ જ ગામ, એનું એ નિવાસસ્થાન અને એનાં એ જ માણસોનો સહવાસ રહેવાથી જીવનની બહુમુખી વિચિત્રતા અનુભવાતી નથી. પણ જે લોકો સતત ભ્રમણશીલ હોય છે અને વારંવાર સ્થળાંતર કરતા રહે છે તેમને જાત-જાતના અને ભાત-ભાતના અનુભવો થતા રહે છે. અનુભવોનું ભાથું એ હજાર શાસ્ત્રોના અધ્યયનના ભાથા કરતાં પણ ઘણું મોટું બની જતું હોય છે. અનુભવો વિનાનું શાસ્ત્રજ્ઞાન વેદિયાપણું પેદા કરે છે.

શ્રીરામ-લક્ષ્મણ અને સીતાજી જે માર્ગથી જઈ રહ્યાં છે તે માર્ગમાં એક વિશાળ વૃક્ષની નીચે વિશાળકાયાધારી એક ગીધ પક્ષી જોવામાં આવ્યું. આટલા મોટા કદવાળું પક્ષી આ પહેલાં તેમણે કદી જોયું ન હતું. ન જોયેલું જોવા મળે તેને તો ભ્રમણ કહેવાય. આવું વિશાળકાય પક્ષી ભૂમિ ઉપર બેઠેલું જોઈને ત્રણેને શંકા થઈ: “કદાચ આ કોઈ માયાવી રાક્ષસ હશે. પક્ષીનું રૂપ ધારણ કરીને તે બેઠો હશે. સાવધાન થઈ જવું જોઈએ.” ખતરનાક વનમાર્ગમાં સતત સાવધાની જરૂરી છે. પણ શંકામાત્રથી કોઈ ગંભીર પગલું ભરવું તે નાદાની કહેવાય. પૂરી તપાસ કર્યા પછી જ યોગ્ય પગલું ભરવું જોઈએ.

પક્ષીની સમીપ જતાં જ પક્ષી બોલ્યું, “આવો, રામ! હું તમને ઓળખું છું. હું તમારી રાહ જોઈ રહ્યો છું. હું તમારા પિતા દશરથનો મિત્ર જટાયુ છું.” એમ કહીને જટાયુએ વિસ્તારથી ચર્ચા કરી. પછી તો સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિથી માંડીને આજ સુધીની બધી જાતિ-પ્રજાતિઓનું વર્ણન કર્યું. આ બધું વર્ણન બહુ હોય અને જ્ઞાન-વર્ધક કહી શકાય. જિજ્ઞાસુએ અવશ્ય વાંચવું-સમજવું જોઈએ.

પોતાનો પૂરો ઇતિહાસ જાણીને શ્રીરામ પ્રસન્ન થયા. પોતાની વંશપરંપરાની માહિતી જરૂર મેળવવી જોઈએ.

પછી જટાયુએ પ્રસ્તાવ મૂક્યો કે “મને સાથે લઈ લો. આ વનનો હું ભોમિયો છું અને તમે બન્ને ભાઈઓ જ્યારે મૃગયા રમવા વનમાં જશો ત્યારે હું સીતાજીની રક્ષા કરીશ.” શ્રીરામને વાત ગમી ગઈ. યુવાન સ્ત્રી હંમેશાં રક્ષિત જીવન જીવતી હોય છે. પુરુષનો પગ સ્ત્રીરૂપી ખીલે બંધાઈ ગયો હોય તો તે તેને મૂકીને દૂર-દૂર સુધી વિચરી ન શકે. પાડોશીઓ વિનાના ઘરમાં એકલી મૂકેલી સ્ત્રી ચિંતાનું કારણ બને જ. વૃદ્ધ જટાયુની વાત શ્રીરામને ગમી. યુવાન સ્ત્રીની રક્ષા માટે કદી યુવાન પુરુષ રખાય નહીં, વૃદ્ધ જ રખાય. બે વિજાતીય યુવાન શરીરો સતત સંપર્કમાં રહેવાથી પરસ્પર આકર્ષણ થઈ જવાની પૂરેપૂરી સંભાવના રહે છે. કામાકર્ષણ કોઈની શરમ રાખતું નથી. તે મહા અનર્થ પણ કરી શકે છે.

હવે ત્રણનાં ચાર થયાં. બધાં ચાલતાં-ચાલતાં ગોદાવરીકિનારે પંચવટી- ક્ષેત્રમાં આવી પહોંચ્યાં. લક્ષ્મણે ઝટ દઈને સૂકાં લાકડાં ભેગાં કર્યાં અને જોત-જોતાંમાં સરસ મજાની પર્ણકુટિ બનાવી દીધી. પછી સીતા-રામ બન્ને પર્ણકુટિમાં રહ્યાં અને લક્ષ્મણ તથા જટાયુ બહાર ઓશરીમાં રહ્યા. પતિ-પત્નીને એકાન્તવાસ જોઈએ, જ્યારે હજારો ફક્કડો ગમે ત્યાં પડ્યા રહે. તેમને એકાંતની જરૂર જ ન રહે.

ગોદાવરીમાં સ્નાન કરીને બધાંએ કંદ-મૂળ-ફળ ભક્ષણ કરીને સુખેથી રાતવાસો કર્યો.

45. શૂર્પણખા

શીલવાન પુરુષ અને શીલવતી સ્ત્રી કદી પણ નિશ્ચિંત અને નિર્ભય રહી શકે નહીં. હીરા-માણેક-મોતી વગેરે કીમતી તત્ત્વો કરતાં પણ શીલ વધુ કીમતી હોય છે. રત્નો તો લૂંટાઈ ગયા પછી ફરી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, પણ શીલ એક જ વાર લૂંટાય છે અને ફરી કદી પ્રાપ્ત કરી શકાતું નથી. લોકોમાં એવી પ્રચલિત માન્યતા છે કે શિયળ માત્ર સ્ત્રીને જ હોય છે અને તે દુષ્ટ પુરુષો જ લૂંટતા હોય છે. આવી માન્યતાના કારણે ભારતમાં શીલભંગ વિશેના કાયદા એકપક્ષીય રચાયા છે, જે યોગ્ય ન કહેવાય. શીલ પુરુષોને પણ હોય છે અને પુરુષોની માફક દુષ્ટ સ્ત્રીઓ પણ શીલ લૂંટતી હોય છે. દુષ્ટતા બન્ને પક્ષે હોય છે અને શીલ પણ બન્ને પક્ષે હોય છે.

છેડતી માત્ર દુષ્ટ પુરુષો જ નથી કરતા, દુષ્ટ સ્ત્રીઓ પણ છેડતી કરતી હોય છે. પણ કોઈ પુરુષની છેડતી કરવા બદલ કોઈ દુષ્ટ સ્ત્રીની ધરપકડ થઈ હોય કે સજા થઈ હોય તેવું સાંભળ્યું નથી.

શ્રીરામ-લક્ષ્મણ અને સીતાજી શીલવાન છે. ત્રણે પંચવટીમાં પર્ણકુટિ બાંધીને ઘણા સમયથી રહે છે. પિતૃપ્રસિદ્ધિ અને સ્વપ્રસિદ્ધિથી તેમને ત્યાં ઋષિ-મુનિઓનાં ટોળેટોળાં મળવા આવે છે. પ્રસિદ્ધિ આકર્ષણ વિનાની નથી હોતી અને આકર્ષણ જો વિજાતીય હોય તો કેટલીક વાર તે કામાકર્ષણ પણ બની જતું હોય છે. સાવધાની વિનાની પ્રસિદ્ધિ કેટલીક વાર પતનનું પણ કારણ બની શકે છે.

શ્રીરામની પ્રસિદ્ધિ ચારે તરફ થવા લાગી, તેથી એક દિવસ રાવણની બહેન શૂર્પણખા પંચવટીમાં ખેંચાઈ આવી. શૂર્પણખા પરણી નથી, કુંવારી છે, પણ પરણવાની ઉમ્મર વિતાવી ચૂકી છે. મુરતિયાઓને નાપસંદ કરવામાં તેણે ઉંમર વિતાવી દીધી છે. ઉંમર વીતવાથી વાસના વીતી જતી નથી, ઊલટાની વધુ પ્રબળ થઈ જાય છે. શૂર્પણખા કોઈના નિયંત્રણમાં નથી, તે સ્વતંત્ર જીવન જીવે છે, તેથી પતિથી વંચિત રહી ગયેલી તે આખો દિવસ બણીઠણીને રખડતી રહે છે. તેને શાન્તિ નથી. જે શાન્તિ પતિથી તૃપ્ત પત્નીને મળે છે તે શાન્તિ પતિ વિનાની કામભૂખી સ્ત્રીને નથી મળતી. ઉદરભૂખ જેમ ભિખારીને ઘરઘર ભટકાવે છે, તેમ કામભૂખ પણ વ્યક્તિને ભટકતી કરી મૂકે છે. કામતૃપ્તિ ઉદરતૃપ્તિ કરતાં પણ વધુ સ્થિરતા અને શાન્તિ આપતી હોય છે.

એક વાર શૂર્પણખા રખડતી-ભટકતી પંચવટી આવી પહોંચી. તે એકલી જ હતી. શીલવતી સ્ત્રીએ કદી પણ એકલાં બહાર ફરવા ન નીકળવું જોઈએ. પંચવટીમાં પ્રવેશતાં જ તેણે શિલા ઉપર બેઠેલા શ્રીરામને જોયા. જોતાં જ તે મુગ્ધ થઈ ગઈ. સ્ત્રીઓને મુગ્ધા પણ કહેવાય છે. આગળ-પાછળનો કશો વિચાર કર્યા વિના જ જે મોહી પડે તેને મુગ્ધા કહેવાય. મુગ્ધાની પકડ મકોડાની પકડ કરતાં પણ વધુ દઢ હોય. તે સીધી જ રામની આગળ જઈને ઊભી થઈ ગઈ અને ચેનચાળા કરવા લાગી. કામુક સ્ત્રી જીભથી વાત નથી કરતી, તેનાં અંગેઅંગ વાત કરવા લાગે છે. તેથી તેને નખરાળી કહેવાય છે. શીલવતી નારી નખરાળી નથી હોતી. તેના ચેનચાળા જોઈને શ્રીરામને નવાઈ લાગી. સ્ત્રીના આમંત્રણને ટાળવું ભલભલા પુરુષો માટે કપરું કામ કહેવાય. પણ શ્રીરામ સ્વસ્થ રહ્યા. તેમની સ્વસ્થતામાં તેઓ પોતે તો કારણરૂપ હતા જ, પણ તેથી પણ વધારે કારણરૂપ સીતાજી હતાં. સીતાજી ત્યાં હાજર જ હતાં. પત્નીની ઉપસ્થિતિ પતિની રક્ષા કરતી હોય છે, અને પતિની ઉપસ્થિતિ પત્નીની રક્ષા કરતી હોય છે. તેથી હાથાં પતિ-પત્ની હંમેશાં સાથે ને સાથે જ રહેતાં હોય છે. સતત સાથે રહેવા છતાં પણ પ્રેમ ઓછો ન થાય પણ વધતો રહે તો તેને દઢ પ્રેમ કહેવાય.

શૂર્પણખાએ વગરપૂછ્યે પોતાનો પરિચય આપ્યો અને કહ્યું કે “મેં તમને પસંદ કર્યા છે. આજ સુધી મેં અનેક પુરુષોને તુચ્છ સમજીને તરછોડી દીધા છે, પણ હવે આજે મને મારા મનનો સાચો માણીગર મળી ગયો છે.”

શૂર્પણખા શ્રીરામની વધુ નજીક જવા લાગી. રામ દૂર ખસી ગયા અને શાન્તિથી તેને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો કે “આ સીતાજી મારાં પત્ની છે અને મારે એકપત્નીવ્રત છે, તેથી બીજી પત્ની કરવાનો વિચાર પણ ન કરી શકાય.”

શૂર્પણખાએ સીતાજી સામું જોયું અને જમીન ઉપર થૂ-થૂ કરતાં કહ્યું: “થૂ-થૂ! આવી કદરૂપી સ્ત્રી તમને શોભે નહીં. તમને તો મારા જેવી જ રૂપરૂપનો અંબાર પત્ની શોભે.” એમ કહીને તે વધુ નજીક ગઈ. શ્રીરામ ફરી પાછા પાછા હઠી ગયા અને કહ્યું: “જો તારે પતિ જ

જોઈતો હોય તો આ મારા નાના ભાઈ લક્ષ્મણ પાસે જા, તે પત્ની વિનાનો વર્ષોથી મારી સાથે વનમાં વિચરણ કરે છે. તેને પસંદ કર.”

શૂર્પણખાએ લક્ષ્મણ સામું જોયું તો તે પણ રામ જેવો જ હતો. “કાંઈ નહીં, તું નહીં તો તારો ભાઈ સહી.” કામાતુરને શુદ્ધ પ્રેમ હતો નથી. શુદ્ધ પ્રેમ પાત્રો બદલતો નથી પણ કામાતુરતાને વારંવાર પાત્રો બદલવાનો આનંદ રહે છે.

હવે શૂર્પણખા લક્ષ્મણના ગળે પડી. કેટલીક સ્ત્રીઓ આંધળી થઈને પુરુષના ગળે પડતી હોય છે. બિચારો પુરુષ જો ફસાઈ ગયો તો મર્યો જ સમજો. પણ ન ફસાનારા આવા લખમણ જતિ બહુ ઓછા હોય છે. સ્ત્રીના કામાક્રમણની ટક્કર પુરુષ ઝીલી શકતો નથી. તે તરત નહીં તો વહેલો-મોડો તો વશ થઈ જ જતો હોય છે. પણ લક્ષ્મણ એ લક્ષ્મણ જ છે. તેણે શૂર્પણખાને હડસેલો મારીને કહ્યું: “હું તો દાસ છું. મારી પત્ની થઈને તું સુખી નહીં થાય. તેના કરતાં તું મારા મોટા ભાઈની જ પત્ની થા તો કદાચ સુખી થઈશ.”

શૂર્પણખા ફરી પાછી રામ પાસે ગઈ, પણ રામે તેનો સ્વીકાર ન કર્યો. પોતાના અસ્વીકારનું કારણ સીતાજીને સમજીને સીતાજીને મારી નાખવા તેણે સીતાજી ઉપર ઝપાટો માર્યો. ભયભીત સીતાજી ‘બચાવો-બચાવો’ બૂમો પાડવા લાગ્યાં.

શ્રીરામને થયું કે હવે હદ થઈ ગઈ. આ સ્ત્રીએ બધી હદો વટાવી દીધી છે. તેમણે તરત જ લક્ષ્મણને શૂર્પણખાનાં નાક-કાન કાપી નાખવા આદેશ કર્યો. સ્ત્રીહત્યા મહાપાપ તરીકે વર્જિત હોવાથી તેને નાક-કાન વિનાની કરીને જીવતી છોડી દેવી ઉચિત લાગી.

લક્ષ્મણે ઝટ દઈને તલવાર કાઢી અને શૂર્પણખાનાં નાક-કાન કાપી નાખ્યાં. લોહીની ધારા વહેવા લાગી. હાહાકાર થઈ ગયો.

કોઈનું પ્રેમભર્યું દામ્પત્ય પૂરેપૂરું ખીલ્યું હોય તેમાં ભંગ પડાવવો તે મહાપાપ કહેવાય. શ્રીરામને પત્ની હોવા છતાં, એ પતિ-પત્ની વચ્ચે ભરપૂર પ્રેમ અને સુમેળ હોવા છતાં શૂર્પણખા તેમના સુખી સંસારમાં હોળી બનીને ગઈ અને પોતે જ બળી ગઈ. કોઈના સુખી સંસારમાં ભડકો કરવો તે મહાપાપ કહેવાય.

નાક-કાન કપાયેલી, લોહી-દદડતી શૂર્પણખા ચીસો પાડતી વનમાર્ગે દોડીને પોતાના ભાઈ ખરની પાસે પહોંચી ગઈ. જમીન ઉપર પછડાટ ખાઈને ચીસો પાડતી-પાડતી બધી ઘટનાને વિકૃત કરીને કહેવા લાગી. તેણે કહ્યું કે રામ-લક્ષ્મણ બે ભાઈઓ પંચવટીમાં રહે છે. તેમણે મારી છોડતી કરી અને બળાત્કાર કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ હું તેમના તાબે ન થઈ એટલે મારાં નાક-કાન કાપી નાખ્યાં છે.

કામુક સ્ત્રી કદી પોતાનો અપરાધ સ્વીકાર નથી કરતી હોતી, દોષનો ટોપલો બધો પુરુષ ઉપર ઢોળી દેતી હોય છે. અને નવાઈ તો તે કહેવાય કે તેના ભાઈઓ, વગેરે લોકો તથા ન્યાયાધીશ પણ તેની વાત માની લેતા હોય છે. નિષ્ફળ કામિની ન્યાયનો અન્યાય અને અન્યાયનો ન્યાય ઠેરવી શકતી હોય છે.

તેથી સાધુ-સન્તો-સજ્જનોને સૌથી વધુ ભય આવી કામુક સ્ત્રીઓનો લાગતો હોય છે.

શૂર્પણખાની દશા જોઈને તેનો ભાઈ ખર લાલઘૂમ થઈ ગયો.

46. ખર-દૂષણનો વધ

કેટલીક અણચિંતવી ઘટનાઓ આખી જીવનદિશા બદલી નાખતી હોય છે. તમે કલ્પના પણ ન કરી હોય અને ઓચિંતી એવી ઘટના બની જાય કે જીવનની દિશા જ બદલી જાય. મોટા ભાગે આવી ઘટનાઓ સ્ત્રીનિમિત્તે બનતી હોય છે અને પરિણામો પુરુષોને ભોગવવાં પડતાં હોય છે. “જર-જમીન અને જોરુ એ ત્રણ કજિયાનાં છોરુ” એ કહેવત પ્રમાણે જર અને જમીનના ઝઘડા ગમે તેટલા ગંભીર હોય તોપણ સમય જતાં ઢીલા થઈને સમાધાનપ્રદ થઈ શકતા હોય છે, પણ જોરુ નિમિત્તે થયેલા ઝઘડા સમયની સાથે શાન્ત તો નથી થતા, ઊલટાના વધતા જતા હોય છે, કારણ કે આ ઝઘડા લાગણીના હોય છે. અને લાગણીઓ સમાધાનવાદી નથી હોતી: તેમાં પણ ઘવાયેલી લાગણીઓ તો સમાધાનથી પર રહેતી હોય છે.

શૂર્પણખા નાક-કાનથી જ માત્ર ન ઘવાઈ, પણ હૃદયથી પણ ઘવાઈ. જેને તે પોતાનું સર્વસ્વ ન્યોછાવર કરવા આવી હતી તેણે જ તેને હડહડતું અપમાન કરીને નાક—કાન વિનાની કરી દીધી. આ અસહ્ય સ્થિતિ હતી. સ્ત્રીઓ બદલા-ભૂખી હોય છે. જો તે જાતે બદલો ન લઈ શકે તો કોઈ પુરુષને હાથો બનાવે. અને પુરુષો પણ એવા તે જલદી કોઈ સ્ત્રીનો હાથો થઈ જતા હોય છે. સ્ત્રીને પુરુષને ઉશ્કેરતાં આવડે છે અને પુરુષને સ્ત્રી દ્વારા ઉશ્કેરતાં વાર નથી લાગતી. આમાંથી રામાયણ અને મહાભારત સર્જાતાં હોય છે.

ત્યારે લંકામાં રાવણનું રાજ્ય હતું અને તેની સીમા છેક દંડકારણ્ય સુધી હતી. રાવણે દંડકારણ્યમાં પોતાનો ગવર્નર મૂક્યો હતો, જેનું નામ ખર હતું. ખર પોતાના ભાઈ દૂષણને સેનાપતિ બનાવીને શાસન કરતો હતો. રાષ્ટ્રરક્ષા માટે દૂર-દૂર થાણાં સ્થાપવાં જરૂરી હોય છે. આ દૂરનાં થાણાં મૂળ ભૂમિનું રક્ષણ કરતાં હોય છે.

શૂર્પણખા પોતાના ભાઈ ખર-દૂષણની સાથે રહેતી હતી અને કશા નિયંત્રણ વિના સ્વચ્છંદી રીતે વિચરતી રહેતી હતી. આમે પતિ અને બાળકો વિનાની સ્ત્રીઓ વધુપડતી નવરી રહેતી હોવાથી સ્વૈર વિચરણ કરતી રહેતી હોય છે. સ્વૈર વિચરણનો આનંદ મેળવ્યા પછી આવી સ્ત્રીઓ બંધન સ્વીકારી શકતી નથી. બંધન વિનાનો પ્રેમ હોય નહીં. પ્રેમગુલામી એ સર્વોચ્ચ સુખ આપનારી ગુલામી છે. જેને આવી ગુલામી ન મળી હોય તે સ્વચ્છંદી તો થઈ શકે પણ સુખી ન થઈ શકે.

શૂર્પણખા સ્વચ્છંદી ભટકતી સ્ત્રી થઈ ગઈ હતી. મોટા ઘરની આવી સ્ત્રીઓને કોઈ કશું કહી ન શકે. ન તેમને સમાજનો ડર હોય, ન ભગવાનનો. આવી સ્ત્રીઓ પોતે ડૂબે અને બીજા કેટલાયને ડુબાડતી હોય છે. રામ-લક્ષ્મણે તેનાં નાક-કાન કાપી નાખ્યાં તે યોગ્ય જ કહેવાય. હડકાયું કૂતરું અનેકોને કરડે તેના કરતાં તેના દાંત પાડી નાખવા સારા કહેવાય. પણ આમાં કાંઈક કાયું કપાઈ ગયું લાગે છે. તેની પાછળ ખર-દૂષણ અને રાવણ જેવા પ્રબળ શાસકો છે તેનું ધ્યાન ન રહ્યું. જેની પાછળ પ્રચંડ રાજશક્તિ હોય તેવી સ્ત્રી મહાદોષી હોય તોપણ તેને સમજાવી-બુઝાવીને માનપૂર્વક વિદાય કરી દેવી જોઈએ. તેનું હડહડતું અપમાન કરીને — બેડોળ બનાવીને કાઢી મૂકવી તે મુત્સદ્દીગીરી ન કહેવાય. પણ એવું થઈ ગયું.

શૂર્પણખાની વિકરાળ અને દયનીય દશા જોઈને તેનો ભાઈ ખર ઉશ્કેરાઈ ગયો. બીજા પક્ષની વાત સાંભળ્યા વિના જ તેણે પોતાની પૂરી સેનાને તૈયાર થવાનો હુકમ આપ્યો. ન્યાય એક પક્ષને સાંભળીને ન થાય, બન્ને પક્ષોને સારી રીતે સાંભળીને જ થાય. પણ ઉશ્કેરાઈ જનારામાં બીજા પક્ષને સાંભળવાની ધીરજ હોતી નથી. શૂર્પણખાથી ઉશ્કેરાયેલા ખરે તરત જ પંદર હજાર રાક્ષસોની સેના તૈયાર કરી અને ચઢાઈ કરી દીધી.

શ્રીરામને ખબર પડી ગઈ કે શૂર્પણખાનો ભાઈ વિશાળ રાક્ષસસેના લઈને આવી રહ્યો છે. રામને સૌથી પહેલી અને મહત્ત્વની તૈયારી કરવાની હતી કે સીતાજીનું રક્ષણ થાય. રાક્ષસો સ્ત્રીઓના શિયળની કદર - કિંમત કરતા નહીં. તેમની પહેલી નજર સ્ત્રીઓ ઉપર રહેતી. તેમાં એક સ્ત્રીના નિમિત્તે થયેલો ઝઘડો બીજી સ્ત્રી ઉપર વેર વાળવાની વૃત્તિવાળો થઈ જ જાય. જો કોઈ મારી બહેનનાં નાક-કાન કાપે તો હું તેની સ્ત્રીની તેથી પણ વધુ દુર્દશા કરું - તેવી વેરવૃત્તિ જાગી ઊઠે. તેથી સીતાજીની રક્ષા કરવી પ્રાથમિકી હતી. શ્રીરામે લક્ષ્મણને કહ્યું કે

“તું સીતાજીને લઈને કોઈ દૂરની ગુફામાં ચાલ્યો જા અને ત્યાં તેનું રક્ષણ કર. હું એકલો રાક્ષસી સેનાને પહોંચી વળીશ.” રામની આજ્ઞા માનીને લક્ષ્મણ સીતાજીને લઈને દૂરની એક દુર્ગમ ગુફામાં જઈને ધનુષ્યબાણ સજ્જ કરીને રક્ષા કરવા લાગ્યો. ક્ષત્રિયોએ બધી વખતે સામી છાતીએ જ લડવું જોઈએ તેવો આદર્શ ન હોય. સમયને ઓળખીને સમયની આવશ્યકતા પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ. આ રાજનીતિ કહેવાય. તેમાં પણ જ્યારે સ્ત્રીઓની રક્ષા કરવાની હોય ત્યારે જરૂર પડે તો કોઈ દૂરના ગુપ્ત સ્થળે આશ્રય લઈને ગુપ્ત રૂપથી રહેવું પણ જોઈએ. જો સમય પ્રમાણે આવું ન કરવામાં આવે તો નીચ વૃત્તિનો શત્રુપક્ષ સ્ત્રીઓની દુર્દશા કરી મૂકે.

લક્ષ્મણના ગયા પછી રામ એકલા રહી ગયા. તેઓ યુદ્ધ માટે તૈયાર જ હતા. ખરની સેના દૂષણના સેનાપતિપદ નીચે પંચવટી પહોંચી ગઈ. બન્ને પક્ષે ભયંકર યુદ્ધ ખેલાયું. રામે એક પછી એક અનેક રાક્ષસોનાં માથાં છેદી નાખ્યાં. તેમની પાસે અખૂટ અસ્ત્ર-શસ્ત્રો હતાં તે બધાં કામ આવ્યાં. તેમણે સેનાપતિ દૂષણનો વધ કરી નાખ્યો. હજારો રાક્ષસો માર્યા ગયા. રાક્ષસસેનામાં ભાગંભાગ થતી જોઈને ખર પોતે યુદ્ધ કરવા રામની સામે ધસી આવ્યો, પણ તેની બહેન ત્રિશિરાએ તેને રોક્યો અને કહ્યું કે “તું હમણાં શાન્ત રહે. હું જ રામની સાથે યુદ્ધ કરીને તેને પતાવી દઈશ.”

ભયંકર શસ્ત્રો સાથે ત્રિશિરા ધસી આવી અને ભયંકર યુદ્ધ કરવા લાગી. શ્રીરામે ત્રણ બાણોથી તેનાં ત્રણે શિર કાપી નાખ્યાં. ત્રિશિરા ઢગલો થઈ ગઈ.

હવે ખરનો વારો આવ્યો. ખર પણ પ્રચંડ વેગથી રામ ઉપર ધસી આવ્યો અને ભયંકર યુદ્ધ કર્યું, પણ અંતે શ્રીરામે ખરનો પણ વધ કરી નાખ્યો. આ રીતે શ્રીરામે મહાપરાક્રમ કરીને બધી સેના સહિત ખરનો વધ કરી નાખ્યો. તેની મહાસેનામાંથી માત્ર એક જ યોદ્ધો બચ્યો હતો. તે હતો ‘અકંપન’. તે જીવ બચાવીને ભાગ્યો અને સીધો લંકાધિપતિ રાવણ પાસે પહોંચ્યો અને બધી વાત કરી. અકંપનની વાત સાંભળીને રાવણનો ક્રોધ ભભૂકી ઊઠ્યો. પોતાની બહેનનાં નાક-કાન કાપનાર સાધારણ મનુષ્યની આવી હિમ્મત! તેનું એક આકર્ષણ રૂપસુંદરી સીતા પણ હતી. અકંપને સીતાના રૂપનાં ભારે વખાણ કર્યાં હતાં. રાક્ષસો કામભોગી હોવાથી નવી- નવી રૂપાળી સ્ત્રીઓને શોધતા રહે છે. તેમને એક પત્નીથી કદી સંતોષ થતો નથી, તેથી તેમના પ્રદેશમાં રૂપાળી સ્ત્રી સાથે જવું અને રહેવું એ વિપત્તિને આમંત્રણ આપવા બરાબર કહેવાય.

રાવણ પહેલાં તાટકાના પુત્ર મારીચ પાસે ગયો, પણ મારીચે તેને સલાહ આપી કે “રામ સાથે યુદ્ધ ન કર, ભારે પડી જશે. અને સીતાની તો સ્વપ્નમાં પણ કલ્પના ન કરીશ. તે સ્ત્રી નથી, જીવતી-જાગતી ધગધગતી આગ જેવી જોગમાયા છે. તારા આખા કુળને ભરખી જશે.”

કોણ જાણે કેમ પણ મારીચની સલાહ રાવણે માન્ય રાખી અને પાછો લંકા આવતો રહ્યો. જોકે મારીચની માતા તાટકાનો વધ શ્રીરામે વિશ્વામિત્રના યજ્ઞની રક્ષા વખતે કર્યો હતો તોપણ મારીચ વેરભાવ રાખતો ન હતો. કેટલીક વાર રાક્ષસોમાં પણ કોઈ એકાદ સત્યમાર્ગી નીકળી આવતો હોય છે. મારીચે વાતને આગળ વધતી અટકાવી દીધી. વાલ્મીકિ રામાયણમાં આ વિશેષ ઉલ્લેખ છે. બધું શાન્ત થઈ ગયું.

47. સીતાહરણની તૈયારી

ભારતમાં મોટા ભાગનાં યુદ્ધો સ્ત્રીનિમિત્તે થયાં લાગે છે. દ્રૌપદીના નિમિત્તે મહાભારત યુદ્ધ થયું અને સીતાજીના નિમિત્તે લંકાનું યુદ્ધ થયું. અંગ્રેજો 200 વર્ષ ભારતમાં રહ્યા. તેમણે અનેક યુદ્ધો કર્યા, પણ એક પણ યુદ્ધ સ્ત્રીનિમિત્તે કર્યું દેખાતું નથી. સ્ત્રીનિમિત્તે થનારાં યુદ્ધો મોટા ભાગે ભાવુકતાથી ઉતાવળમાં થતાં હોય છે, જ્યારે બીજાં યુદ્ધો ભાવુકતાથી નહીં, બુદ્ધિથી આયોજન કરીને પછી થતાં હોય છે. આયોજનમાં સમય લાગે. તે સમય દરમિયાન સેનાની પૂરી તૈયારી, માર્ગવ્યવસ્થા, પુરવઠાની વ્યવસ્થા, અસ્ત્રશસ્ત્રોની વ્યવસ્થા અને મિત્રો વધારવાની વ્યવસ્થા પૂરી કર્યા પછી જ વ્યૂહપૂર્વક યુદ્ધ થતું હોય છે. જ્યારે સ્ત્રીનિમિત્તે ભાવુકતા ભર્યાં યુદ્ધોમાં આવું કશું આયોજન કરાતું નથી, તેથી ઉતાવળમાં ભડકો કરી મુકાતો હોય છે, જેનાં પરિણામ સારાં નથી આવતાં હોતાં.

મારીયની સલાહ માનીને રાવણ પાછો ફરી ગયો અને લંકામાં આવીને રાજમહેલમાં બેઠો હતો ત્યાં હાથપછાડા કરતી શૂર્પણખા આવી પહોંચી. ખર-દૂષણ ઉપર તેને ઘણો ભરોસો હતો કે તે પોતાની દુર્દશા કરનાર રામ-લક્ષ્મણની સાથે યુદ્ધ કરીને બદલો લેશે અને સીતાને પોતાની પત્ની બનાવી તેને ચૂંથી નાખશે; પણ તેવું ન થયું, તેથી ઊલટું થયું. ખર-દૂષણનો વધ થઈ ગયો, વિશાળ રાક્ષસી સેના મારી ગઈ અને રાવણ પણ મારીયની સલાહથી ઠંડો પડી ગયો. આમ તો બધું ઠંડું પડી ગયું હતું, પણ શૂર્પણખા ઠંડી પડી ન હતી. તેનો વૈરાગ્નિ જ્વાળામુખીની માફક ધગધગી રહ્યો હતો. સ્ત્રીનો પ્રેમ અને વેર જલદી ઠંડાં પડતાં નથી. હતાશ-નિરાશ થયેલી શૂર્પણખા રોતી-કકળતી રાવણ પાસે ગઈ અને અત્યંત કટુ વચનો કહી-કહીને ઠંડા પડેલા રાવણને ફરીથી ઉશ્કેરી મૂક્યો. શૂર્પણખાએ પણ રાવણને લલચાવ્યો કે સીતા પરમ સુંદરી છે, તે તો તારા ઘરમાં જ શોભે, વગેરે વગેરે. શૂર્પણખાની ઉશ્કેરણીથી રાવણ ફરી ઉશ્કેરાયો અને રથ જોડીને સીધો મારીય પાસે પહોંચી ગયો. જે માણસ સ્ત્રીઓથી પ્રભાવિત નથી થતો તે જ સ્થિતપ્રજ્ઞ થઈ શકે અને રહી શકે. જે લોકો વાતવાતમાં સ્ત્રીઓથી પ્રભાવિત થઈ જતા હોય છે તે રમકડાં બની જતા હોય છે. કુટિલ સ્ત્રીઓ પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરવા આવાં રમકડાંને મનફાવે તેમ રમાડતી રહે છે.

રાવણનું આયોજન સમજવા જેવું છે. સર્વપ્રથમ રૂપસુંદરી સીતાજીનું અપહરણ કરવું, તેને રાણી બનાવવી અને ભોગવવી, પછી બન્ને ભાઈઓની વાત. જો તેઓ સીતાજીને છોડીને પાછા ચાલ્યા જાય તો જાય, આપણે તો માત્ર ને માત્ર સીતાથી જ કામ છે. પણ સીતાનું હરણ કરવું કાંઈ રમત વાત નથી. બે બળવાન ભાઈઓની ચોકીમાં રહેતી સીતા કોઈ બકરી નથી કે ગમે ત્યારે કાન પકડીને ખેંચી લવાય. રક્ષા વિનાનું રૂપ લૂંટાઈ જતું હોય છે. અહીં તો પૂરેપૂરી રક્ષા છે. હવે શું કરવું?

જ્યાં શૌર્ય અને પરાક્રમથી કામ ન થતું હોય ત્યાં ચતુરાઈથી કામ લેવું જોઈએ. ચતુરાઈ જ્યારે આદર્શ વિનાની થઈ જાય ત્યારે તે લુચ્ચાઈ બની જતી હોય છે. રાક્ષસોને લુચ્ચાઈ કરતાં ધર્મ આડે આવતો નથી - એમ કહો કે રાક્ષસી ધર્મ પોતે જ લુચ્ચાઈનો પક્ષધર છે.

રાવણ ફરીથી મારીય પાસે ગયો અને સીતાહરણની યોજના સમજાવી, તેમાં મદદ કરવા પ્રાર્થના કરી. મારીયે ફરી વાર રાવણને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો કે તું આ કામ ન કર, તારો વિનાશ થઈ જશે, પણ રાવણ ન સમજ્યો. આ વખતે તે સમજવા નહીં, પોતાની વાત મનાવવા આવ્યો હતો. છેવટે રાવણે તલવાર ખેંચી અને મારીયને ધમકી આપી કે “જો મારી વાત નહીં માને તો માથું કાપી નાખીશ.” ધમકી કામ કરી ગઈ. ગુંડાઓ ધમકીથી કામ કરતા-કરાવતા હોય છે. બધાની શક્તિ ગુંડાગીરી સામે ટકી રહેવાની કે ટક્કર લેવાની નથી હોતી. મારીયે વિચાર્યું કે આ દુષ્ટના હાથે મરવું તેના કરતાં રામના હાથે મરવું સારું.

એવું વિચારીને તે તૈયાર થઈ ગયો અને રાવણની યોજના પાર પાડવા માટે સેના વિનાના બન્ને પંચવટી તરફ ચાલવા લાગ્યા. બળથી નહીં કળથી કામ કરવાનું હતું.

બન્ને પંચવટીના રામ આશ્રમ પાસે પહોંચી ગયા. રાવણે મારીયના કાનમાં બધી વાત સમજાવી દીધી. મારીય લાચાર હતો. ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ તેણે કુકર્મમાં જોતરાવું પડ્યું. જીવન કોઈ-કોઈ વાર લાચારીથી છવાઈ જતું હોય છે.

પુરુષ એ પુરુષ છે અને સ્ત્રી એ સ્ત્રી છે. બંનેનાં ઘણાં જમાપાસાં છે અને ઘણાં ઉધારપાસાં પણ છે. બન્ને મહાન પણ છે અને બન્ને અધમ પણ છે. બધા પુરુષોને અને બધી સ્ત્રીઓને એક જ ગજથી માપી શકાય નહીં. તોપણ બન્નેના કુદરતી ગુણોમાં કાંઈક મહત્ત્વનો ફરક પણ છે. અત્યારે આપણે માત્ર સ્ત્રીપક્ષનો જ વિચાર કરીશું. રામને વનવાસ થયા, તો સીતાજીએ સાથે આવવાની હઠ પકડી. ઘણું-ઘણું સમજાવ્યા છતાં સીતાજી એકનાં બે ન થયાં. બીજી બાજુ લક્ષ્મણની સાથે ઊર્મિલા સમજી ગઈ. તેણે હઠ ન પકડી. તો શું ઊર્મિલાનો પતિપ્રેમ ઓછો કહેવાય? જો સીતાજીની માફક ઊર્મિલાએ પણ હઠ પકડી હોત અને વનવાસમાં સાથે ગઈ હોત તો સીતાજીને એક બહેનપણી મળત, વાતચીત કરવાની જગ્યા મળત અને લક્ષ્મણને પણ જીવનસાથીની સાથીદારી મળત. પણ ઊર્મિલા માની ગઈ અને લક્ષ્મણ કરતાં પણ ઘોર તપસ્યા તેણે ઘરમાં રહીને કરી.

સીતાજીનો સાથ હોવાથી વનવાસમાં રામને પારાવાર અગવડો ભોગવવી પડી. જો માત્ર બે ભાઈઓ જ હોત તો ઘણી મુસીબતોથી તેઓ બચી ગયા હોત. રૂપાળી જુવાન પત્ની અને રાક્ષસોની વચ્ચે વસવું એ કેટલું ચિંતાનું કારણ બની શકે! હઠપૂર્વકની પતિસેવા કરવા કરતાં ઘરે રહીને આજ્ઞાપાલન કર્યું હોત તો જે અનર્થો થયા તે ન થયા હોત.

હઠધર્મિતા સ્ત્રીસ્વભાવની એક મોટી કમજોરી કહી શકાય. તે સીતા જેવી ઉચ્ચ સંસ્કારી અને પતિવ્રતા સ્ત્રીમાં પણ દેખાય ત્યારે તેને શું કરવું?

રાવણ મારીયને લઈને પંચવટી નજીક પહોંચી ગયો. તેણે જોયું કે આશ્રમમાં રામ-લક્ષ્મણ અને સીતા ત્રણે બેઠાં છે. તેણે પહેલી વાર સીતાનું દર્શન કર્યું. તે તો જોતો જ રહી ગયો. કાંઈ રૂપ! કાંઈ રૂપ!! તે જેમ-જેમ જોતો ગયો તેમ-તેમ ઘેલો થતો ગયો. કદાચ આવા જ કારણસર સ્ત્રીઓને મોઢું ઢાંકવાની વ્યવસ્થા થઈ હતી. કામી અને લંપટ પુરુષો જ્યારે સત્તાધીશ બને અને તેમના ઉપર કોઈનું નિયંત્રણ ન રહે ત્યારે રૂપાળી સ્ત્રીઓને સંતાઈને જ રહેવું પડે. કામનિયંત્રણ ધર્મથી થતું હોય છે. ધર્મ શિથિલ થાય તો તેમ રાજસત્તા અને સમાજસત્તાથી થતું હોય છે. જ્યારે બધાં નિયંત્રણો હટી જાય કે હટાવી દેવાય ત્યારે સ્વચ્છંદતા આવી જાય. બીજી બધી સ્વચ્છંદતા કરતાં કામ-સ્વચ્છંદતા મહાવિનાશક થઈ જતી હોય છે.

રાવણે મારીયના કાનમાં કાંઈક કહ્યું. ષડ્યંત્રો કાનમાં વાતો કરવાથી થતાં હોય છે. મારીયે તરત જ સુવર્ણમૃગનું રૂપ ધારણ કરી લીધું. મારીય બહુરૂપિયો છે. સમયની આવશ્યકતા પ્રમાણે તે જુદાં-જુદાં અનેક રૂપો ધારણ કરી શકે છે. જે લોકો બહુરૂપિયા હોય છે તેઓ વિશ્વસનીય નથી હોતા. સાચા માણસે હંમેશાં એકરૂપિયા જ રહેવું જોઈએ. સુવર્ણમૃગ એવો સુંદર દેખાવા લાગ્યો કે જોતા જ રહી જવાય. અસલી ફૂલો કરતાં નકલી ફૂલો વધારે સુંદર હોય છે. તે જલદી કરમાતાં પણ નથી, કારણ કે તે ખીલ્યાં જ નથી. ખીલવાથી સુગંધ આવે. નકલી ફૂલો સુગંધ વિનાનાં હોય છે. માનવજીવનમાં સૌથી મોટી સુગંધ સદ્ગુણોની અને સત્કર્મોની હોય છે. સદ્ગુણોથી સત્કર્મો થતાં હોય છે. ગુણો નીવડ્યે દેખાતા હોય છે, જ્યારે રૂપ તો તરત જ દેખાતું હોય છે. રૂપમોહી જરૂર છેતરાતું હોય છે, જ્યારે ગુણમોહી છેતરાતું નથી હોતું, ધન્ય થતું હોય છે. પણ તે માટે નીવડતાં સુધી રાહ જોવી જોઈએ. રૂપમોહી રાહ નથી જોઈ શકતા.

સુવર્ણમૃગ આજુબાજુ ફરવા-કૂદવા લાગ્યો. અંતે સીતાજીની દષ્ટિ તેની ઉપર પડી. દષ્ટિ પડતાં જ આકર્ષણ જામ્યું. તેઓ જોતાં જ રહી ગયાં. આવો મૃગ તો પહેલાં કદી જોયો જ નથી. સ્ત્રીઓ વસ્તુઘેલી અને રૂપઘેલી હોય છે. તરત જ આ જોઈએ, જોઈએ અને જોઈએ જ તેવી અદમ્ય વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ સ્વેચ્છા-પ્રાપ્ત નથી હોતી, અર્થાત્ તેમની ઇચ્છા માતા, પિતા, પતિ કે કોઈ અન્ય વ્યક્તિ દ્વારા પૂરી થતી હોય છે, તેથી ઇચ્છિત વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે તેમને યાચનાથી માંડીને ત્રાગાં સુધ્યાં કરવાં પડતાં હોય છે. જો તેને પતિ કે પ્રેમી પાસેથી ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવી હોય તો નખરાંથી માંડીને સ્ત્રીચરિત્ર સુધીની બધી યુક્તિઓ અજમાવવી પડે છે અને તે તેને વગર પાઠશાળાએ આવડતી હોય છે.

સીતાજીએ સોનેરી મૃગને જીવતો કે મરેલો લાવી આપવા વિનંતી કરી. પ્રેમઘેલા પુરુષો પ્રેમઘેલી પત્નીની પ્રત્યેક માગણી પૂરી કરવા ખડેપગે તૈયાર રહેતા હોય છે. પણ રામ પ્રેમી તો છે, પ્રેમઘેલા નથી. પ્રેમ અને વિવેક સાથે રહી શકે, પણ ઘેલછા અને વિવેક સાથે ન રહી શકે. વિવેકનો અસ્ત થતાં જ અનર્થોનો ઉદય થવા લાગે. શ્રીરામ અને લક્ષ્મણ બન્ને મૃગને ઓળખી ગયા. સાચો મૃગ સોનેરી ન હોય. નક્કી આ કોઈ માયાવી મૃગ છે. તેમણે સીતાજીને મૃગની ઇચ્છા છોડી દેવા બહુ સમજાવ્યાં, પણ સીતાજી સમજ્યાં જ નહીં. તેઓ હઠે ભરાયાં. “સોનેરી મૃગ જોઈએ જ” તેવી હઠ વધુ ને વધુ પાકી થતી ગઈ. બાળકો અને સ્ત્રીઓનું છેલ્લું શસ્ત્ર રડવું છે. સ્ત્રીનાં આંસુ ભલભલા પ્રેમીને હચમચાવી નાખે. જે કામ સત્તાવાહી રુઆબ ન કરી શકે તે કામ સ્ત્રીનાં આંસુ કરી દે.

શ્રીરામ સીતાજીનાં આંસુ જોઈ ન શક્યા. તેમની ઇચ્છા પૂરી કરવા તેમણે ધનુષ્યબાણ ધારણ કર્યા અને લક્ષ્મણને સીતાજીની રક્ષા કરવા માટે જરૂરી સૂચનો કરીને મૃગની પાછળ દોડ્યા. તેમને મૃગની પાછળ દોડતા જોઈને સીતાજી હરખાયાં. પોતાનું ધાર્યું થયાનો આ હર્ષ હતો, જે થોડી જ વારમાં કાયમી શોકમાં બદલાઈ જવાનો હતો. પોતાનું ધાર્યું જ કરાવવાની હઠ કરનારી સ્ત્રી કેટલીક વાર સામે ચાલીને અનર્થો વહોરી લેતી હોય છે; તેથી વડીલોનું નિયંત્રણ જીવનમાં કલ્યાણકારી બનતું હોય છે.

આગળ મૃગ અને પાછળ રામ - ભાગંભાગ થઈ રહી છે. માયા વ્યક્તિને ભગાવે છે. માયા પાછળ ભાગનારને શાન્તિ ન હોય. જેઓ માયા સામે મક્કમ પગે ઊભા રહે છે, વિચલિત નથી થતા, તેઓ મહાન છે. તેઓ જ શાન્તિ પામતા હોય છે.

સુવર્ણમૃગ રામને બહુ દૂર ખેંચી લઈ ગયો અને પછી રામના બાણથી વીંધાઈ ગયો. પૂર્વયોજના પ્રમાણે તેણે જોરજોરથી ચીસો પાડવા માંડી: “હા લક્ષ્મણ! હા સીતા! બચાવો! બચાવો!” આ ચીસો સીતાજી અને લક્ષ્મણ સુધી પહોંચી. બન્ને વિચલિત થઈ ગયાં: “અરે! શું થયું?” ફરી પાછો સ્ત્રીસ્વભાવ પ્રગટ્યો: “લક્ષ્મણ, જાઓ! જાઓ! જલદી જાઓ! તમારા ભાઈ વિપત્તિમાં છે.” પણ રક્ષા માટે ખડેપગે ઊભેલા લક્ષ્મણે સાફ ના પાડી: “આ અવાજ બનાવટી છે. મારા ભાઈની કોઈએ નકલ કરી છે. રામને કાંઈ થયું નથી. તમે ચિંતા ન કરો. રામ હમણાં હેમખેમ પાછા આવશે.” લક્ષ્મણે સીતાજીને આશ્વાસન આપ્યું. જેમજેમ વિલંબ થતો ગયો તેમ-તેમ ચીસો વધતી ગઈ અને સીતાજીને વધુ ને વધુ વ્યાકુળ બનાવતી ગઈ. રોજ પોતાનો પડ્યો બોલ ઉપાડનારા લક્ષ્મણને આજે નહીં ખસવાની મક્કમતાથી દઢ પગે ઊભા જોઈને અંતે સીતાજીનો ક્રોધ ભડકી ઊઠ્યો. ક્રોધ ભાન ભુલાવે. સીતાજી ભાન ભૂલ્યાં. ન બોલવાનું બોલવા લાગ્યાં. તેઓ એટલે સુધી બોલી ગયાં કે “હવે મને તારી દાનતની ખબર પડી છે. તું મને પ્રાપ્ત કરવા માગે છે. મોટા ભાઈનો કાંટો નીકળી જાય તો તું મને સરળતાથી પ્રાપ્ત કરી શકે. આવી મલિન દાનતના કારણે તું રામને બચાવવા જતો નથી.” વગેરે.

અસહ્ય વાકબાણો સીતાજી છોડવા લાગ્યાં. સ્ત્રી પાસે કુદરતનાં આપેલાં બે બાણો હોય છે, જેથી તે ભલભલા પુરુષોને ઘાયલ કરી નાખતી હોય છે કે કમોતે મારી નાખતી હોય છે - એક નેત્રબાણ અને બીજું વાકબાણ.

અંતે લક્ષ્મણ રામની વહારે જવા તૈયાર થઈ ગયા, પણ જતાં પહેલાં તેમણે એક રેખા દોરી, જેને લક્ષ્મણરેખા કહેવાય છે. “ભાભી, મારી આટલી વાત માનજો - કોઈ પણ સંજોગોમાં આ રેખાને પાર કરશો નહીં. હું હમણાં જ પાછો આવું છું.” એમ કરીને લક્ષ્મણ જે દિશામાંથી ચીસો આવતી હતી તે દિશામાં દોડ્યા.

બીજી બાજુ વૃક્ષોની ગીચ ઝાડીમાં સંતાયેલો રાવણ ખુશ થયો: હવે કામ થશે. કુચક પાર પડી રહ્યું છે. તેણે યોગીનો વેશ ધારણ કર્યો. અસલી કરતાં નકલી વેશધારી યોગીઓ વધુ ભવ્ય દેખાતા હોય છે, કારણ કે આડંબર શણગારેલો હોય છે. આડંબર વિનાની સહજતા આડંબરહિન હોય છે. સહજને સહજ ગમે અને આડંબરને આડંબર ગમે.

યોગી બનેલા રાવણે સીતાજીના આંગણે પહોંચીને ભિક્ષાની માગણી કરી. વાલ્મીકિ રામાયણમાં રાવણને ત્રિદંડી સંન્યાસીના વેશમાં અને તપસ્વી બ્રાહ્મણના વેશમાં એમ બન્ને રીતે બતાવ્યો છે.

સ્ત્રીઓના વ્યક્તિત્વને બતાવનારાં સેંકડો પાસાં છે અને તેને બતાવનારાં સેંકડો વિશેષણો પણ છે. જેમ કે બાળકો માટે તે મમતાભરી

માતા, પતિ માટે તે પ્રેમાળ પત્ની, એમ ધર્મ માટે શ્રી શ્રદ્ધામયી મૂર્તિ. શ્રી સાક્ષાત્ શ્રદ્ધાનું મૂર્તિમંત રૂપ કહેવાય છે. અને શ્રદ્ધા વિશ્વાસની પરિપક્વતાનું નામ છે. જ્યાં અવિશ્વાસ હોય ત્યાં શંકા-કુશંકા હોય. જ્યાં શંકા-કુશંકા હોય ત્યાં સાવધાની અને વિશ્લેષણવૃત્તિ હોય. પણ શ્રદ્ધામાં આવું બધું ન હોય. પોતાના આંગણે પહેલી વાર કોઈ ભવ્ય યોગી ભિક્ષા માટે આવ્યા છે તેવું જાણીને સીતાજી અડધાં-અડધાં થઈ ગયાં. “આવો-આવો, મહારાજ, પધારો! પધારો!” તેઓ ભાવવિભોર થઈને બોલી ઊઠ્યાં. રાવણ બહાર આંગણામાં જ ઊભો રહ્યો. ભિક્ષુકે કદી પણ એકાકી સ્ત્રીના ઘરમાં પ્રવેશ ન કરવો જોઈએ. આ મર્યાદા છે.

સીતાજી ઘરમાં જે કાંઈ કંદ-મૂળ-ફળ વગેરે હતાં તે લઈ આવ્યાં. પણ તરત જ તેમને લક્ષ્મણે દોરેલી રેખા યાદ આવી. તેઓ અટકી ગયાં. અને રાવણને કહ્યું કે આગળ આવીને ભિક્ષા લઈ જાઓ. મારાથી આગળ નહીં અવાય. રાવણ પણ સમજી ગયો કે અહીં લક્ષ્મણરેખા દોરેલી છે. મારાથી તેનું ઉલ્લંઘન નહીં કરી શકાય. બન્ને વચ્ચે રકઝક ચાલી. “અહીં આવીને ભિક્ષા આપશો તો જ લઈશ.” તેવી હઠ રાવણે પકડી. અંતે સીતાજી ઢીલાં થયાં. મોહ-પ્રેમ અને શ્રદ્ધા સ્ત્રીઓને નમતું જોખતાં કરી દેતાં હોય છે. “બે ડગલાં આગળ જવામાં શો વાંધો છે? લક્ષ્મણને ખબરે નહીં પડે” એવું સમાધાન કરીને સીતાજીએ લક્ષ્મણરેખાની બહાર પગ મૂક્યો કે તરત જ રાવણે ઝપાટો માર્યો અને સીતાજીને ખેંચી લીધાં. લક્ષ્મણરેખા પાર કર્યા પછી હવે સીતાજી લાચાર હતાં. સ્ત્રી સ્વરક્ષિત નથી હોતી, તે પરરક્ષિત કે પતિરક્ષિત હોય છે, તેથી રાવણે તરત જ સીતાજીને જબરજસ્તી ખેંચીને, કેડમાં બેસાડીને લંકા તરફ ઊડવા માંડ્યું. તેની પાસે આકાશમાં ઊડવાની વિદ્યા પણ હતી. વલવલતી સીતાને લઈને આકાશમાર્ગે તે જઈ રહ્યો હતો. તેવામાં વૃદ્ધ જટાયુની દષ્ટિ તેના ઉપર પડી. પર્વતશિખર ઉપરથી તેણે તરત જ છલાંગ મારી અને રાવણની નજીક પહોંચી ગયો. તેણે હાથ જોડીને રાવણને વારંવાર પ્રાર્થના કરી કે સીતાજીને છોડી દે, પણ રાવણ ન માન્યો. પછી ધર્મનો ઘણો ઉપદેશ આપ્યો તોપણ રાવણ ન માન્યો, તેથી અંતિમ ઉપાય તરીકે તેણે યુદ્ધ શરૂ કરી દીધું. યુદ્ધ અંતિમ ઉપાય છે. પણ જો અંતિમ ઉપાય કરવાની હિંમત કે તાકાત ન હોય તો શરણાગતિ જ બાકી રહી જાય. અત્યાચારીની સામે શરણાગતિ સ્વીકારવી એ આત્મવિનાશી કાયરતા જ કહેવાય. કાયરતાપૂર્ણ આત્મવિનાશ નોતરવો તેના કરતાં વીરતાભરી લડાઈ કરીને આત્મબલિદાન આપવું સારું. રાવણ અને જટાયુની વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ થયું. વીરતાને વૃદ્ધત્વ હોતું નથી અને કાયરતાને જુવાની હોતી નથી. વૃદ્ધ જટાયુએ વારંવાર ઝપાટા મારીને રાવણને પીંખી નાખ્યો. તે લોહીલુહાણ થઈ ગયો. તેણે સીતાજીને જમીન ઉપર મૂકીને યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. જોત-જોતાંમાં તલવાર વડે તેણે ગીધની બન્ને પાંખો કાપી નાખી. પાંખ વિનાનો જટાયુ ભૂમિ ઉપર પડીને તરફડવા લાગ્યો.

સીતાજીએ પંચવટી તરફ દોટ મૂકી, પણ રાવણ પાછળ પડ્યો અને સીતાજીને પકડી લીધાં. સ્ત્રી પુરુષની તુલનામાં અબળા છે. પુરુષનો સાથ હોય તો જ તે પ્રબળા થઈ શકે છે.

સીતાજીને ખોળામાં બેસાડીને ફરી પાછો રાવણ ઊઠ્યો. એ જાય... એ જાય... એમ જટાયુ તેને જોતો રહી ગયો.

49. સીતાજી લંકામાં

સંસારમાં બે પ્રકારનાં માણસો હોય છે: એક ટૂંકી દષ્ટિવાળાં અને બે, દીર્ઘ દષ્ટિવાળાં. આમ તો આપણી સૌની આંખમાં પણ કુદરતે આવા જ લેન્સ ગોઠવેલા છે - ટૂંકું, નજીકનું જોનારા અને લાંબું દૂરનું જોનારા. તેથી આંખમાં સંકોચ-વિકાસ થતો રહે છે. ચશ્માંમાં પણ દૂરના અને નજીકના નંબર જુદા-જુદા હોય છે.

સામાન્ય રીતે લાગણીપ્રધાન વ્યક્તિઓ નજીકનું જ જોનારી હોય છે. તેમને લાંબું દેખાતું નથી. બુદ્ધિપ્રધાન લોકોને લાંબું દેખાતું હોય છે અને અતિપ્રચંડ મેઘાવી લોકોને તો બહુ દૂર-દૂરનું દેખાતું હોય છે. આવા લોકો જ કુશળ રાજનેતા થઈ શકતા હોય છે. ટૂંકી દષ્ટિવાળા સફળ અને કુશળ રાજનેતા નથી થઈ શકતા. તેમને સત્તાની લગામ સોંપાય નહીં, પણ કદાચ સોંપવામાં આવી હોય તો તેઓ ખાડામાં નાખ્યા વિના ન રહે.

થોડાક અપવાદો બાદ કરતાં મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ લાગણીપ્રધાન હોય છે. લાગણીપ્રધાન નિર્ણયો પ્રૌઢ નિર્ણયો નથી હોતા, તેથી તેમને વારંવાર બદલવા પડે છે. તેમાં સ્થિરતા નથી રહેતી. કદાચ આ જ કારણસર વિશ્વમાં રાજસત્તાઓ ઉપર સ્ત્રીઓનું પ્રયાણ ઘણું ઓછું રહ્યું હશે. ઘણી મહાન સ્ત્રીઓએ કુશળતાપૂર્વક રાજસત્તા સંભાળી છે અને ચલાવી છે તેની ના નહીં, પણ તે પ્રમાણમાં ઘણી ઓછી કહેવાય. ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં જોઈએ તો કોઈ સ્ત્રી બુદ્ધ થઈ નથી, કોઈ સ્ત્રી તીર્થંકર થઈ નથી, કોઈ સ્ત્રી પોપ થઈ નથી. કોઈ સ્ત્રી પયગંબર થઈ નથી. કોઈ સ્ત્રી કદાચ ખલીફા કે શંકરાચાર્ય પણ થઈ નથી. કદાચ અપવાદરૂપે એકાદ રડચુંખડચું ઉદાહરણ મળી આવે તો મળી આવે, તેની ના નહીં. કેટલાક લોકો એવી દલીલ કરે છે કે પુરુષપ્રધાન સમાજરચના હોવાથી સ્ત્રીઓને દાબીને રખાઈ છે, તેથી તેમને તક મળતી નથી. વાત સાચી છે. પણ પુરુષપ્રધાનતા ક્યાંથી આવી? પુરુષોમાં બળ-બુદ્ધિ વધારે હોવાથી આવી. સ્ત્રીઓમાં જો આ તત્ત્વો પુરુષો કરતાં વધારે હોત તો સમાજ સ્ત્રીપ્રધાન થઈ ગયો હોત. ઉભયપ્રધાનતા ઘાતક થઈ શકે છે. બે સેનાપતિઓ કે બે રાજાઓ સારું રાજ્ય ન કરી શકે. હુકમનો એકો એક જ હોય. છેલ્લો નિર્ણય એકના જ હાથમાં હોવો જોઈએ.

માનો કે સીતાજી વનમાં ન આવ્યાં હોત અને ઘરે રહ્યાં હોત તો જે ઉપાધિઓ રામને આવી તે ન આવી હોત. તો સરળતાથી ચૌદ વર્ષ પૂરાં કરીને રામ પાછા અયોધ્યા આવી ગયા હોત.

માનો કે સીતાજીએ સુવર્ણમૃગની ઇચ્છા ન કરી હોત અને રામના સમજાવ્યાં સમજી ગયાં હોત તો સીતાહરણ ન થાત.

માનો કે સીતાજીએ લક્ષ્મણને રામને મદદ કરવા કટુ વચનો કહીને ન મોકલ્યા હોત તો સીતાહરણ ન થાત.

માનો કે સીતાજીએ લક્ષ્મણરેખા પાર ન કરી હોત તોપણ સીતાહરણ ન થાત. ભિક્ષા લેવા આવનાર ત્રિદંડી સંન્યાસીને સમજાવીને બેસાડી રાખ્યા હોત અને રામ-લક્ષ્મણના આવવાની રાહ જોઈ હોત તોપણ સીતાહરણ ન થાત.

પણ જે થવાનું હતું તે થયું. સ્વયં પોતાને અને રામને ભારે વિપત્તિમાં મૂકી દીધાં. સીતાજીને સોનેરી મૃગ તો દેખાય છે પણ તેની પાછળનો રાવણ દેખાતો નથી, રામને મૃગ અને રાવણ બન્ને દેખાય છે. આ ભેદ બન્નેની ટૂંકી-લાંબી દષ્ટિનો છે.

હવે સીતાજીને ભારે પશ્ચાત્તાપ થઈ રહ્યો છે: “તમે સાચા હતા, તમારું કહ્યું ન માન્યું તેનું આ પરિણામ આવ્યું. વાંક મારો જ છે.” વગેરે. તેઓ વલોપાત કરતાં રહ્યાં. વધુપડતી લાગણી પ્રવાહી બનીને આંખોમાંથી નીકળતી હોય છે. જો તેને લૂછનારા કોઈ હાથ ન હોય તો તે આંસુ પરિણામશૂન્ય થઈ જતાં હોય છે.

ઊડતાં-ઊડતાં રાવણ ઋષ્યમૂક પર્વત ઉપર આવ્યો. સીતાજીએ જોયું કે નીચે શિખર ઉપર કેટલાક વાનરો બેઠા છે. તેમને નવાઈ લાગી. આ વાનરો અહીં ક્યાંથી? વાનરો રાક્ષસો નથી, તેથી જો રામ ભવિષ્યમાં મને શોધતાં-શોધતાં આ તરફ આવશે તો સહાયક થશે તેમ વિચારીને પોતાનું પીળું વસ્ત્ર અને કેટલાંક આભૂષણોની પોટકી બાંધીને રાવણને ખબર ન પડે તેવી રીતે નીચે ફેંકી દીધી.

મહાવિપત્તિમાં પણ જો વ્યક્તિ પોતાના મસ્તિષ્કનું સંતુલન ખોઈ ન બેસે તો પાછળ એવાં પ્રમાણો નિર્મિત કરી શકે છે, જેના આધારે તેની શોધ થઈ શકે અથવા અપરાધીને સજા થઈ શકે.

સીતાજીનું હરણ કરીને લઈ જતા રાવણને વાનરોએ જોયો અને “હે રામ! હે લક્ષ્મણ! એમ બૂમો પાડતાં સીતાજીને પણ જોયાં. તેમની ફેંકેલી પોટકી જમીન ઉપર પડતાં જ દોડીને વાનરોએ તે લઈ લીધી અને રાખી લીધી.

તે પછી રાવણે પંપાસરોવર વટાવ્યું અને પછી મહાસાગર પાર કરીને છેક લંકાનગરીમાં પ્રવેશ કરી દીધો. રાવણ સીધો પોતાના વિશાળ અંતઃપુરમાં સીતાજીને લઈ ગયો અને પોતાના અતિવૈભવશાળી મહેલને બતાવી તેમને મુગ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ વૈભવઘેલી હોય છે. જે વૈભવઘેલી હોય અને વૈભવથી અંજાઈ જાય તે લાંબો સમય પતિવ્રતા ન રહી શકે. પતિવ્રતા તો તે જ રહી શકે જે વૈભવને લાત મારતી હોય. જે કામઘેલી હોય તે પણ પતિવ્રતા ન રહી શકે. તે કામઘેલી અને વૈભવઘેલી બન્ને હોય તો-તો તેના પતિનું આવી જ બન્યું. સીતાજી ન વૈભવઘેલાં છે, ન કામઘેલાં છે. તેઓ માત્ર ને માત્ર પતિઘેલાં છે, તેથી રાવણના વૈભવની તેમને કશી અસર થઈ નહીં. આવી મક્કમ સ્ત્રીને સમજાવવા રાવણે પોતાના મહેલમાં ઘણી દલાલ સ્ત્રીઓને પણ રાખી છે. તેમનું એક જ કામ છે - રાવણે હરી લાવેલી હઠીલી સ્ત્રીને યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી સમજાવીને રાવણ પ્રત્યે પ્રેમ કરતી કરી મૂકવી.

કેટલીક હથવાળ ગાયો માત્ર પોતાની ધણિયાણીને જ દોહવા દેતી હોય છે, બીજી અજાણી સ્ત્રીને આંચળમાં હાથ પણ નાખવા દેતી નથી. તરત જ લાતો મારે, કૂદે, તોફાન કરે, પણ દોહવા ન દે. તેવી ગાયોને વશ કરનારા ભરવાડો પણ હોય છે, જે થોડી કૂદાકૂદ પછી તેમને દોહી લેતા હોય છે. આવું જ સ્ત્રીઓનું પણ છે. પોતાના પતિને જ વળગી રહેનારી મક્કમ સ્ત્રીને ચલિત કરવા લંપટ લોકો અનેક પ્રકારના ઉપાયો કરતા હોય છે. જ્યારે ધન-વૈભવથી અંજાઈ ન જનારી અને વશ ન થનારી સ્ત્રી વશ ન થાય તો તેના મનને વાળનારી સ્ત્રીઓને કામે લગાડાય છે. આવી સ્ત્રીઓ રાત-દિવસ પોતાના માલિકનાં વખાણ કરી-કરીને તેને ગમતી ભેટસોગાદો આપીને પ્રસન્ન કરવા પ્રયત્ન કરતી હોય છે. લાંબા ગાળે આવા પ્રયત્નો સફળ પણ રહેતા હોય છે. પણ હજારોમાં કોક એક એવી સ્ત્રી પણ હોય છે જે આવા પ્રયત્નોથી પ્રભાવિત થયા વિના પ્રાણ આપી દે છે પણ નમતું નથી આપતી. સીતાજી આવાં હજારો-લાખોમાંનાં એક છે.

રાવણ વારંવાર અંતઃપુરમાં આવતો અને મીઠાં વાક્યો બોલીને સીતાજીને રીઝવવા પ્રયત્ન કરતો, પણ સીતાજીનો તિરસ્કાર વધતો જ ગયો. સીતાજી હંમેશાં જમીન સામે જ દષ્ટિ રાખતાં, રાવણની સામે જોતાં પણ નહીં. છેવટે થાકીને રાવણે એક દિવસ ધમકી આપી દીધી કે હવે જો તું નહીં માને તો તારા ટુકડા-ટુકડા કરીને રસોઈયા પાસે રંધાવી હું સવારનો નાસ્તો કરી જઈશ.

બનાવટી પ્રેમનો છેડો હિંસા જ હોય છે. તે કાં તો પ્રેમિકાને ભરખી જતો હોય છે, કાં પછી પ્રેમીને ભરખી જતો હોય છે.

રાવણને એક બીજો ઉપાય સૂઝ્યો - સીતાજીને અંતઃપુરમાંથી દૂર અશોક-વાટિકામાં મોકલી દેવાં. અહીં અંતઃપુરમાં સીતાજીની મક્કમતાની અસર બીજી સુંદરીઓ ઉપર પડવા લાગી હતી. કદાચ આ બધી મળીને કોઈ સંગઠન બનાવી લે તો!

ખાસ પસંદ કરેલી નિપુણ રાક્ષસીઓ સાથે ગુપ્ત રીતે સીતાજીને અશોક-વાટિકામાં મોકલી દેવામાં આવ્યાં.

અત્યાર સુધી સીતાજીએ એક દાણો પણ અન્નનો ખાધો ન હતો. આહાર માત્ર ઉદર સાથે જોડાયેલી વસ્તુ નથી, તે હૃદય સાથે પણ જોડાયેલી વસ્તુ છે. જ્યારે હૃદય બહુ જ ક્ષુભિત થયેલું હોય ત્યારે ભૂખ મરી જાય. ભોજનની રુચિ જ ન થાય. કહેવાય છે કે સ્વર્ગમાંથી ઇન્દ્રે આવીને સીતાજીને હવિષ્યાન્ન ખવડાવ્યું જેથી શરીર ટકી રહે. સીતાજી હવે અશોકવાટિકામાં રહેવા લાગ્યાં.

50. જટાયુના અગ્નિસંસ્કાર

જ્યારે ભૂંડા દિવસો આવવાના હોય છે ત્યારે ભલભલા માણસો પણ ભૂલો કરવા લાગતા હોય છે. જીવન ભૂલોથી ભરેલું હોય છે. ભૂલો વિનાનો કોઈ દેહધારી હોતો જ નથી. પણ ભૂલો થઈ જવી અને ભૂલો કરવી એ બેમાં અંતર છે. સૌથી મોટી ભૂલ પ્રૌઢ સંબંધોને બગાડવાની થતી હોય છે. માણસ સંબંધ વિના રહી શકતો નથી. તથાકથિત ત્યાગીઓને પણ સંબંધો હોય છે જ, તો રાગીઓની વાત જ શી કરવી? સંબંધો સાચવવા એ સોનાને સાચવવા કરતાં પણ વધુ કઠિન કામ હોય છે. વર્ષોથી સચવાયેલા અને પોષેલા સંબંધો જ્યારે તૂટવા લાગે ત્યારે સમજવું કે ભૂંડા દિવસ આવી રહ્યા છે.

વનમાં સાથે આવવા માટે જેટલાં સીતાજી મક્કમ હતાં તેટલાં તેમને સાથે નહીં લઈ જવા માટે રામ મક્કમ ન રહી શક્યા. તેમની મક્કમતા ઢીલી પડી અને પરિણામ વિપરીત આવ્યું. પ્રેમી સ્ત્રીઓની બુદ્ધિ વિરુદ્ધની અવ્યાવહારિક મક્કમતા-હઠની સામે ટકી રહેવું મોટા ભડવીરો માટે પણ કઠિન થઈ જતું હોય છે.

સુવર્ણમૃગની માગણી ખોટી છે તેવું જાણ્યા પછી પણ સીતાજીની માગણી આગળ રામ ઝૂક્યા અને મૃગની પાછળ દોડ્યા. જો તેઓ ન ઝૂક્યા હોત અને ન દોડ્યા હોત તો કદાચ મહા અનર્થ અટકી જાત. સ્ત્રીઓનું છેલ્લું બ્રહ્માસ્ત્ર આંસુ છે. પણ કોઈ-કોઈ વાર આવાં આંસુઓની ઉપેક્ષા પણ કરવી જરૂરી હોય છે. સ્ત્રી રડી નહીં કે ભાઈ દોડ્યા નહીં - આવું વલણ પતિને વહુઘેલાની કક્ષામાં પણ મૂકી શકે છે. બધાં આંસુ સાચાં નથી હોતાં અને બધાં કલ્યાણકારી પણ નથી હોતાં.

સુવર્ણમૃગની પાછળ દોડેલા રામ જલદી પાછા ન ફર્યા તેથી સીતાજીને ચિંતા થાય તે સ્વાભાવિક છે. તેમાં પણ તેમની ચીસો સંભળાઈ ત્યારે તેઓ વિચલિત થઈ જાય તે પણ સ્વાભાવિક છે. પણ આવા સમયે સીતાજીને એકલાં છોડીને લક્ષ્મણનું દોડવું હિતકારી ન થયું. તેઓ જરાય જવા માગતા ન હતા, પણ સીતાજીનાં કટુ વચનોથી વ્યથિત થઈને તેમને દોડવું પડ્યું. આવા સમયે તેઓ વધુ મક્કમ રહ્યા હોત તો બાજી ન બગડત. પણ જે થવાનું હતું તે થઈને રહ્યું.

જતાંજતાં લક્ષ્મણે જે લક્ષ્મણરેખા દોરી હતી તેનું કોઈ પણ કાળે ઉલ્લંઘન ન કરવું તેવું પૂરેપૂરું સીતાજીએ પાળ્યું હોત તો કદાચ મોટા અનર્થથી બચી જવાત. ભૂલો ઉપર ભૂલો થઈ રહી છે. આ બધી ભૂલોનો બચાવ એવો કરવામાં આવે કે રાક્ષસોનું નિકંદન કાઢવા સીતાજીનું હરણ જરૂરી હતું.

સામો પક્ષ અપરાધ કરે તો પ્રતિક્રિયા કરાય, તેથી આ બધું જે થયું તે જરૂરી હતું. આવું સમાધાન વાસ્તવિક સમાધાન ન કહેવાય.

બીજું, સીતાજીનું હવે હરણ થવાનું જ છે તેવું રામ પહેલેથી જ જાણતા હતા, તેથી સાચાં સીતાજી તો પહેલેથી જ અગ્નિપ્રવેશ કરી ગયાં હતાં. જે હરણ થયું તે તો સાચાં સીતાજીની પ્રતિકૃતિ - માયાવી રૂપ જ માત્ર હતું એવું સમાધાન પણ માત્ર શ્રુતરમણીય જ કહેવાય, વાસ્તવિક નહીં.

રામને બચાવવા જે દિશામાંથી અવાજ આવતો હતો તે દિશામાં લક્ષ્મણ દોડ્યા, પણ થોડી જ વારમાં હેમખેમ રામને પાછા ફરતા જોઈને તેમને નવાઈ લાગી. નક્કી કોઈ ષડ્યંત્ર થયું છે. જેમને ઘણા શત્રુઓ હોય અથવા પ્રબળ શત્રુ હોય તેમને ષડ્યંત્રો થવાની શક્યતા હમેશાં બની રહે છે. શ્રીરામને પણ હાંફળા-ફાંફળા આવતા લક્ષ્મણને જોઈને ફાળ પડી: નક્કી કાંઈક થયું હશે. બન્ને ભાઈઓ મળ્યા. રામે બધી વાત કરી કે “સુવર્ણમૃગ એ મૃગ ન હતો પણ મારીચ રાક્ષસ હતો. મેં તેને હણી નાખ્યો છે. પણ તું સીતાજીને એકલાં મૂકીને અહીં કેમ આવ્યો?”

લક્ષ્મણે બધી વાત કરી કે સીતાજીએ ન કહેવાનાં વચનો કહીને મને અહીં ધકેલ્યો છે તેથી આવ્યો છું. બન્ને ભાઈઓ ઉતાવળા-ઉતાવળા પંચવટી આશ્રમે પહોંચ્યા તો ત્યાં સીતાજી ન હતાં.

બધું છિન્નભિન્ન થયેલું જણાતું હતું. લક્ષ્મણે ચારે તરફ દોડી-દોડીને સીતાજીના નામની બૂમો પાડી, ક્યાંય સીતાજી મળ્યાં નહીં. બન્ને ભાઈઓને ઘોર સંતાપ થયો. નક્કી રાક્ષસો સીતાને મારીને ખાઈ ગયા હશે - એક આવી સંભાવના પણ જણાઈ. અથવા કોઈ રાક્ષસ સીતાનું હરણ કરી ગયો હશે તેવી બીજી સંભાવના પણ હતી. પણ અહીં પૂછવું કોને? કોઈ પાડોશી તો અહીં છે નહીં. સંસારી લોકોએ કદી પણ સારા પાડોશીઓ વિના કોઈ જગ્યાએ લાંબો સમય રહેવું નહીં. તેમાં પણ જેનું જીવન સંઘર્ષમય હોય તેને તો એકાકી રહેવાય જ નહીં. સારા પાડોશીઓ ભાઈઓ કરતાં પણ વધારે કામમાં આવતા હોય છે.

વ્યાકુળ થયેલા શ્રીરામની દૃષ્ટિ પંચવટીના મૃગના એક ટોળા ઉપર પડી. રામે પૂછ્યું, “હે મૃગો! તમે મારી સીતાને જોઈ! તે ક્યાં ગઈ? તેને કોણ લઈ ગયું?” વાચા વિનાનાં પાળેલાં પ્રાણીઓ પણ ઘટનાની નોંધ લેતાં હોય છે. તેઓ બોલી નથી શકતાં પણ સમજતાં તો હોય છે. મૃગોએ રાવણની અને સીતાજીની ઝપાઝપી જોઈ હતી. મૃગોએ ઊંચે આકાશ તરફ મોઢાં કર્યાં અને પછી દક્ષિણ દિશા તરફ ચાલવા માંડ્યું. શ્રીરામ સમજી ગયા કે નક્કી કોઈ આકાશમાર્ગે સીતાજીને દક્ષિણ દિશા તરફ લઈ ગયું છે.

હવે રામે વિરહરુદન બંધ કર્યું. રુદનના પાંચ પ્રકાર હોય છે: 1. શોકરુદન, 2. રીસરુદન, 3. કપટરુદન, 4. હર્ષરુદન અને 5. વિરહરુદન.

શ્રીરામે રડવાનું બંધ કર્યું અને તેમના રોમેરોમે ક્રોધ વ્યાપી ગયો. શ્રીરામ-લક્ષ્મણ ઘણી વાર ક્રોધ કરે છે. તેમણે કદી ક્રોધજયી હોવાનો દાવો કર્યો નથી. બસ... હવે તો એક જ વાત - જેણે સીતાનું અપહરણ કર્યું છે તેની સાથે બદલો લેવો છે. બદલો બદલો અને બદલો, બીજી વાત નહીં. વીતરાગને વિરહ ન હોય, કારણ કે તેને પ્રેમ જ ન હોય. વીતરાગને ક્રોધ ન હોય, કારણ કે તેને બદલો લેવાની વૃત્તિ અને ક્ષમતા બન્ને ન હોય. આવી કોઈ ઘટના બની હોય તોપણ તે પ્રતિક્રિયા વિનાનો જડ જેવો સાક્ષી થઈને રહે; તેથી તેની વીરકથા ન હોય. વીરતા બતાવવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોય તોપણ તે વીરતા ન બતાવે. વીરતા ન બતાવવી એ જ તેની વીરતા કહેવાય. વીતરાગી જીવન અને મડદાજીવનમાં ઝાઝો ફરક ન હોય. રામ વીતરાગ નથી પણ પ્રીતરાગ છે, તેથી ક્રોધમાં તેમના હોઠ ફફડવા લાગ્યા. “સીતાના હરણ કરનારને પાતાળમાંથી પણ શોધી કાઢીશ અને પૂરેપૂરો દંડ આપીશ.” તેવી પ્રતિજ્ઞા કરીને બન્ને ભાઈઓ દક્ષિણ દિશા તરફ ચાલવા લાગ્યા. થોડુંક ચાલ્યા ત્યાં નર-નારીનાં ઝપાઝપીનાં પગલાં દેખાયાં. નરનાં પગલાં મોટાં હોય નારીનાં નાનાં હોય. આ જગ્યાએ સીતાજીને ભૂમિ ઉપર ઉતારીને રાવણે જટાયુ સાથે તલવારયુદ્ધ કર્યું હતું. જટાયુની પાંખો કાપી નાખ્યા પછી ફરીથી સીતાજીને ઉપાડવા રાવણ અહીં આવ્યો હતો અને બન્ને વચ્ચે ખેંચતાણ થઈ હતી તેનાં પગલાં હજી પણ દેખાતાં હતાં. વળી જે પુષ્પો રામે સીતાજીની વેણીમાં ગૂંથ્યાં હતાં તે પણ બધાં વેર-વિખેર પડ્યાં હતાં. રામ પ્રતિદિન સીતાજીને વનપુષ્પોની વેણી બનાવીને જાતે પહેરાવતા હતા. સ્ત્રીઓ ભેટપ્રેમી હોય છે. તેમને કાંઈ ને કાંઈ આપતા રહો તો તે તરત ખુશ થઈ જાય. તેમાં પણ જો તેની મનપસંદ વસ્તુ આપવામાં આવે તો તે રાજીની રેડ થઈ જાય. સ્ત્રીઓની આ સ્વભાવ-કમજોરીનો ગેરલાભ કેટલીક વાર લંપટ પુરુષો લેતા હોય છે.

આગળ ચાલતાં જોયું તો એક મોટું ધનુષ્ય તૂટેલું પડ્યું હતું. આ રાવણનું ધનુષ્ય હતું, જેને જટાયુએ તોડી નાખ્યું હતું. આ સિવાય પણ બીજી ઘણી ભાંગેલી-તૂટેલી વસ્તુઓ જોઈને રામને નિશ્ચય થયો કે કોઈ મહાબળવાન રાક્ષસ આ માર્ગે સીતાજીને હરીને લઈ ગયો લાગે છે.

આગળ ચાલતાં જોયું કે એક વૃદ્ધ પક્ષી છેલ્લા શ્વાસ લઈ રહ્યું છે. અરે! આ તો જટાયુ છે! રામ તેને ભેટી પડ્યા. જટાયુએ બધી વાત કરી. સીતાજીને હરીને રાવણ લઈ જતો હતો. મેં તેનો સામનો કર્યો. હું બહુ લડ્યો, પણ વૃદ્ધાવસ્થાના કારણે થાક્યો. રાવણે મારી પાંખો કાપી નાખી. પાંખો વિનાનું પક્ષી ગમે તેટલું સમર્થ હોય તોપણ દુર્બળ જ થઈ જાય. તમને સમાચાર આપવા માટે જ મારા પ્રાણ ટકી રહ્યા છે. એમ કહીને બધા સમાચાર આપીને જટાયુએ રામના ખોળામાં પ્રાણ છોડી દીધા. ગીધ મડદાંખોર પક્ષી કહેવાય છે, એટલે સૌથી વધુ ગંધાતું અને નીચ મનાય છે. પણ રામ તેનાથી અભડાતા નથી. પોતાના ખોળામાં બેસાડીને રામે તેનું મૃત્યુ ધન્ય બનાવ્યું.

લક્ષ્મણે સૂકાં લાકડાં ભેગાં કરી ચિતા ખડકી અને જટાયુના અગ્નિસંસ્કાર વેદમંત્રો બોલીને કર્યા. જટાયુનું જીવન અને મરણ બન્ને

ધન્યધન્ય થઈ ગયાં.

શ્રીરામે અગ્નિદાહવિધિ કર્યા પછી જટાયુનું પિંડદાન પણ કર્યું, પછી ગોદાવરીસ્નાન કરી જટાયુની સદ્ગતિ માટે પ્રાર્થના કરી દક્ષિણ દિશા તરફ આગળ ચાલતા થયા.

51. અયોમુખીનાં નાક-કાન કાખ્યાં

એવું કહેવાય છે કે આહાર, નિદ્રા, ભય, મૈથુન - આ ચાર તત્ત્વો પશુ-પક્ષીઓ અને મનુષ્યોમાં સરખાં હોય છે; માત્ર ધર્મ જ મનુષ્યોમાં વિશેષ તત્ત્વ હોય છે. જો મનુષ્યોમાં ધર્મતત્ત્વ ન હોય તો મનુષ્ય અને પશુમાં કશો ફરક નથી.

આહાર નિદ્રા ભય મૈથુનં ચ

સામાન્યમેતત્ પશુર્ભિનરાણામ્ ।

ધર્મો હિ તેષામધિકો વિશેષો

ધર્મેણહીનાઃ પશુભિઃ સમાનાઃ ॥

પણ ધર્મતત્ત્વને સ્થાપિત કરનારાં કેટલાંક વિશિષ્ટ તત્ત્વો ભગવાને મનુષ્યોમાં જ માત્ર મૂક્યાં છે. જો આ તત્ત્વો મનુષ્યોમાં ન હોય તો ધર્મતત્ત્વ રહે જ નહીં. જે વિશેષ તત્ત્વો માત્ર મનુષ્યોમાં છે તેમાંનાં બે આવાં છે: 1. લજ્જા, 2. દયા.

1. લજ્જા: એટલે શરમાઈ જવું. પશુ-પક્ષીઓમાં શરમ જેવું તત્ત્વ હોતું જ નથી, તેથી તેમને નિર્લજ્જ પણ ન કહેવાય. લજ્જા હોય તો નિર્લજ્જતા આવે. પશુ-પક્ષીઓ વસ્ત્રો પહેરતાં નથી. તેમની એબ ખુલ્લી હોવા છતાં તેઓ નિર્લજ્જ હોતાં નથી. ખુલ્લી એબ હોવા છતાં પણ તે વિકારી નથી હોતાં. પણ માણસ માટે એવું નથી. માણસ વસ્ત્રો પહેરે છે, તેથી વસ્ત્ર વિનાનો માણસ નિર્લજ્જ કહેવાય છે. વસ્ત્રોમાં પણ સભ્યતા, અસભ્યતા, કુસભ્યતા પ્રગટનારાં વસ્ત્રો-પહેરવેશ હોય છે.

લજ્જા સંસ્કૃતિનો મૂલાધાર છે. નિર્લજ્જતા અને સંસ્કૃતિ એકસાથે રહી શકે નહીં. દેશ-કાળ-પરિસ્થિતિ પ્રમાણે વેશભૂષા નક્કી થતી હોય છે. દેશ-કાળ-પરંપરા વિરુદ્ધ વેશભૂષા ધારણ કરવાથી સભ્યતા અને સંસ્કૃતિને આંચ આવતી હોય છે. સંસ્કૃતિ જીવનમૂલ્યો સ્થાપિત કરતી હોય છે. મૂલ્યો વિનાનો માણસ હલકો અને તુચ્છ થઈ જતો હોય છે.

પરિવેશમાં નર-નારીનો વેશ લગભગ બધે જુદોજુદો હોય છે. તેમાં પુરુષના વેશની નકલ સ્ત્રીઓ તો કરી શકતી હોય છે. જેમ કે ધોતિયું, પાટલૂન, શર્ટ-ટીશર્ટ વગેરે સ્ત્રીઓ પહેરતી હોય છે, પણ સ્ત્રીઓનાં વસ્ત્રો પુરુષો નથી પહેરતા. માનો કે પુરુષો પણ ચણિયા-ચોળી, સાડી વગેરે પહેરીને રોડ ઉપર ફરે તો કેવા લાગે? આવા વેશનો સ્વયં સ્ત્રીઓ જ સ્વીકાર ન કરે. આવો વેશ પહેરનાર પુરુષને ‘બાયલો’ કહેવાય, અર્થાત્ પૌરુષ વિનાનો કિન્નર, જે બહુ જ અપમાનજનક કહેવાય. કોઈ પુરુષ જ્યારે પરાક્રમ બતાવવાના સમયે પરાક્રમ નથી બતાવતો ત્યારે લોકો તેને ‘બાયલો’ કહે છે.

સ્ત્રીઓની વેશભૂષા જ ભિન્ન નથી હોતી, આભૂષણો પણ ભિન્ન-ભિન્ન હોય છે. સ્ત્રીઓનાં આભૂષણો પુરુષો નથી પહેરતા. ખાસ કરીને ચૂડીઓ-બંગડીઓ, વગેરે. સ્વયં સ્ત્રીઓ જ જ્યારે કોઈ પુરુષને બંગડીઓ પહેરવાનું કહે છે ત્યારે ઘોર અપમાન અનુભવાય છે. જે બંગડીઓ વગેરે પહેરીને સ્ત્રીઓ જીવનની ધન્યતા અનુભવતી હોય છે તે જ ચૂડીઓ-બંગડીઓ, વગેરે પુરુષો માટે ઘોર શરમજનક, અપમાનજનક, ‘બાયલાપણા’ની નિશાની બની જતી હોય છે.

આ તો થઈ વેશભૂષાની વાત. રીતિ-રિવાજો અને વ્યવહારોમાં પણ બન્નેનાં વલણ જુદાં-જુદાં હોય છે. કામેચ્છા બન્નેમાં હોય છે, બલકે પુરુષની તુલનામાં સ્ત્રીમાં વધારે હોય છે, તોપણ સ્ત્રી લજ્જાવતી હોવાથી આક્રમક નથી હોતી. પુરુષ આક્રમક હોય છે. અર્થાત્ પહેલ કરનારો હોય છે. પહેલ કરવાની ઉતાવળ સ્ત્રી ન કરતી હોવાથી જ તે શિયળની રક્ષા કરી શકતી હોય છે. તેથી શીલવતી બનીને તે કરોડોની થતી હોય છે. સ્ત્રી જ્યારે કામુક થઈને આક્રમક થાય અર્થાત્ પહેલ કરનારી થાય ત્યારે તેને નિર્લજ્જ કહેવાય. નિર્લજ્જતા અને શિયળ સાથે રહી શકે નહીં, તેથી તે કોડીની થઈ જાય. જ્યાં કોડીની સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ વધી જાય ત્યાં સંસ્કૃતિ નષ્ટ થઈ જાય, કારણ કે સંસ્કૃતિ સ્ત્રીઆધારિત હોય છે. સંસ્કૃતિનો નાશ થતાં જ મૂલ્યોનો નાશ થઈ જાય. પછી વેશ્યાઓ અને સન્નારીઓમાં ફરક ન રહે. આને પતન કહેવાય.

2. દયા: આ તત્ત્વ પણ માત્ર માનવમાં જ હોય છે. પશુ-પક્ષીઓ દયાળુ નથી હોતાં, તેથી નિર્દય પણ નથી હોતાં.

પણ આપણે માત્ર લજ્જા સંબંધી જ થોડી વાત કરવાની છે.

જટાયુના અગ્નિસંસ્કાર તથા બીજી વિધિઓ પૂરી કરીને રામ-લક્ષ્મણ પાછા દક્ષિણ દિશા તરફ આગળ ચાલ્યા. નૈઋત્ય દિશા તરફ એક ગહન વન આવ્યું તેમાંથી માંડ પસાર થયા, ત્યાર પછી ફરી પાછું ‘કીંચવન’ આવ્યું. આ વન પહેલાં કરતાં પણ વધુ ભયંકર હતું. તેને પણ જેમતેમ પાર કર્યું. આગળ જતાં માતંગ ઋષિનો આશ્રમ આવ્યો. આવા ઘોર વનમાં જુદા-જુદા ઋષિઓના આશ્રમનો અર્થ એ હતો કે એ જેમ ખ્રિસ્તી મિશનરીઓ અત્યારે જુદા-જુદા વનપ્રાન્તોમાં પોત-પોતાનાં મિશન સ્થાપીને ધર્મપ્રચાર-પ્રસાર કરે છે, તેમ આ ઋષિઓ વૈદિક ધર્મનો પ્રચાર કરતા હતા અને મૂળ નિવાસીઓ તેનો સ્વીકાર કરતા ન હતા.

તેમાંથી સંઘર્ષ થતો રહેતો હતો.

માતંગ ઋષિના આશ્રમથી બન્ને ભાઈઓ આગળ ચાલ્યા તો એક પર્વતમાં તેમને એક ભયંકર ગુફા દેખાઈ. બન્ને ભાઈઓ તે ગુફા આગળ પહોંચ્યા, કારણ કે તે રસ્તાના કિનારે હતી. થોડી જ વારમાં તેમાંથી એક ભયંકર - બેડોળ રાક્ષસી સુસવાટાભેર નીકળી. તેનું નામ ‘અયોમુખી’ હતું. તે આ ગુફામાં એકલી રહેતી હતી. સમૂહ વિનાની એકાકી સ્ત્રી વધુ કામુક થઈ જતી હોય છે. કામ નવરાશ્રિત હોય છે, અર્થાત્ નવરા માણસને તે તરત જ ઘેરી લે છે. સમૂહમાં કે પ્રવૃત્તિમાં રહેનારાં માણસોનાં મન કાંઈ ને કાંઈ વાતોમાં પરોવાયેલાં રહે છે, પણ એકાકી રહેનાર સ્ત્રીનું મન તરત જ કામગ્રસ્ત થઈ જતું હોય છે. લાખ પ્રયત્ન કરીને પણ તે કામમુક્ત નથી થઈ શકતું. આવી સ્ત્રીઓ કોઈ પુરુષને જોતાં જ વિદ્વળ બની જતી હોય છે. તે પોતાનું નિયંત્રણ ખોઈ બેસી મૂકતી હોય છે. લજ્જા, આત્મ- નિયંત્રણમાં સહાયક બને છે, પણ નિર્લજ્જતા તો ઉશ્કેરનારું તત્ત્વ બને છે.

બે યુવાન અને રૂપાળા પુરુષોને જોતાં જ કામાગ્નિમાં બળતી અયોમુખીનો કામ ભડકી ઊઠ્યો. તે ગુફામાંથી દોડી અને સીધી લક્ષ્મણ પાસે પહોંચી ગઈ આલિંગવા પ્રયત્ન કર્યો. નિર્લજ્જતાની હદ! પુરુષ સ્ત્રીને પટાવે છે, સ્ત્રીની ઇચ્છા હોવા છતાં લજ્જા તેને અવરોધે છે. પણ અહીં તો સ્ત્રી પોતે જ નિર્લજ્જ થઈ છે. તે પુરુષને પટાવતી નથી, સીધી જ પકડી પાડે છે. આ બળાત્કાર જ કહેવાય. સામાન્ય રીતે લોકોમાં પુરુષોને જ બળાત્કારી માનવામાં આવે છે, તેથી બધા કાયદા એકપક્ષીય પુરુષવિરોધી જ બન્યા છે. પણ સ્ત્રીઓ પણ બળાત્કારી હોઈ શકે છે, તે વાત સ્વીકારવા કોઈ તૈયાર થતું નથી. વાત્મીકિ રામાયણમાં અયોમુખીનું ચરિત્ર બીજા પક્ષને ઉજાગર કરનારું બતાવાયું છે.

સ્ત્રીઓ પણ બળાત્કારી હોઈ શકે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી જ્યારે જર્મની અને રશિયામાં પુરુષોની સંખ્યા ઘણી ઘટી હતી ત્યારે સ્ત્રીઓ પુરુષો ઉપર બળાત્કાર કરતી થઈ હતી તેવી વાતો સાંભળવા મળે છે.

જ્યારે-જ્યારે પણ નર-નારીનું સંતુલન બગડી જાય છે ત્યારે-ત્યારે આવી સ્થિતિ સર્જાય છે. કુદરતે બન્નેનો અનુપાત રચ્યો છે. માણસો તે અનુપાત બગાડે છે અને પછી ઘોર વિકૃતિ વહોરી લે છે.

નિર્લજ્જ અયોમુખીએ કાંઈ ચેનચાળા કે નખરાં કર્યા વિના જ શ્રીરામની હાજરીમાં લક્ષ્મણને પકડ્યા.

ઓચિંતી આવી નિંદિત હરકતથી બન્ને ભાઈઓ સ્તબ્ધ થઈ ગયા: આ શું? આ કેવી સ્ત્રી? લક્ષ્મણે અયોમુખીના બાહુપાશમાંથી છૂટવા ઘણી મહેનત કરી, પણ બળવાન રાક્ષસી મચક આપતી ન હતી. છેવટે લક્ષ્મણે તલવાર ખેંચી કાઢી અને અયોમુખીનાં વિશાળ સ્તન કાપી નાખ્યાં સાથે-સાથે નાક-કાન કાપી નાખ્યાં. ભયંકર લોહીધારા વહી. રાક્ષસોમાં રક્તનું પ્રમાણ વિશેષ રહેતું હોય છે. લોહી-દડડતી, ચીસો પાડતી તે વનમાં પાછી દોડી ગઈ.

આજનો ભારતનો કાયદો લક્ષ્મણને એરેસ્ટ કરી કેટલીયે કલમો લગાડી જેલભેગા કરી દેત, કારણ કે આપણે એકપક્ષીય રીતે એવું માની બેઠા છીએ કે માત્ર સ્ત્રીનું જ યૌન શોષણ થાય છે. અને તે પુરુષ જ કરે છે, સ્ત્રી કદી કોઈ પુરુષનું યૌન શોષણ કરતી જ નથી.

અયોમુખીનું ઉદ્દાહરણ આવી માન્યતાને ખોટી ઠેરવે છે.

52. કબંધ રાક્ષસનો વધ

ચારિત્ર્યવાન પુરુષોને સૌથી મોટો ભય અયોમુખી જેવી સ્ત્રીઓથી હોય છે. ચારિત્ર્ય વિનાની સ્ત્રીઓથી ડરીને જીવે તે જ સુરક્ષિત રહે. જરૂર પડે ત્યારે તેમની સાથે કઠોરતાભર્યો વ્યવહાર કરવાની હિમ્મત હોય તો જ અનર્થોથી બચી શકાય. લક્ષ્મણે બીજી વાર કોઈ વાર સ્ત્રીનાં નાક-કાન કાપ્યાં હતાં. પહેલાં શૂર્પણખાનાં, હવે અયોમુખીનાં. શૂર્પણખાનાં નાક-કાન કાપવાના પરિણામે ખર-દૂષણ અને રાવણ સાથે વેર બંધાયું અને સીતાજીનું હરણ થયું. સીતાહરણથી બન્ને ભાઈઓ ફરી પાછા વન-વનના થઈ ગયા હતા અને મહા દુઃખો ભોગવી રહ્યા હતા. સંઘર્ષમય જીવન શાન્તિમય નથી હોતું. સંઘર્ષથી દૂર ભાગનારા કદાચ શાન્તિમય જીવન તો જીવી શકે પણ તેઓ કર્તવ્યમય જીવન ન જીવી શકે. કર્તવ્ય અને ધર્મ એક જ હોય તો તે ધર્મવિહીન જીવન કહેવાય.

રામ-લક્ષ્મણ આગળ ચાલ્યા. એક બીજું વન પાર કર્યું. ત્યાં તો કબંધ નામનો એક ભયંકર રાક્ષસ ધસી આવ્યો. આટલો વિકરાળ રાક્ષસ આજ સુધી જોયો ન હતો. તેના લાંબાલાંબા હાથ દૂરની વસ્તુને પણ પકડી લેતા હતા. કબંધ રાક્ષસ અવરોધ કરીને રસ્તા વચ્ચે બેઠો હતો. ડાહ્યા માણસો કદી રસ્તા વચ્ચે કે ઘરના ઉંબરા વચ્ચે બેસતા નથી. તેથી માર્ગવિરોધ થાય છે. અવરોધ એટલે નડવું, અને વિના કારણે નડતરરૂપ થવું એ નીચતા કહેવાય. કેટલાક લોકો જીવનભર નડતા જ રહે છે. જેમ શનિગ્રહ લોકોને નડે છે, તેમ શાન્તિની પ્રતિકૃતિ જેવા લોકો પણ નડતા જ રહે છે. સૌને નડતા લોકોને નાથવા તે ખરી મદાનગી કહેવાય.

રસ્તા વચ્ચે બેઠેલા વિકરાળ અને બેડોળ રાક્ષસને જોઈને બન્ને ભાઈ ઊભા રહી ગયા. કેટલીક વાર પરાક્રમ કરવા કરતાં ચતુરાઈથી કામ પાર પાડવું હિતાવહ હોય છે. ચતુરાઈ વિનાનું પરાક્રમ કેટલીક વાર પ્રશ્નો ઉકેલવા કરતાં વધુ પ્રશ્નો ઊભા કરતું હોય છે. બન્ને ભાઈઓએ ચતુરાઈ કરીને કબંધને જોવા લાગ્યા કે હવે કબંધ શું કરે છે. પોતાના હાથમાં આવેલો શિકાર છટકી ગયેલો જોઈને કબંધ ગુસ્સે ભરાયો. તરત જ તેણે બન્ને હાથ લાંબા કર્યા અને દૂર ઊભેલા બન્ને ભાઈઓને પકડી લીધા. બન્ને ભાઈઓનો કોળિયો બનાવવા તેણે બન્નેને છેક મુખ સુધી ખેંચી લીધા. ભયંકર અને કરુણ સ્થિતિ થયેલી જોઈને લક્ષ્મણે રામને કહ્યું કે “આ રાક્ષસ ભલે મને ખાઈ જતો હોય પણ તમે ગમે તેમ કરીને છૂટી જાઓ અને જાનકીને શોધીને અયોધ્યા જઈને રાજગાદી સંભાળો, આ રાક્ષસનું ધ્યાન મને ભક્ષણ કરવામાં હોય ત્યારે તમે છૂટી જાઓ.” લક્ષ્મણની દીન વાણી સાંભળીને રામને શોક અને ચિંતા થયાં તેમણે કહ્યું કે “લક્ષ્મણ, નિરાશ ન થા. હજી બાજી બગડી નથી. પરાક્રમ બતાવ. ખરો યોદ્ધો પરાજયને જયમાં બદલતો હોય છે.”

લક્ષ્મણે તરત જ તલવાર કાઢી અને કબંધનો ડાબો હાથ કાપી નાખ્યો. રામે પણ જમણો હાથ કાપી નાખ્યો. કબંધના બન્ને હાથ કપાઈ ગયા. બન્ને ભાઈઓ પણ ધડામ દઈને ભૂમિ ઉપર પડ્યા.

પણ આ શું? કબંધ બદલાઈ ગયો. તે બન્ને ભાઈઓનો પરિચય પૂછવા લાગ્યો અને જ્યારે જાણ્યું કે આ જ રામ-લક્ષ્મણ છે ત્યારે તે બહુ ખુશ થયો. તેને મળેલો શાપ આજે પૂરો થઈ રહ્યો હતો.

તેણે પોતાને મળેલા શાપની કથા સંભળાવવા માંડી: “પૂર્વે હું મહાબળવાન અને રૂપાળો રાક્ષસ હતો. બળને જીરવી ન શકવાથી ઉચ્છૃંખલ થઈ ગયો હતો અને ઋષિમુનિઓને હેરાન કરતો હતો. એવામાં ‘સ્થૂલશિરા’ નામના એક ઋષિને એક દિવસ મેં બહુ ત્રાસ આપ્યો, તેથી નારાજ થઈને તેમણે મને શાપ આપ્યો કે જા, તું મહાકદરૂપો રાક્ષસ થઈ જા! તેથી મારી આવી દશા થઈ ગઈ. પછી મેં સ્થૂલશિરા ઋષિને બહુ પ્રાર્થના કરી તો તેમણે શાપનું નિવારણ કરતાં કહ્યું કે કોઈ સમયે દશરથનંદન રામ-લક્ષ્મણ આ માર્ગે આવશે અને તારો ઉદ્ધાર કરશે. આજે એ શાપ પૂરો થાય છે. તમે બન્ને અહીં આવ્યા, મારો ઉદ્ધાર થઈ ગયો. હું ધન્ય થઈ ગયો.”

શ્રીરામે સીતાહરણની બધી કથા સંભળાવી અને પૂછ્યું કે “તને સીતાજીની કાંઈ ભાળ છે?” ત્યારે કબંધે કહ્યું કે “અહીંથી થોડે દૂર ઋષ્યમૂક નામનો પર્વત આવશે. ત્યાં તમને સુગ્રીવ નામનો વાનર મળશે. તે પણ તમારી માફક પત્નીવિયોગથી દુઃખી છે. તે તમને બધા પ્રકારની સહાય કરશે.”

કબંધનો કદરૂપો દેહ છૂટી ગયો. તેને પૂર્વનો હતો તેવો જ રૂપાળો દેહ પ્રાપ્ત થયો. ઉદ્ધાર કરનારનો ઉદ્ધાર થતો હોય છે અને પતન કરનારનું પતન થતું હોય છે.

કબંધે સુગ્રીવ તથા ઋષ્યમૂક પર્વતનું બરાબર ઠેકાણું બતાવ્યું. શ્રીરામ-લક્ષ્મણે મળીને કબંધના કદરૂપા શરીરના અંતિમસંસ્કાર કરી દીધા અને ઋષ્યમૂક તરફ જવાના રસ્તે ચાલતા થયા.

કેટલીક વાર આપત્તિ અને વિપત્તિમાંથી સંપત્તિ પણ પેદા થતી હોય છે. રામને સીતાજીને શોધવા અને રાવણ સાથે યુદ્ધ કરવા મિત્રોની જરૂર હતી.

મિત્રો વિના મહાઆયોજન કરી શકાય નહીં. કબંધે મિત્રોને ઠેકાણું બતાવી દીધું. બન્ને ચાલતા થયા.

53. શબરીમિલન

જીવન એક પ્રવાહ છે. તે સતત વહ્યા કરે છે. આ પ્રવાહ માત્ર એક જ ધારામાં નથી વહેતો પણ તેની અસંખ્યા ધારાઓ છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિના જીવનની એક મુખ્ય ધારા હોય છે, જે જન્મજાત હોય છે અને બીજી નાનીનાની કેટલીયે ધારાઓ ઉત્પન્ન થઈને તેમાં ભળે છે, અન્યથા તેમાંથી નીકળે છે. માનો કે કોઈની મુખ્ય ધારા સંગીત છે, તો તે જીવનભર એ ધારામાં વહેતી રહેશે. પછી તેમાં સમય-સમય ઉપર બીજી નાની ધારાઓ મળતી - લુપ્ત થતી રહેશે. આવી જ રીતે કોઈની ધારા સાહિત્ય-વિજ્ઞાન, રાજકારણ, સમાજકારણ, કામભોગ, લુચ્ચાઈ, ખટપટ, હિંસા, દાન-પરમાર્થ- સેવા, અધ્યાત્મ-ભક્તિ કે તપસ્યાની હશે, તો તે પ્રમાણેની ધારામાં વહેતી રહેશે.

પૂર્વે કહ્યું તેમ આ મુખ્ય ધારા મોટા ભાગે જન્મજાત હોય છે, પણ કેટલીક વાર પાછળથી ઘટનાથી પ્રભાવિત થઈને પણ પ્રગટતી-બદલતી રહે છે. ભર્તૃહરિની જન્મજાત ધારા વિષયભોગોની હતી, પણ પછી આઘાતજનક ઘટનાએ તેમાં પ્રચંડ વળાંક આપ્યો અને તે વૈરાગ્યની ધારા બની ગઈ. આવું બનતું હોય છે. જેની કોઈ કશી ધારા જ નથી હોતી તેની ઉદરધારા હોય છે, અર્થાત્ તેઓ પેટ માટે જ જીવતા હોય છે.

આ બધી ધારાઓમાંની એક મુખ્ય ધારા ભાવનાધારા હોય છે. ભાવના એટલે લાગણી. તેનાં બે રૂપ થઈ જતાં હોય છે: 1. પ્રેમધારા અને 2. ભક્તિધારા. જ્યારે લૌકિક પદાર્થો અને માણસો પ્રત્યે આ પ્રેમધારા વહે છે ત્યારે તેને માનવીય પ્રેમધારા કહેવાય છે, જેમાં પતિ-પત્ની, માતા-પિતા, ભાઈ વગેરે આવી જાય છે. જ્યારે આ ધારા ભગવાન તરફ વહે છે ત્યારે તે દૈવી ધારા થઈ જાય છે, જેને પ્રેમભક્તિની ધારા કહેવાય છે. આ પણ જન્મજાત હોય છે અને આગંતુક પણ હોય છે. આ ધારા અત્યંત દુર્લભ કહેવાય છે. આ ધારામાં જીવતા લોકોને ભક્તો, સંતો-સાધુઓ કે સતીઓ પણ કહેવાય છે. જોકે તેમાં બધાં સાચાં નથી હોતાં તોપણ કોઈ-કોઈ જરૂર સાચાં હોય છે. બધાં જ રામાયણોમાં એક દિવ્ય પાત્રનું આલેખન થયેલું છે - તે છે શબરીનું.

આ પંપાસરોવર છે. અહીં ઘણા સમય પહેલાં માતંગ નામના ઋષિ તપ કરતા હતા. તેમની સેવા કરનારી શબરી નામની એક સેવિકા હતી. ઋષિ-મુનિ-સાધુ-સંત કોઈ પણ હોય, જો તે આશ્રમ બનાવે તો સેવિકા જોઈએ જ. સેવિકા વિના આશ્રમ ન ચાલે. કાં તો ઋષિ-મુનિઓની પત્નીઓ આશ્રમ ચલાવે. કાં પછી સેવિકાઓ ચલાવે. આશ્રમ ચલાવવો એટલે રસોડું ચલાવવું. સ્ત્રીઓ વિના રસોડું બરાબર ચાલે નહીં. આશ્રમનું પ્રાણ રસોડું હોય છે. ગમે તેટલું જ્ઞાન હોય, પણ રસોડું અર્થાત્ આહારવ્યવસ્થા બરાબર ન હોય તો તે જ્ઞાન લુપ્ત થઈ જાય. જેમ-જેમ આશ્રમના અધિષ્ઠાતાનું નામ મોટું થતું જાય તેમતેમ અતિથિઓની સંખ્યા વધતી જાય. પ્રસિદ્ધિ પરોણા વિનાની નથી હોતી. પરોણાને સાચવવા એ પુરુષનું કામ ન કહેવાય, સ્ત્રીઓનું જ કહેવાય. તેથી ગૃહિણીને જ ઘર કહેવાય છે.

મહાન તપસ્વી માતંગ-ઋષિ આ પંપાસરોવરના કિનારે તપ કરતા હતા અને શબરી સેવિકા થઈને તેમની સેવા કરતી હતી. તપસ્વી અને તાપસીનો સારો મેળ જામ્યો હતો. આવી તાપસી સ્ત્રીઓ સાંસારિક જીવનમાં સફળ થતી હોતી નથી. કદાચ કોઈ જબરજસ્તી તેમને સંસારી બનાવે તોપણ તેમાં નિષ્ફળતા જ મળતી હોય છે. જે સ્કૂ મશીનમાં જ્યાં લાગતો હોય ત્યાં જ લગાવાય, બીજે નહીં. મીરાંબાઈનાં લગ્ન ન હોય અને હોય તો તે નિષ્ફળ હોય. શબરીએ લાંબો સમય માતંગ-ઋષિની સેવા કરી અને મૈત્રીથી જેવી બ્રહ્મવાદિની બની ગઈ. વિદ્યા શાસ્ત્રાધ્યયનથી જ આવે છે તેવું નથી, ભક્તિ અને સેવાથી પણ જ્ઞાન મળતું હોય છે, જે વધુ દૃઢ અને સ્પષ્ટ હોય છે.

કાળે કરીને માતંગ ઋષિ બ્રહ્મલીન થઈ ગયા. હવે શબરી એકલી પડી. એકલા પડી જવું એ પુરુષો માટે તો અભિશાપ છે, સ્ત્રીઓ માટે તો તે મહાઅભિશાપ થઈ જાય. એકલી સ્ત્રી ગૂંગળાયા કરે. કોઈનો આત્મીય સાથ તેના માટે પ્રાણવાયુ બની જતો હોય છે. આવો આત્મીય સાથ છૂટી જતાં તે પ્રાણવાયુ વિનાનું ગૂંગળાતું જીવન જીવવા લાચાર થઈ જતી હોય છે. પણ માતંગ-ઋષિએ મરતાં-મરતાં કહેલું કે તું પ્રતીક્ષા કરજે, એક દિવસ અહીં રામ આવશે અને તને ધન્યધન્ય કરી દેશે. માતંગ-ઋષિ તો દેવ થઈ ગયા પણ શબરીને એક લક્ષ્ય આપતા ગયા. રામમિલન! રામમિલન... તેના રોમેરોમે વાત છવાઈ ગઈ - રામમિલન! તે દિવસથી તે રામમિલનની તીવ્ર પ્રતીક્ષા કરવા

લાગી. પ્રતીક્ષા વિનાનું જીવન કંટાળાજનક હોઈ શકે છે. જેને કશું જ પ્રાપ્ત કરવાનું નથી હોતું તે જીવે તોય શું અને મરે તોય શું? જીવનના ધબકારા તો ઉચ્ચ પ્રતીક્ષામાં ધબકતા હોય છે.

માતંગ-ઋષિના ગયા પછી આશ્રમનો વારસો શબરીને મળ્યો. જે સેવા કરે તે મેવા ચાખે. ગુરુના અવસાન પછી શબરી રામજીના આવવાની આશામાં જીવતી રહી. તે રોજ આશ્રમને શણગારતી, સાથિયા પૂરતી, ફૂલોના ઢગલેઢગલા વીણતી અને તોરણ બનાવતી. આમ કરવામાં તેનો સમય ક્યાં પસાર થઈ જતો તેની ખબર ન પડતી. લક્ષ્ય ભલે ને કાલ્પનિક હોય પણ તે સાધકને સાધનામાં જોડી રાખે છે, તેથી જીવન કંટાળાથી બચી જાય છે. પણ એનો અર્થ એવો નહીં કે લોકોએ કાલ્પનિક લક્ષ્યો બાંધવાં. લક્ષ્ય તો વાસ્તવિક જ બાંધવું જોઈએ. પણ જેની પાસે વાસ્તવિક લક્ષ્ય ન હોય તેને કાલ્પનિક લક્ષ્ય છોડાવવું ન જોઈએ. તેથી રિક્તતા આવી જાય. લક્ષ્યની રિક્તતા જીવનને ખાઈ જાય. તેના કરતાં ભલે ને નિર્દોષ કાલ્પનિક લક્ષ્યમાં માણસ જીવન જીવતો હોય, તેથી જીવન ભર્યુંભર્યું રહેશે.

અને એક દિવસ ખરેખર રામ આવી પહોંચ્યા. કોઈ ચિઠ્ઠીના કાગળ ઓચિંતી આવ્યા. ચિરપ્રતીક્ષિત અતિથિ જ્યારે ઓચિંતો આવે ત્યારે રગેરગમાં હર્ષની છોળો ઊછળવા લાગે. હર્ષના સમયે હર્ષ પણ જરૂરી છે. સદાય મોઢું લટકાવેલું રાખવું એ જ્ઞાનની નિશાની ન કહેવાય. તે તો ઊર્મિહીનતા કહેવાય.

જેવી શબરીને ખબર પડી કે આશ્રમના દરવાજે આવીને જે ઊભા છે, સાક્ષાતે રામ છે તેવી જ તેણે દોટ મૂકી. રામ — રામ — રામ કહેતી વૃદ્ધ શબરીના પગમાં જોર આવી ગયું અને તે દોડીને રામનાં ચરણોમાં ઢળી પડી. કેટલાં વર્ષોની પ્રતીક્ષા પૂરી થઈ! ધન્ય-ધન્ય થઈ ગઈ.

શ્રીરામે આવો પ્રેમ કદી કોઈની પાસે જોયો ન હતો. પ્રેમ જોવો અને અનુભવવો એથી વધુ જીવનની બીજી કોઈ ધન્યતા ન કહેવાય. જે લોકો પ્રેમદ્રોહી હોય છે તેઓ વીતરાગ હોય તોપણ જીવનદ્રોહી થઈ જતા હોય છે.

શબરીનાં હર્ષાશ્રુ રામનાં ચરણોને પખાળી રહ્યાં છે. રામ પણ ધન્યધન્ય થઈ ગયા. લક્ષ્મણના કુતૂહલનો પાર નથી. આવું દૃશ્ય તેમણે પહેલી વાર જ જોયું હતું. જે લોકો સ્ત્રીમાત્રના દર્શનથી વિકારી થઈ જતા હોય છે અને તેવા વિકારથી બચવા પોતે સ્ત્રીઓથી ભાગતા હોય છે અને સ્ત્રીઓને ભગાડતા રહેતા હોય છે તેઓ વિકારથી બચી શકતા નથી. નકારાત્મક નિયમો જીવનમાં ઘૂણા પેદા કરે છે. અને આવી ઘૂણા જ અંતે મોટા વિકારોને જન્મ આપે છે.

રામ અને શબરીનું મિલન અભૂતપૂર્વ હતું.

પ્રેમ કદી લુખ્ખો હોતો નથી. લુખ્ખો વ્યવહાર લાગણીહીનતાની નિશાની કહેવાય. શ્રીરામને ખવડાવવા માટે શબરી રોજ બઢરીવનમાંથી મીઠાં બોર વીણી લાવતી. આજે પણ તેની ટોપલી બોરથી ભરેલી છે. માતંગ-ઋષિની બેસવાની વેદી હજી પણ સલામત હતી. તેને લીંપીગૂંપીને શબરી સ્વચ્છ રાખતી. તે વેદી ઉપર રામને બેસાડીને તેમનાં ચરણોમાં બેસીને શબરી બોર ખવડાવવા લાગી. રામે કાંઈ બોર ખાધાં, કાંઈ બોર ખાધાં! તૃપ્ત થઈ ગયા. આતિથ્ય ઐશ્વર્યથી નથી શોભતું. લાગણીથી શોભે છે. અને લાગણી વનબોરામાં પણ છલકાઈ ઊઠતી હોય છે. પણ હા, સામે રામ જોઈએ. જો રામ ન હોય તો બોરાં જોઈને મોઢું બગાડે. તેમને તો કાળી રોટી અને ધોળી દાળ જોઈએ.

શબરી બોલી, “રામ! મારું લક્ષ્ય પૂરું થઈ ગયું. હવે મને મારા ગુરુજનો બોલાવે છે.” પવિત્ર લક્ષ્ય પૂરું થયા પછી પણ જો જીવન લાંબું જિવાય તો કદાચ દાગ લાગે. મરવાનું પણ એક ચોઘડિયું આવતું હોય છે. જેને આવું ચોઘડિયું વધાવતાં આવડે તેનું મરણ પણ ધન્ય થઈ જાય.

શબરીએ ચિતા ખડકી, તેમાં અગ્નિ પ્રગટાવ્યો અને રામ-રામની ધૂન ગાતી-ગાતી તે પુષ્પશય્યા ઉપર ચઢે તેમ ચઢી ગઈ. જોત-જોતાંમાં તે દિવ્ય રૂપ ધારણ કરીને માતંગ-ઋષિને મળવા અંતરીક્ષમાં ચાલી ગઈ. રામ-લક્ષ્મણે ચિતાની પ્રદક્ષિણા કરી. રાખને માથે

ચઢાવી અને નજીકના પંપાસરોવરમાં જઈ અંતિમવિધિ કરી, ત્યાં જ બિરાજ્યા.

7-1-14

અરણ્યકાંડ સમાપ્ત

54. સુગ્રીવનું મિલન

વિપત્તિ મિત્રાપેક્ષી હોય છે. જીવનમાં વિપત્તિ આવે જ નહીં તો મિત્રોની જરૂર રહે જ નહીં. વિપત્તિ વિના પણ જે મિત્રો થયા હોય છે તે બહુ ભરોસાપાત્ર નથી હોતા. સુખ-સગવડ ભોગી મિત્રો ક્યારે સંબંધ કાપી નાખે તે કહેવાય નહીં. જીવન સંબંધોના તાણા-વાણાથી વણાયેલું હોય છે. ગાઢ સંબંધો જ્યારે બગડે છે ત્યારે મહાદુઃખદાયી થઈ જતા હોય છે. સંપર્કમુક્ત થઈ જવાથી સંબંધમુક્ત થઈ શકાતું નથી. ગાઢ સંબંધો ગાઢ શત્રુતામાં પણ બદલાઈ જતા હોય છે. મિત્રતા પછીની શત્રુતા ઘણી વિનાશકારી થઈ શકે છે.

વાલી અને સુગ્રીવ બે વાનરકુળના સગા ભાઈઓ છે. બે જોડકા છે તેથી આકાર-પ્રકાર-દેખાવમાં એકસરખા છે. બન્ને દિલોજાન મિત્રો પણ છે. કાંઈક ગેરસમજથી બન્ને શત્રુ થઈ ગયા. વાલીએ સુગ્રીવનું રાજ્ય તો પડાવી લીધું, પણ તેની પત્ની રુમાને પણ પડાવી લીધી અને પોતાની પત્ની બનાવી દીધી. પછી સુગ્રીવ ઉત્પાત ન મચાવે તે માટે તેને માર મારીને કિષ્કિન્ધાનગરીમાંથી કાઢી મૂક્યો. મિત્રો સહિત સુગ્રીવ ઋષ્યમૂક પર્વતના શિખર ઉપર ભયભીત જીવન જીવી રહ્યો હતો. તેને પણ પત્નીવિયોગ સતાવી રહ્યો હતો. શ્રીરામને પણ પત્નીવિયોગ હતો. બન્ને દેશનિકાલની સજા ભોગવતા હતા. બન્ને ઘરકંકાસથી પીડિત હતા. તેથી બન્ને સમાનધર્મા હતા. સમાનધર્મીની મૈત્રી વધુ સાર્થક થઈ શકે. કારણ કે બન્ને એકબીજાના પૂરક થઈ શકે.

કબન્ધ રાક્ષસની દોરવણી પ્રમાણે પંપાસરોવર પાર કરીને શ્રીરામ ચાલતાં-ચાલતાં ઋષ્યમૂક પર્વતની તળેટીમાં આવી પહોંચ્યા હતા. પ્રત્યેક પર્વતને તળેટી હોય છે. જેને શિખર હોય તેને તળેટી પણ હોય જ. માણસોનું પણ આવું જ હોય છે. ઊંચા શિખરવાળા માણસોના પગ તેમની તળેટીમાં જામ્યા હોય છે. તળેટી બચે તો શિખર બચે. તળેટી એટલે સામાન્ય જનચાહના. તે ભલે છેક નીચેના માણસોની હોય, પણ શિખરનો ભાર તે જ ઉપાડતા હોય છે. તળેટીને તુચ્છ કરનારાં ભલભલાં શિખરો ગબડી પડતાં હોય છે. ગબડીને તે પણ અંતે તો તળેટીમાં જ આશ્રય પામતાં હોય છે. શિખર મહાન છે, તો તળેટી પણ મહાન છે.

શિખર ઉપરથી સુગ્રીવાદિ વાનરોએ રામ-લક્ષ્મણને જોયા. જોતાં જ તેઓ ભયભીત થઈ ગયા. તેમને શંકા થઈ કે નક્કી વાલીએ અમને મારવા માટે કોઈ માણસો મોકલ્યા છે. શત્રુભયમાં સતત જીવન જીવતા માણસે પ્રત્યેક નવા સંપર્કને શંકાથી જોવો જોઈએ. જે લોકો આવા સમયે તરત જ વિશ્વાસ મૂકી દેતા હોય છે તેઓ કેટલીક વાર વિના મોતે મરી જતા હોય છે. શંકાસમાધાન પછી વિશ્વાસ મુકાય.

હવે શું કરવું? શત્રુ પાછળ પડ્યો છે, ક્યાંય જંપીને બેસવા દેતો નથી. બધા વાનરોએ ભાગંભાગ કરી મૂકી. સાવધાની રાખવી એ કાયરતા નથી. સાવધાની વિનાની શૂરવીરતા આત્મઘાતી કહેવાય, જે વગર મોતે મારી નાખતી હોય છે. પહેલાં તો સુગ્રીવે જગ્યા બદલી નાખવાનો વિચાર કર્યો. જેની પાછળ પ્રબળ સરકાર પડી હોય તેણે બચવા માટે વારંવાર રહેઠાણ બદલતા રહેવું જોઈએ. પણ પછી એક બીજો વિચાર આવ્યો કે એ લોકો પર્વતશિખર ઉપર આવે તેના પહેલાં જ તેમની સામે તેમનો પરિચય મેળવવા એક દૂત કેમ ન મોકલવો?

અંતે દૂત મોકલવાનું નક્કી કર્યું. સુગ્રીવની નજર હનુમાન ઉપર ઠરી. હનુમાનમાં દૂતકાર્ય કરવાના બધા ગુણો છે. સાથે રહેનારા સાથીઓ ઉપર જો નેતાની નજર ઠરે તો તેનો બેડો પાર થઈ જાય. હનુમાન ભિક્ષુક બ્રાહ્મણનો વેશ ધારણ કરીને તળેટી તરફ જવા લાગ્યા. વેશ એવો ધરવો જોઈએ જે શંકા પેદા ન કરે. ત્યારે ભિક્ષુક બ્રાહ્મણો અહીંતહીં ભિક્ષા માટે રખડતા-ભટકતા રહેતા હશે, તેથી આવો વેશ વધુ અનુકૂળ રહે.

હનુમાનજી છેક શ્રીરામની પાસે પહોંચી ગયા અને વંદના, પ્રણામ કરીને પ્રશ્નચર્યા કરવા લાગ્યા. શ્રીરામે બધી સાચીસાચી હકીકત બતાવી દીધી. અયોધ્યાથી 14 વર્ષનો દેશનિકાલ પ્રાપ્ત કરીને અમે વનવન ભટકી રહ્યા છીએ અને મારી પત્ની સીતાનું હરણ થઈ ગયું છે, તેની શોધમાં અહીં આવ્યા છીએ, વગેરે પૂરી હકીકત કહી ત્યારે હનુમાનનું સમાધાન થયું. તેમને ખાતરી થઈ કે આ વાલીના મોકલેલા શત્રુઓ નથી, પણ સમાનધર્મી હોવાથી સુગ્રીવના મિત્ર થઈ શકે તેવા વીરપુરુષો છે.

હનુમાનજી તેમને સુગ્રીવની પાસે લઈ ગયા અને ફરીથી બન્ને પક્ષોએ પોત-પોતાની પૂરી વાત કરી અને બન્ને પક્ષે શાન્તિ થઈ. શ્રીરામે પૂછ્યું કે સુગ્રીવ તમારે અને વાલીને આવી ઘોર શત્રુતા કેમ થઈ ગઈ? તેના જવાબમાં સુગ્રીવે કથા સંભળાવી.

સુગ્રીવ બોલ્યા: “પિતાજીના મરણ પછી બધાએ મળીને મારા મોટાભાઈ વાલીને આ નગરીની રાજગાદી ઉપર બેસાડ્યો. તે બહુ કુશળતાથી રાજ્ય કરતો હતો અને અમે બધાં હળીમળીને પ્રેમથી રહેતાં હતાં. પણ એક દિવસ માયાવી નામનો રાક્ષસ અમારી નગરી ઉપર ચઢી આવ્યો. તેને વાલી સાથે વૈર બંધાયું હતું. કોઈ સ્ત્રીના પ્રસંગમાં બન્ને પરસ્પર દુશ્મન થઈ ગયા હતા. રાત્રી હોવાથી નગરના દરવાજા બંધ હતા, તેથી દરવાજા બહાર ઉભા રહીને માયાવી બૂમો પાડવા લાગ્યો. તે વાલીને યુદ્ધ કરવા લલકારતો હતો. વાલી નિદ્રામાંથી જાગીને માયાવી સાથે યુદ્ધ કરવા દોડ્યો. અમે બધાંએ તેને બહુ રોક્યો, પણ તે ન માન્યો, તેથી ભાઈને સાથ આપવા હું પણ સાથે ગયો. અમે દરવાજો ખોલીને બહાર નીકળ્યા તો અમને જોઈને ભયભીત થયેલો માયાવી રાક્ષસ ભાગ્યો. અમે તેની પાછળ પડ્યા. ચંદ્રના અજવાળામાં અમે ઘણે દૂર સુધી પાછળ ગયા તો એક ગુફામાં તે ભરાઈ ગયો. અમે ગુફા આગળ ઊભા રહ્યા. મેં પાછળ વળી જવા વાલીને બહુ સમજાવ્યો પણ વાલી માન્યો નહીં. તેણે કહ્યું કે ‘હું અંદર જાઉં છું. તું બહાર ચોકી કર. માયાવીને મારીને હું હમણાં પાછો આવું છું.’ તે તો ગયો, પણ ઘણા સમય સુધી તે પાછો ન આવ્યો. મેં ઘણી બૂમો પાડી પણ કાંઈ જવાબ ન મળ્યો. તેવામાં ગુફામાંથી ઊંનુંઊંનું લોહી બહાર નીકળવા લાગ્યું. હું સમજ્યો કે રાક્ષસે વાલીને મારી નાખ્યો હશે તેથી આ રુધિરધારા નીકળી રહી છે. હવે તે બહાર નીકળીને મને અને નગરીને પણ મારી નાખશે તેથી એક મોટી શિલા વાલીને ગુફાનું દ્વાર બંધ કરી હું પાછો આવ્યો. મંત્રીઓ તથા નગરજનોને બધી વાતની ખબર પડી ગઈ. રાજગાદી ખાલી ન રખાય તેમ સમજીને બધાએ મળીને મને ગાદીએ બેસાડી દીધો. હું વાલીના પ્રતિનિધિ તરીકે રાજ્ય કરવા લાગ્યો.

થોડા સમય પછી વાલી ગુફાના દ્વારે આવ્યો. દ્વાર બંધ જોઈને તેણે ઘણી બૂમો પાડી, પણ કોઈ ન હોવાથી કોઈએ પેલી શિલા હટાવી નહીં. છેવટે તેણે પોતાના બાહુબળથી શિલા હટાવી દીધી અને કોધમાં ધૂંઆપૂંઆ થતો નગરીમાં આવ્યો, મને પગ પકડીને ગાદીથી નીચે પછાડ્યો અને પોતે ગાદી ઉપર ચઢી બેઠો, એટલું જ નહીં, તેણે મારી પત્નીનું પણ હરણ કરી તેને પોતાની પત્ની બનાવી દીધી. તેના ભયથી હું ભાગ્યો અને ક્યાંય શરણ ન મળતાં અહીં આ પર્વત ઉપર શરણ લીધું છે. વાલીને શાપ છે તેથી તે આ પર્વત ઉપર આવી શકતો નથી, તેથી હું અહીં રહું છું. વાલી મને ક્યારે મારી નાખે તે કહેવાય નહીં. તેથી તમે જ મને આ મહાત્રાસમાંથી મુક્ત કરાવો તેવી પ્રાર્થના. એમ કહીને સુગ્રીવે વાત પૂરી કરી.

શ્રીરામે તરત જ પ્રતિજ્ઞા કરી કે “વાલીનો વધ કરીને તમને રાજ-સિંહાસન ઉપર જરૂર બેસાડીશ.” આમ તેઓ બન્ને વચ્ચે મૈત્રીસંધિ થઈ. રાજકારણની મૈત્રી પરસ્પરની ગરજથી થતી હોય છે.

સુગ્રીવે કહ્યું કે “કેટલાક સમય પહેલાં અહીંથી આકાશમાર્ગે રાવણ એક યુવાન સ્ત્રીને પકડીને લઈને જતો હતો. તે રોતી-કકળતી હતી. અમને જોઈને તેણે પોતાનાં વસ્ત્રાભૂષણોની પોટકી અહીં ફેંકી હતી તે અમે રાખી મૂકી છે.” તરત જ તે પોટકી વાલીને સુગ્રીવે રામને બતાવી. વસ્ત્રો અને આભૂષણો જોતાં જ રામ ઓળખી ગયા. આ બધું સીતાનું જ છે. ઘણા સમય પછી પ્રિયજનની કોઈ નિશાની પણ જોવા મળે તો પ્રેમી ભાવવિભોર થઈ જાય. રામ ભાવવિભોર થઈ ગયા, “સીતા! સીતા!” બોલવા લાગ્યા. તેમણે લક્ષ્મણને બધી નિશાનીઓ ઓળખવા કહ્યું તો લક્ષ્મણે કહ્યું કે “કેયૂર અને કુંડળને તો હું ઓળખી શકતો નથી, પણ આ પગનાં નૂપુરને ઓળખું છું, કારણ કે હું રોજ સીતાજીને પાયવંદન કરતો હતો તેથી આ નૂપુર ઉપર મારી દષ્ટિ પડતી.” રામાયણનો પ્રસિદ્ધ શ્લોક છે:

કેયૂરે નૈવ જાનામિ નૈવ જાનામિ કુંડલે ।

નૂપુરે ત્વેવ જાનામિ નિત્યં પાદાભિવંદનાત્ ॥

એનો અર્થ એ થયો કે આટલાં વર્ષો સુધી સાથે રહેવા છતાં લક્ષ્મણની દષ્ટિ સીતાજીનાં ચરણોમાં જ રહેતી. તેમણે કદી આંખ ઊંચી કરીને સીતાજીનો ચહેરો જોયો નથી. તેથી તેઓ કહે છે કે, “પગમાં પહેરવાનું આભૂષણ તો ઓળખું છું, પણ મોઢાં ઉપર પહેરવાનાં કેયૂર

અને કુંડળને ઓળખતો નથી.” કામવિકાર દષ્ટિથી શરૂ થતો હોય છે. વ્યક્તિની દષ્ટિને જોવી. જેની દષ્ટિ નીચી ઢળેલી રહેતી હોય તે વિકારથી બચી શકે અને બચાવી શકે, પણ જેની દષ્ટિ ચકળ-વકળ થઈને પરપુરુષ કે પરસ્ત્રીને તાક્યા કરતી હોય તે સોનાનો હોય, ગમે તેટલો જ્ઞાની હોય, તોપણ જરા પણ વિશ્વાસપાત્ર ન હોય. તે વિકારી જ હશે અને જ્યાં જશે ત્યાં વિકાર ફેલાવતો રહેશે.

હવે રામ-લક્ષ્મણને ખાતરી થઈ ગઈ કે આ જ રસ્તેથી સીતાજીનું હરણ કરીને લઈ જવાયાં છે.

55. રામના બળની કસોટી

અરબી ભાષામાં એક શબ્દ છે. “ઔકાત”, જેનો અર્થ થાય છે. “સામર્થ્ય” બધા પુરુષોમાં જ નહીં, બધાં પ્રાણીઓમાં પણ એકસરખી ઔકાત હોતી નથી. ઔકાત જ વ્યક્તિને નાની-મોટી બનાવે છે. જે વ્યક્તિ પોતાની ઔકાત જાણે છે તે પોતાને ઓળખનાર ખરી આત્મજ્ઞાની છે. જે વ્યક્તિ બીજાની ઔકાતને સારી રીતે સમજે છે તે તત્ત્વજ્ઞાની છે; જે વ્યક્તિ પોતાની કે બીજાની ઔકાતને સમજતી જ નથી તે મહાપંડિત હોય તોપણ તે માત્ર પોથાપંડિત જ કહેવાય. મોટા ભાગે આવી ઔકાત જન્મજાત હોય છે. સાધના કરવાથી તેમાં વધારો કરી શકાય. પણ ઔકાત હોય જ નહીં તો તેને ઉત્પન્ન ન કરી શકાય.

જેમની મહાઔકાત હોય તે જ મહાઆયોજન કરી શકે. જેની ઔકાત જ ન હોય તે મહાઆયોજન તો શું શેકેલો પાપડ પણ ન ભાંગી શકે. સૌથી મોટી ઔકાત મહાયુદ્ધમાં જરૂરી હોય છે. ઔકાત વિનાનો માણસ મહાયુદ્ધ તો શું સામાન્ય યુદ્ધ પણ ન કરી શકે.

સુગ્રીવને પોતાના મોટા ભાઈ વાલી સાથે વેર બંધાયું છે. ભાઈ-ભાઈ વચ્ચેનું વેર મહાભયંકર વિનાશકારી થઈ શકે છે. તેમાં પણ આવા વેરમાં જો કોઈ સ્ત્રી નિમિત્ત બને તો-તો પ્રલય જ થઈ જાય. વાલીએ ગેરસમજથી સુગ્રીવને મારી-ઝૂડીને કાઢી મૂક્યો ત્યાં સુધી તો ઠીક, પણ તેણે એક ભયંકર અનાયાર કર્યો - સુગ્રીવની પત્ની રુમાને પોતાની પત્ની બનાવી દીધી. પ્રાચીનકાળમાં અનેક વાર જોવા મળે છે કે પરાક્રમી પુરુષો પોતાનાં પરસ્પરનાં વેરઝેરનો ભાર એકબીજાની સ્ત્રીઓ ઉપર ઠાલવતા હોય છે. સ્ત્રી અબળા છે. તેમાં પણ હારેલા પક્ષની સ્ત્રીઓ તો સાવ લાચાર અબળા થઈ જતી હોય છે. જીતેલા શત્રુઓના કામુક અત્યાચારોથી બચવા રાજપૂતોની શીલવતી સ્ત્રીઓ પોતાના શિયળની રક્ષા કરવા જોહર કરીને પોતાનો આત્મદાહ કરી મૂક્તી. જે આવું ન કરી શકતી તેને ગુલામ બનાવીને તેમની સાથે મનફાવે તેવો કામાચાર કરવામાં આવતો. હારેલા અને ભગાડી મૂકેલા સુગ્રીવની પત્ની રુમાની પણ આવી જ દશા વાલીએ કરી. નમાલો પતિ પણ પત્નીનું અપમાન સહન કરી શકતો નથી, તો પછી પરાક્રમી પતિ તો કેમ સહન કરી શકે? સુગ્રીવ પોતાની પત્ની રુમાની દુર્દશા સહન કરી શકતો નથી. અધૂરામાં પૂરું યુદ્ધ પછીની સંધિ કરતાં વાનરોને આવડતી નથી. યુદ્ધ પછીની સંધિ કરીને જ શાન્તિથી રહી શકાય. યુદ્ધ પછી પરાજિત પક્ષનો સર્વનાશ કરવો તેના કરતાં તેની સાથે યોગ્ય સંધિ કરીને તેનો સામ્રાજ્યહિતમાં ઉપયોગ કરવો તે વધુ ડહાપણ કહેવાય. પણ આવું ડહાપણ જેનામાં ન હોય તે વાનર કહેવાય. વાલીને સંધિ કરતાં આવડતી નથી.

વાલી તો સુગ્રીવનો સર્વનાશ જ ઇચ્છે છે. પણ વાલીની એક મોટી કમજોરી પણ છે. તે ઋષ્યમૂક પર્વત ઉપર જઈ શકતો નથી. તેને ઋષિનો શાપ છે, તેથી સુગ્રીવ ઋષ્યમૂક પર્વત ઉપર પોતાને સુરક્ષિત માને છે. અંગ્રેજોના શાસનમાં જેમ પાંડિયેરી વગેરે સ્થળે અંગ્રેજો પોતાના અપરાધીઓને પકડવા ન જઈ શકતા તેમ.. સુગ્રીવે શાપકથા કહી:

“કૈલાસ પર્વત ઉપર દુંદુભિ નામનો મહાબળવાન રાક્ષસ રહેતો હતો. તે હંમેશાં વિકરાળ પાડાના રૂપમાં આખી પૃથ્વીને ધમરોળતો હતો. તેના શરીરમાં એટલું બધું બળ હતું કે તે બળનો તેને હંમેશાં ગર્વ રહેતો હતો, તેથી જેની-તેની સામે શીંગડાં ભરાવતો હતો. નિયંત્રિત બળ ઊર્જા બને છે, પણ અનિયંત્રિત બળ વિનાશ વેરે છે અને અંતે પોતે વિનષ્ટ થાય છે.

તે દુંદુભિ પાડો ધમપછાડા મારતો-મારતો સમુદ્ર પાસે પહોંચ્યો અને સમુદ્રને યુદ્ધ માટે લલકાર્યો. કેટલાક બળથી છડી ગયેલા લોકો ગમે ત્યારે ગમે તેને યુદ્ધ માટે લલકારતા ફરતા હોય છે. સમુદ્રે હાથ જોડી નમ્રતાપૂર્વક પોતાની અશક્તિ બતાવી તેને કહ્યું કે ‘જો તારે યુદ્ધ જ કરવું હોય તો હિમાલય પાસે જા. તે તારી ઇચ્છા પૂરી કરશે.’ માથે પડેલી બલાને યુક્તિથી હટાવવી હોય તો તેને બીજે ક્યાંક ભિડાવી દેવી જોઈએ. દુંદુભિ હિમાલય પાસે ગયો. હિમાલયે પણ પોતાની અશક્તિ બતાવી અને તેને વાલી પાસે મોકલી દીધો. દુંદુભિ વાલી પાસે આવ્યો. બન્ને વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ થયું અને અંતે વાલીએ બળવાન દુંદુભિને પછાડી-પછાડીને મારી નાખ્યો. પછી તેના મડદાને ચકર-ચકર ફેરવીને જોરથી ઘા કર્યો તો તે મડદું માતંગ-ઋષિના આશ્રમમાં જઈને પડ્યું. આશ્રમ અપવિત્ર થયો, તેથી નારાજ થયેલા માતંગ-ઋષિએ વાલીને અને તેના સાથી વાનરોને શાપ આપ્યો કે જે કોઈ અહીં આવશે તે જડ થઈ જશે. માતંગ-ઋષિના શાપથી વાલી વગેરે હવે આ

ઋષ્યમૂક પર્વત ઉપર આવી શકતો નથી, તેથી અમે અહીં નિર્ભય થઈને રહી શકીએ છીએ.” સુગ્રીવે કહ્યું.

“તે દિવસનું પડેલું દુંદુભિ રાક્ષસનું ભયાનક મડદું હજી અહીં પડેલું છે. તેનું વજન એટલું બધું છે કે કોઈ તેને હટાવી શકતું નથી. હવે તો તે હાડપિંજર થઈ ગયું છે. જો આ મડદાને તમે દૂર ફેંકી શકો તો જ તમે વાલીનો વધ કરી શકો, તો જ તમારી ઓકાતની ખાતરી થાય.” ફરી સુગ્રીવે કહ્યું.

શ્રીરામ અને બીજા બધા તે પાડાના કંકાલ પાસે ગયા. મહાભયાનક કંકાલને રામે પગના અંગૂઠા ઉપર ચઢાવીને જોરથી ઝટકો માર્યો એટલે તે ગિલોલમાંથી ગોળો છૂટે તેમ દૂર જઈને પડ્યું. સુગ્રીવ, વગેરે વાનરોએ હર્ષનાદ કર્યો. પણ હજી એક કસોટી બાકી હતી. “આ સામે તાલવૃક્ષો દેખાય છે તે લાઈનસર સાતની સંખ્યામાં છે. જે વીરપુરુષ એક જ બાણથી તે સાતેને વીંધી નાખે તે જ વાલીનો વધ કરી શકે, માટે તે કરી બતાવો.”

શ્રીરામે ધનુષ્ય ઉપર બાણ ચઢાવ્યું અને જોરથી ખેંચીને માર્યું. સુસવાટા કરતું બાણ ધસ્યું અને એક પછી એક એમ સાતે-સાત તાલવૃક્ષોને ધરાશાયી કરતું આગળ નીકળી ગયું. બધા વાનરો ફરી હર્ષ પામ્યા. હવે કસોટી પૂરી થઈ. બધાને ખાતરી થઈ ગઈ કે રામ અવશ્ય વાલીનો વધ કરશે જ એમ સમજીને સુગ્રીવ વગેરે યુદ્ધ માટે તૈયાર થઈ ગયા.

પ્રત્યક્ષ યુદ્ધ કરવું અને પાછળ રહીને યુદ્ધ કરાવવું એ બેમાં ફરક છે. કેટલીક વાર કોઈ મહાયુદ્ધમાં પોતે જાતે સમ્મિલિત થયા વિના પાછળથી દોરીસંચાર કરી યુદ્ધ કરાવવું બહુ મહત્ત્વનું થઈ જતું હોય છે. પોતે તટસ્થ છે તેવો દેખાવ પણ મુત્સદ્દીગીરીનું એક અંગ છે.

શ્રીરામે જોયું કે બે ભાઈઓની લડાઈમાં સીધા કૂદી પડવું યોગ્ય નથી, પણ મિત્ર સુગ્રીવને વિજય અપાવવો પણ જરૂરી છે. મદદ કરનારને મદદ મળે. દૂર રહેનારથી લોકો પણ દૂર રહે. ખરા સમયે જે મિત્રોની મદદ નથી દોડતા અને દૂર તટસ્થ રહે છે તેમના ઉપર જ્યારે આપત્તિ આવે છે ત્યારે લોકો પણ તેમનાથી દૂર રહે છે, કોઈ મદદ નથી આવતું. ખસી જનારાના પ્રસંગમાં પણ લોકો ખસી જતા હોય છે.

શ્રીરામના પરાક્રમથી સુગ્રીવમાં ભારે ઉત્સાહ જાગ્યો. તે યુદ્ધ માટે થનગનવા લાગ્યો યુદ્ધ માટે પ્રથમ શસ્ત્ર ઉત્સાહ છે. ઉત્સાહ સફળતાથી મળતો હોય છે. ઉત્સાહ વિનાનું સૈન્ય માર ખાતું હોય છે. તેથી પ્રારંભમાં જ થોડી સફળતા બતાવવી જોઈએ.

સુગ્રીવને તૈયાર કરીને રામે તેને કિષ્કિંધાનગરીના દરવાજે મોકલ્યો. તે તાડૂકવા લાગ્યો અને હૂંકાહૂંક કરવા લાગ્યો, તેથી વાલી શયનખંડમાંથી ગદા લઈને લડવા માટે તૈયાર થઈ ગયો. વાલીની પ્રિયતમા તારાએ તેને રોક્યો, કારણ કે તે જાણતી હતી કે સુગ્રીવના પક્ષે રામ-લક્ષ્મણ આવી ગયા છે. હવે સુગ્રીવ પહેલાંનો સુગ્રીવ રહ્યો નથી. રાજકારણમાં શક્તિનું પલ્લું બદલ્યા કરતું હોય છે. તેથી હવે સુગ્રીવનું પલ્લું ઘણું ભારે થઈ ગયું છે તેવું જાણનારી તારાએ વાલીને યુદ્ધ નહીં કરવા અને સમાધાન કરી લેવા બહુ પ્રાર્થના કરી, પણ વાલી માન્યો નહીં. તે ધસમસતો દરવાજે પહોંચ્યો. વાલી અને સુગ્રીવ વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું, પણ બળવાન વાલીએ સુગ્રીવનાં હાડકાં ખોખરાં કરી નાખ્યાં. માર ખાઈને સુગ્રીવ રામ પાસે પાછો આવ્યો અને ઠપકો આપવા માંડ્યો કે “તમે કેમ કાંઈ કર્યું નહીં? માંડ બચીને આવ્યો છું.”

રામે કહ્યું કે “તમે બન્ને ભાઈઓ એકસરખા દેખાઓ છો તેથી કોના ઉપર બાણ ચલાવવું તે નક્કી થતું નથી, તેથી મારે નિષ્ક્રિય રહેવું પડ્યું. હવે તમે આ ગજપુષ્પીની માળા પહેરીને જાઓ, જેથી મને બન્ને વચ્ચેનો ભેદ સમજાય.”

સુગ્રીવને ગજપુષ્પીની માળા પહેરાવીને માંડ સમજાવીને પાછો યુદ્ધ કરવા મોકલ્યો. યુદ્ધમાં સામસામા બન્ને પક્ષના યોદ્ધાઓનો ડ્રેસ, શસ્ત્રો વગેરે જુદાં-જુદાં ચિહ્નોવાળાં હોય છે, જેથી સૈનિકો પોતે-પોતાના જ માણસોને ન મારે. જુદી ઓળખ જરૂરી છે.

ફરીથી બન્ને વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ થયું. આ વખતે પણ વાલીના પ્રચંડ બળ આગળ સુગ્રીવ ટકી શકતો ન હતો. વાલી તેને મારી-મારીને લોથ કરી રહ્યો હતો. શ્રીરામે વિચાર્યું કે હવે વિલંબ કરવો ઠીક નથી. તેમણે તરત જ બાણ ચઢાવ્યું અને વાલીનું વક્ષઃસ્થલ વિદારી નાખ્યું. ઓચિંતું બાણ વાગવાથી મોટી શિલાની માફક વાલી ઢળી પડ્યો અને તરફડવા લાગ્યો. હવે સુગ્રીવને શાન્તિ થઈ. અચૂક સમયે અચૂક મદદ માણસને જોમ-જુસ્સો પૂરાં પાડતી હોય છે.

સુગ્રીવના પક્ષમાં ગગનભેદી જયજયકાર થવા લાગ્યો. યુદ્ધવિજયથી બીજો કોઈ મોટો વિજય નથી હોતો. વિજયને હર્ષથી વધાવવાની સૌને અદમ્ય ભાવના રહેતી હોય છે. એક તરફ વિજય તો બીજી તરફ પરાજય. આનું નામ તો યુદ્ધ કહેવાય. બુદ્ધે કહ્યું હતું કે વિજય એવો હોય કે જેમાં કોઈનો પરાજય ન હોય. પણ આ આદર્શ વાક્ય કહેવાય, વ્યવહારવાક્ય ન કહેવાય. વાસ્તવિકતા વ્યવહારમાં રહેતી હોય છે, કોરા આદર્શોમાં નહીં. રામ આદર્શવાદી છે, પણ વાસ્તવવાદી પણ છે.

યુદ્ધના બે સ્તરો હોય છે: એક વાગ્યુદ્ધ અને બે શસ્ત્રયુદ્ધ. શસ્ત્રયુદ્ધ કરતાં પહેલાં અને પછી પરસ્પર વાગ્યુદ્ધ થતું હોય છે, જે બહુ મહત્ત્વનું હોય છે. કેટલીક વાર શસ્ત્રયુદ્ધમાં વિજય મેળવ્યા પછી વાગ્યુદ્ધમાં હારી જવાતું હોય છે. શસ્ત્રયુદ્ધ યોદ્ધાઓ લડે અને વાગ્યુદ્ધ

મુત્સદ્દીઓ લડે. આ બન્ને પક્ષો બળવાન હોય તે જ યુદ્ધનો હેતુ સફળ કરી શકે.

વાલી અને સુગ્રીવ વચ્ચે ભયંકર મલ્લયુદ્ધ થયું. આ યુદ્ધમાં વાલી સુગ્રીવ ઉપર ભારે પડતો હતો અને શ્રીરામ સુગ્રીવને જિતાડવા માગતા હતા, તેથી યુદ્ધ નિયમોથી દૂર રહીને પણ તેમણે વાલી ઉપર બાણ ચલાવ્યું અને વાલી ઘાયલ થઈને ઢળી પડ્યો. સુગ્રીવનો વિજય થયો. ખરેખર તો આ રામનો વિજય હતો. પણ રામ જ્યારે છેલ્લાં ડચકાં ખાતા વાલી પાસે ગયા ત્યારે વાલીએ તેમને બહુ કટુ વચનો સંભળાવ્યાં: “હું એમ જાણતો હતો કે રામ ધર્માત્મા છે, મર્યાદા પુરુષોત્તમ છે, પણ આજે ખબર પડી કે તમે ધર્માત્મા નથી. તેમ માત્ર દેખાવ કરનારા છો. મેં તમારું શું બગાડ્યું હતું કે તમે સુગ્રીવનો પક્ષ લઈને યુદ્ધના નિયમ વિરુદ્ધ છુપાઈને મને બાણ મારી મારો પરાજય કર્યો?”

વાલીનું વાગ્યુદ્ધ ઘણું લાંબું ચાલ્યું. તેની પાસે સચોટ દલીલો હતી અને સાંભળનારના મનમાં ઊતરી જાય તેવી હતી. શ્રીરામ બધું શાન્તિથી સાંભળતા રહ્યા. ધીરજપૂર્વક પ્રતિપક્ષની કડવી વાતને પણ શાન્તિથી સાંભળવી તે ઉચ્ચ જ્ઞાનદાની કહેવાય. સામા પક્ષને બોલવા જ ન દેવાય અને પોતે ગમે તેવું ઘાંટા પાડી-પાડીને બોલબોલ કરવું તે નીચતા જ કહેવાય. જ્યારે વાલી પોતાનો બધો બફાટ કાઢી ચૂક્યો ત્યારે શ્રીરામ બોલ્યા:

“વાલી, સાંભળ. તમે બન્ને ભાઈઓ મારા માટે એકસરખા હોવા છતાં મેં ધર્મના કારણે સુગ્રીવનો પક્ષ લીધો હતો. ધર્મ અને અધર્મને એકસરખા માની શકાય નહીં. ધર્મ અને અધર્મને એકસરખા માનનારો ન્યાયી ન હોઈ શકે. ધાર્મિક વ્યક્તિઓએ હંમેશાં ધર્મનો જ પક્ષ લેવાનો હોય. તેં ઘણા અધર્મો કર્યા છે. તેમાં સૌથી મોટો અધર્મ તો સુગ્રીવની પત્ની રુમાને પત્ની બનાવીને તું તેને ભોગવી રહ્યો છે તે કહેવાય. શાસ્ત્રમર્યાદા છે કે:

ઓરસીં ભગિનીં વાપિ ભાર્યાં વાખ્યનુજસ્ય યઃ ।

પ્રચરેત નરઃ કામાત્તસ્ય દંડો વધઃ સ્મૃતઃ ॥

પોતાની સગી દીકરી, સગી બહેન અને નાનાભાઈની પત્ની (અને સગી માતા) આ ચારની સાથે જે મૈથુન કરે તેનો દંડ તેનો વધ જ કહેવાય.

રુમા તારા નાના ભાઈની પત્ની છે. જબરજસ્તી તું તેની સાથે ભોગ ભોગવે છે. આ મહાઅપરાધ કહેવાય, તેથી મેં તેનો તને દંડ આપ્યો છે.”

આમ રજૂ કરી. ઘણી રીતે શ્રીરામચંદ્રે યુક્તિપૂર્વક તથા શાસ્ત્રવચનોથી પોતાની વાત રાખી. વ્યક્તિ ધીરજપૂર્વક પોતાની વાત સમજાવે તો સામેની વ્યક્તિને કાયલ કરી શકે છે. વાલીને જ્ઞાનબોધ થયો. તેણે પોતાની ભૂલ સ્વીકાર કરી અને ક્ષમા માગી. તેણે પોતાના પુત્ર અંગદને બોલાવ્યો અને તેને શ્રીરામને શરણે સ્થાપ્યો અને પ્રાર્થના કરી કે “જેવી રીતે લક્ષ્મણ અને ભરતને તમે પ્રેમ કરો છો એવો જ પ્રેમ મારા પુત્ર અંગદ ઉપર રાખજો. તે જીવનભર તમારે આધીન રહીને સેવા કરશે.”

વાલીની પશ્ચાત્તાપભરી વાણી સાંભળીને શ્રીરામ ગદ્ગદ થઈ ગયા. તેમણે વાલીની બધી અપેક્ષાઓ પૂરી કરવાનું વચન આપ્યું.

એવામાં રોતી-કકળતી તારા રણમેદાનમાં આવી ગઈ. પત્નીને માત્ર પતિનો જ પક્ષ હોય. તે સત્ય—અસત્ય—ન્યાય—અન્યાયનો નિર્ણય કરતી નથી. પતિએ ખરું કર્યું હોય કે ખોટું કર્યું હોય તોપણ તે તેની સાથે જ અડીખમ ઊભી રહે છે. તારાએ સુગ્રીવને ભારે ઠપકો અને કટુવચનો કહ્યાં તેમ જ શ્રીરામને પણ ઉગ્ર વાક્યો કહ્યાં. પછી તે છેલ્લા શ્વાસ લેતા પોતાના પતિ પાસે બેસી ગઈ. પોતાના વહાલા પતિને કમોતે મરતો જોઈને કોઈ પણ પતિવ્રતા સ્ત્રી ધીરજ રાખી શકે નહીં. તે ગમે તેટલો દોષી હોય તોપણ તેને મન તો એ નિર્દોષ જ હોય. તે શોકની ઉગ્રતામાં ન બોલવાનું પણ બોલી દેતી હોય છે. આવા સમયે ધીર જ્ઞાની પુરુષે તેનાં બધાં વાક્યો શાન્તિથી સહન કરવાં જોઈએ. તે નથી બોલતી, તેનો આવેગ બોલે છે તેમ સમજીને શાન્તિ રાખવી જોઈએ.

અંતે હનુમાનજી વચ્ચે પડ્યા. હનુમાનજી મતિધીર જ નથી, તેઓ વાર્તાકાર, મેળાપ કરાવનારા પણ છે. હનુમાનજીની શાન્તિભરી વાર્તા સાંભળીને તારા શાન્ત થઈ. ઉગ્રતાને વધુ ઉગ્ર પણ બનાવી શકાય છે અને તેને ઠંડી પણ પાડી શકાય છે. મધ્યસ્થ વ્યક્તિ ઉપર બધો દારોમદાર રહેતો હોય છે. ઘણી રોકકળ પછી વાલીએ પ્રાણ છોડી દીધા. ચારે તરફ શોક અને ખેદનું વાતાવરણ થઈ ગયું. ઘરનો મોભી પુરુષ ગમે તેવો હોય તોપણ તેનું મરણ પૂરા કુટુંબ માટે આઘાતરૂપ થઈ જતું હોય છે. પતિના નિર્જીવ શરીરને વળગીને તારા ભૂમિ ઉપર આળોટવા લાગી અને શ્રીરામને કહેવા લાગી કે તમે જે બાણ વડે મારા પતિને માર્યો છે એ જ બાણ વડે હવે મને પણ મારી નાખો જેથી હું મારા પતિની સાથે પરલોકમાં જાઉં. રામાયણ પ્રેમગાથા છે. સારસપક્ષીઓની પ્રેમક્રિયાથી અને વિયોગ- કથાથી શરૂ થયેલું રામાયણ છેક સુધી અનેક જોડકાંનું પ્રેમચિત્રણ કરાવે છે. પ્રેમગાથામાં અકાળે એક પાત્રનો વિયોગ મહાકરુણરસ ઉત્પન્ન કરતો હોય છે. તારાની હૃદયદ્રાવક સ્થિતિ જોઈને બધાંની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. યુદ્ધો મહાવિનાશકારી હોય છે, પણ તેમાં સૌથી વધુ સ્ત્રીઓને જ જોડાવું પડતું હોય છે. સ્ત્રીઓનું જીવન પુરુષ-આધારિત હોય છે. તેમાં પણ જો તે પ્રેમ — આધારિત હોય તો-તો પતિને ગુમાવવાની સ્થિતિ તેના માટે અત્યંત અસહ્ય થઈ જતી હોય છે. સ્ત્રી બધું સહન કરી શકે, પણ પ્રેમભંગને સહન ન કરી શકે. તેથી તો પ્રાચીનકાળમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ સ્વેચ્છાથી પતિ સાથે જ પ્રાણત્યાગ કરી દેતી હતી.

અંતે કિષ્કિન્ધાનગરીમાંથી એક ભવ્ય પાલખી મંગાવવામાં આવી, તેમાં વાલીના દેહને માનપૂર્વક પધરાવી પછી તેને ઉપાડીને તેની ભવ્ય સ્મશાનયાત્રા કાઢી અંતે અગ્નિદાહ કરવામાં આવ્યો. પછી બધી અંતિમ વિધિઓ કરી. આવા સમયે રાજસિંહાસન ઉત્તરાધિકારીની ખટપટમાં ન પડી જાય એટલા માટે તરત જ નવી વ્યક્તિનો રાજ્યાભિષેક કરી દેવો જોઈએ. જેટલું મોડું થાય તેટલી ખટપટો વધી શકે છે, તેથી શ્રીરામ અને બધા મંત્રીમંડળે મળીને તરત જ સુગ્રીવનો રાજ્યાભિષેક કરી દીધો. સુગ્રીવે પોતાની પત્ની રુમાનો સ્વીકાર કરી તેને રાજરાણી બનાવી.

વચન પ્રમાણે શ્રીરામે સુગ્રીવને નિર્ભય કરીને રાજગાદી અપાવી દીધી. આ મિત્રકાર્ય કહેવાય.

57. રામ-લક્ષ્મણનો પ્રકોપ

કલ્પના વિના કવિતા ન હોય અને હોય તો તે માત્ર જોડકણાં જ હોય. કવિ થવું સરળ નથી. આ ધીરવર-પ્રદત્ત મહાશક્તિ કોઈ-કોઈને જ પ્રાપ્ત થતી હોય છે. મહેનત કરીને જોડકણાં રચાય. માત્ર મહેનત કરીને કવિતા ન રચાય. કવિતા કરવા માટે કોલેજની ડીગ્રીની જરૂર નથી હોતી, તે સ્વયંભૂ હોય છે. જેણે નિશાળનું પગથિયું પણ ન જોયું હોય તે પણ કવિતા કરી શકે છે, જો તેનામાં જન્મજાત કલ્પનાશક્તિ હોય તો. કવિ જ્યારે મહાકાવ્યની રચના કરે ત્યારે તે મહાકવિ થાય. અને મહાકાવ્ય સાંગોપાંગ ઘટનાઓના ચિત્રણના માધ્યમથી બધા રસો ઉત્પન્ન કરતું હોય છે. જે મહાકાવ્ય લોકભોગ્ય ન હોય, માત્ર વિદ્વદ્ભોગ્ય જ હોય તે બહુ પ્રસિદ્ધિ પામતું નથી. લોકપ્રસિદ્ધિ તો લોકકથાઓથી થતી હોય છે. તેમાં લોકભાષા અને લોકશૈલી મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતી હોય છે.

વાલ્મીકિ રામાયણ વાલ્મીકિ ઋષિનું રચેલું આદિ મહાકાવ્ય છે. તેમાં આવતી કથાઓની વિગતો એક તરફ રાખીને માત્ર કવિની કલ્પનાશક્તિને જ કોઈ જુએ તો આશ્ચર્યચકિત થઈ જાય. કિષકિન્ધાકાંડની શરૂઆતમાં જ પંપા સરોવરનું વર્ણન અને શ્રીરામનો સીતાવિરહ બતાવતાં કવિ પૂરેપૂરા ખીલી ઊઠ્યા છે! પદે-પદે શ્લોકે-શ્લોકે કલ્પનાઓ અને અલંકારોના ઢગલા વરસાવી દીધા છે. કોઈ વિરહી કવિ વાંચે-વિચારે અને સમજે તો ધન્યધન્ય થઈ જાય.

આવાં વર્ણનો અનેક જગ્યાએ મન મૂકીને કવિ કરતા રહે છે. કવિ પ્રકૃતિપ્રેમી છે અને શ્રીરામના વનવાસમાં ચારે તરફ પ્રકૃતિ જ પ્રકૃતિ ખીલી ઊઠી છે. અને પ્રકૃતિ કવિઓને અખૂટ ભાથું પૂરું પાડતી હોય છે.

વાલીથી ત્રાસ પામેલો સુગ્રીવ ઋષ્યમૂક પર્વત ઉપર છુપાઈને રહે છે અને તેને શ્રીરામ મળે છે. બન્ને સમાનધર્મા હોવાથી મૈત્રી થાય છે. મૈત્રી વાંઝણી ન હોવી જોઈએ, અર્થાત્ મિત્રની આપત્તિ-વિપત્તિ વખતે તે નિષ્ક્રિય ન હોવી જોઈએ. વાંઝણી મૈત્રી વંધ્યા સ્ત્રી કરતાં પણ વધુ જુગુપ્સિત કહેવાય. વાછડા અને દૂધ વિનાની વરોલ ગાય ગમે તેટલી હજુપુષ્ટ હોય તોપણ તે આદરણીય નથી હોતી, તેમ વાંઝણી મૈત્રીનું પણ હોય છે. પણ આની ખબર વિપત્તિકાળમાં જ પડતી હોય છે. રામ અને સુગ્રીવ આપત્તિપીડિત છે. શ્રીરામને વનવાસનું દુઃખ નથી પણ સીતાહરણનું દુઃખ છે. સુગ્રીવને પણ એવું જ દુઃખ છે. પોતાની પ્રિય પત્નીને કોઈ ઉઠાવી જાય અને પોતાના દેખતાં જ તેને ભોગવે તે કોઈ પ્રેમી અને સ્વમાની પતિથી કેમ સહન થાય! આ કારણે બન્ને સમાનધર્મા છે. અને સમાનધર્મામાં જ મૈત્રી શોભે અને ટકે. શ્રીરામે તો પોતે આપેલું વચન પૂરું કરી દીધું. વાલીવધ કરીને સુગ્રીવને રાજ્યસિંહાસન ઉપર બેસાડી દીધો. સુગ્રીવને લીલાલહેર થઈ ગઈ. રામ-લક્ષ્મણ પાછા પ્રસ્રવણગિરિ ઉપર આવી ગયા અને રહેવા લાગ્યા. સમય વીતવા લાગ્યો. વર્ષાઋતુ આવી. કવિ ખીલી ઊઠ્યા. ગજબનું વર્ણન કર્યું. એક ઉદાહરણ લઈએ:

“હે લક્ષ્મણ! આ આકાશરૂપી સ્ત્રીમાં સૂર્ય પોતાનાં કિરણોરૂપી ઓજથી સમુદ્રના જળનું સિંચન કરે છે તેથી આકાશરૂપી સ્ત્રી વાદળાંરૂપી ગર્ભ ધારણ કરે છે અને હવે નવ મહિના પછી પૃથ્વી ઉપર વર્ષારૂપી પ્રસૂતિ કરે છે.”

કલ્પના જ કલ્પના અને અલંકારો જ અલંકારો. અહોભાવ થયા વિના રહે નહીં. અને આ બધું પેલો વાલિયો લૂંટારો રચી રહ્યો છે. જીવન ક્યાંથી ક્યાં પહોંચી ગયું!

સૌથી વધુ પ્રભાવશાળી કરુણરસ મનાયો છે. અને વિરહ-વિયોગમાં તે સોળે કળાએ ખીલી ઊઠે છે. આવા માણસો જ્યારે નવરા હોય ત્યારે કવિત્વ સ્ફુરી ઊઠે છે. જો વિરહ-વિયોગ હોત જ નહીં તો કદાચ કવિતા પણ ન હોત અને એ કદાચ હોત તો દમ વિનાની હોત.

વર્ષાઋતુ પૂરી થઈ. રામ સીતાવિરહમાં ઝૂરી રહ્યા છે. તો બીજી બાજુ ગાદીએ બેઠેલા સુગ્રીવ પોતાની પત્ની રુમામાં તરબોળ થઈ ગયો છે. સ્ત્રીમાં તરબોળ થયેલો પુરુષ જ્ઞાની હોય તોપણ ભાનભૂલો થઈ જતો હોય છે. કદાચ તેથી જ સ્ત્રીને માયા કહેવાઈ હશે!! સ્ત્રી ભાન ભુલાવનારી પણ છે અને ભાન કરાવનારી પણ છે. જ્યારે તે ભાન કરાવનારી બને છે ત્યારે તેને કર્તવ્યબોધિની કહેવાય છે. સ્ત્રી કર્તવ્યબોધિની ત્યારે જ થાય જ્યારે તે કામિનીપણથી મુક્ત થાય. મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ કામિનીસ્વરૂપા હોય છે, તેથી તેઓ પતિને

મોહપાશમાં જકડી રાખનારી બની જતી હોય છે. તે જ્યારે કામિનીસ્વરૂપથી મુક્ત થઈને ભામિની સ્વરૂપા બને છે ત્યારે તારિણી બને છે.

રુમાએ સુગ્રીવને અને સુગ્રીવે રુમાને જકડી લીધી છે. બધી પકડો કરતાં સ્ત્રીની મોહપકડ બહુ બળવાન હોય છે. ભલભલા શાની પુરુષો પણ તેમાંથી છૂટી શકતા નથી.

સુગ્રીવ રામ અને રામના કાર્યને ભૂલી ગયો. ઘણા દિવસનો કામભૂખ્યો હતો તેથી તે રુમામાં તરબોળ ડૂબી ગયો. સ્ત્રી ડૂબે અને ડુબાડે, સ્ત્રી તરે અને તારે, બન્ને શક્તિઓ તેનામાં છે. સ્ત્રી જો ધર્મપરાયણ હોય તો જ તરે અને તારે. પણ જો તે કામપરાયણ થઈ ગઈ તો ડૂબશે અને ડુબાડશે.

રાહ જોવાની પણ હદ હોય. હદ પૂરી થયા પછી પણ જે રાજા પરાક્રમ બતાવતો નથી તે નમાલો કહેવાય. નમાલાનું વ્યક્તિત્વ ન હોય. તે પ્રભાવહીન થઈને જીવે. ઉચ્ચપદે બેઠેલી વ્યક્તિની પ્રભાવહીનતા પ્રાણહીનતા કરતાં પણ વધુ નિંદનીય બની જતી હોય છે. તેમ છતાં પણ શ્રીરામચંદ્રજી હજી પણ ધીરજ રાખીને બેઠા છે. કોઈ-કોઈ વાર લક્ષ્મણ ઉગ્ર થઈ જાય છે, તોપણ શ્રીરામ તેમને શાન્ત કરે છે. એમ કરતાં-કરતાં શરદઋતુ આવી ને ગઈ. હજી પણ સુગ્રીવને ભાન થતું નથી તેથી શ્રીરામે લક્ષ્મણને સુગ્રીવ પાસે મોકલવાનો અને સમજાવવાનો નિર્ણય કર્યો.

લક્ષ્મણ સુગ્રીવ પાસે ગયા. સુગ્રીવ ત્યારે રુમા સાથે અંતઃપુરમાં મોજમસ્તી કરી રહ્યો હતો. લક્ષ્મણને જોઈને અંગદ દોડતો આવ્યો. બધી વાત જાણી તે ચિંતાતુર થયો અને અંતઃપુરમાં જઈને લક્ષ્મણના આવવાના સમાચાર આપ્યા અને કહ્યું કે “લક્ષ્મણ નગરીના દરવાજે ઊભા છે. દોડીને તેમની પાસે જાઓ. ક્ષમા માગો અને જે વચન આપ્યું હતું તે પૂરું કરો. સુગ્રીવને હવે પોતાનું વચન યાદ આવ્યું: અરેરે! ભૂલી ગયો. બહુ ભૂલ થઈ ગઈ. સમયસર વચન પાળે તેને વીર કહેવાય. જે વચનભંગ કરે તેને કાયર કહેવાય. વચનપાલન એ જ ખાનદાનનું પ્રથમ લક્ષણ કહેવાય. જે વારંવાર વચનફોક કરે તે દોગલા કહેવાય.

લક્ષ્મણના આવવાથી આખા નગરમાં હડકંપ મચી ગયો. કોઈ દિવસ નહીં અને આજે ઉગ્રરૂપધારી લક્ષ્મણ કેમ આવ્યા હશે? સૌ તર્કવિતર્ક કરવા લાગ્યા. લક્ષ્મણે પોતાના ધનુષ્યની દોરીનો ટંકારવ કર્યો, જે સાંભળીને આખી નગરી અને અંતઃપુરની સ્ત્રીઓ ગભરાઈ ગઈ. આવા સમયે તારા આગળ આવી અને કોઈ ગેરસમજથી વિપત્તિ આવી છે તેવું સમજીને તરત જ લક્ષ્મણ પાસે પહોંચી ગઈ. ડાહી સ્ત્રીઓ વિપત્તિમાં ઢાલ બની જતી હોય છે અને કેટલીક વાર બગડેલી વાતને સુધારી પણ દેતી હોય છે. અનાડી સ્ત્રીઓ તો બગડેલી વાતને વધુ બગાડતી હોય છે. તે જીવે ત્યાં સુધી પતિને જ નડતી રહે છે. તે સાક્ષાત્ પનોતી જેવી જીવનભર નડતી ને નડતી રહે છે.

તારાને જોઈને લક્ષ્મણ થોડા શાન્ત થયા. ઘરની વડીલ સ્ત્રી ખરા સમયે સામે આવે અને શાન્તિથી આવકાર આપે તોપણ આવનાર ઉગ્ર વ્યક્તિ ઢીલી થઈ જતી હોય છે. તારાએ શાન્તિથી લક્ષ્મણને આમ ઉગ્રતાથી આવવાનું પ્રયોજન પૂછ્યું, તો લક્ષ્મણે વચનભંગ કર્યોની બધી બળતરા પ્રગટ કરી.

ઉગ્રતાને ઉગ્રતાથી શાન્ત ન કરાય. અગ્નિમાં અગ્નિ નાખવાથી અગ્નિ શાન્ત ન થાય, પાણી નાંખવાથી શાન્ત થાય. તારા હવે સુગ્રીવની પત્ની હતી. વાનર સંસ્કૃતિ પ્રમાણે મોટા ભાઈના મરણ પછી વિધવા થયેલી સ્ત્રી નાના ભાઈની પત્ની થઈ જતી હોય છે. અને તારા તો ગાદીપત્ની છે. જે ગાદીએ બેસે તે પતિ એવો કાંઈક રિવાજ પ્રચલિત છે. સૌ-સૌના રિવાજ હોય છે. રિવાજ સનાતન નથી હોતા, દેશ-કાળ-પરિસ્થિતિ પ્રમાણે તે બદલાતા રહે છે. પણ તેમાં પરિવર્તન સરળતાથી નથી આવતું, કાન્તિ કરવી પડતી હોય છે, જેને સામાજિક કાન્તિ કહેવાય.

તારાએ લક્ષ્મણને મીઠી અને શાન્ત વાણીથી શાન્ત કર્યા. રાજાએ કદી પણ ઉગ્ર વાતાવરણમાં કોઈને મળવા ન જવાય. પહેલાં ઉગ્રતાને શાન્ત કરી પછી મળવા જવાય. રાજાએ સ્વસંમાન સાચવવું જોઈએ. લક્ષ્મણ શાન્ત થયા પછી હવે સુગ્રીવ મળવા ગયો. અને હાથ જોડીને નમ્રતાપૂર્વક ક્ષમા માગતાં ભૂલ સ્વીકાર કરી, ભૂલ સ્વીકારી લેવાથી અને ક્ષમા માગી લેવાથી ઝઘડો આગળ વધતો અટકી

જાય છે. ભૂલ કર્યા પછી પણ જે ભૂલનો સ્વીકાર ન કરે, ઉપર પ્રત્યાક્ષેપ કરે તો ઝઘડો વધ્યા વિના રહે નહીં.

તારા અને સુગ્રીવના નમ્ર વલણથી લક્ષ્મણ શાન્ત થયા. જેની પાસેથી કામ લેવું હોય તેના ઉપર એટલી ઉગ્રતા ન કરાય કે વાત બગડી જ જાય. તેવું કરવાથી મિત્ર પણ શત્રુ થઈ જાય, જેથી કામ ન થાય. સીતાજીની શોધ માટે સુગ્રીવનો સહયોગ અત્યંત આવશ્યક છે. ઉગ્રતાનો ભડકો કરીને તેને બાળી ન મુકાય, જરૂર પૂરતો ધમકાવીને શાન્ત થવાય, જેથી અટકેલું કામ આગળ વધે. કેટલાક લોકો ધમકાવવાથી જ કામ કરતા હોય છે, તેથી તેમને ધમકાવવા અને પંપાળવા બન્ને જરૂરી હોય છે. સુગ્રીવને અત્યંત કઠોર વાક્યો કહેવા બદલ લક્ષ્મણે પણ અંતે ક્ષમા માગી. વાત સુધરી ગઈ.

સુગ્રીવે તરત જ સેનાપતિઓને સીતાજીની શોધ માટે સેના તૈયાર કરવા આદેશ આપ્યો અને પોતે ઘણીબધી ભેટસામગ્રી લઈને શ્રીરામને મળવા માટે પ્રસ્રવણ પર્વત ઉપર જવા લાગ્યો. કોઈ મહાપુરુષને મળવા જતી વખતે કદી પણ ખાલી હાથે ન જવાય. તેમાં પણ જ્યારે કોઈ સ્વાર્થવશ જવાનું થાય ત્યારે તો ખૂબ સારીસારી ભેટો જરૂર લઈ જવી જોઈએ. આવી ભેટો તમારા પક્ષમાં માનસિક વલણને સુધારે છે. તેથી કામ થાય છે. આ નીતિ કહેવાય.

ડાહી તારાએ ઘણીબધી ભેટો તૈયાર કરીને પતિ સુગ્રીવને વિદાય કર્યા. શ્રીરામને મળીને સુગ્રીવે ઘણીઘણી ક્ષમા માગી, ભૂલ સ્વીકારી અને હવે તરત જ સીતાજીની શોધ માટે ચારે દિશાઓમાં વાનરોને મોકલી રહ્યો છું તેવી ખાતરી આપી, ધમકી કામ આવી ગઈ. સુગ્રીવ કામમોહથી જાગ્યો અને હવે કર્તવ્યકામમાં લાગી ગયો. પાછી મૈત્રી હતી તેવી ને તેવી થઈ ગઈ.

58. સીતાજીની શોધમાં વાનરો

લગ્નજીવનનાં પાંચ પરિણામ થતાં હોય છે: 1. બહુ સારી રીતે દામ્પત્ય જામે, 2. દામ્પત્ય જામે જ નહીં, 3. દામ્પત્ય જામે પણ પરિવારિક કલહમાં સુખ ન ભોગવી શકે, 4. દામ્પત્ય ન જામવાથી પરસ્પર ઘોર કલહ થવાથી છૂટા થાય અને 5. દામ્પત્ય જામ્યું હોય પણ પત્નીનું હરણ થવાથી દુઃખી થાય.

1. બહુ જ થોડા લોકોનું દામ્પત્ય પૂરેપૂરે જામતું હોય છે. દામ્પત્ય જમાવવાનું શ્રેય પત્નીના ફાળે જતું હોય છે. જો પત્નીમાં ત્રણ ગુણ હોય તો જ દામ્પત્ય જામે: 1. વફાદારી, 2. પ્રેમ અને 3. ડહાપણ. આવી પત્ની મળવી ધન્યાતિધન્ય ભાગ્ય કહેવાય.

2. મોટા ભાગનાં પતિ-પત્નીઓનું દામ્પત્ય જામતું જ નથી. પત્નીમાં પેલા ત્રણ ગુણોમાંથી એક પણ ગુણ ઓછો હોય તો દામ્પત્ય ન જામે, પણ જો ત્રણે ગુણો ન હોય તો તો જામે જ નહીં. પુરુષમાં પણ પત્નીને સમાવી લેવાની ક્ષમતા ન હોય તોપણ દામ્પત્ય ન જામે. જામ્યા વિનાનું દામ્પત્ય ત્રાસરૂપ બની જાય. તોપણ ધર્મ-સમાજ અને રાજ્યવ્યવસ્થાથી પડ્યું પનારું પાર પાડવાનું થાય તો તે દુઃખી જીવન બની જાય.

3. કેટલીક વાર એવું થાય કે પતિ-પત્નીનું દામ્પત્ય તો જામતું હોય પણ પરિવારના લોકો જામવા ન દે. દહેજ વગેરે નાનાં-મોટાં કારણોસર કચકચ થયા કરે અને દુઃખદ પરિણામ ભોગવવાનું થાય.

4. જ્યારે સ્વકલહ અથવા પરિવારના કલહથી દામ્પત્ય જામે જ નહીં ત્યારે અંતે બન્ને છૂટાં થાય.

5. દામ્પત્ય બરાબર જામ્યું હોય, પણ પત્નીનું અપહરણ થાય, બળાત્કાર થાય અથવા બીજી રીતે કોઈ કલંક લાગે ત્યારે મહાવિક્ષોભ થાય.

સીતા-રામમાં પાંચમું કારણ બન્યું છે. આમ જુઓ તો સીતાજીના અપહરણમાં તેમની પોતાની બે ભૂલો મહત્ત્વની કહી શકાય. એક તો સોનેરી હરણની હઠ અને બે, લક્ષ્મણરેખા પાર કરવાની ભૂલ. જો આ બે ભૂલો ન કરી હોત તો કદાચ તેમનું અપહરણ ન થાત. પણ અપહરણ થયા પછી એક વાર પણ શ્રીરામે અથવા લક્ષ્મણે સીતાજીને દોષ દીધો નથી. “તે માગતી હતી”, “ભૂલ તેની જ હતી” - આવું કશું કહ્યું નથી. સાચો પ્રેમ દોષદ્રષ્ટા નથી હોતો. દોષો અને ભૂલોને સહન કરે તથા પચાવે તો જ શુદ્ધ પ્રેમ ખીલી શકતો હોય છે. પ્રેમની આ સર્વોચ્ચ નિશાની કહેવાય.

રાવણ જેવો ચક્રવર્તી રાજા દુશ્મન બને અને રૂપાળી પત્નીનું હરણ કરે તે પછી એક વલણ એવું પણ બંધાય કે અમે તો માત્ર બે ભાઈઓ જ છીએ. અમારાથી આવા શક્તિશાળી રાક્ષસ સામે શું થઈ શકે? અમારી તાકાત કેટલી? હવે વાતને વધારે વધારવી તેના કરતાં જવા દો, જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું. કદાચ સીતાજી પાછાં આવે તોપણ પારકા ઘરમાં રહેલી સ્ત્રી હવે અમારા કામમાં ન આવે. તેથી વાતને ભૂલી જાઓ અને કોઈ બીજી સીતા મેળવી લો. આવું વલણ પણ થઈ શકે. મોટા ભાગે દુર્બળ-લાચાર લોકો આવું વલણ અપનાવીને મન મનાવી લેતા હોય છે. તેઓ ગુંડાઓ સામે બાથ ભીડવા તૈયાર હોતા નથી. વાત પૂરી થઈ જાય. એક સામાન્ય સ્ત્રી માટે ભયંકર વિનાશકારી યુદ્ધ કરવું યોગ્ય ન કહેવાય.

પણ શ્રીરામ જુદું જ વલણ અપનાવે છે. ગમે તે થાય, આકાશ-પાતાળ એક કરીને પણ હું સીતાજીને શોધી કાઢીશ. તેના વિના મારાથી રહેવાશે નહીં. અને તે પણ મારા વિના રહી શકશે નહીં. સીતા સિવાય હજારો સીતાઓ મળતી હોય તોપણ તે મારા કામની નથી. મારે તો બસ સીતા જ જોઈએ, બીજી વાત નહીં - આવો મક્કમ નિર્ધાર કરીને સીતાજીને શોધવા બન્ને ભાઈઓ નીકળી પડ્યા છે અને વન-વનનાં દુઃખોની સાથે સીતાવિયોગ અને વિરહનું દુઃખ ભોગવી રહ્યા છે.

અંતે તેમને સુગ્રીવ મળે છે. સમાનધર્મી સુગ્રીવની સહાયતા કરીને મૈત્રીસંધિ કરે છે. હવે સુગ્રીવની સેના એ શ્રીરામની સેના બની જાય.

છે. હજારો-લાખોની સંખ્યામાં વાનરસેના કામે લાગી જાય છે.

વાલીવધ પછી રુમાના મોહપાશમાં તરબોળ થયેલો સુગ્રીવ મૈત્રી- સંધિ ભૂલી ગયો છે. કર્તવ્ય ભુલાવે તેવા શ્રીપ્રેમને મોહ કહેવાય. છેવટે રામ-લક્ષ્મણ સુગ્રીવને ધમકાવે છે. ધમકાવવાની ક્ષમતા હોય તે જ સંધિનું પાલન કરાવે.

સુગ્રીવ જાગ્યો, ક્ષમા માગી અને ચારે દિશામાં વાનરોની સેના રવાના કરી કહ્યું કે, ગમે ત્યાંથી સીતાજીની ભાળ મેળવી લાવો.

સુગ્રીવે મુખ્યતઃ વાનરસેના ચાર ભાગમાં વહેંચી નાખી. પૂર્વમાં વિનત નામના વાનરની આગેવાની નીચે એક ટુકડી મોકલી. દક્ષિણમાં હનુમાનની આગેવાની નીચે બીજી ટુકડી મોકલી. પશ્ચિમમાં સુષેણ વાનરના નેતૃત્વમાં ટુકડી મોકલી. ઉત્તર દિશા તરફ શતબલ વાનરની સાથે મોટી ટુકડી સાથે મોકલી.

આ ચારેની ભૂગોળનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન હતું, તેથી કૂદાકૂદ કરતા નીકળી પડ્યા. પણ દૂરદૂર સુધી શોધ કર્યા પછી પણ ક્યાંય કોઈ પત્તો ન મળવાથી દક્ષિણ સિવાયનાં બધાં વાનરયૂથો પાછાં ફર્યા. માત્ર દક્ષિણ તરફના કપિઓ પાછા ન ફર્યા. દક્ષિણ દિશા તરફ ગયેલા હનુમાન વગેરે ઘણે દૂરદૂર એક પછી એક વન પાર કરતા-કરતા આગળ વધતા ગયા.

એવામાં તેમની દષ્ટિએ એક કોતર પડ્યું. બધાએ હિમ્મત કરીને તે કોતરમાં પ્રવેશ કર્યો. દૂર-દૂર સુધી ચાલ્યા પછી ગાઢ અંધકાર આવ્યો... કશું દેખાય જ નહીં. બધાને તરસ લાગી હોવાથી પ્રાણ તાળવે ચોંટ્યા હતા તોપણ અંધકારમાં આગળ-આગળ વધતા ગયા. છેવટે ભવ્ય પ્રકાશ આવ્યો. ભવ્ય પ્રકાશ પામતાં પહેલાં ગાઢ અંધકાર ઉલેચવો અનિવાર્ય હોય છે. જેઓ ગાઢ અંધકારથી ગભરાઈને પાછા વળી જાય છે તેઓ ભવ્ય પ્રકાશને પામી શકતા નથી. આ ભવ્ય પ્રકાશમાં તેમણે સોનેરી મહેલોની સૃષ્ટિ જોઈ. અદ્ભુત ઝળહળતું નગર જોઈને બધા નવાઈ પામ્યા. એવામાં તેમની દષ્ટિએ મૃગચર્મ પહેરેલી એક તાપસી પડી. આ આખા મહેલસંકુલમાં આ એક જ સાધ્વી રહેતી હતી. ખૂબ તરસ્યા બધા વાનરો હિમ્મત કરીને સાધ્વી પાસે પહોંચ્યા, વંદન કર્યા અને જળ માગ્યું. પ્રાચીનકાળમાં વટેમાર્ગુઓ જળ પીવાના નિમિત્તે જનસંપર્કમાં આવતા. પછી તો સીતાહરણ અને સીતાશોધની બધી વાતો કરી. પરિચય વધ્યો.

આ કોતરને ઋક્ષબિલ કહેવાતું હતું. તેમાં રહેતી આ તાપસીએ પોતાની વાત પણ કહેવા માંડી. ઘોર એકાંતમાં રહેતી એકાકી શ્રી સાધ્વી હોય તોપણ તે લોકદર્શનભૂખી હોય. લોકોને જોતાં જ તેની વાચાળતા ફૂટી નીકળી. તેણે કહ્યું, “આ ભવ્ય નગરી મયદાનવે રચી છે. તે અહીં રહેતો હતો. વૈભવવિલાસ કામવિલાસની અપેક્ષા વિનાનો નથી હોતો. જેટલો વૈભવવિલાસ વધારે તેટલો કામવિલાસ પણ વધારે. મયદાનવે ઇન્દ્રની હેમા નામની અપ્સરાને શોધી કાઢી. તે તેના ઉપર મોહી પડ્યો. જે કામી વ્યક્તિ કોઈ મોટા સમર્થ માણસની શ્રી ઉપર આસક્ત થઈ જાય તે મરવાનો માર્ગ કહેવાય. મોહી પડવાની ઘણી જગ્યાઓ હોય છે, પણ ધગધગતા અગ્નિમાં હાથ ન નંખાય. ઇન્દ્રે મયદાનવનો નાશ કરી નાખ્યો. પોતાની રખાતને રખાત કરવા માગનારને દબંગ વ્યક્તિ સહન ન કરે.

મયદાનવના વધ પછી આ વૈભવસંપત્તિ પેલી હેમા નામની અપ્સરા પાસે આવી. આ બધી સંપત્તિ હવે હેમાની છે. પણ હેમા અહીં રહેતી નથી. કોઈ-કોઈ વાર હવાપરિવર્તન કરવા આવે છે. હેમા તો ઇન્દ્રની સાથે સ્વર્ગમાં રહે છે. આ વૈભવસંપત્તિની દેખરેખ કરવાની જવાબદારી હેમાએ મને સોંપી છે. એટલે હું દેખરેખ રાખું છું.”

જેને ઘણા આવાસો હોય તે બધામાં એકસાથે રહી શકે નહીં. વારાફરતી આંટો મારવા કોઈ-કોઈ વાર આવે. ખરેખર તો આવા ભવ્ય આવાસો તો નોકર-ચાકર-ભોગ્ય હોય છે, માલિકભોગ્ય ઓછા હોય છે. તાપસીનું નામ સ્વયંપ્રભા છે અને તે તપ કરવા અહીં એકાકી રહે છે. સ્વયંપ્રભાએ બધાને આહાર તથા જળ આપ્યાં. પછી બધાંને આંખો મીંચી દેવાનું કહ્યું. જ્યારે બધાંએ આંખો ખોલી ત્યારે સામે ઘુઘવાટા મારતો સમુદ્ર હતો. તાપસીના પ્રભાવથી બધા છેક ધરતીના છેડે પહોંચી ગયા હતા.

સુગ્રીવે આપેલી એક મહિનાની મુદત પૂરી થઈ ચૂકી હતી. હજી સીતાજીની કશી શોધ થઈ ન હતી.

નિરાશ થઈને બધા સમુદ્રકિનારે લમણો હાથ દઈને બેસી રહ્યા.

59. લંકા તરફ હનુમાનજીનો કૂદકો

ઝેરનાં બે રૂપ છે: એક કડવું અને બીજું ગળ્યું. પરમેશ્વરે લગભગ બધાં ઝેર કડવાં બનાવ્યાં છે અને બધા ડંખ તીવ્ર વેદનાવાળા બનાવ્યા છે, જેથી માણસ વગેરે તેનાથી બચી શકે. પશુ-પક્ષી, વાનરો વગેરે ઝેરને સમજી જાય છે, તેથી તેવાં છોડ-ઘાસ-ફળ વગેરે ખાતાં નથી. બીજી તરફ બધા ડંખ જલદ બનાવ્યા છે. કીડીનો ચટકો પણ જલદ વેદના કરાવે છે. જેથી માણસનો હાથ તરત જ ત્યાં જઈને કીડીને છૂટી કરી નાખે છે. માનો કે કીડી-મચ્છર વગેરેના ડંખને મીઠા બનાવ્યા હોત તો શું થાત? તો કોઈ તેમને છૂટા કરવાનો પ્રયત્ન ન કરત. તો માણસ કાં તો માંદો પડત, કાં મરી જાત. એવું લાગે છે કે સ્વાદની પાછળ પણ કુદરતનું કાંઈક આયોજન છે.

પણ બધાં ઝેર કડવાં જ હોય છે તેવું નથી હોતું, મીઠું ઝેર પણ હોય છે. મીઠું ઝેર ખુશામત અને પ્રશંસા છે, જે મોઢેથી નથી પિવાતું પણ કાન વગેરે ઇન્દ્રિયોથી પિવાય છે. મોઢાની માફક આપણી ઇન્દ્રિયો પણ ઝેર અને અમૃત બન્નેનું પાન કરે છે. આંખ-કાન-નાક વગેરે બધી ઇન્દ્રિયો રાત-દિવસ કાંઈ ને કાંઈ પાન કરતી રહે છે. તેમાં ઝેર અને અમૃત બન્ને હોઈ શકે છે. અમૃત પીએ તો અમર થઈ જાય છે અને ઝેર પીએ તે માંદા પડીને મરી જાય છે. અપમાનથી મોટું કોઈ ઝેર નથી અને માનથી મોટું કોઈ અમૃત નથી. જીવનમાં અનિચ્છાએ પણ કેટલીયે વાર અપમાનનું ઝેર પીવું પડતું હોય છે. દ્રૌપદીએ દુર્યોધનનું અપમાન કર્યું તેથી મહાભારત થયું અને શૂર્યજાનાં નાક-કાન કપાયાં તેથી સીતાહરણ થયું. જે કદી કોઈનું અપમાન કરતો નથી અને પોતાનાં અપમાનોને હસતાંહસતાં સહી લે છે તેનાથી મોટો કોઈ સન્ત નથી, તેનાથી મોટો કોઈ જ્ઞાની કે યોગી નથી. તેનાં દર્શન કરવાથી નિર્મળતા આવે.

આપણે મીઠા ઝેરની વાત કરીએ છીએ. પદાર્થોમાં પણ કેટલાક એવા પદાર્થો હશે જે સ્વાદમાં મીઠા લાગે પણ કામમોહનું કરે. કહેવાય છે કે સોમલ મીઠું હોય છે, પણ ખાવાથી મૃત્યુ કરે છે. પણ આપણે પદાર્થોની ચર્ચા કરવાની નથી, વાણી-ઝેરની ચર્ચા કરવી છે. મીઠી વાણી સૌને ગમે છે અને કડવી કોઈને ગમતી નથી; પણ બધી મીઠી વાણી અમૃત હોતી નથી, કેટલીક ઝેરનું કામ પણ કરે છે. મીઠી વાણીના ત્રણ ભેદ છે: 1. ખુશામત 2. પ્રશંસા અથવા વખાણ અને 3. કદર.

1. આપણે ત્યાં ખુશામત કરનારો એક વર્ગ છે, જે ખુશામતના જ રોટલા ખાય છે. રાજા-મહારાજા કે શક્તિશાળી વ્યક્તિને ધન-સત્તા વગેરેની ભૂખની સાથે-સાથે ખુશામતભૂખ પણ લાગતી હોય છે. તે જો થોડાક ટુકડા ફેંકતો રહે તો તેને ખુશામત કરનારા માણસો મળી રહેતા હોય છે. આવાં માણસો ગંદી માખીઓ જેવા હોય છે, જે ગોળ હોય ત્યાં સુધી જ બણબણાટ કરતી હોય છે. ગોળ ખતમ થતાં જ બીજે ક્યાંક ઊડી જતી હોય છે અથવા નિંદા કરવા લાગતી હોય છે. ખુશામત તેને કહેવાય કે જે વસ્તુ તમારી પાસે ન હોય તોપણ તમારામાં આરોપિત કરીને મોટા રાગડા તાણીને કહેવામાં આવે. જેમ કે તમે લોભિયા છો છતાં દાતાર બતાવે. તમે કાયર છો છતાં શૂરવીર બતાવે. તમે મૂર્ખ છો છતાં વિદ્વાન બતાવે. આવી વાણી ખુશામત કહેવાય. ખુશામતનો નશો ચઢે. માણસ ડોલવા લાગે. અને પછી તેના વિના રહેવાય નહીં. આ ઝેર મહાદોષ થઈને વ્યક્તિને સત્યવિમુખ કરી દે તેનો વિનાશ કરે.

2. પ્રશંસા અથવા વખાણ તેને કહેવાય કે જે ગુણો વગેરે તમારામાં હોય તેને ફુલાવી-ફુલાવીને કહેવામાં આવે. જ્યારે તમે દાતા હો તો દાનનાં વખાણ થાય, શૂરવીર હો તો વીરતાનાં વખાણ થાય, જ્ઞાની હો તો વિદ્યાનાં વખાણ થાય. આ સારી વાત કહેવાય. ગુણવાનનાં-ગુણીજનોનાં વખાણ કરવાં જ જોઈએ. પણ બની શકે તો જે-તે વ્યક્તિની ગેરહાજરીમાં કરવાં ઠીક રહે. વ્યક્તિની હાજરીમાં વખાણ કરવાથી કદાચ તે પચાવી ન શકે તો અજીર્ણ થવાની શક્યતા ખરી. વખાણને પચાવવા એ અડદિયાને પચાવવા કરતાં પણ ભારે છે.

ગુણીજનોનાં વખાણ-પ્રશંસા થવાં જોઈએ, પણ તેનો અતિરેક ન હોવો જોઈએ અને તે સાચાં હોવાં જોઈએ.

3. કેટલીક વાર મહાન અને શુભ કાર્યોની પ્રેરણા આપવા માટે પણ લોકોનાં વખાણ થતાં હોય છે. જેમ કે કોઈને કહો કે “તારો વંશ મહાન છે”, “તારો દેશ મહાન છે”, “તારો ધર્મ મહાન છે” - આવાં વખાણ સાંભળીને લોકોને મહાન થવાની પ્રેરણા મળે છે અને હીન થતા અટકી જાય છે. આવી સાચી મહાનતાની કદરરૂપ લોકો - ખાસ કરીને સરકાર અને સમાજ ઇનામ પણ આપે છે. આનાથી ગૌરવ

પ્રાપ્ત થાય છે. ધનના વારસા કરતાં પણ ગૌરવનો વારસો ઘણો મહાન કહેવાય. લોકો ગૌરવથી જીવન જીવે તેથી વધુ ઉત્તમ બાજું શું કહેવાય? કેટલીક વાર ગૌરવ જગાડવા પ્રયત્ન પણ કરવો પડતો હોય છે.

મૂળ વાત પર આવીએ. તાપસી સ્વયંવ્રભાએ બધા વાનરોને સમુદ્રકિનારે પહોંચાડી દીધા. હવે શું કરવું? અત્યાર સુધી ભૂમિમાર્ગે ચાલચાલ કરીને અહીં સુધી આવ્યા. પણ હવે સમુદ્ર આવ્યો. સમુદ્રને પાર કેવી રીતે કરવો! બધા નિરાશ થઈ ગયા. મહા આયોજન નિરાશા વિનાનું ભાગ્યે જ હોય. પ્રત્યેક આયોજનમાં નિરાશારૂપી વૈતરણી આવતી જ હોય છે. આ વૈતરણી પાર કરે તે જ સામા કિનારે પહોંચે.

મહાઆયોજન જ્યારે અધવચ્ચે જ નિષ્ફળ નીવડે ત્યારે ઘોર નિરાશા થાય. સમુદ્રકિનારે પહોંચ્યા પછી સમુદ્ર પાર કરી શકાશે નહીં તેની ખાતરી થતાં બધા વાનરો નિરાશ થઈ ગયા. નિરાશાના દિવસો બેધારી તલવાર બની જતા હોય છે. એક ધાર તો નિરાશા પોતે જ હોય છે અને બીજી ધાર તે આંતર કલહ ઊભો થતો હોય છે. નિરાશામાં લોકો અંદર-અંદર લડવા માંડે છે. નિષ્ફળતાનો ભાર એકબીજા ઉપર નાખીને દોષારોપણ કરતા થઈ જાય છે. વાનરો પણ આવા પરસ્પરના દોષારોપણથી કલહ કરવા લાગ્યા. વાલીપુત્ર અંગદ તો ઉપવાસ ઉપર ઊતરી ગયો. સીતાજીને ન શોધી શકવાની ઘોર નિષ્ફળતાને લઈને હવે રામને શું મોઢું બતાવવું તેવી ગ્લાનિથી તે પ્રાયોપવેશન-વ્રત ઉપર ઊતરી ગયો.

એવામાં પર્વતની એક શિખર-ગુફામાંથી પાંખો ફફડાવતું ગીધપક્ષી સામે આવી ગયું. તેની પાંખો બળી ગયેલી હોવાથી તે બરાબર ઊડી શકતું ન હતું. વાનરસમૂહને જોઈને તેને થયું કે આજે સારો આહાર મળશે. આ વાનરો સામે ચાલીને મરવા આવ્યા છે તો હું તેમને મારું ભોજન કરીશ - એમ વિચાર કરતો તે જેવો નજીક આવ્યો કે તેના કાને શબ્દ પડ્યો: “અરે, જુઓ! જુઓ! જટાયુ જેવો જ ગીધ દેખાય છે!” જટાયુનું નામ સાંભળતાં જ પેલું ગીધપક્ષી ચમક્યું: “અરે, જટાયુ તો મારો સગો - ભાઈ થાય. આ લોકોને તેની ખબર ક્યાંથી!” પછી તાણે બધાએ મળીને ખૂબ વાતચીત કરી. દશરથ, રામ, સીતાહરણ, શોધ, જટાયુનું યુદ્ધ વગેરે બધી વાતો ખૂબ વિસ્તારથી કહી-સાંભળી. ગીધે કહ્યું કે “જટાયુ તો મારો ભાઈ થાય અને હું સંપાતિ છું - તેનો મોટો ભાઈ છું. મેં પણ અહીંથી આકાશમાર્ગે રાવણને સીતાજીને લઈ જતાં જોયો હતો. સામે લંકાનગરી છે. ત્યાં જ તે લઈ ગયો છે.” આ બધી વાતો સંપાતિએ અંગદ વગેરેને કરી. સંપાતિએ અહીં રાવણને સીતાજીને લઈ જતાં જોયેલો તે રાવણ કાળો અને સીતાજી ગોરાં બતાવ્યાં છે. પછી તો સીતાજી વિશે વધુ માહિતી સંપાતિના પુત્ર સુપાર્શ્વે પણ આપી. બાપ-દીકરા બન્નેની માહિતીથી એટલું તો નક્કી થયું કે રાવણ સીતાજીને આકાશમાર્ગે આ જ રસ્તેથી સમુદ્રપાર લંકા લઈ ગયો છે. હવે સમુદ્ર ઓળંગીને પેલે પાર લંકા જવું કેવી રીતે? બધામાં ઉત્સાહ અને નિરાશા બન્ને આવી ગયાં. સીતાજીનું નિશ્ચિત ઠેકાણું મળી ગયું તેનો ઉત્સાહ, પણ સમુદ્ર પાર ન કરી શકવાની નિરાશા આવી ગઈ.

અંગદે બધા વાનરોને ભેગા કરી પોત-પોતાના બળની વાત પૂછી. સૌએ પોત-પોતાની શક્તિનું વર્ણન કર્યું. મહાઆરંભ કરતાં પહેલાં જે-જે જવાબદારી લેવાની હોય તેમાં પોતાની ઓકાતને સમજ્યા પછી જ જવાબદારી લેવાય. ઓકાત સમજ્યા વિના જેઓ ઉતાવળા થઈને જવાબદારી સ્વીકારતા હોય છે તેઓ પાર પાડી શકતા નથી. તેમની ફજેતી થતી હોય છે.

બધાએ પોત-પોતાની ઓકાત કહી, પણ કોઈ પણ સમુદ્ર પાર જઈને પાછો આવી શકે તેવું સામર્થ્ય બતાવનારો ન નીકળ્યો. આ વખતે હનુમાનજી એક તરફ ચૂપચાપ બેઠા હતા. તેઓ કશું બોલતા ન હતા. ચૂપ રહેનારું સામર્થ્ય સમય આવ્યે પ્રગટ થાય ત્યારે ઘણું દીપી ઊઠે. પણ સામર્થ્યને ચૂપ રાખવું બહુ અઘરું કામ કહેવાય. સામર્થ્યને ચૂપ રાખે અને સમય આવ્યે જ પ્રગટ કરે તે જરૂર મહાપુરુષ હોય.

વૃદ્ધ જાંબવંત હનુમાનજી પાસે ગયા અને તેમના સામર્થ્યની વાતો સંભળાવવા લાગ્યા. જાંબવંતે યથાર્થ વખાણનો ઢગલો કરી દીધો. જેમજેમ જાંબવંત વખાણ કરતા ગયા તેમતેમ હનુમાનજી વિશાળ રૂપ ધારણ કરતા થયા. તેમની વિશાળતા જોઈને બધાને આશ્ચર્ય થયું. તેમનું માથું ઊંચે આકાશ સુધી પહોંચ્યું હતું. પછી બધાને વંદન કરીને હનુમાનજી પર્વતના શિખર ઉપર ચઢી ગયા. વંદન નમ્રતાની નિશાની કહેવાય. મહાનતા અને નમ્રતાનો મેળ બહુ જ દુર્લભ કહેવાય.

પર્વતના શિખર ઉપર પડછંદ હનુમાન ઊભા રહ્યા. તેમણે મનમાં ને મનમાં શ્રીરામનું સ્મરણ કર્યું. શુભ અને મહાન કાર્ય ઈશ્વરસ્મરણપૂર્વક કરવામાં આવે તો તેમાં સફળતાનાં તત્ત્વો વધી જતાં હોય છે.

સમુદ્રતટે ઊભેલા વાનરો માથું ઊંચું કરીને હનુમાન સામે આતુરતાથી જોવા લાગ્યા.

એવામાં ગગનભેદી અવાજથી “જય શ્રીરામ” કહીને હનુમાનજીએ કૂદકો માર્યો. ખળભળાટ મચી ગયો. “એ જાય... એ જાય!” એમ કહેતાં-કહેતાં જ લંકા તરફ દક્ષિણ દિશાને ચીરતા સડસડાટ તેઓ આગળ વધવા લાગ્યા. તેઓ દેખાતા બંધ થયા ત્યાં સુધી વાનરો જોતા રહ્યા.

12-1-14

શ્રી કિષ્કિન્ધાકાંડ સમાપ્ત

મહારંભો વિઘ્ન વિનાના ભાગ્યે જ હોય છે. તેમાં પણ જે મહારંભો સાહસપ્રચુર હોય છે તે તો વિઘ્નપ્રચુર હોય જ છે. સાહસ વિનાના મહારંભો વેપારીઓ કરતા હોય છે, જે મોટા ભાગે વ્યાપારિક-આર્થિક હોય છે; પણ તે સિવાયના મહારંભો પ્રાણોને હોડમાં મૂકનારા થઈ જતા હોય છે. જે પ્રજા વ્યાપારિક સાહસિકો પેદા કરે તે સમૃદ્ધ બને, પણ જે પ્રજા વૈજ્ઞાનિક, ભૌગોલિક કે ઐતિહાસિક સાહસિકો પેદા કરે તે મહાન બનતી હોય છે. જે પ્રજા કોઈ પણ પ્રકારના સાહસિકો પેદા જ નથી કરતી તે વધુમાં વધુ કાં તો સાધુબાવા પેદા કરતી હોય છે અથવા ભગતડાં પેદા કરતી હોય છે. આ લોકો રાત-દિવસ વૈરાગ્યનો જ ઉપદેશ આપતા રહે છે અને ક્ષણભંગુર ભોગોનો ત્યાગ તથા મરણશીલ જીવન પ્રત્યે અરુચિ ઉત્પન્ન કરાવે છે. તેથી લોકોમાં સાહસવૃત્તિ સમાપ્ત થઈ જતી હોય છે. સાહસને આ લોકો ગાંડપણ માને છે. તેમનું ડહાપણ ગમે તેમ કરીને જીવી લેવામાં હોય છે. આમના દ્વારા પ્રજા મહાન નથી બનતી, પામર બને છે. અને નવાઈ તો ત્યારે થાય જ્યારે કશું જ સાહસ ન કર્યાની પામરતાનું ગૌરવ લેવામાં આવે.

સીતાજીની શોધમાં નીકળેલા વાનરોમાંથી હનુમાનજીએ સૌની નિરાશા દૂર કરીને જ્યારે આકાશમાર્ગે ઊડવા માંડ્યું ત્યારે તેમનો જયજયકાર થઈ ગયો. સાહસ સહાયકો પણ પેદા કરે છે. વિઘ્નો અને સહાયકો વચ્ચે સાહસિક જીવન જિવાતું હોય છે. સમુદ્રમાં પર્વતમાળાઓ આવેલી છે. પૃથ્વીના પર્વતો કરતાં પણ મોટા-મોટા અને ઊંચા પર્વતો સમુદ્રોમાં આવેલા છે. લંકાદ્વીપના માર્ગમાં — સમુદ્રમાં એક મૈનાક નામનો પર્વત આવેલો છે. તેને ખબર પડી કે સીતાજીની શોધ માટે હનુમાનજી લંકા જઈ રહ્યા છે. મૈનાક પણ સીતાહરણનો સાક્ષી છે. તેણે પણ વલવલતાં સીતાજીને આ જ માર્ગે રાવણ દ્વારા જબરજસ્તી પકડીને લઈ જવાતાં જોયાં હતાં. હવે તે હનુમાનજીને જોઈ રહ્યો છે. જડ તત્ત્વો સાક્ષીમાત્ર હોય છે, કશું કરી શકતાં નથી. ચેતનતત્ત્વો સાક્ષી અને સક્રિય બન્ને હોય છે, કદાચ કશું કરી ન શકે તો વિચારી તો શકે જ. ક્રિયા વિનાના વિચારો પણ વ્યર્થ નથી હોતા. તે વિચારમંડળ ઊભું કરતા હોય છે.

મૈનાકે વિચાર કર્યો કે શું કરું તો હનુમાનને સહાયક બની શકું? તેણે પોતાના શિખરને સમુદ્ર બહાર કાઢ્યું. તેની ઈચ્છા હતી કે હનુમાનજી શિખર ઉપર ઊતરે અને વિશ્રાન્તિ કરે, થોડાં કંદ-મૂળ-ફળ આરોગે અને પછી જાય. દીર્ઘ પ્રવાસીને થોડી ક્ષણો માટે પણ આશરો આપવો એ જીવનની ધન્યતા કહેવાય. તેમાં પણ જો તે રાષ્ટ્રીય પ્રવાસી હોય તો-તો તેનું આતિથ્ય માણવું એ જીવનનો ઐતિહાસિક લઠાવો થઈ જાય.

થોડી જ વારમાં હનુમાનજી મૈનાક પર્વતના શિખર ઉપર આવી ગયા. મૈનાકે તેમને પ્રાર્થના કરી, “ઊતરો અને મારું સ્વાગત સ્વીકાર કરો. હું તમારા માટે જ બહાર નીકળ્યો છું. મારી પાસે પુષ્કળ કંદ-મૂળ-ફળ છે, તે આરોગતા જાઓ, મને ધન્ય કરો.” મૈનાકે નમ્રતાપૂર્વક ભાવપૂર્વક આમંત્રણ આપ્યું.

હનુમાનજીએ કહ્યું: “ના, ના, હું અત્યારે બહુ અગત્યના કાર્ય માટે જઈ છું. એક-એક ક્ષણ બહુ કીમતી છે. મારાથી રોકાઈ શકાય નહીં. પહેલાં કર્તવ્ય અને પછી વ્યક્તિગત સ્વાગત. વળતાં સ્વાગત કરજો.” એમ કહીને હનુમાનજીએ મૈનાકને વંદન કર્યાં, ચપટી ધૂળ લઈ માથે ચઢાવી અને આગળ વધ્યા.

અગ્નિ ઓલવવા કોઈ અગ્નિશામક બંબો ધૂધૂ કરતો જતો હોય અને વચ્ચે સ્વાગત સ્વીકારવા રોકાઈ જાય તો શું પરિણામ આવે? સ્વાગત સ્વીકારવાના પણ સંદર્ભો હોય છે. સંદર્ભ વિનાનું સ્વાગત ભયંકર નીવડી શકે છે. સડસડાટ કરતા હનુમાનજી આગળ નીકળી ગયા અને મૈનાક પાછો જળમાં વિલીન થઈ ગયો. હજી આજે પણ આ પર્વતમાળા ભારતથી લંકા સુધી જળમાં ડૂબેલી દેખાય છે.

હનુમાનજી આગળ ઊડી રહ્યા છે ત્યાં બીજું વિઘ્ન આવ્યું. સમુદ્રમાં રહેતી એક મહાભયંકર વિશાળકાય રાક્ષસી સુરસા ધસી આવી. પૃથ્વી કરતાં સમુદ્રમાં જીવસૃષ્ટિ અનેકગણી વધારે હોય છે અને વિશાળકાય મગરમચ્છો પણ વધુ હોય છે. સુરસાનું કામ લંકામાં જતા કોઈ પણ પ્રાણીને ગળી જવાનું હતું. લંકા સમુદ્રથી સુરક્ષિત હતી અને સમુદ્રી પ્રાણીઓથી પણ સુરક્ષિત. રાજાએ હંમેશાં પૂરતા સુરક્ષિત

સ્થાનમાં જ રહેવું જોઈએ. જે રાજા કે રાજનેતાઓ પૂરતી સુરક્ષિત વ્યવસ્થા નથી કરતા તેઓ કોઈ વાર દુશ્મનોના હાથે કમોતે મરતા હોય છે.

સુરસાએ હનુમાનજીને ગળી જવા મોટું પહોળું કર્યું, તો હનુમાનજીએ તેનાથી પોતાનું કદ મોટું કર્યું. આમ બન્ને વચ્ચે સ્પર્ધા ચાલી. અંતે સુરસાએ સો જોજન મુખ પહોળું કર્યું તો હનુમાનજી તરત જ મચ્છર જેવું નાનું રૂપ કરીને મુખમાં પેસીને બહાર નીકળી ગયા. સુરસાને હાથ જોડી ઊભા રહ્યા અને કહ્યું કે, “માતાજી તમારી પ્રતિજ્ઞા પૂરી થઈ. હવે મને આશીર્વાદ આપો. હું સીતાજીની શોધ માટે નીકળ્યો છું.”

સુરસા પ્રસન્ન થઈ અને હનુમાનજીને આશીર્વાદ આપવા લાગી. આજ સુધી હજારો પ્રાણીઓને તે ગળી ગઈ હતી. એક પણ પ્રાણી સાબૂત બચ્યું ન હતું, પણ આ હનુમાનજી હતા જે સાબૂત બચી ગયા. સૌજન્ય હોય તો શત્રુના પણ આશીર્વાદ પામી શકાય.

હનુમાનજી આગળ ઊડવા લાગ્યા. એવામાં એમને કોઈએ સજ્જડ પકડી લીધા હોય તેમ તેઓ જકડાઈ ગયા. ચારે તરફ જોયું તો કોઈ ન મળ્યું, પણ નીચે જોયું તો પોતાની છાયાને સિંહિકા નામની રાક્ષસી પકડીને બેઠી હતી. પદાર્થ પોતાની છાયાથી પણ પકડાઈ કે પરખાઈ જતો હોય છે. તેવું વિજ્ઞાન અત્યારે તો છે જ, પણ ત્યારે પણ હશે જેથી સિંહિકાએ છાયા દ્વારા હનુમાનજીને પકડી લીધા. હનુમાનજીએ તરત જ સૂક્ષ્મ રૂપ ધર્યું અને સિંહિકાના ઉદરમાં પ્રવેશીને તેને મારી નાખી. મોટું રૂપ હોય છે, જે મોટા હોવા છતાં પણ છોટા થઈ શકે છે. તે એક તરફ મોટાપણાના મદથી મુક્ત રહી શકે છે અને બીજી તરફ વિકટ કાર્યો પણ કરી શકે છે. કોઈના પેટમાં ઊતરવું હોય તો છોટું રૂપ જ કામ આવે. મોટું રૂપ કામ ન કરે.

સિંહિકાનો વધ કરીને પાછા હતા તેવા થઈને હનુમાનજી લંકા તરફ ઊડવા લાગ્યા. અને જોત-જોતાંમાં લંકાના કિનારે પહોંચી ગયા. આ સામે દેખાય તે ત્રિકૂટપર્વત છે. અને તેના ઉપર વસેલી રમ્ય, ભવ્ય નગરી તે જ લંકાનગરી છે. રાજાએ પોતાની રાજધાની દુર્ગમ સ્થળે બનાવવી જોઈએ, જેથી શત્રુ સરળતાથી પહોંચી ન શકે. તેના માટે પર્વતને પ્રથમ પસંદગી આપવી જોઈએ. પર્વત રક્ષક બની શકે છે, તેથી રાવણે ત્રિકૂટ પર્વત ઉપર નગરી વસાવી હતી. પર્વતો ઉપર રહેનારા લોકોને વ્યાયામ કરવો પડતો નથી. આખો દિવસ ચઢ-ઊતર કરવાથી વ્યાયામ થઈ જાય છે. તેથી શરીર નીરોગી રહે છે. પર્વતીય લોકોને મોટા ભાગે હૃદયરોગનો પ્રશ્ન હોતો નથી. તેમની કોરોનરીઓ સાફ રહે છે. આવી પર્વતનગરી લંકાનગરીના દરવાજે જઈને હનુમાનજી ઊભા રહ્યા.

61. લંકાનગરીમાં શોધ અને નિરાશા

પ્રાણીસૃષ્ટિ બે ભાગમાં વિભાજિત છે: 1. દિવાચર અને 2. નિશાચર. દિવાચર પ્રાણીઓ દિવસમાં જ પ્રવૃત્તિ કરતાં હોય છે અને રાત્રીએ જંપીને સૂઈ જતાં હોય છે. નિશાચર પ્રાણીઓ રાત્રીએ પ્રવૃત્તિ કરતાં હોય છે અને દિવસે સંતાઈને સૂઈ જતાં હોય છે. આ કુદરતી વ્યવસ્થા છે. માનો કે બધાં જ પ્રાણીઓ દિવાચર અથવા બધાં નિશાચર હોત તો શું થાત?

સૃષ્ટિને દિવસે જોવી અને રાત્રે જોવી તેમાં બહુ ફરક છે. રાત્રીની સૃષ્ટિ નિશાચરો જ જોતા—અનુભવતા હોય છે. ખાસ કરીને જ પ્રાણીઓ આહારનો સંગ્રહ નથી કરી શકતાં તેમણે રોજેરોજનો આહાર શોધવો પડતો હોય છે. જે આહારનો સંગ્રહ કરી શકે છે અને કરેલા સંગ્રહમાં સંતુષ્ટ રહે છે, તેમની રાત્રી ભરપૂર નિદ્રાથી સુખમયી બની જતી હોય છે, પણ કોઈ શત્રુ ન હોય તો. આમ જુઓ તો શત્રુ વિનાનું કોઈ પ્રાણી નથી. હનુમાનજી લંકાનગરીના દરવાજે આવીને ઊભા, વિચારવા લાગ્યા કે દરવાજેથી પ્રવેશ કરું કે કોટ કૂદીને પ્રવેશ કરું? ઘર અને નગર નાના-મોટા કોટવાળું હોવું જોઈએ. કોટદ્વાર પછી આંગણું અને આંગણા પછી ઘર આવે તે ઉત્તમ વ્યવસ્થા કહેવાય. હનુમાનજીએ વિચાર કર્યો કે હું ગુપ્તચર છું, તેથી મારે મુખ્ય દ્વારથી પ્રવેશવું ન જોઈએ. મુખ્ય દ્વાર ઉપર ઓળખપદ્ધતિ હોય. ગુપ્તચરે તેનાથી બચવું જોઈએ, તેથી હનુમાનજી કોટ કૂદીને અંદર પ્રવિષ્ટ થયા. પ્રત્યેક કોટની કોઈ ને કોઈ કમજોર કડી તો હોય જ છે. ગુપ્તચરે આ કમજોર કડીને શોધી કાઢવી જોઈએ. કમજોર કડી જ પરાજયનું કારણ બનતી હોય છે. ફરી પાછો વિચાર કર્યો કે લંકાનગરીમાં દિવસે પ્રવેશ કરું કે રાત્રે? રાત્રે જ ઠીક રહેશે. દિવસની દુનિયા કરતાં રાત્રિની દુનિયા જુદી હોય છે. ગુપ્તચરે વધુમાં વધુ રાત્રિનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

હનુમાનજીએ પોતાનું સ્વરૂપ વધુ સૂક્ષ્મ કરી લીધું અને ઉત્તરના દરવાજા ઉપરથી પ્રવેશ કર્યો. રાક્ષસ અને રાક્ષસીઓથી ઊભરાતી નગરી અત્યારે રાત્રીસમયે શાન્ત હતી, પણ એક સ્ત્રી જાગતી હતી. તે હતી લંકાની દેવી. રાવણે લંકાનગરીની રક્ષા માટે લંકાદેવીની ચોકી રાખી હતી. કોઈ પણ અજાણ્યું જંતુ પણ લંકામાં પ્રવેશી ન શકે તેવી ચોક્કસ અને સચોટ વ્યવસ્થા લંકાદેવીની હતી. તેણે હનુમાનજીને પકડી પાડ્યા. બન્ને વચ્ચે તીવ્ર સંવાદો થયા, પણ અંતે હનુમાનજીએ લંકાદેવીને પછાડીને બેભાન કરી નાખી. સ્ત્રીવધ ન કરાય, મહાપાપ થાય, તેવી ધર્મઆજ્ઞાથી તેમણે લંકાદેવીનો વધ ન કર્યો. ધર્મમર્યાદા રાખનારા ઘણાં અનિષ્ટોથી બચી જતા હોય છે.

હવે હનુમાનજી લંકાનગરીમાં સીતાજીની શોધ કરવા નીકળી પડ્યા. સીતાજી અપહૃત સ્ત્રી છે તેથી કોઈ ઘરમાં જ હશે તેમ સમજીને હનુમાનજીએ એકેએક ઘરની અંદરથી મુલાકાત લેવા મંડ્યા. ડાહી વ્યક્તિએ કોઈ વ્યક્તિના આંતરિક જીવનમાં દષ્ટિપાત કરવો ન જોઈએ. પ્રત્યેક વ્યક્તિની આંતરિક દુનિયા હોય છે, તેમાં ડખલ ન કરાય. આ સભ્યતા કહેવાય. આંતરિક જીવનમાં ડોળા નાખનારા મિત્રોને સાચવી શકતા નથી અને દુશ્મન બની જતા હોય છે. સૌએ પોત-પોતાની મર્યાદામાં રહેવું જોઈએ. પણ હનુમાનજી તો ગુપ્તચર છે, સીતાજીની શોધ માટે આવ્યા છે. તેમને સભ્યતા કે મર્યાદાનાં બંધન ન હોય.

હનુમાનજી આખી રાત લંકાનગરીનાં ઘરેઘરમાં ફરતા રહ્યા, જેમાં રાવણની હવેલીઓ પણ ખરી. કવિએ જે લોકજીવનનું રાત્રીવર્ણન કર્યું છે તે ગજબનું કહેવાય. દિવાચરો માટે રાત્રિ ભોગપ્રધાન કહેવાય. અને નર-નારીઓ હોય ત્યાં ભોગો પણ હોય જ. લોકો ઉપર-ઉપરથી ગમે તેટલો વિરોધ કે અણગમો બતાવે, પણ આંતરિક રીતે લોકોને ભોગદૃશ્યો જોવાં ગમતાં હોય છે. શણગારેલાં નર-નારીઓ કરતાં નગ્ન નર-નારીઓ જોવાની લોકોને વધુ તાલાવેલી રહેતી હોય છે. હનુમાનજીએ રાત્રે ભોગલંકા જોઈ. રાવણના રાજમહેલમાં હજારો સ્ત્રીઓ કામવિહ્વળ જોઈ. કાંઈ વર્ણન કર્યું છે કાંઈ વર્ણન કર્યું છે! નવાઈ લાગે. પણ ક્યાંય સીતાજી ન દેખાયાં તેથી નિરાશ થયા. એક જગ્યાએ તો પતિ વિનાની એકાકી સ્ત્રીઓને પોતાના જેવી જ એકાકી સ્ત્રી સાથે ગાઢ આલિંગનમાં નગ્નાવસ્થામાં પણ બતાવાઈ છે. દિવસો અને વર્ષો વીતતાં જાય છે, પણ જીવનના પ્રશ્નો, ખાસ કરીને સનાતન પ્રશ્નો હતા ત્યાં ને ત્યાં જ રહે છે. તેનો સ્થાયી અને કાયમી ઉકેલ નથી હોતો. તે રોજેરોજના પ્રશ્નો હોય છે, જે રોજ ઉકેલવાના હોય છે.

હનુમાને એટલી બધી સ્ત્રીઓ જોઈ, પણ ક્યાંય સીતાજી ન દેખાયાં. પણ હનુમાનજી સીતાજીને ઓળખતા તો નથી. કદાચ આ કામમસ્ત - ભોગમસ્ત સ્ત્રીઓમાં જ કોઈ સીતાજી હશે તો! આવી કલ્પના પણ થઈ. પણ તરત જ આવી કલ્પનાને દૂર કરી દીધી. “ના-ના, એવું ન બને. સીતા પ્રાણ આપી દે, પણ પરપુરુષનું સેવન ન કરે” તેવી તેમની દઢ પ્રતીતિ દઢ રહી.

કવિએ અહીં રાવણને બે હાથવાળો બતાવ્યો છે. જરા વિચાર કરો કે જો તે વીસ હાથવાળો કે વીસપગવાળો હોત તો કામભોગ કેવી રીતે કરે? ગમે તેટલી ઊંચી કલ્પનાએ પણ કોઈ વાર તો ધરાતલ ઉપર આવવું જ પડતું હોય છે.

કવિ અહીં વારંવાર રાવણને ‘મહાત્મા’ કહીને ઉલ્લેખે છે તે પણ નવાઈ ઉપજાવે છે. હજારો સ્ત્રીઓ વચ્ચે ‘મહાત્મા રાવણ’ કામભોગ ભોગવી રહ્યો છે તેવું થયું. હનુમાનજીએ મંદોદરીને પણ જોઈ. તેનાં રૂપ-યૌવન જોઈને કદાચ આ જ સીતાજી હશે તેવી ભ્રમણા પણ થઈ, પણ પછી તેની કામચેષ્ટાઓ જોઈને નક્કી કર્યું કે ના-ના, આવાં સીતાજી ન હોય.

આટલી બધી નગ્ન સ્ત્રીઓને જોઈને બ્રહ્મચારી હનુમાનજીને પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો: “અરે, મેં મારો ધર્મ ગુમાવ્યો. મારાથી સ્ત્રીનું મોઢું ન જોવાય તેની જગ્યાએ મેં આજે હજારો ગુપ્ત અંગો પણ જોયાં.” આવી મનોવ્યથા થવા લાગી ને નર-નારીનાં બધાં અંગોમાં સૌથી વધુ ગંદુ અને દુર્ગંધ મારતું અંગ ગુપ્ત અંગ છે. તેમ છતાં આ અંગનું સૌથી વધુ પ્રબળ આકર્ષણ બન્નેને રહે છે. જો પરમેશ્વરે તેને સુગંધિત બનાવ્યું હોત તો-તો કહેવું જ શું? મુખ્ય ધર્મ કેટલીક વાર ગૌણ પણ કર્તવ્યધર્મથી બાધિત થાય તો થવા દેવો જોઈએ, પાપ ન લાગે. કોઈ બ્રહ્મચારી ડૂબતી સ્ત્રીને ઉપાડીને કિનારે લાવે તો તેનો મુખ્ય ધર્મ બાધિત તો થાય, પણ પાપ ન લાગે. કદાચ તે સામર્થ્ય હોવા છતાં પણ ડૂબતી સ્ત્રીને ન બચાવે તો મહાપાપ લાગે.

હનુમાનજીએ ફરી-ફરીને ખૂણેખૂણે જોઈ લીધો, પણ ક્યાંય સીતાજી ન મળ્યાં તેથી ભારે નિરાશા થઈ.

62. અશોકવાટિકામાં

જીવન દ્વન્દ્વોથી ભરેલું છે. દ્વન્દ્વાતીત માત્ર ભગવાન જ હોય. પ્રાણીમાત્ર દ્વન્દ્વના પાટિયાના છેડા ઉપર બેઠાંબેઠાં ઊંચાં-નીચાં થતાં રહે છે. આ બધા દ્વન્દ્વોમાં સૌથી પ્રબળ દ્વન્દ્વ આશા-નિરાશાનું છે. આશા જ જીવન છે અને નિરાશા મરતાં પહેલાંનું મૃત્યુ છે. જેઓ સતત નિરાશામાં જ જીવન જીવતા હોય છે તેઓ મરતાં પહેલાં મરી જતા હોય છે. તેમનું મડદું પ્રાણ તો ધારણ કરે છે, તે હાલે છે, ચાલે છે, બોલે છે, બધું કરે છે, પણ તેમ છતાં તેઓ જીવતા નથી હોતા, કારણ, આશા નથી, નિરાશા છે.

સીતાજીની શોધમાં નીકળેલા હનુમાનજી આખી રાત લંકાનગરીમાં ઘરેઘર ભટકતા રહ્યા, પણ ક્યાંય સીતાજીનો કશો પત્તો લાગ્યો નહીં તેથી નિરાશ થઈ ગયા. નિરાશા બે પ્રકારની હોય છે: એક તો સ્વભાવગત અને બીજી પરિસ્થિતિગત. સ્વભાવગત નિરાશા જીવનભર રહેતી હોય છે અને મહાદુઃખદાયી બની જતી હોય છે. આવા માણસો મોટું કાર્ય કે મોટું આયોજન કરી શકતા નથી, કારણ કે તેમનો નિરાશાવાદી સ્વભાવ જરાક નિષ્ફળતા મળતાં જ હારી જતો હોય છે. તેમનો ઉત્સાહ ઊતરી જતો હોય છે. ઉત્સાહ વિના સાહસકાર્યો કે મહાન કાર્યો ન થઈ શકે. આવા લોકો ડિપ્રેશનના શિકાર થઈ જતા હોય છે. જે મડદાલ જીવનનું કારણ બને છે.

પણ હનુમાન આશાવાદી છે, નિરાશાવાદી નથી, તેથી તેઓ નિરાશ ન થયા, પણ પરિસ્થિતિવશ નિરાશ થયા. પરિસ્થિતિ બદલાઈ શકે છે, સ્વભાવ બદલાતો નથી. એવામાં હનુમાનજી એક સાત માળની હવેલી ઉપર ચઢ્યા. લંકાનગરીમાં ઘણી સાત માળની હવેલીઓ હતી. સૂર્યોદય થઈ રહ્યો હતો. જેણે દૂરદૂર સુધી જોવું હોય તેણે ઊંચે ચઢવું. ઊંચાઈ દૂરદર્શક બની જતી હોય છે. જેઓ કદી ઊંચે ચઢ્યા જ નથી, તળેટીમાં જ પલાંડી વાળીને બેઠાંબેઠાં જીવન પૂરું કર્યું છે તેમને દૂરનું દેખાતું નથી. તેમને પોતાનો પર્વત જ આડો આવે છે.

હનુમાનજીની ઊંચાઈ ઘણી છે - એમ કહો કે તેઓ ઊંચાઈમાં જ જીવન જીવે છે, કારણ કે વાનર છે. તેમણે જોયું કે દૂરદૂર અશોકવાટિકા દેખાય છે. વાટિકાઓ નગર બહાર જ હોય. બહુ સુંદર શોભી રહી છે. નગરની શોભા હવેલીઓ છે, પણ પાદરની શોભા વાટિકાઓ છે. લીલીછમ વનરાજિથી ભરપૂર વાટિકા જોતા જ રહી ગયા. ઓચિંતી તેમની નજર એક પર્ણકુટિના આંગણમાં વૃક્ષ નીચે બેઠેલી એક સાધ્વી સ્ત્રી ઉપર પડી. કશા જ શણગાર અને અલંકાર વિના પણ સાધ્વી દિવ્યતા અને ભવ્યતાથી છલકાઈ રહી હતી. અલંકારો અને શણગાર વિના પણ જે દીપી ઊઠે તે જ ખરું સૌંદર્ય કહેવાય.

હનુમાનજીએ વારંવાર ધારી-ધારીને જોયું તો અંતરાત્માએ નક્કી કર્યું કે “આ જ સીતાજી — આ જ સીતાજી.” પ્રસન્નતાથી મન નાચી ઊઠ્યું. તેઓ સીધા જ અશોકવાટિકા પહોંચી ગયા. વાનરોને રાજમાર્ગની જરૂર નહીં. તેઓ સીધા જ ભવનથી ભવન અને વૃક્ષથી વૃક્ષનો માર્ગ કાઢી શકે છે.

મહાકવિએ અહીં અશોકવાટિકાનું ગજબનું વર્ણન કર્યું છે. પણ તેમાં ધ્યાન ખેંચે તેવી વાત છે પાનખર ઋતુની. વૃક્ષો ઉપરથી પાંદડાં અને ફળ વગેરે ખરી પડવાથી તે કેવાં દેખાય છે? તો કહે કે જુગારમાં કોઈ જુગારી પોતાની પત્નીને આભૂષણો સહિત હારી જાય અને પછી જેવો દેખાય તેવાં દેખાય છે, અર્થાત્ ત્યારે પણ જુગારમાં પત્નીઓને દાવમાં મુકાતી હશે. કવિ સામાજિક વ્યવસ્થા અને સ્થિતિનું પણ દર્શન કરાવે છે.

હવે શું થાય છે તે જોવા શિંશપાવૃક્ષની ઘટામાં સંતાઈ હનુમાનજી ગયા અને જોવા લાગ્યા. સીતાજીનું વદન મ્વાન હતું અને વસ્ત્રો પણ મલિન હતાં. પતિવ્રતા સ્ત્રીનું મુખ પતિદર્શનથી ખીલી ઊઠતું હોય છે. પતિ એ જ તેનો ખરો મેકઅપ કહેવાય. તેની હાજરી હોય ને પ્રસન્ન હોય તો મુખ ખીલી ઊઠે, પણ તેનો વિયોગ હોય અથવા તે નારાજ હોય તો મુખ કરમાઈ જાય. વસ્ત્રો અને શણગાર પતિ માટે જ હોય છે. પતિના વિયોગમાં વસ્ત્રો અને શણગાર બન્ને પ્રત્યે રુચિ રહેતી નથી; પતિની સતત ગેરહાજરીમાં પણ જે નિતનવાં વસ્ત્રો ધારણ કરે અને જાત-જાતના શણગાર સજે તો સમજવું કે તેનો ડોળો ક્યાંક બીજે છે.

સીતાજીની સેવામાં અને રક્ષા માટે મૂકેલી રાક્ષસીઓ બધી બેડોળ છે, બેડોળપણામાં એકએકથી ચઢે તેવી છે. મોટાં ઘરોમાં જ્યાં અનેક

દાસ-દાસીઓ રખાતાં હોય ત્યાં કદી પણ રૂપાળાં દાસ-દાસીઓ ન રાખવાં જોઈએ. મોટા ઘરનાં મોટાં નરનારીઓ પણ કામના ક્ષેત્રમાં નાનાં જ હોય છે. કામના ક્ષેત્રમાં બધાં જ નાનાં હોય છે, તેથી ઊંચી દાનત પણ ક્યારે નીચી થઈ જાય તે કહેવાય નહીં. એવામાં ઘણી સ્ત્રીઓથી વીંટળાયેલો રાવણ વાજતે-ગાજતે અશોકવાટિકામાં આવી પહોંચ્યો. રાજાએ પોતાના આગમનસૂચક આગળ-આગળ એક વાજિંત્રધ્વનિ જરૂર વગાડવો જોઈએ, જેથી લોકો સાવધાન થઈ જાય. રાજા ઓચિંતો, કશી સૂચના વિના ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં પહોંચી જાય તો તેનાં માન-મર્યાદા ન રહે. મોટાએ પોતાની મોટાઈ પણ સાચવવી જોઈએ.

વિકરાળ રાવણને મદ્યપાનના નશામાં ધૂત થઈને આવેલો જોઈ સીતાજી થરથરી ગયાં. તેઓ એકવચ્ચા હતાં, તેથી પોતાની જાતને સંકોડીને બેઠાં રહ્યાં. શીલવતી સ્ત્રીઓ કદી પણ જાણીકરીને પોતાની કાયાનું પ્રદર્શન ન કરે. આવું પ્રદર્શન લંપટને લપસાવે છે.

શ્રીરામને જોતાં જ જે ચહેરો ખીલી ઊઠતો અને હસી ઊઠતો તે ચહેરો વધુ મૂરઝાઈ ગયો અને આંસુઓનો ધોધ વહેવા લાગ્યો.

કામાંધ રાવણ નિર્લજ્જ બન્યો. કામાંધતા નિર્લજ્જતા વિનાની હોતી જ નથી. તેણે સીતાજીને પોતાનો સ્વીકાર કરવા કહ્યું, ભરપૂર પ્રેમ કરવા અને સુખી થવા આમંત્રણ આપ્યું. બળાત્કાર બે પ્રકારના હોય છે: એક તો સ્ત્રીની ઇચ્છા ન હોવા છતાં જબરજસ્તી કરવી તે અને બીજો ધીરજ રાખીને સ્ત્રીને મનાવી, ફોસલાવી, પટાવી, લલચાવીને તેને રાજી કરીને થાય તે. રાવણ બીજી કક્ષામાં આવે છે. તે મહિનાઓથી ધીરજ રાખી રહ્યો છે અને બધા પ્રયત્નોથી સીતાજીનું મન જીતવા પ્રયત્નો કરી રહ્યો છે. લગભગ બધી જ સ્ત્રીઓ શરીરથી લાચાર હોય છે. કુદરતે તેને એવું અંગ આપ્યું છે કે ગમે ત્યારે ગમે તે દબંગ લંપટ પુરુષ તેને ભોગવી શકે છે. પુરુષનું અંગ તેવું નથી. ઉત્તેજના માનસિક કામવાસના જાગે તો જ થઈ શકે, તેથી પુરુષ બળાત્કારથી કુદરતરક્ષિત હોય છે. જોકે તેને પણ લંપટ કામી સ્ત્રીઓ હાવ-ભાવ, નખરાં વગેરેથી ઉત્તેજિત કરી શકતી હોય છે. પણ તેમાં સમય લાગે. અને પુરુષ એક વારમાં એક ભોગ્ય જ થઈ શકે. કોઈ પુરુષ ઉપર એકસાથે અનેક સ્ત્રીઓ બળાત્કાર ન કરી શકે. કુદરત જ પુરુષની રક્ષા કરે છે, જ્યારે સ્ત્રીને આવી કુદરતી રક્ષા પ્રાપ્ત નથી, તેથી તેની સાથે એક જ સમયે ઘણા પુરુષો સામૂહિક બળાત્કાર કરી શકે છે. જો આ વાત લોકોને સમજાય તો ઓછામાં ઓછું કામના ક્ષેત્રમાં તો નર-નારીને સમાન માનવાની ભૂલ ન કરે. આપણે સ્ત્રીને પુરુષરક્ષિત માનીએ છીએ. તે હંમેશાં સ્વરક્ષિત નથી હોતી. પુરુષની ગેરહાજરીમાં તે જો લક્ષ્મણરેખાને સ્વીકારે તો જ તેટલા સમય પૂરતી તે સ્વરક્ષિત રહી શકે. લક્ષ્મણરેખા એ માત્ર ઘરના આંગણે જ દોરેલી રેખા નથી, પણ લોકજીવનમાં દોરેલી પુરુષવ્યવસ્થા છે, જેને સમાજવ્યવસ્થા, ધર્મવ્યવસ્થા અને રાજવ્યવસ્થા એમ ત્રણ સ્તરો અપાયા હોય છે. આ ત્રણે સ્તરો ભૂંસાઈ જાય તો સ્ત્રી ક્યાંય પણ સ્વરક્ષિત ન રહી શકે, પણ હા, શીલવતી નારીને જ રક્ષાની જરૂર હોય છે. જે શીલવતી નથી હોતી તેને રક્ષાની જરૂર નથી હોતી. જેણે નખ-શિખ આભૂષણો ધારણ કર્યા હોય તેને જ લૂંટાઈ જવાનો ભય હોય. જેને આભૂષણો શું, કપડાં પણ ન પહેર્યા હોય તેને લૂંટાઈ જવાનો ભય ન હોય. તે પોતે જ લૂંટતી ફરે છે. તેની પાસે લૂંટાઈ જવાનું કાંઈ જ નથી. હવે ભય શાનો!

પતિની ગેરહાજરીમાં અને ફરીથી પતિ મળવાની કોઈ શક્યતા જ ન હોય તો લાંબા ગાળે પણ સ્ત્રી પલળી જતી હોય છે. પણ આવા સમયે અને આવી પરિસ્થિતિમાં પણ જેનું મન જરા પણ ન પલળે, ઊલટાનું વધુ કઠોર બને તેને સીતા કહેવાય.

સીતાજી રાવણની સામે આંખ ઉપાડીને જોતાં નથી. તેઓ ધરતીમાતા તરફ જ જોયા કરે છે. રાવણે જ્યારે વધુ ને વધુ લાલચો આપવા માંડી ત્યારે સીતાજીથી રહેવાયું નહીં. જે સ્ત્રી કામપ્રધાન હોય તે કામલોલુપ હોય; તે લાંબો સમય ટકી શકે નહીં. જે સ્ત્રી અર્થપ્રધાન હોય તે વૈભવલોલુપ હોય; તે પણ લાંબો સમય ટકી શકે નહીં. પણ જે સ્ત્રી ન કામલોલુપ ન અર્થલોલુપ હોય, તેને કોઈ પણ પરપુરુષ રાજી કરી શકે નહીં. તે પોલાદની બનેલી પ્રબળા હોય છે. તે પ્રાણ આપી દેશે પણ દેહ નહિ આપે.

સીતાજીએ રાવણ અને પોતાની વચ્ચે એક તણખલું મૂક્યું અને કહ્યું, “લે, જો મારા સતનો અને રામનો પ્રભાવ... ઉપાડ આ તણખલાને! તને તારી કાયરતા અને નીચતા દેખાઈ આવશે.” રાવણ લજ્જિત થઈ ગયો.

રાવણે સીતાજીને માની જવા માટે બાર મહિનાની મુદત આપી હતી. દશ મહિના વીતી ગયા છે. હવે બે જ મહિના બાકી રહ્યા છે.

લાચારીમાંથી રાવણનો ક્રોધ ભભૂકી ઊઠ્યો અને સીતાજીને ધમકી આપી, “હજી પણ હું બે મહિના સુધી તારી રાહ જોઈશ. જો નહીં માને તો તારા કટકેકટકા કરીને રસોઈ બનાવીને ખાઈ જઈશ.”

રાવણ તલવાર લઈને સીતાજી તરફ ધસ્યો, પણ ધાન્યમાલિની નામની એક દાસી આડી આવી ગઈ. તેણે રાવણને પોતાની બાથમાં લઈ લીધો અને તેની કામાતુરતાને પોતાની તરફ વાળી દીધી. લંપટોને પાત્રભેદ હોતો નથી. તે ગમે તે પાત્રમાં ગમે તે ખાઈ લેતા હોય છે. અંતે નિરાશ-હતાશ થયેલો રાવણ પગ પછાડતો-પછાડતો પાછો પોતાના મહેલમાં ચાલ્યો ગયો.

63. સીતાજીને રાક્ષસીઓ સમજાવે છે

એક પ્રાચીન કહેવત છે કે “સ્ત્રીની દુશ્મન સ્ત્રી.” આ વાત ત્યારે અને આજે પણ એટલી જ સાચી લાગે છે. મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ પોતાની દુર્દશા માટે પુરુષોને કારણ માનતી હોય છે. પુરુષપ્રધાન સમાજરચના જ સ્ત્રીઓની દુર્દશાનું મુખ્ય કારણ માનવામાં આવે છે. ખરેખર જોવામાં આવે તો પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં મહત્ત્વના ગુણ અને દોષ વધારે હોય છે. જેમ કે:

1. પુરુષની તુલનામાં સ્ત્રીમાં દયા વધારે હોય છે.
2. પુરુષની તુલનામાં સ્ત્રીમાં શ્રદ્ધા વધારે હોય છે, જે અંધશ્રદ્ધા સુધી વધી જાય છે.
3. પુરુષની તુલનામાં સ્ત્રીમાં મોહમાયા વધારે હોય છે.
4. પુરુષની તુલનામાં સ્ત્રીમાં સહનશક્તિ વધારે હોય છે.
5. પુરુષની તુલનામાં સ્ત્રીમાં ઈર્ષ્યા વધારે હોય છે.
6. પુરુષની તુલનામાં સ્ત્રીમાં વહેમ વધારે હોય છે.
7. પુરુષની તુલનામાં સ્ત્રીમાં વહાલ વધુ હોય છે.
8. પુરુષની તુલનામાં સ્ત્રીમાં કામવાસના વધુ હોય છે.
9. પુરુષની તુલનામાં સ્ત્રીમાં ચંચળતા-ચપળતા વધુ હોય છે.
10. પુરુષની તુલનામાં સ્ત્રીમાં અપેક્ષાઓ વધારે હોય છે.
11. પુરુષની તુલનામાં સ્ત્રીમાં સેવાપરાયણતા વધુ હોય છે.
12. પુરુષની તુલનામાં સ્ત્રીમાં ભક્તિભાવ વધારે હોય છે.
13. પુરુષની તુલનામાં સ્ત્રીમાં નિંદાવૃત્તિ વધારે હોય છે.
14. પુરુષની તુલનામાં સ્ત્રીમાં ભયભીતતા વધારે હોય છે.
15. પુરુષની તુલનામાં સ્ત્રીમાં શૃંગારવૃત્તિ વધારે હોય છે.

બધા ગુણો અને બધા દોષોની સરેરાશ તુલના કરવામાં આવે તો સ્ત્રીઓ નંબર લઈ જાય. તેમ છતાં સમાજ પુરુષપ્રધાન કેમ બની ગયો? હવે તેને સ્ત્રીપ્રધાન બનાવવો હોય તો સ્ત્રીઓએ શું કરવું જોઈએ? રીતસર જેહાદ જ છેડી દેવી જોઈએ. જોકે આવી જેહાદ ભારતમાં તો છેડાઈ ચૂકી છે. પણ તેથી સ્ત્રીઓ જ વધારે દુઃખી થઈ રહી છે. પુરુષ વિનાની સ્ત્રી કદી સુખી ન હોય. સ્ત્રી વિનાનો પુરુષ પણ સુખી ન હોય. તોપણ હજારો-લાખો બાવાઓ જેમતેમ પણ જીવન ખેંચી કાઢે છે.

સ્ત્રીને બહુ સરળતાથી હાથો બનાવી શકાય છે, રાવણે આવું જ કામ કર્યું હતું. રાવણના હર્મ્યમાં હજારો સ્ત્રીઓ હતી. તેમાં ઘણીખરી રાજ્યખુશીથી આવેલી હતી, તો કેટલીક બળજબરીથી ખેંચી લાવેલી હતી. સત્તા જ્યારે બેફામ બને ત્યારે તેનો પહેલો દુરુપયોગ સ્ત્રીઓને ભોગવવાનો થાય. બેફામ સત્તાધીશ પોતાની કામવાસનાને લાડ લડાવવા માટે આખા રાજ્યમાંથી વીણી-વીણીને રૂપાળી સ્ત્રીઓ પકડી મંગાવે. કેટલીક સોજી ગાયની માફક તરત જ અનુકૂળ થઈ જાય, તો કેટલીક વટકણી ગાયની માફક લાતો મારે. આવી લાતો મારનારી

અને અનુકૂળ ન થનારી સ્ત્રીઓને ફોસલાવી-પટાવીને અનુકૂળ કરવા માટે રાવણે સ્ત્રીઓનું જ એક ગ્રૂપ બનાવ્યું હતું. આ ગ્રૂપનું કામ એક જ હતું — જે રીતે બને તે રીતે વિરોધ કરતી સ્ત્રીને સમજાવી-પટાવીને અનુકૂળ બનાવી દેવી. બળથી નહીં પણ કળથી કામ પાર પાડવાનું. આ કામ અઘરું ખરું પણ અસંભવિત નહીં. સ્ત્રીઓમાં કેટલીક ખાસ સ્ત્રીઓ આવું કામ કુશળતાથી કરી આપતી હોય છે. તેઓ ધીરેધીરે દોસ્તી બાંધીને લોભ-લાલચ વગેરે આપીને પણ અક્કડ સ્ત્રીને મનાવી લેતી હોય છે. અને રાવણને તો એક વાર કોઈ સ્ત્રી ભોગ્યા થાય પછી બહુ થઈ ગયું. તેને કાંઈ રોજરોજ તો તેની જરૂર પડતી નથી. રોજરોજ તો બીજી હજારો સ્ત્રીઓ છે જ. આ તો અહંકાર તોડવા અને અહંકાર પૂરો કરવાની જ વાત છે.

સીતાજીને સમજાવવા રાવણે અશોકવાટિકામાં ઘણી કુશળ રાક્ષસીઓ રાખી હતી. તે બધી વારાફરતી સીતાજીને રાવણનો સ્વીકાર કરી લેવા સમજાવતી રહેતી, પણ સીતાજી એકનાં બે ન થતાં. આ ક્રમ રોજ ચાલતો રહેતો. છેવટે રાક્ષસીઓ ફરશી લઈને મારી નાખવા તૈયાર થઈ જતી તોપણ સીતાજી મચક ન આપતાં. આજ સુધી આવી મક્કમતા અને દૃઢતા આ રાક્ષસીઓએ કોઈ સ્ત્રીમાં જોઈ ન હતી.

આ બધો ખેલ હનુમાનજી વૃક્ષનાં પાંદડાંઓમાં સંતાઈને જોતા-સાંભળતા હતા. સંતાઈને કોઈનું ચરિત્ર જોવું કે સાંભળવું સારું નહીં. તે દોષ કહેવાય. પણ અત્યારે તેમ કર્યા વિના છૂટકો જ ક્યાં હતો? એક વાર તો થયું કે નીચે ઊતરીને બધી રાક્ષસીઓનાં હાડકાં ખોખરાં કરી નાખું. પણ ધીરજ રાખીને શું થાય છે તે જોવું સારું. હિંસા છેવટનો ઉપાય કહેવાય. હજી છેવટ નથી આવ્યું.

સીતાજીનાં રાત-દિવસ રોતાં-કકળતાં જાય છે. એક તરફ રામનો વિયોગ અને બીજી તરફ રાવણનો ત્રાસ. બે પડમાં સીતાજી પિસાઈ રહ્યાં છે. જે સ્ત્રીનું અપહરણ નથી થયું, જે ગુંડાઓની ચંગૂલમાં નથી પડી, જેના ઉપર બળાત્કાર નથી થયો તેને સીતાજીની વેદના ન સમજાય. પણ જીવનમાં આવું પણ થતું હોય છે.

એક વાર તો અસહ્ય ત્રાસથી સીતાજીએ આત્મહત્યા કરી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. બધા ઉપાયો નિષ્ફળ જાય અને જીવન એટલું બોજરૂપ થઈ જાય કે બોજ ઉપાડી જ ન શકાય તો સ્વમાની માણસ આત્મહત્યા કરી લે. સીતાજી પણ તેમ કરવા તૈયાર થઈ ગયાં.

રિબાઈ-રિબાઈને જીવવું અને બેઆબરૂ થઈને જીવવું, પોતાની અસ્મત લૂંટાવીને જીવવું તેના કરતાં મરી જવું સારું. કાયમનો પ્રશ્ન ઊકલી જાય. પણ હજી પણ રામમિલનની આશા હતી. તે આશાએ તેમને રોકી દીધાં.

64. હનુમાનજીનું સીતામિલન

સહદયોની વચ્ચે જીવન જીવવું એ જીવનની સર્વોચ્ચ ધન્યતા કહેવાય, પણ દુર્જનોની વચ્ચે જીવન જીવવું એ જીવનની સૌથી મોટી ત્રાસદી કહેવાય. જે હૃદયથી તમારું ભલું ઇચ્છે તેને સુહૃદ કહેવાય અને જે પ્રકૃતિથી જ દુષ્ટ હોય તેને દુર્જન કહેવાય. પ્રત્યેક વ્યક્તિની પ્રકૃતિ હોય છે. દુષ્ટ પ્રકૃતિના માણસો સહવાસીઓને દુઃખ દેવા જ જનમ્યા હોય છે. દુઃખ દેવામાં જ તેમને આનંદ આવતો હોય છે. લંકામાં આ પ્રકૃતિના માણસો જ વધારે વસતાં હશે, તેથી રાક્ષસોની લંકા કહેવાતી હશે. સીતાજીની ચારે તરફ એવી રાક્ષસીઓ ચોકી-પહેરામાં ગોઠવી હતી કે તે પ્રકૃતિથી રાક્ષસી હતી. ચોકીદારો અને ડ્રાઇવરોને બહુહેતુક બનાવી શકાય છે, અર્થાત્ તેઓ પોતાનું કામ કરતાં-કરતાં બીજું કામ પણ કરે — ખાસ કરીને ગુપ્તચરીનું અને સલાહનું. જે સતત સમીપમાં રહે તેનાથી વ્યક્તિ પ્રભાવિત થતી હોય છે. રાક્ષસીઓએ સીતાજીને એટલો ત્રાસ આપ્યો કે સીતાજીએ આત્મહત્યા કરી લેવાનું નક્કી કરી લીધું હતું, પણ છેલ્લી ઘડીએ અટકી ગયાં. સીતાજીને હવે જીવનમાં રસ રહ્યો ન હતો, ઊલટાનો બોજ વધી ગયો હતો. રસ વિના જીવન જિવાય નહીં. રસ તો રામમાં હતો અને રામમિલન હવે શક્ય જ ન હતું. તેઓ નિરાશ થઈ ગયાં હતાં. ઘોર નિરાશામાં રાવણનો અને રાક્ષસીઓનો ત્રાસ સહન કરતાં-કરતાં દશ મહિના વીતી ગયા હતા. ક્યાંય આશાનું એક પણ કિરણ દેખાતું ન હતું.

ચોકીદારી કરનારી રાક્ષસીઓમાં એક ત્રિજટા નામની વૃદ્ધ રાક્ષસી પણ હતી. રાક્ષસકુળમાં જન્મી હોવા છતાં તે સ્વભાવ અને સંસ્કારથી થોડી જુદી હતી. કેટલીક વાર સજ્જનોને ત્યાં દુર્જન અને દુર્જનોને ત્યાં સજ્જનો પણ પેદા થતા હોય છે.

ત્રિજટાએ આજે પરોઢિયે આવેલું પોતાને ઘોર ભયાનક સ્વપ્ન અન્ય રાક્ષસીઓને કહેવા માંડ્યું. જાણે કે રામ અહીં ચઢી આવ્યા અને તેમણે લંકા જીતી લીધી. રાવણ વગેરે બધા રાક્ષસો મરાયા અને વિભીષણને રાજગાદી મળી. સીતાજીને પુષ્પક વિમાનમાં બેસાડીને શ્રીરામ અયોધ્યા લઈ ગયા, વગેરે વગેરે. અપરાધવૃત્તિનાં માણસો વધુ વહેમીલાં અંધશ્રદ્ધાળુ હોય છે. ત્રિજટાનું સ્વપ્ન સાંભળીને બધી રાક્ષસીઓ ફફડી ઊઠી. સ્વપ્ન સાંભળીને સીતાજીને આનંદ થયો. કેટલીક વાર લોકો સ્વપ્નોથી પણ જીવતા હોય છે. સ્વપ્નો વિનાનું જીવન વાસ્તવિકતા હોય છે, પણ બહુ પ્રેરક નથી હોતું.

સીતાજીનું ડાબું અંગ ફરકવા લાગ્યું આ શુભ ચિહ્ન કહેવાય. ચિહ્નમાત્રથી પણ હર્ષશોક થતા હોય છે.

આ બધું દૃશ્ય ક્યારનીય એક આંખ જોઈ રહી હતી. તે હતી હનુમાનજીની આંખ. સૂક્ષ્મ રૂપથી વૃક્ષનાં પાંદડાંમાં સંતાઈને બેઠેલા તેઓ ક્યારનાય આ બધું જોયા કરતા હતા. તેમને થયું કે જો રાક્ષસીઓ આઘી-પાછી થાય તો હું સીતાજીને પ્રત્યક્ષ થઉં. તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે જો હું શુદ્ધ સંસ્કૃત ભાષા બોલીશ તો સીતાજી મને રાવણ સમજી લેશે, કારણ કે રાવણ શુદ્ધ ભાષા બોલતો હતો, તેથી મારે ગ્રામીણ ભાષા બોલવી જોઈએ. પ્રત્યેક સમયે પ્રત્યેક ભાષા નાગરી અને ગ્રામીણ રૂપમાં બોલાતી હોય છે. કોઈ અતિ મહત્વના કાર્ય માટે કોઈ મહાન વ્યક્તિને મળવું હોય તો તેની પૂર્વભૂમિકા તૈયાર કરવી જોઈએ. પૂર્વભૂમિકા વિના જ સહસા ધસી જઈને મળનારો નિષ્ફળ પણ થઈ શકે છે.

હનુમાનજીએ વૃક્ષ ઉપર રહીને જ રામકથા ગાવા માંડી. હનુમાનજીનો કંઠ મધુર છે અને તેમને સંગીતનો પણ અભ્યાસ છે. કંઠ જન્મજાત હોય છે, પણ અભ્યાસ પુરુષાર્થથી આવતો હોય છે. આવા મધુર સ્વરમાં પૂરું રામાયણ સીતાજીએ પહેલી વાર જ સાંભળ્યું. તેમને નવાઈ લાગી. તેમણે ઊંચે જોયું તો હનુમાનજી દેખાયા. આ પણ રાવણની જ કોઈ માયા હશે તેવો ભ્રમ તેમને થયો, કારણ કે અહીં આવ્યા પછી રોજ રાવણની માયા જોવાથી તેઓ ટેવાઈ ગયાં છે.

એવામાં રાક્ષસીઓ કામ માટે આઘીપાછી થઈ ગઈ. જેને મિલનની તીવ્ર લાલસા હોય છે તેને મોકો મળી જ જતો હોય છે. હનુમાનજી નીચે ઊતર્યા, સીતાજીને પગે લાગ્યા. ભ્રમ દૂર કરવા શ્રીરામે આપેલી અંગૂઠી બતાવી. અંગૂઠી જોતાં જ સીતાજીના હર્ષનો પાર ન રહ્યો. તિવ્રવિયોગી પ્રેમીની નાની નિશાની પણ પ્રેમીજનને અમૃત સમાન લાગે. મુદ્રિકાને લઈને સીતાજીએ આંખે અડાડી અને હૃદય સાથે ચાંપી

દીધી. તેઓ ગદ્ગદ થઈ ગયાં. આંખમાંથી ચોધાર આંસુ વહેવા લાગ્યાં.

પછી તો હનુમાનજી સાથે સીતાજીએ ઘણીઘણી વાતો કરી. પ્રેમકથાનો અંત જ ન હોય, તે અનંત હોય. વિયોગી પ્રેમીને સૌથી મોટું આશ્વાસન સામા પાત્રનો વિયોગ હોય છે. સામું પાત્ર પણ મારી જ માફક પ્રેમમાં ઝૂરે છે તેવા સમાચાર તેના માટે અમૃત કરતાં પણ વધારે થઈ જાય. જો સામું પાત્ર વિયોગ વિનાનું થઈને અન્ય કોઈની સાથે યોગ કરી બેઠું હોય તો-તો ભારે આઘાત લાગે, જેનું કદાચ અંતમાં વેરમાં પણ પરિણમન થઈ શકે.

હનુમાનજીએ સીતાજીને કહ્યું કે રામજી તમારા વિયોગમાં એટલા તલ્લીન થઈ જાય છે કે તેમને માખી-મચ્છર વગેરે જંતુઓ કરડે છે તોપણ તેમને ભાન રહેતું નથી. તેઓ રાત-દિવસ ‘સીતે! સીતે!’ બોલ્યા કરે છે. પ્રેમ રોગ છે. જે યોગ કરતાં વિયોગમાં વધુ પ્રસરી જાય છે.

વાતો ઘણી થઈ, પણ હવે રાક્ષસીઓના પાછા આવવાનો સમય થઈ ગયો છે. હવે હનુમાનજીએ જવું જોઈએ. હનુમાનજીએ પોતાનું સામર્થ્ય બતાવવા માટે પોતાના શરીરને પહાડ જેવું કદાવર બનાવ્યું અને સીતાજીને કહ્યું કે “આવો, તમે મારા ખભા ઉપર બેસી જાઓ. હું અત્યારે જ તમને રામજીની પાસે પહોંચાડી દઈશ.”

આ વખતે સીતાજીએ જે જવાબ આપ્યો તે પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ માટે અમર જવાબ કહેવાય. સીતાજીએ કહ્યું: “આજ સુધી મેં કદી પણ જાણીજોઈને ઇચ્છાપૂર્વક પરપુરુષનો સ્પર્શ કર્યો નથી. મારા અપહરણ વખતે મને રાવણનો સ્પર્શ થયો હતો પણ તે જબરજસ્તી હતો, હું લાચાર હતી, અનાથ હતી તેથી થયો હતો, તું પુત્ર સમાન હોવા છતાં પણ હું તારા ખભા ઉપર નહીં બેસું. આવનારા સમયમાં સ્ત્રીઓ મારું અનુકરણ કરીને બધી મર્યાદા તોડી નાખશે, તેથી હું તારા ખભા ઉપર નહીં બેસું. રામને કહેજે કે હવે બે જ મહિના બાકી રહ્યા છે; તે મુદતમાં તમે આવો અને મને જીતીને લઈ જાઓ.”

પતિને મળવાની તીવ્ર તાલાવેલી હોવા છતાં પણ સીતાજી હવે ફરીથી લક્ષ્મણરેખાની મર્યાદા તોડવા તૈયાર નથી.

જતાંજતાં હનુમાનજીને સીતાજીએ પોતાનો છીપ-ચૂડામણિ આપ્યો, જે મળ્યાની ખાતરી કરાવે અને જયંત કાગડાની ગુપ્ત વાત કરી જેથી ખાતરી થાય. જેમ મુદ્રિકાથી સીતાજીને ખાતરી થઈ તેમ ચૂડામણિ અને ગુપ્ત વાતથી રામજીને પણ ખાતરી થાય.

વ્યક્તિને જે સદ્ગુણો મળ્યા છે તે જ તેનું સાચું ઐશ્વર્ય કહેવાય. ગુણ-ઐશ્વર્ય ધનઐશ્વર્ય કરતાં અનેકગણું મહાન છે, કોઈ-કોઈ વાર ભગવાન પોતાની પ્રિય વ્યક્તિમાં ગુણોનો ઢગલો કરી દે છે. આ ગુણો જ વ્યક્તિને પ્રસિદ્ધિ આપીને અમર કરતા હોય છે. બધા ગુણો પોતપોતાની જગ્યાએ મહાન હોય છે, પણ ઇતિહાસ રચનારો સૌથી મોટો ગુણ પરાક્રમ હોય છે. પરાક્રમ ગુણ બધામાં નથી હોતો. પ્રાચીનકાળમાં પરાક્રમી પુરુષને જ રાજા બનાવવામાં આવતો હતો, કારણ કે રાજ્ય પરાક્રમથી થાય. પરાક્રમ વિના રાજ્ય કરી શકાય જ નહીં. રાજ્યશાસનનું પ્રથમ પગથિયું અપરાધીઓનું દમન હોય છે. અપરાધીઓનું દમન કર્યા વિના પ્રજા સુખશાન્તિથી રહી શકે નહીં. પ્રજાનાં સુખશાન્તિ એ જ સુશાસન કહેવાય.

જ્યારે કોઈ રાજા શત્રુરાજાને ત્યાં પોતાનો રાજદૂત મોકલે છે ત્યારે તેમાં પરાક્રમની સાથે મુત્સદ્દીગીરી પણ જોઈએ, પણ જ્યારે કોઈ રાજા શત્રુપક્ષમાં ગુપ્તચર મોકલે છે ત્યારે ગુપ્તચરમાં ત્રણ ગુણો હોવા જોઈએ: પરાક્રમ, મુત્સદ્દીગીરી અને નિરીક્ષણ. ગુપ્તચરમાં ભૌગોલિક રચના અને નગરરચનાને જોવા-સમજવાની પણ ક્ષમતા હોવી જોઈએ, કારણ કે તેના જ્ઞાન પ્રમાણે જ યુદ્ધ થવાનું હોય છે. હનુમાનજીમાં ત્રણે ગુણો ભરપૂર છે. તેમણે વિચાર કર્યો કે જતાંજતાં પરાક્રમ બતાવવું જોઈએ. પરાક્રમ બતાવવાથી સામેનાનું પરાક્રમ જાણી શકાતું હોય છે. જે લોકો પરાક્રમ હોવા છતાં પણ કદી પરાક્રમ બતાવતા નથી, તેમને સંત માનવાની ભૂલ ન કરવી જોઈએ. તેમની તથાકથિત સંતવૃત્તિ કાયરતાનું જ બીજું નામ કહેવાય. સમય આવ્યે પરાક્રમ બતાવવું જ જોઈએ.

હનુમાનજીએ સીતાજીને વંદન કર્યા સીતાજીએ આશીર્વાદ આપ્યા. હનુમાન ઊભા થયા. પહેલું પરાક્રમ અશોકવાટિકાને ઉજ્જડ કરવાથી શરૂ કર્યું. કૂદા-કૂદ કરીને જોતજોતામાં હનુમાનજીએ અશોક વાટિકાને ઉજ્જડ કરી નાખી. અશોકવાટિકાનું બીજું નામ પ્રમદાવન પણ છે. નવી લાવેલી પ્રમદાઓને રાવણ અહીં રાખતો અને પછી ભોગવતો. આ વાટિકામાં એટલાં પુષ્પો વગેરે રહેલાં હતાં કે તેની ગંધમાત્રથી નર-નારીને કામમદ ચઢી જતો. કામથી મદોન્મત્ત થયેલી સ્ત્રી ઘણું કામસુખ આપે તેવી રાવણની ધારણા હોવાથી આ વાટિકાનું નિર્માણ કરાવ્યું હતું.

તેથી જ રાવણે તેનું નામ પ્રમદાવન રાખ્યું હતું. સ્ત્રીઓને જલદી કામમદ ચઢી જતો હશે તેથી પણ આ વાટિકાને પ્રમદાવન કહેવાતું હશે. એક સીતાજી જ હતાં જેઓ દશ-દશ મહિનાથી અહીં રહેવા છતાં કામમદથી મુક્ત હતાં.

વાતાવરણથી પ્રભાવિત થઈ જાય તેને માનવ કહેવાય, પણ સ્વયં પોતે વાતાવરણ નિર્મિત કરે તેને મહાપુરુષ કહેવાય.

પ્રમદાવનને ઉજ્જડ કરી નાખ્યાના સમાચાર રાવણને મળ્યા ત્યારે તે કોપાયમાન થઈ ગયો અને એક મોટી સેના હનુમાનજીને પકડવા માટે મોકલી. હનુમાનજી પર્વત જેવું મોટું રૂપ ધારણ કરીને પ્રમદાવનના દરવાજે ઊભા રહ્યા. રાક્ષસોની મોટી સેનાનો તેમણે કચ્ચરઘાણ કાઢી નાખ્યો.

રાવણે ફરીથી પ્રહસ્તના પુત્ર જંબુમાલીને મોટી સેના સાથે કપિને પકડવા મોકલ્યો. બન્ને વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ થયું. જંબુમાલીએ હનુમાનજીને ઘણાં બાણ માર્યાં અને લોહીલુહાણ કરી નાખ્યા, પણ અંતે હનુમાનજીએ તેનો વધ કરી નાખ્યો. જંબુમાલી જેવા મહાનાયકનો વધ થયો છે તેવું સાંભળીને રાવણ વધુ કોપાયમાન થઈ ગયો. તેણે પોતાના અમાત્યના પુત્રોને યુદ્ધ કરવાની આજ્ઞા આપી. સાત મંત્રીઓના સાત પુત્રોની સાથે હનુમાનજી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તેમણે જોત-જોતાંમાં તેમાંથી પાંચનો વધ કરી નાખ્યો અને પછી બાકીના બે પુત્રોનો પણ વધ કરી નાખ્યો.

જેને એક વાંદરું માત્ર સમજીને અત્યાર સુધી અનેક સેનાપતિઓ યુદ્ધ કરવા આવ્યા અને મરાયા તે જાણીને રાવણને મોડેમોડે ભાન થયું કે આ માત્ર કોઈ વાનર જ નથી પણ કાંઈક વિશેષ છે. શત્રુપક્ષની શક્તિને પૂરેપૂરી સમજ્યા વિના જ યુદ્ધ કરવું તે નાદાની કહેવાય. હવે રાવણે પોતાના પક્ષમાંથી પુત્ર અક્ષયકુમારને યુદ્ધ કરવા મોકલ્યો. મહાપરાક્રમી અક્ષયકુમાર હનુમાનજી સામે લાંબું ટકી શક્યો નહીં.

ઘોર યુદ્ધ પછી તેનો પણ વધ થઈ ગયો. આટલું મોટું નુકસાન વેઠ્યા પછી હવે રાવણે પોતાના પુત્ર ઇન્દ્રજિતને મોકલ્યો. ઇન્દ્રજિત ઘણું યુદ્ધ કર્યા પછી પણ હનુમાનને કેદ કરી શક્યો નહીં, તેથી છેવટે તેણે બ્રહ્માસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો. જે અસ્ત્ર કદી નિષ્ફળ ન જાય તેને બ્રહ્માસ્ત્ર કહેવાય. જોતજોતામાં હનુમાનજી તેણે બ્રહ્માસ્ત્રથી બંધાઈ ગયા. રાક્ષસોએ શણના દોરડાથી હનુમાનજીને બાંધ્યા તેથી બ્રહ્માસ્ત્ર છૂટી ગયું. મુશ્કેરાટ બંધાયેલા હનુમાનજીને રાક્ષસો રાવણ પાસે લઈ ગયા. આ નિમિત્તે રાવણને મળવાનું થયું તેમ જાણીને હનુમાનજી રાજી થયા.

રાવણની રાજસભામાં બંદી હાલતમાં હનુમાનજીને અનેક પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા. હનુમાનજીએ બધી સાચીસાચી વાત કહી દીધી: રામે સીતાજીની શોધ માટે મને મોકલ્યો છે અને રામ અત્યારે સુગ્રીવના મહેમાન થઈને રહે છે, વગેરે બધી વાત કહી અને છેવટે શિખામણ પણ આપી કે “રાવણ સીતાજીને પાછી આપી દે અને ક્ષમા માગે તો મહાઅનર્થથી બચી જઈશ.” પણ રાવણ ઉપર તેની કશી અસર ન થઈ.

સત્તાના મદમાં ભાન ભૂલેલા રાવણે હનુમાનનો તત્કાળ વધ કરી નાખવાની આજ્ઞા આપી, પણ વિભીષણ વચ્ચે પડ્યો: “દૂતનો વધ ન થાય એવું ધર્મ કહે છે, માટે બીજી કોઈ સજા કરો પણ વધ ન કરો.” રામકાર્ય કરનારને ઘોર વિપત્તિમાં પણ કોઈ ને કોઈ સહાયક મળી આવતો હોય છે. વિભીષણ સહાયક રૂપમાં મળી ગયો. ઘણી રકઝક પછી અંતે બધાએ મળીને તેનું પૂછડું બાળી મૂકવું એવો નિર્ણય કર્યો, કારણ કે વાનરને પૂંછડું વહાલું હોય.

તરત જ ગોદડાં-ગાભા મંગાવીને હનુમાનજીના પૂંછડે બાંધવામાં આવ્યાં. તેમને તેલથી બરાબર પલાળીને તેમાં આગનો પલિતો ચાંપ્યો. પૂંછડું ભડભડ બળવા લાગ્યું. બધા રાક્ષસો ખડખડાટ હસવા લાગ્યા. વાનર હમણાં પૂંછડા વિનાનો થઈ જશે તેવી આશાએ તેમને જોઈ રહ્યા. ત્યાં તો “જયશ્રી રામ” કહીને હનુમાનજી કૂદ્યા. સળગતા પૂંછડે તેઓ આખી લંકામાં કૂદાકૂદ કરવા લાગ્યા અને જોત-જોતાંમાં આખી નગરી ભડકે બળવા લાગી. કેટલીક વાર ઓછી બુદ્ધિવાળા પોતે જ પોતાના હાથે સર્વનાશ કરાવી મૂકતા હોય છે. રાક્ષસોને કલ્પના પણ નહીં કે હનુમાન આવું કરશે.

સીતાજીએ ત્રિજટા વગેરે દ્વારા સમાચાર જાણ્યા કે હનુમાનને પૂંછડે આગ ચાંપી છે અને તે ભડભડ બળી રહ્યો છે. સીતાજીએ લંકાનગરી ઉપર હનુમાનજીને કૂદાકૂદ કરતા જોયા. અને લંકાને બળતી પણ જોઈ. તેમણે મનોમન પ્રાર્થના કરી કે “જો મેં મન-વચનથી પણ પતિવ્રતાધર્મનું બરાબર પાલન કર્યું હોય તો હનુમાનજીને આંચ ન આવે.”

સાચી સતી અને સાચા સંતની પ્રાર્થના કદી પણ વ્યર્થ ન જાય. હનુમાનને ઊની આંચ ન આવી.

પરાક્રમમાં ઝનૂની બનેલા હનુમાનજીએ આખી લંકાનગરી ભડભડ બાળી મૂકી. ઝનૂન વિનાનું પરાક્રમ ઠંડું હોય. તે યુદ્ધમાં બહુ મોટાં પરિણામ ન લાવી શકે. જેટલું ઝનૂન વધારે તેટલું જ પરિણામ વધુ સચોટ બને.

એક તરફ લંકાનગરી બાળવાનું લક્ષ્ય પૂરું થયું પણ બીજી તરફ હનુમાનજીને ઘોર પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો: “અરેરે, મેં આ શું કર્યું? કેટલાં જીવજંતુઓ બળી ગયાં હશે!”

પ્રબળ કારણવશ કદાચ ઘોર કર્મ કરવું પડે તોપણ અંતે મહાપુરુષને તેનો પશ્ચાત્તાપ થતો હોય છે. કૂરતા અને કરુણા બન્નેનું આધિક્ય હોય તો જ સફળ યશસ્વી યુદ્ધનેતા થઈ શકાય. એકલી કરુણાથી સંત તો થવાય. યુદ્ધનેતા ન થવાય. એકલી કૂરતાથી કસાઈ તો થવાય, પણ યશસ્વી ન થવાય. કસાઈને કદી યશ ન હોય. કૂરતા અને કરુણાનો મેળ મહાન યશસ્વી સેનાપતિ બનાવે.

પશ્ચાત્તાપમાં હનુમાનજી પોતે સળગી રહ્યા હતા ત્યાં તેમને એક ચિંતા થઈ. આ લંકાદહનમાં અશોકવાટિકા તો બળી ગઈ નહીં હોય ને! તરત જ કૂદકો માર્યો અને પહોંચી ગયા અશોકવાટિકામાં. જોયું તો સીતાજી હેમખેમ બેઠાં હતાં. હાશ! શાન્તિ થઈ! ફરીથી સીતાજીને વંદન કરીને કિષ્કિન્ધા જવાની રજા લીધી.

સીતાજીના આશીર્વાદ લઈને ફરીથી હનુમાનજી કૂદ્યા અને જે રસ્તે આવ્યા હતા તે જ રસ્તે સમુદ્રને પેલે પાર પહોંચી ગયા. કાર્યની સફળતા અને લંકાવિજયના ઉત્સાહથી તેમનું રોમેરોમ થનગની રહ્યું હતું. જે લોકો કાર્યમાં સતત સફળતા મેળવે છે તેમને વિટામિનો કે વસાણાં ખાવાની જરૂર નથી હોતી. સફળતાથી મોટું કોઈ વિટામિન નથી અને વિજયથી મોટું કોઈ વસાણું નથી.

અંગદ, જાંબવંત વગેરે હનુમાનજીની રાહ જોઈ રહ્યા હતા. હનુમાનજીને પાછા આવેલા જોઈને તેમના આનંદનો પાર ન રહ્યો. પછી તો હનુમાનજીએ જે કાંઈ જોયું-બન્યું તે બધી વાતો કરી. સીતાજી લંકામાં છે તેની ખાતરી થઈ. વિજયી યોદ્ધાની ચાલમાં બધા કિષ્કિન્ધા તરફ ચાલવા લાગ્યા.

વિજયનું ઝનૂન ચઢતું હોય છે. તેને પચાવવું બહુ કઠિન કામ કહેવાય. વાનરો કિષ્કિન્ધા પહોંચી ગયા, પણ વિજયના મદમાં તેમણે નગરીનું મધુવન ઉજ્જડ કરવા માંડ્યું. અંતે બધાને શાન્ત કર્યા. અનુશાસન વિનાની સેના નથી તો પરાજયને પચાવી શકતી કે નથી વિજયને પચાવી શકતી.

અંતે હનુમાનજી શ્રીરામને મળ્યા, બધા પૂરેપૂરા સમાચાર આપ્યા, પેલો ચૂડામણિ બતાવ્યો અને પેલું જયંતનું ગુપ્ત કથાનક સંભળાવ્યું. શ્રીરામને ખાતરી થઈ ગઈ કે વાનરોની શોધ સાચી છે.

અંતમાં સીતાજીએ મોકલાવેલો સંદેશ કહી સંભળાવ્યો કે હવે માત્ર બે જ મહિના બાકી છે. બે મહિના પૂરા થતાં જ રાવણ મારો વધ કરી નાખશે અથવા ભ્રષ્ટ કરી નાખશે. ભ્રષ્ટ થવું તે વધ થવા કરતાં પણ વધુ દુઃખદાયી થઈ જાય.

એક લક્ષ્યે બીજું લક્ષ્ય પેદા કર્યું. હવે શું બેસી રહેવું? સીતાજીની શોધ તો થઈ ગઈ. હવે તેમને હેમખેમ પાછાં લાવવાં તે બીજું લક્ષ્ય અને તે પણ માત્ર બે જ મહિનામાં.

રામ-લક્ષ્મણે કમર કસી. પડકારનું નામ જ જીવન કહેવાય. પડકાર વિનાનું જીવન પરોપજીવી ભિક્ષુકો જેવું. રોજ “કાલ મરી જવું છે” તેવું બોલતા જાય અને પરાન્ન ઝાપટતા જાય. જ્યાં કશો પડકાર જ નથી તેને વળી પાછા શાન્તિ કહે. જે શાન્તિ પડકાર વિનાની હોય, પરાક્રમ વિનાની હોય તે મડદાલ શાન્તિ કહેવાય. તેમાં ચેતના ન હોય. મડદાને કદી અશાન્તિ થાય જ નહીં. રામ એવી શાન્તિના હિમાયતી નથી. કોઈ વીતરાગ આવી મડદાલ શાન્તિ ભોગવે તો ભોગવે. પ્રીતરાગને વળી શાન્તિ કેવી? રામે કમર કસી, એટલે જોત-જોતાંમાં બધાએ કમર કસવા માંડી. હિમ્મતે મદા તો મદદે ખુદા.

66. સમુદ્રકિનારે

જેણે રાષ્ટ્રનું ઘડતર કરવું હોય તેણે સર્વપ્રથમ પ્રજાનું ઘડતર કરવું જોઈએ. ઘડાયેલી પ્રજા જ ઘડાયેલું રાષ્ટ્ર બનતી હોય છે. પ્રજાનું ઘડતર બે રીતે થતું હોય છે: 1. દુર્ગુણો અને કુટેવોથી છુટકારો અને 2. સદ્ગુણો એ સંસ્કારિતાથી યુક્તિ. રાજા દુર્ગુણો અને કુટેવો ઉપર કડક નજર રાખે. દંડ અને ઉપદેશ દ્વારા તેનાથી પ્રજાને મુક્ત રાખે. તો બીજી તરફ સદ્ગુણોની કદર કરીને તથા સંસ્કારિતાનો પ્રચાર કરીને પ્રજાને સદ્ગુણી બનાવી શકાય. પણ આ કામ ઘડાયેલો માણસ જ કરી શકે. જે સ્વયં ઘડાયેલો નથી તે બીજાનું ઘડતર ન કરી શકે.

સદ્ગુણોમાં સૌપ્રથમ પ્રજાને ધર્મ સાથેની વીરતા આવે. ધર્મ વિનાની વીરતા ગુંડાગીરી બની જાય અને વીરતા વિનાનો ધર્મ કાયરતા બની જાય. કાયરતા કદી પણ લુચ્છાઈ વિનાની ન હોય, તેથી કાયર પ્રજા લુચ્છી પ્રજા બની જાય. લુચ્છાઈ બધા અનર્થોનું મૂળ છે, કારણ કે લુચ્છાઈ અને મોરલ એકસાથે રહી શકે નહીં. મોરલ જ ખરું વ્યક્તિત્વ કહેવાય અને તે વીરતા વિના ન આવે.

વૈચારિકતાને કિયાનો અમલી જામો પહેરાવે તે જ પરિણામ પામે. સીતાજી લંકામાં છે તેવી ખાતરી થતાં જ સર્વપ્રથમ તો શ્રીરામે હનુમાનની કદર કરી. મહાન કાર્યો કરનારની તત્કાળ કદર થવી જ જોઈએ. શ્રીરામે તેમને હૃદયસરસા ચાંપ્યા. હનુમાન ધન્યધન્ય થઈ ગયા. હવે તો યુદ્ધ કરવું એ જ એકમાત્ર કર્તવ્ય બાકી હતું. રાજા સુગ્રીવ આ માટે તૈયાર હતા. તેમની પાસે વિશાળ વાનરસેના હતી. તેમણે રામને ભેટ ધરી દીધી. શાન્તિકાળમાં સેના પોત-પોતાની બેરકોમાં રહેતી હોય છે અને દાવ-પેચ-અભ્યાસ કરતી રહે છે. શાન્તિકાળ જ યુદ્ધકાળને નિર્ણાયક બનાવે છે. જોત-જોતાંમાં લાખો વાનરોની સેના શસ્ત્રસહિત તૈયાર થઈ ગઈ. હવે પ્રશ્ન સૈન્યસંચાલનનો હતો. યુદ્ધ કરવા કરતાં પણ સૈંકડો-હજારો માઈલ દૂર સુધી વિશાળ સેનાનું સંચાલન કરવું બહુ કઠિન કામ કહેવાય. સંચાલન આવડે તે જ સેનાપતિ કહેવાય.

સેનામાં ત્યારે પણ નીલ નામનો એક મહાન એન્જિનિયર હતો. શ્રીરામે સૌથી આગળ તેને પોતાની ટુકડી સાથે રવાના કર્યો. તેનું કામ રસ્તો બનાવવાનું અને નદી-નાળાં ઉપર પુલ બનાવી સેનાને આગળ ધપાવવાનું હતું. રસ્તો સ્પષ્ટ હોય તો જ આગળ વધાય, નહીં તો રસ્તામાં જ અટવાઈ જવાય. ફરી એક વાર સુગ્રીવે બધાને સાવધાન કર્યા, “જે વીર હોય તે જ આવે, જે ઢીલા કાચા-પોચા હોય તે ન આવે, અહીં જ રહી જાય.”

વીરતા અને કાયરતા બન્ને સંક્રામક હોય છે. વીરને જોઈને વીરતા વધે અને કાયરને ભાગતો જોઈને બીજા પણ ભાગવા માંડે. તેથી ઢીલા માણસોને પહેલેથી જ આવતાં રોકવા જરૂરી હતા.

સૈન્યસંચાલનમાં એક બહુ જ મહત્ત્વની સાવધાની એ પણ રાખવાની હોય છે કે રસ્તામાં આવતાં ગામો કે નગરોથી સેના દૂર રહે, કોઈને સતાવે નહીં, કોઈને લૂંટે નહીં. કડક નિયંત્રણ વિનાની સેના માર્ગમાં સર્વનાશ કરતી આગળ વધતી હોય છે તેથી પ્રજા દુભાય છે અને અંતે રાજવિદ્રોહનાં મૂળ નંખાય છે.

ચાલતાં-ચાલતાં પૂરી વાનરસેના સહ્યાદ્રિ પર્વત આગળ જઈ પહોંચી, સહ્યાદ્રિનાં કપરાં ચઢાણ ચઢીને સેના આગળ વધી અને હવે મહેન્દ્ર પર્વત આગળ આવી પહોંચી. આમ દડમજલ કરતાં-કરતાં અંતે બધી સેના સમુદ્રકિનારે પહોંચી ગઈ.

શ્રીરામ ઊભાઊભા સમુદ્રને પેલે પાર જોઈ રહ્યા છે, પણ ક્યાંય ધરતી દેખાતી નથી. પેલે પાર સીતા છે તેવું ભાન થતાં જ તેમનો વિરહ પ્રબળ થઈ ગયો. તેમણે લક્ષ્મણને કહ્યું કે મારાથી રહેવાતું નથી. મને એક જ દુઃખ છે કે સીતાજીની જુવાની વહી જાય છે.

ન મે દુઃખં પ્રિયા દૂરે ન મે દુઃખં હૃતેતિ ચ ।

એતદેવાનુશોચામિ વયોઽસ્યા દ્યતિવર્તતે ॥

કોઈની જુવાની બરબાદ કરવી તે તેના જીવનને બરબાદ કરવા બરાબર કહેવાય. તેમાં પણ સ્ત્રીની જુવાની બહુ જલદી ઢળી જતી હોય છે. તેને ગમે તે કારણે અવરોધવી તે ત્રાસ જ કહેવાય.

જુવાની બે રીતે બરબાદ થતી હોય છે: એક તો તેને બેફામ કરી દેવાથી અને બે, ઘોર નિગ્રહથી. જે લોકો બહુભોગી કે અતિભોગી થઈ જાય છે, તેમની જુવાની બરબાદ થઈ જતી હોય છે, તેઓ જલદી વૃદ્ધ અને રોગી થઈ જતા હોય છે. જે લોકોને અનિચ્છાએ અતિનિગ્રહી થવું પડે છે તે એકાકી લોકોની જુવાની પણ બરબાદ થઈ જતી હોય છે. જે લોકો સંયમપૂર્વક યથાયોગ્ય ભોગ ભોગવતા રહે છે તેમની જુવાની ભોગોથી ખીલી ઊઠે છે, કારણ કે ભોગો ઔષધિ પણ છે.

સીતાજીના સ્મરણથી કામવિહ્વળ થયેલા રામ સમુદ્રના જળમાં સૂઈ ગયા. વારંવાર સ્નાન કરવાથી કામાવેગ ઓછો થઈ જાય છે. તેમાં પણ ઠંડા પાણીથી નાહવાથી વધુ પ્રભાવશાળીને તરત જ અસર થાય છે.

સમુદ્ર પાર કરવો કેવી રીતે તેનો વિચાર કરતા-કરતા બધા સમુદ્રકિનારે જ અટકી ગયા.

67. રાવણની મંત્રીઓ સાથે યુદ્ધમંત્રણા

અગ્નિનો તણખો અને શત્રુને કદી નાના સમજીને તેમની ઉપેક્ષા કરવી ન જોઈએ. અગ્નિનો નાનો તણખો ક્યારે વિકરાળ જ્વાળાઓમાં બદલાઈ જાય તે કહેવાય નહીં. આવી જ રીતે નાનો શત્રુ પણ ક્યારે મોટું રૂપ ધારણ કરે અને મહાવિનાશ કરે તે પણ કહેવાય નહીં. રાજશાસન સતત સાવધાનીથી જ ચલાવી શકાય. જરાક સાવધાની ચૂક્યા કે વાહન-અકસ્માત થયો નહીં.

રાજ્યસત્તા ત્રિગર્વા હોય છે: 1. સ્વયં પોતે જ ગર્વ કરાવે છે. 2. દારૂ વગેરે વ્યસનોનું વધુપડતું સેવન કરવાથી ભાન ભુલાવે છે અને 3. સત્તાધીશોને વિપુલ પ્રમાણમાં સ્ત્રીવર્ગ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી કામરમણથી ભાન ભુલાય છે. આ ત્રિગર્વોથી પતન થતું હોય છે. જેને આ ત્રણમાંથી એક પણ ગર્વ નથી થતો હોતો તેનો કદાચ પરાજય તો થાય પણ પતન ન થાય. કેટલીક વાર પરાજયમાં પણ વિજય જણાય છે. પતન વિનાનો પરાજય વિજય જેવો જ હોય. લોકો હારીને પણ જીતી જતા હોય છે અને કેટલાક લોકો જીતીને પણ હારી જતા હોય છે. પતનથી બચાવે તે જ ધર્મ કહેવાય.

લંકાદહન કરીને હનુમાનજીના ચાલ્યા જવા પછી રાક્ષસોમાં ભારે ખળભળાટ મચી ગયો. લંકાના ઇતિહાસમાં આ પહેલી જ વાર એક તુચ્છ દેખાતો વાનર આટલો મોટો વિનાશ વેરીને આંધીની માફક આવીને બધું ઊથલ-પાથલ કરીને ચાલ્યો ગયો હતો. જે લોકો કદી હાર્યા જ નથી, સતત વિજયી થતા રહ્યા હોય છે તેઓ હારને પચાવી શકતા નથી. હારને પચાવવી એ વિજયને પચાવવા કરતાં પણ વધુ સામર્થ્ય કહેવાય.

હનુમાનજીના ગયા પછી તરત જ રાવણે રાજસભા બોલાવી. રાવણ સર્વોપરી રાજા હોવા છતાં રાજ્યસત્તાનું મહત્ત્વ સ્વીકારે છે. મંત્રીઓ અને મિત્રોની સલાહથી રાજ્ય કરે તેને ઓછાં વિઘ્નો આવે છે. રાવણની રાજ્યસભામાં બધા મંત્રીઓ અને બધા વિશિષ્ટ સલાહકારો ભેગા થયા. વ્યક્તિની પાસે કેટલી સેના, કેટલું સામર્થ્ય અને કેટલી સંપત્તિ છે તે જ મહત્ત્વનું નથી, તેની પાસે કેટલા ઉત્તમ સલાહકારો છે તે પણ મહત્ત્વનું છે. સાચા સલાહકારો વિનાનો રાજા સલાહદરિદ્ર છે.

મંત્રીઓ અને સેનાપતિઓથી સભા હકડેઠઠ ભરાઈ. હનુમાનજીએ આટલો વિનાશ કર્યો છતાં પણ કોઈ રાક્ષસ કશો બોધપાઠ લેવા તૈયાર ન હતો. હજી પણ બધા મદોન્મત્ત જ હતા. સૌનો એક જ મત હતો કે રામ-લક્ષ્મણને આપણે જીતી લેવાના છીએ. કશી ચિંતા કરવા જેવી નથી. મહાપતન નાના પતનથી જરાય બોધપાઠ નથી લેતું. એક મંત્રીએ તો એવી સલાહ આપી કે આપણા કેટલાક રાક્ષસો વાનરોનું રૂપ ધારણ કરીને રામની વાનરસેનામાં ઘૂસી જાય. ‘અમને મદદ માટે ભરતે મોકલ્યા છે.’ તેવું બહાનું કરવાથી ખબર નહીં પડે. બહારના શત્રુ કરતાં અંદર ઘૂસેલો મિત્રવેશી શત્રુ પારાવાર નુકસાન કરી શકે છે. જેની પાસે ટોળાસેના હોય છે અર્થાત્ વ્યવસ્થિત સેના નથી હોતી, હૈસોહૈસો કરનારું ટોળું જ હોય છે તે ઘૂસી જતા શત્રુને રોકી શકતો નથી. સેનાની બાહ્ય સુરક્ષા કરતાં પણ આંતર સુરક્ષા વધુ મહત્ત્વની હોય છે.

કુંભકર્ણનો પુત્ર નિકુંભ ગર્વથી છકી ગયેલો હોવાથી તેણે એકલાએ જ રામ-લક્ષ્મણને જીતી લેવાની ડંફાસ મારી. રાજાએ ઘરના ડંફાસિયા લોકોથી સાવધાન રહેવું જોઈએ. આવા લોકો ઘણી મોટી-મોટી વાતો કરે છે, પણ ખરા સમયે કશું કરી શકતા નથી.

રાવણની રાક્ષસસભાનું વાતાવરણ બહુ જ ઉગ્ર થઈ ગયું હતું. બધા જ ‘મારો-કાપો’ બોલી રહ્યા હતા. ધસમસતી નદીના પ્રવાહની માફક પૂરી સભાનો પ્રવાહ યુદ્ધ કરવા તરફ વહી રહ્યો હતો. તેવામાં રાવણનો નાનો ભાઈ વિભીષણ પોતાના આસનેથી ઊભો થયો. તેણે રાવણને અને સભાને હાથ જોડ્યા એ શાન્તિથી કહ્યું, “રાક્ષસો, યુદ્ધની વાતો બંધ કરો. આ યુદ્ધ મહાવિનાશકારી થઈ જવાનું છે. દોષ આપણો છે. આપણે પરસ્ત્રી — સીતાજીનું હરણ કર્યું છે. પરપત્નીનું તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ હરણ કરવું એ રાજ્ય પડાવી લેવા કરતાં પણ વધુ મોટું પાપ કહેવાય. તેથી મારી તો આપને સૌને સલાહ છે કે સીતાજીને પાછાં સોંપી દો, રામની ક્ષમા માગો અને યુદ્ધ કર્યા વિના જ તેમને વિદાય કરો.”

વિભીષણની આવી સલાહ સાંભળતાં જ રાવણનો કોધ ભભૂકી ઊઠ્યો. “તારી આવી હિમ્મત! તું મારો નહીં, શત્રુનો માણસ છે!” એમ કહીને સભા વચ્ચે તેણે જોરથી લાત મારી, કડક સ્વરમાં કહ્યું કે “નીકળી જા અહીંથી, ગદ્ગદ—દેશદ્રોહી! તારું મુખ જોવું તે પણ પાપ છે.”

રાવણે વિભીષણને જ્યારે ભરીસભામાં લાત મારી અપમાનિત કર્યો ત્યારે રાક્ષસોએ તાળીઓ પાડીને રાવણને વધાવી લીધો. જ્યાં સત્યને લાત ખાવી પડતી હોય ત્યાં ધર્મનું પતન જ હોય. અને જ્યાં ધર્મનું પતન હોય ત્યાં સર્વનાશ અવશ્ય’ભાવી થઈ જાય.

વિપરીત પ્રવાહમાં પણ સત્ય બોલવું સરળ નથી હોતું, બહુ જ કઠિન હોય છે. પણ આવું સત્ય બોલનાર શસ્ત્રપરાક્રમી કરતાં પણ વધુ મહાન પરાક્રમી હોય છે.

લાત ખાવા છતાં પણ વિભીષણે રાવણને સમજાવવા બહુ પ્રયત્નો કર્યા. તે જેમજેમ પ્રયત્નો કરતો ગયો તેમતેમ લાતો ખાતો ગયો. સત્યને મુગટ જ પહેરવાનો નથી હોતો, લાતો પણ ખાવાની હોય છે. મુગટ તો મળ્યો કે ન મળ્યો, કાંઈ કહેવાય નહીં, લાતો જરૂર મળે.

અત્યાર સુધી ચૂપ બેઠેલો કુંભકર્ણ ઊભો થયો અને તેણે રાવણને સલાહ આપી કે “બીજું બધું પછી, પહેલાં તું સીતાનું શિયળ લૂંટી લે. પરશ્વીઓનું શિયળ લૂંટવું તે આપણા રાક્ષસોની પરંપરા છે. જો તે સીધી રીતે તૈયાર ન થાય તો જબરજસ્તી બળાત્કાર કરીને પણ તેને શિયળ વિનાની કરી નાખ. શિયળ વિનાની સતી સ્ત્રી ક્યાંયની રહેતી નથી. તેનો પતિ તેનો સ્વીકાર કરતો નથી અને ધર્મ તથા સમાજ પણ તેવી સ્ત્રીઓને ધુત્કારી દેતો હોય છે. જે સ્ત્રી ક્યાંયની ન રહે તે આપોઆપ શરણે થઈ જતી હોય છે. માટે બધું પડતું મૂકીને પહેલાં બળાત્કાર કર, શિયળ લૂંટ. તેમાં બધા પ્રશ્નોનો ઉકેલ આવી જશે.”

કુંભકર્ણની ભયંકર સલાહ સાંભળીને રાવણે કહ્યું કે “હું પણ એવું જ કરવાનો હતો. છેલ્લા દશ મહિનાથી મેં જે ધીરજ રાખી છે તે મારું મન જાણે છે. પણ હું લાચાર છું. મને શાપ છે. હું બળાત્કાર કરી શકું તેમ નથી.” એમ કહીને રાવણે પોતાની શાપકથા સંભળાવવા માંડી:

“એક દિવસ ‘પુંજિકસ્થલી’ નામની અપ્સરા આકાશમાર્ગે બ્રહ્માજી પાસે જઈ રહી હતી. તેને જોતાં જ હું કામાંધ થઈ ગયો. પારદર્શી વસ્ત્રો પહેરીને ઊડનારી અપ્સરાઓ મોટા મુનિઓને કામાંધ બનાવી દે તો પછી તો વાત જ શી કરવી! મેં તેને આકાશમાં જ પકડી લીધી. તેનાં વસ્ત્રો ઉતારીને મેં તેની સાથે બળાત્કાર કર્યો.”

કામિની થઈને ફરતી અને લોકોને વિકારી બનાવતી સ્ત્રીઓ બળવાન લંપટો માટે સહજભોગ્યા બની જતી હોય છે. કદાચ કોઈ તેમની સાથે અડપલાં કરે તોપણ તેમને અર્ધસ્વીકાર્ય થઈ જતાં હોય છે. તેમનું સ્વરૂપ જ દબંગ લંપટોને અડપલાં કરવા આકર્ષતું હોય છે.

રાવણ બોલ્યો, “હું તેની સાથે બળાત્કાર કરી રહ્યો હતો અને તે વિના વિરોધે સહી રહી હતી. તેવામાં બ્રહ્માજી આવી ગયા. બ્રહ્માજીને જોતાં જ તેણે રોકકળ મચાવી દીધી અને બધા દોષનો ટોપલો મારા માથે ઢોળી દીધો.”

આબરૂપ્રેમી સ્ત્રીઓ આબરૂ જવાના ટાણે પોતાને નિર્દોષ સાબિત રાખવા બધો ટોપલો સામા પાત્ર ઉપર ઢોળી દેતી હોય છે. તેથી તેમને અવિશ્વસનીય માનવામાં આવે છે. રાવણે આગળ કહ્યું:

“બ્રહ્માજી કોપાયમાન થઈ ગયા અને તરત જ મને શાપ આપ્યો કે હવે પછી જો તું કોઈ સ્ત્રી સાથે બળાત્કાર કરીશ તો તારા મસ્તકના સો ટુકડા થઈ જશે.”

સ્ત્રીનિમિત્ત કોપથી કોપેલો પુરુષ સૌથી ભયંકર થઈ જતો હોય છે. તેથી ડાહ્યા માણસોએ સ્ત્રીઓને નિમિત્ત બનાવવાથી દૂર રહેવું.

“ભાઈ કુંભકર્ણ, આ શાપના કારણે હું કોઈ પણ સ્ત્રી ઉપર બળાત્કાર કરી શકતો નથી.” રાવણે પોતાની લાચારી બતાવી.

હજી પણ વિભીષણ રાવણને હાથ જોડીને સમજાવતો હતો કે સીતાજીને પાછી આપી દો, પણ રાવણ તેનું વધુ ને વધુ અપમાન કરતો રહ્યો, તેથી હારી-થાકીને તે પોતાના ચાર મિત્રો સાથે સભામાંથી નીકળી ગયો અને ઊડીને સીધો રામની છાવણીમાં પહોંચી ગયો.

68. વિભીષણની શરણાગતિ

રાજનીતિના ચાર સ્તંભ છે: 1. સામ, 2. દામ, 3. દંડ અને 4. ભેદ. જેને આ ચાર તત્ત્વો હસ્તગત હોય તે જ કુશળ રાજનેતા થઈ શકે. જેને આ ચારમાંથી એક પણ હસ્તગત ન હોય તેણે હજામતનો ધંધો કરવો, પણ કદી રાજનીતિમાં ન પડવું.

ચાર તત્ત્વોમાં કાર્ય કઢાવવા માટે પ્રથમ સામ એટલે કે સમજાવવાનો આશ્રય લેવો. શાન્તિથી, સમજૂતીથી જો કામ પતી જતું હોય તો આગળનાં બીજાં તત્ત્વોનો ઉપયોગ કરવો નહીં.

જો શાન્તિથી સમજૂતી ન થઈ શકતી હોય તો બીજા તત્ત્વનો આશ્રય લેવો, અર્થાત્ દામનો પ્રયોગ કરવો. શત્રુપક્ષમાં કોણકોણ ધનલાલયુ છે તેની તપાસ કરવી. કેટલાક ધનલાલયુ તો મળી જ જાય. ધનલાલયુને ફોડવો એ સરળ કામ કહેવાય. ધનલાલયુ મોરલ વિનાના હોય છે, તેથી તેમને તેમના પ્રમાણમાં લાલચ આપવી. થોડી રોકડી પણ આપવી અને પછી તેમને હાથો બનાવીને કામ કરી લેવું.

જો કોઈ ધનલાલયથી પણ કામ ન થાય તો દંડ આપવો. દંડ પરાક્રમથી જ આપી શકાય. રાજા પરાક્રમી હોવો જ જોઈએ. પરાક્રમ વિનાનો રાજા કે નેતા અને બહુચરમાતાના ભગતમાં કશો ફરક નથી હોતો. તાબોટા પાડીને કે પડાવીને રાજ ન કરી શકાય. જ્યારે રાજ્યનો પરાજય થવાનો હોય ત્યારે પરાક્રમ વિનાનો રાજા કે નેતા મળે.

જ્યારે આ ત્રણે ઉપાયો સફળ ન થાય ત્યારે ભેદ નામનું તત્ત્વ કામમાં લેવાય. આ કામ સૌથી અઘરું પણ મહત્ત્વનું છે - શત્રુપક્ષમાં ફૂટ પડાવવી. ફૂટી ગયેલા માણસોને આશ્રય આપવો, તેમને ઉચ્ચ પદો આપવાં, માન-સન્માન-પ્રતિષ્ઠા આપવાં અને તેમની વફાદારી ખરીદી લેવી. જે રાજા કે નેતા બહુ અભિમાની હોય છે તે બહુ અપમાની પણ હોય છે, અર્થાત્ તે સાથેના માણસોનું વારંવાર અપમાન કરતો રહે છે. અપમાન શત્રુઓ પેદા કરે છે. અપમાનિત થયેલા મિત્રો લાગ મળતાં જ શત્રુઓ સાથે ભળી જતા હોય છે અને ભારે નુકસાન કરતા હોય છે. અભિમાની નેતા કે રાજા સારો સંગઠક નથી થઈ શકતો. સારા સંગઠક વિના સારા માણસોનું જૂથ બનાવી શકાતું નથી. અને જૂથ વિના વિજય ન મળી શકે.

રાવણ મહાઅભિમાની છે, તેથી તેણે રાજ્યસભામાં સૌની સામે નાના ભાઈ વિભીષણનું હડહડતું અપમાન કર્યું, લાત મારી અને કાઢી મૂક્યો. વિભીષણ માટે હવે મોટો પ્રશ્ન હતો કે ક્યાં જવું? રાજકારણમાં વિરોધ થયા પછી પ્રબળ ઓથ વિના રહી શકાય નહીં. ઓથ વિનાનો એકાકી નેતા બળવાન હોય તોપણ ટકી ન શકે. તેથી પ્રબળ ઓથની જરૂર પડે જ. વિભીષણ સીધો જ રામની છાવણીમાં પહોંચી ગયો. એક રીતે રાવણે જ તેને વિરોધપક્ષમાં ધકેલી દીધો. જે સાથીઓને સાચવી નથી શકતો અને સાથીઓની ઉપેક્ષા કે અપમાન કરતો રહે છે તે સાથીઓને શત્રુપક્ષમાં ધકેલવાનું આડકતરું કામ કરે છે.

સંતને સીધું મળાય અને રાજાને કદી સીધું મળાય નહીં. સંત જો રાજા જેવો થઈ જાય અર્થાત્ તેને મળવા માટે કેટલાય ઉંબરા પાર કરવા પડે તો તે સંત સંતપણું ખોઈ બેસે. પણ રાજાને મળવા માટેનો ઉંબરો હોવો જ જોઈએ. ઉંબરા વિનાનો રાજા શત્રુઓનો સરળ શિકાર થઈ જતો હોય છે.

વિભીષણને સુગ્રીવે રોક્યો. પૂરી તપાસ કરી, કોઈ છળકપટ નથી તેની ખાતરી થયા પછી જ તેને શ્રીરામ આગળ લઈ જવામાં આવ્યો. શ્રીરામે અનેક પ્રકારે કસોટી કર્યા પછી નિર્ણય કર્યો કે વિભીષણને શરણ આપવું. લક્ષ્મણ વગેરેનો વિરોધ હોવા છતાં પણ શ્રીરામે વિભીષણને શરણ આપ્યું. આવા સમયે વીર પુરુષનું સર્વોચ્ચ લક્ષણ શરણાગત-પરિમાણ છે, અર્થાત્ તે શરણે આવેલાને પ્રાણના ભોગે પણ રક્ષણ આપે છે.

વિભીષણની સાથે લાંબી ચર્ચા કર્યા પછી શ્રીરામે તેના દેખતાં જ રાવણવધની પ્રતિજ્ઞા કરી, એટલું જ નહીં, સમુદ્રમાંથી જળ મંગાવીને તરત જ રેતીનું સિંહાસન બનાવીને વિભીષણનો રાજ્યાભિષેક કરી દીધો, અર્થાત્ લંકાનો રાજા હવેથી વિભીષણ જાહેર થયો.

રાજકારણમાં ભેદનીતિ અપનાવીને શત્રુની સમાનાન્તર બીજી સરકાર રચાવી જરૂરી છે, એક જ રાષ્ટ્ર ઉપર એકસાથે બે સરકારો શાસન કરતી થાય તે ભેદનીતિ કહેવાય.

સામેથી ચાલીને આવેલા વિભીષણને શરણ આપીને તેનો ઉપયોગ રાવણ વિરુદ્ધ કરવો તે શ્રીરામની મુત્સદ્દીગીરી કહેવાય.

69. રામસેતુનું નિર્માણ

કોધ કરવો જોઈએ કે નહીં? બધા જ સંતો કોધનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ આપે છે, પણ કદી એ બાબતનો વિચાર નથી કરતા કે ઉપદેશ વ્યાવહારિક છે કે માત્ર કહેવા ખાતરનો આદર્શ છે. કોધ કરવાથી થતો નથી, પણ આપોઆપ ભડકાની માફક ભભકી ઊઠે છે. જ્યારે તે ભભકી ઊઠે છે ત્યારે કોઈના વશમાં નથી હોતો. રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણોનાં અનેક મહાન પાત્રોને કોધ કરતાં બતાવ્યાં છે. દુર્વાસા-વિશ્વામિત્ર વગેરે ઋષિઓ પણ કોધ કરીને શાપ આપે છે. બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-મહેશ પણ અવારનવાર કોપાયમાન થઈને શાપ આપે છે. ખરેખર તો કોધકથાઓથી પ્રાચીન કથાઓ ભરેલી છે. આવું જ કામનું છે. કામ પણ સ્વયંભૂ પ્રગટતો હોય છે અને પ્રાચીનકાળનાં બધાં સમર્થ પાત્રો કોઈ ને કોઈ રીતે કામાવેગથી પ્રભાવિત થયેલાં બતાવાયાં છે. ઉપદેશ વ્યાવહારિક હોવો જ જોઈએ. તેમાં આદર્શ જરૂર હોય, પણ અત્યાદર્શ ન હોય. જે ઉપદેશો વ્યાવહારિક નથી હોતા તે વાંઝિયા હોય છે, અર્થાત્ શ્રુતરમણીય થઈને જ રહી જતા હોય છે. તેનાં પરિણામ નથી આવતાં હોતાં. કામ-કોધની બાબતમાં પણ આવું જ કહેવાય.

ખરેખર તો કોધના ત્રણ પ્રકાર છે: 1. મિથ્યા કોધ, 2. હેતુ-કોધ અને 3. ધર્મકોધ અર્થાત્ મન્યુ.

1. મિથ્યા કોધનો ભાવ એ છે કે ચીડિયો સ્વભાવ થઈ જવાથી વ્યક્તિ આખો દિવસ જેના ને તેના ઉપર કોધ કરતો રહે છે. લોકો તેનાથી ત્રાસી ગયા હોય છે, પણ તેના સ્વભાવને સમજીને સહન કરતા રહે છે. કશા કારણ વિના અથવા તુચ્છ કારણથી અથવા જાતે જ કારણ ઊભું કરીને ગમે ત્યારે ગમે તેની સાથે કોધ કરવો એ અપલક્ષણ કહેવાય. આવો માણસ કદી પ્રિય નથી થઈ શકતો. તે અપ્રિય થઈને પરિવારમાં જીવે છે. આવા કોધનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. આ સાચો

ઉપદેશ કહેવાય. ધીરેધીરે સહનશક્તિ વધારીને આત્મનિરીક્ષણ કરવાથી તથા પ્રભુપ્રાર્થના કરવાથી આવો કોધ ઓછો થઈ જતો હોય છે.

2. હેતુ-કોધનો ભાવ એ છે કે પોતાનું ધાર્યું ન થવાથી અથવા પોતાના લક્ષ્ય કે માર્ગમાં આડે આવવાથી, પૂરતું માન ન મળવાથી અથવા ઉપેક્ષા કે અપમાન થવાથી જે કોધ થાય છે તે હેતુ-કોધ કહેવાય. હેતુ વિનાનું જીવન નથી હોતું. ખરો કે ખોટો સૌનો પોત-પોતાનો હેતુ હોય જ છે. જેમનાથી ખોટો હેતુ પકડાઈ જાય તેઓ ખોટો કોધ કરતા થઈ જતા હોય છે. સામર્થ્ય કોધનું પોષક તત્ત્વ છે: સમર્થ વ્યક્તિને વધુપડતું અભિમાન હોય છે. તેના અભિમાનને જરા જેટલી ઠેસ વાગે તો તે છંછેડાઈ જાય છે. કોધની ઉપમા નાગ સાથે અપાય છે. છંછેડાયેલો નાગ જેમ ફૂંફાડા મારે, તેમ કોધી માણસ પણ ફૂંફાડા મારતો રહે છે. આવા હેતુ-કોધની ઔષધિ સહનશક્તિ છે. જો વ્યક્તિમાં સહનશક્તિ હોય તો પ્રથમ તો પોતાના હેતુઓને ઓછા કરી નાખે, અપેક્ષાઓ ઓછી કરે, પોતાનું ધાર્યું થવું જ જોઈએ તેવી હઠ ઓછી કરી નાખે. બીજાનું ધાર્યું પણ ભલે થાય તેવી ઉદારતા વિકસવી જોઈએ. અભિમાનને એટલું ન વધારે કે તેને વાત-વાતમાં પોતાનું અપમાન થતું અનુભવાય. અપમાન થયું હોય તોપણ તેને પચાવી લેવાની સહનશક્તિ કેળવે. જીવનમાં કડવા ઘૂંટ પણ પીવા પડતા હોય છે, તેમ સમજીને કડવા ઘૂંટ પણ મીઠા કરીને પી જાય. આવું બધું અનેક પ્રકારનું ચિંતન-મનન કરે તો કોધ ઘણો ઓછો થઈ શકે.

3. ધર્મકોધ અથવા મન્યુ તેને કહેવાય કે જ્યારે કોઈ અન્યાય-અત્યાચાર કરતો હોય, નિર્દોષ-ગરીબ-લાચાર-અનાથ-વિધવાને સતાવતો હોય તે જોઈને કે સાંભળીને જે કોધ થાય તેને ધર્મકોધ, મન્યુ અથવા પુણ્યપ્રકોપ કહેવાય. આવો ધર્મકોધ વ્યક્તિને વીરતા અને પરાક્રમ આપે છે. જેનામાં આવો ધર્મકોધ હોતો જ નથી તે કાયર - નમાલો હોય છે. તે લુચ્ચો તો થઈ શકે છે, પણ પરાક્રમી નથી થઈ શકતો. આવો જ ધર્મકામ પણ હોય છે. ધર્મકામથી વંશતન્તુ ચાલે છે. જે લોકો ધર્મકામનો પણ ત્યાગ કરે છે કે કરાવે છે તેઓ નપુંસકો ઉત્પન્ન કરે છે અને વંશબીજનો નાશ કરાવે છે.

વિશાળ વાનરસેના સહિત શ્રીરામ જ્યારે સમુદ્રના કિનારે પહોંચ્યા ત્યારે સૈન્યસંચાલન અટકી ગયું. રાજધાની એવી જગ્યાએ હોવી જોઈએ કે જ્યાં શત્રુપક્ષ સરળતાથી આવી ન શકે. ભવિષ્યમાં યુદ્ધો થવાનાં જ છે તેવું સમજીને પર્વતો ઉપર કે જળરક્ષિત પ્રદેશમાં રાજધાની બનાવવી જોઈએ. સીધી-સપાટ ભૂમિમાં રાજધાની ન બનાવાય. કદાચ કોઈ બનાવે તો તેથી યુદ્ધકાળમાં તેને સાચવવી કઠિન થઈ

જાય. રાવણે સમજી-વિચારીને જળરક્ષિત લંકામાં પર્વતશિખર ઉપર રાજધાની બનાવી હતી, તેથી શ્રીરામની વિશાળ સેના સમુદ્રકિનારે આવીને અટકી ગઈ.

હવે શું કરવું? આટલી વિશાળ સેનાને સો જોજન લાંબો સમુદ્ર પાર કેવી રીતે કરાવવો? હજારો નાવો લાવવી ક્યાંથી? એક જ રસ્તો હતો અને તે એ કે સમુદ્રને પ્રાર્થના કરવામાં આવે અને સમુદ્ર જગ્યા આપે.

શ્રીરામ સમુદ્રકિનારે રેતીમાં દર્ભાસન બિછાવીને પ્રાર્થના કરવા બેસી ગયા. એક દિવસ, બે દિવસ, ત્રણ દિવસ પ્રાર્થના કરી, પણ સમુદ્ર જરાય પલળ્યો નહીં. કેટલાક લોકો આશુતોષ હોય છે અને કેટલાક મુષ્ટિતોષ હોય છે. ભગવાન શિવ આશુતોષ છે. તેઓ બહુ જલદી ભક્ત ઉપર પ્રસન્ન થઈ જાય છે. પણ કેટલાક બહુ કરગરાવી-કરગરાવીને તુષ્ટ થતા હોય છે. તેમને ‘મુષ્ટિતોષ’ કહેવાય. મુષ્ટિતોષ એટલે મૂઠી ભરીને પૈસા આપો તો પ્રસન્ન થાય અથવા મુષ્ટિ ભરીને માથામાં મારો તો પ્રસન્ન થાય, નહીં તો નહીં.

પ્રાર્થનાનો ત્રીજો દિવસ પૂરો થયો, પણ સમુદ્ર ઉપર કશી અસર ન થઈ તેથી શ્રીરામ કોપાયમાન થયા. તેમનું શરીર ધ્રૂજવા લાગ્યું. આંખો અને ચહેરો લાલઘૂમ થઈ ગયાં. રામચંદ્રે ઉપરાઉપરી સમુદ્ર ઉપર હજારો બાણોની વર્ષા કરવા માંડી. જળપ્રાણીઓ ગભરાઈ ગયાં, ભયંકર ખળભળાટ થવા લાગ્યો, પણ સમુદ્ર મચક આપતો ન હતો. છેવટે શ્રીરામે બ્રહ્માસ્ત્ર ચઢાવ્યું. હાહાકાર થઈ ગયો. જેનો ઊંચો ઊઠેલો વરદ હસ્ત આશીર્વાદ આપીને ન્યાલ કરી શકે તેનો બીજો દંડહસ્ત જેના ઉપર પડે તેને બરબાદ કરી નાખે તેવી ક્ષમતાવાળો હોય તો જ વરદ હસ્તની શોભા રહે. દંડહસ્ત વિનાનો વરદ હસ્ત વાંઝિયો હોય છે. તે કોઈનું કલ્યાણ કરી શકે નહીં. એટલા માટે ભગવાને વરદ હસ્ત અને દંડહસ્ત એમ બે હસ્ત બતાવ્યા છે.

બ્રહ્માસ્ત્ર જોતાં જ લક્ષ્મણ દોડ્યા. તેમણે ધનુષ્ય પકડી લીધું. દેવર્ષિઓ-મહર્ષિઓ દોડ્યા, “ખમા કરો! ખમા કરો!” બધા વચ્ચે પડ્યા. વચ્ચે પડવાની પણ હિમ્મત હોવી જોઈએ. તે પણ પરાક્રમ જ કહેવાય. મહાઅનર્થ થતો હોય અને કોઈ ટગર-ટગર જોયા કરે, વચ્ચે ન પડે તે વીતરાગ હોય તોપણ વ્યંઢળ જ કહેવાય. પરાક્રમ વિનાની વીતરાગિતા એ નપુંસકતાનો પર્યાય જ કહેવાય.

ચારે તરફ ગરમ લ્હાય જેવું વાતાવરણ થઈ ગયું.

સમુદ્રદેવ પ્રગટ થયા! હાથ જોડીને ઊભા રહ્યા. “ક્ષમા કરો! ક્ષમા કરો! હું તમારો દાસ છું. તમારી સેનામાં વિશ્વકર્માનો પુત્ર નલ નામનો એક મહાન એન્જિનિયર છે. તેને કહો, તે તમને સેતુ બાંધી આપશે. તમે શાન્તિથી સમુદ્ર પાર કરી શકશો.” આટલું કહીને સમુદ્ર અંતર્ધાન થઈ ગયા.

શ્રીરામે નલને બોલાવ્યો, પૂછ્યું, “તું સેતુ બાંધી શકીશ?”

“હા, મહારાજ.”

“તો અત્યાર સુધી બોલતો કેમ ન હતો?”

“પૂછ્યા વિના પોતાના સામર્થ્યને બોલવાથી આત્મશ્લાઘાનો દોષ લાગે તેથી.” સામર્થ્ય બકવાદી ન હોય, મૌનમય હોય.

હવે એક બીજો પ્રશ્ન ઊભો થયો. આ બ્રહ્માસ્ત્રનું શું કરવું? તે હવે ઊતરે નહીં. તેને છોડવું જ પડે. વિચાર કરીને શ્રીરામે તે બ્રહ્માસ્ત્ર ઉત્તર દિશા તરફ છોડ્યું. ઉત્તરમાં “દ્રુમકલ્પ” નામનો પ્રદેશ છે. ત્યાં ભયંકર રૂપવાળા આભીર લોકો રહે છે અને તે બધા ધર્મવિરોધી જીવન જીવે છે. શ્રીરામનું બ્રહ્માસ્ત્ર ત્યાં પડ્યું. તે પ્રદેશ “મરુકાંતાર” થઈ ગયો. ત્યાંનું જળ શોષાઈ ગયું, તેમ છતાં ત્યાં પશુઓ વિપુલ પ્રમાણમાં વસતાં થયાં.

નલ સ્થપતિના નેતૃત્વમાં હજારો વાનરો કામે લાગી ગયા. નજીકનાં જંગલોમાંથી મોટાં-મોટાં વૃક્ષો તોડી લાવવા માંડ્યા અને કેટલાક મોટી-મોટી શિલાઓ લાવવા માંડ્યા. જોત-જોતાંમાં સેતુ તૈયાર થવા માંડ્યો.

પહેલા દિવસે ચૌદ યોજન સેતુ બંધાયો.

બીજા દિવસે વીસ યોજન બંધાયો.

ત્રીજા દિવસે એકવીસ યોજન બંધાયો.

ચોથા દિવસે બાવીસ યોજન બંધાયો.

પાંચમે દિવસે ત્રેવીસ યોજન સેતુ બંધાયો.

પાંચ દિવસમાં સો યોજન પુલ બંધાઈ ગયો. વિશાળ સેના સાથે શ્રીરામ-લક્ષ્મણ બધા જ દક્ષિણ છેડે પહોંચી ગયા.

હા, આ લંકાદ્વીપ છે. શ્રીરામે ત્યાં પડાવ કર્યો.

70. શ્રીરામનું બનાવટી મસ્તક બતાવવું

વ્યૂહરચના વિના યુદ્ધ જીતી શકાય નહીં. મોટા ભાગે રાજપૂતો વ્યૂહ વિનાના શૌર્યથી ભરપૂર ધીંગાણાં કરતા, સામી છાતીએ લડતા અને શહીદ થઈ જતા. તેમના પાળિયા પૂજાય છે. અંગ્રેજોએ કદી ધીંગાણાં નથી કર્યાં, યુદ્ધો કર્યાં છે. યુદ્ધો વ્યૂહરચનાથી લડાય. વ્યૂહરચના ઉશ્કેરાટિયા ઝનૂનથી ન થાય, ઠંડા દિમાગથી થાય. તે કામ સેનાપતિ કરે. યુદ્ધ શૌર્ય દ્વારા સૈનિકો લડે. પણ વ્યૂહ વિનાનું એકલું શૌર્ય હારી-થાકી જાય. વધુ મહત્ત્વ વ્યૂહનું જ કહેવાય.

શ્રીરામની વાનરસેના સમુદ્ર પાર કરીને છેક લંકાનગરી પહોંચી ગઈ. વાલ્મીકિ રામાયણમાં ક્યાંય શિલાઓ ઉપર રામનામ લખવાની અને પછી તો તરવાની વાત નથી, માત્ર નલ નામના સ્થપતિના કૌશલ્યની જ વાત છે.

વાનરસેના આક્રમક છે. રાક્ષસસેના રક્ષક છે. રક્ષાયુદ્ધ અને આક્રમણયુદ્ધમાં ફરક છે. લંકાનગરીના બધા દરવાજા ફટોફટ બંધ કરાવી દીધા. રાજધાનીનો કિલ્લો એ પ્રથમ રક્ષણ છે. પ્રાચીન કાળમાં કિલ્લા વિનાની રાજધાની હોતી જ નથી. કિલ્લાનાં દ્વાર બંધ કર્યા પછી કિલ્લાના બુરજો ઉપર ગોઠવાયેલી સૈનિક ટુકડી સામેની આક્રમક સેનાને કિલ્લાની નજીક આવવા દેતી નહીં. કિલ્લામાં રક્ષિત રહીને યુદ્ધ કરનારા રક્ષિત સૈનિકોનાં ઓછાં મરણ થતાં, જ્યારે ખુલ્લા આકાશમાં જોરદાર આક્રમણ કરનારી આક્રમક સેનામાં વધુ મૃત્યુ થતાં. આક્રમક સેનામાં વધુ શૌર્ય હોવું જોઈએ.

આવતાંની સાથે જ શ્રીરામે પૂરી નગરીને ઘેરી લીધી. આ પ્રથમ વ્યૂહ કહેવાય. એક ચકલું પણ બહાર આવ-જા ન કરી શકે. સામા પક્ષને ગૂંગળાવવાનો પણ વ્યૂહ છે. નગરીને ઘાલેલો ઘેરો કેટલા દિવસ નગરજનો સહન કરી શકે છે તે ઉપરથી તેની મક્કમતા પ્રગટ થાય. બન્ને તરફથી તોપમારો થાય. ગોળા પડે. વિનાશ થાય. અન્ન-જળની કમી થઈ જાય. કેટલીક વાર તો બળતણની પણ કમી થઈ જાય. અભાવને સહન કરી લેવો તે મહાન પ્રજાનું લક્ષણ કહેવાય. થોડાક અભાવમાં પણ કોલાહલ મચાવી દે તે મહાન ન હોય.

શ્રીરામે બધા સેનાપતિઓને વ્યૂહ પ્રમાણે ગોઠવી દીધા. આક્રમક સેનાએ છાવણી તથા વ્યૂહ કિલ્લાથી એટલે દૂર રાખવો જોઈએ જ્યાં તેનાં અસ્ત્રો ન પહોંચી શકે. પછી હલ્લો કરવાનો. પ્રથમ લક્ષ્ય દરવાજો તોડીને નગરીમાં ઘૂસી જવાનું. આક્રમક સેના કાં દરવાજો તોડે, કાં પછી કિલ્લો તોડે. કોઈ પણ ભોગે અંદર ઘૂસી જવાનું છે. મરણિયા થયા વિના આ કાર્ય થઈ શકે નહીં. શ્રી રામચંદ્રજીએ લંકાનગરીને ચારે તરફથી ઘેરી લીધી અને બધા સેનાપતિઓને વ્યૂહ પ્રમાણે ગોઠવી દીધા.

બીજી તરફ રાવણે પણ પોતાની સેના બરાબર ગોઠવી દીધી હતી; પણ ઊંચા પ્રાસાદ ઉપરથી તેણે જે અપાર વાનર સેના જોઈ હતી તેથી તેને ભય લાગ્યો હતો. આ પહેલાં આટલી વિશાળ સેના તેણે કદી જોઈ ન હતી. તેણે શુક અને સારણ નામના પોતાના બે અમાત્યોને વાનરવેશ ધારણ કરાવીને વાનરસેનામાં ગુપ્તચરી કરવા મોકલી દીધા. રાજા અને યુદ્ધનેતાની આંખ ગુપ્તચરો છે. ગુપ્તચરો વિના રાજા આંધળો કહેવાય. આ બન્ને ગુપ્તચરો વાનર સેનામાં ભળી ગયા. પણ વિભીષણ તેમને ઓળખી ગયો. તેમને પકડી લેવાયા. એક ગુપ્તચર લાખ સૈનિકો કરતાં વધુ નુકસાન કરી શકે છે. બન્નેને શ્રીરામ પાસે લાવવામાં આવ્યા. શ્રીરામે ઉદારતાથી બન્નેને ક્ષમા આપી દીધી, એટલું જ નહીં, બન્નેને કહ્યું કે “હજી બાકી રહી ગયું હોય તે નિરીક્ષણ કરી લો તમને છૂટ છે.” સુગ્રીવને કહ્યું કે “આ બન્નેને લંકાનગરીમાં હેમખેમ છોડી આવો” વ્યક્તિની ઉદારતાથી અપરાધ કરવા આવેલા શત્રુના પણ વિચારો બદલાઈ જતા હોય છે. બન્ને ગુપ્તચરોના વિચારો બદલાઈ ગયા. તેઓ રાવણભક્તની જગ્યાએ રામભક્ત થઈ ગયા. તેમણે રાવણ પાસે જઈને રામનાં વખાણ કર્યાં અને યુદ્ધ નહીં કરવાની સલાહ આપી. રાવણને આ સલાહ ગમી નહીં. તે તેમના ઉપર ક્રોધે ભરાયો અને બન્નેને કાઢી મૂક્યા.

રાવણે ફરીથી શાદૂલ નામના રાક્ષસને ગુપ્તચરી માટે મોકલ્યો. રાજાએ એક જ ગુપ્તચર ઉપર પૂરેપૂરો વિશ્વાસ કરવો ન જોઈએ. તેણે બીજા ગુપ્તચરો દ્વારા પણ ખાતરીબંધ માહિતી મેળવવી જોઈએ. શાદૂલે પણ વાનરસેનામાં ગુપ્ત રીતે પ્રવેશ કરીને બધી માહિતી મેળવી

તથા રાવણને સાચી હકીકત કહી.

રાવણને એકસાથે બે યુદ્ધ કરવાનાં હતાં. એક તરફ સીતાજી સાથે યુદ્ધ કરીને શિયળ લૂંટવાનો વિજય મેળવવાનો હતો, તો બીજી તરફ રામ સાથે શસ્ત્રયુદ્ધ કરીને વિજય મેળવવાનો હતો. બન્ને મોરચે તે હારી રહ્યો હતો, તેથી નિરાશ થઈને તેણે એક નવો જ પ્રયોગ આદર્યો.

શ્રીરામનું માયાવી મસ્તક બનાવી તેને થાળમાં લઈને તે સીતાજી પાસે પહોંચી ગયો અને કહ્યું કે “લે, જો આ તારા પતિનું કપાયેલું મસ્તક. તે યુદ્ધમાં માર્યો ગયો છે. હવે તો રામ રામ કરવાનું બંધ કર!”

શ્રીરામનું કપાયેલું રક્ત-ટપકતું મસ્તક જોઈને સીતાજીને ભારે આઘાત લાગ્યો. તેઓ મૂર્છિત થઈ ગયાં અને જ્યારે ભાનમાં આવ્યાં ત્યારે ભારે વિલાપ કરવા લાગ્યાં. ફરીથી રાવણે સમર્પણ કરવાની ચેતવણી આપી અને ચાલતો થયો. મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ અને પુરુષો પણ પોતાના એકમાત્ર પ્રેમકેન્દ્રનો સદા માટે નાશ થયા પછી લાંબા ગાળે મન વાળીને બીજા કેન્દ્રમાં જોડવા તૈયાર થઈ જતાં હોય છે. જો ધાર્મિક કે સામાજિક પ્રતિબંધો ન હોય તો આવાં એકાકી થઈ ગયેલાં નર-નારીઓ બહુ જલદી બીજું પાત્ર સ્વીકારી લેતાં હોય છે. માણસ આશાએ જીવતો હોય છે. આશાનું મુખ્ય કેન્દ્ર જ નષ્ટ થઈ જાય તો કાં તો પોતે નિરાશ થઈને ડિપ્રેશનભર્યું જીવન જીવે અથવા કોઈ બીજું નવું આશાનું કેન્દ્ર શોધી લે. આમાં શુદ્ધ સાચો પ્રેમ અપવાદ થઈ શકે છે. તે નિર્વિકલ્પક હોય છે.

રાવણના ગયા પછી સરમા નામની રાક્ષસી આગળ આવી. તે સીતાજીની પક્ષધર થઈ ગઈ હતી. ઉત્તમ ગુણો અને ઉત્તમ સ્વભાવ વિરોધીઓને પણ આત્મીય બનાવી દેતા હોય છે. સરમાએ સીતાજીને ખરી વાત સમજાવી કે આ માથું બનાવટી હતું. રામને કશું થયું નથી. તે હેમખેમ છે અને સામે સુવેલ પર્વતની તળેટીમાં છાવણી નાખીને યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરી રહ્યા છે. સીતા, તું ચિંતા ન કર, થોડા જ દિવસોમાં રામ આવશે અને તને માનસહિત લઈ જશે.

સરમાનાં અમૃત જેવાં વાક્યોથી સીતાજીને ભારે આશ્વાસન મળ્યું. ખરા સમયે સાચું આશ્વાસન અમૃતથી પણ વધારે કામ કરતું હોય છે.

71. માલ્યવાનની સલાહ

નીતિકારનું કથન છે કે —

દીપર્નિવાણગંધશ્ચ સુહૃદ્વાક્યમરુન્ધતિમ્ ।

ગતાયુષો ન જિઘ્રન્તિ, ન શૃણોતિ, ન પશ્યન્તિ ॥

અર્થાત્ જેનું આયુષ્ય પૂરું થયું હોય તેનાં પણ લક્ષણો પ્રથમથી દેખાવા લાગે છે. 1. દીવો ઓલવાયા પછીની ગંધ તેને આવતી નથી. 2. સાચા સુહૃદોની સલાહ તેને ગમતી નથી અને 3. અરુન્ધતીનો તારો તેને દેખાતો નથી. આ ત્રણ તત્ત્વો એવી સૂચના આપે છે કે હવે આ માણસ થોડા દિવસનો મહેમાન છે.

બધાં ધનોમાં એક સુહૃદધન ધન પણ છે. સુહૃદ એટલે માત્ર મિત્ર જ નહીં, મિત્ર તો ખરા સમયે બદલાઈ પણ જાય, વિશ્વાસઘાત પણ કરે. પણ સુહૃદ એટલે કપરા કાળમાં પણ હૃદયથી ભલું જ ઇચ્છે, કદી ભૂંડું ઇચ્છે જ નહીં; તેને સુહૃદ કહેવાય. સંબંધોની કસોટી વિપત્તિકાળમાં જ થતી હોય છે. વિપત્તિકાળમાં સૌથી મોટો વિપત્તિકાળ કલંકકાળ હોય છે. આબરૂદાર વ્યક્તિને જ્યારે કલંક લાગે ત્યારે બધાં સગાં-સ્નેહીજનો તેનો સાથ છોડી દેતાં હોય છે, એટલું જ નહીં, કલંક લગાડનારાઓ સાથે ભળી પણ જતાં હોય છે. આવા કપરા સમયે પણ જે સાથ ન છોડે, ઊલટાનો વધારે મક્કમતાથી અડીખમ ઊભો રહે તેને સુહૃદ કહેવાય.

રાવણને ઘણા સુહૃદો છે. રાક્ષસો હોવા છતાં પણ તેઓ ધર્મનીતિને સમજનારા છે. તેમાંનો એક સુહૃદ છે વૃદ્ધ મંત્રી માલ્યવાન. માલ્યવાન રાવણની માતાનો પિતા છે. તેથી તેને માતામહ પણ કહેવાય છે. દેશી ભાષામાં ‘નાના’ અથવા ‘દાદા’ પણ કહેવાય છે.

જે દિવસથી રાવણ સીતાજીને હરી લાવ્યો તે દિવસથી જ માલ્યવાન ચિંતાતુર થઈ ગયો હતો. તે સમજી ગયો હતો કે આ મહા અનર્થનું કામ થયું છે, પણ તે ચૂપ હતો. કેટલીક વાર ચૂપ રહેવું એ પણ રાજનીતિનું અંગ થઈ જાય છે. પણ હવે હદ થઈ ગઈ. વાનરસેના સાથે રામ છેક લંકાનગરી સુધી ચડી આવ્યા છે અને બન્ને તરફથી સેના પેંતરા ભરી રહી છે, ત્યારે મોડેમોડે પણ રાવણને સાચી સલાહ આપવી જોઈએ. સામે ચાલીને તે વૃદ્ધ મંત્રી રાવણ પાસે ગયો અને અત્યંત નમ્રતાથી તેણે સલાહ આપવા માંડી કે “હવે બસ, સર્વનાશને રોકો, યુદ્ધ અટકાવો અને સીતાજીને પાછાં આપી આવો.”

રાવણને માલ્યવાનની સલાહ જરાય ન ગમી. ડાહ્યો રાજા અણગમતી સલાહને ધીરજથી સાંભળીને પછી કહે કે “સારું, હું વિચારીશ.” એમ કહીને માનપૂર્વક જુદા થાય. પણ અભિમાની અને ઉદ્ધત માણસ તેવું ન કરી શકે. રાવણે તરત જ માલ્યવાનનું અપમાન કર્યું અને કહ્યું કે “તમે દેશદ્રોહી છો, રામના પક્ષમાં ભળી ગયા છો! જાઓ, ચાલતા થાઓ.”

માલ્યવાન સમજી ગયો. “વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિઃ ।” તેણે રાવણને “રાજાજીનો જય થાઓ” એમ આશીર્વાચન સંભળાવીને ચાલતી પકડી. પોતાની હિત-વાત રાવણે માની નહીં તેનું તેને દુઃખ થયું, પણ ખરા સમયે સાચી સલાહ આપવાનું કર્તવ્ય બજાવ્યું તેનો સંતોષ પણ થયો.

72. સુગ્રીવનું રાવણ સાથે મલ્લયુદ્ધ

સેનાનો મૂલાધાર અનુશાસન છે. અનુશાસન વિનાની સેના ગમે તેટલી મોટી અને ગમે તેટલાં આધુનિક શસ્ત્રોથી સજ્જ હોય તોપણ તે પ્રભાવશાળી યુદ્ધ કરી શકતી નથી. અનુશાસન કઠોર ઘડતરથી આવતું હોય છે. એટલે રંગરૂટ સૈનિકોને મહિનાઓ સુધી પગથી પગ અને હાથથી હાથ મેળવીને મશીનની માફક ચાલતાં શિખવાડવામાં આવે છે. કોઈ પણ કશી દલીલ વિના નાયકની આજ્ઞાનું પાલન કરવું એ મહત્ત્વનું ઘડતર કહેવાય. નાયકની આજ્ઞા વિના મનમુખી થઈને કાંઈ પણ કરી શકાય નહીં. આવું કઠોર અનુશાસન સંયુક્ત શક્તિ પેદા કરતું હોય છે. સંયુક્ત જીવનમાં જો આવું અનુશાસન ન હોય તો શક્તિ વિભાજિત થઈને પરસ્પરનો કાટ કરવા લાગતી હોય છે. સંયુક્ત પરિવાર, વ્યાપારિક પેઢી, સંસ્થા, ટ્રસ્ટ, રાજ્યશાસન વગેરે બધું જ અનુશાસિત હોય તો જ સારાં પરિણામ આવી શકે. સ્વચ્છંદી અને મનમુખી લોકો અનુશાસિત નથી હોતા. આવા લોકો કદી શક્તિનું સંયોજન નથી કરી શકતા. તેઓ વિભાજન જ કરતા હોય છે, જેથી પરસ્પર કલહ અને દુર્બળતા પ્રગટતી હોય છે.

એક વાર રામ-લક્ષ્મણ અને સુગ્રીવ સુવેલાચળ પર્વતની તળેટીમાંથી શિખર ઉપર ચઢ્યા. માણસ જેમજેમ ઊંચો ચઢે તેમતેમ દૂર-દૂર સુધીનું દેખાય. માત્ર ભૌગોલિક રીતે જ દૂરદષ્ટિ નથી ખીલતી, પણ ઊંચાઈ ઉપર ચઢેલો માણસ જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રની દૂરદષ્ટિ પ્રાપ્ત કરતો હોય છે. ટૂંકી દષ્ટિના માણસો દૂરદેશી નથી હોતા. જેઓ દૂરદેશી નથી હોતા તેઓ મહાન રાજનેતા નથી હોતા. વ્યક્તિનું ટૂંકું કદ સારું, પણ ટૂંકી દષ્ટિ ખોટી.

સુવેલાચલના શિખર ઉપરથી સુગ્રીવે જોયું તો રાવણ બણીઠણીને બેઠો હતો. જેને જોવામાત્રથી ઉગ્રતા આવી જાય તે નક્કી શત્રુ હોય. જેને જોવામાત્રથી વિચલિત થઈને વિકારી થઈ જવાય તે નક્કી કોઈ રૂપસુંદરી હોય. જેને જોવામાત્રથી નિર્મળતા આવી જાય તે નક્કી કોઈ સંત જ હોય.

રાવણને જોતાં જ સુગ્રીવની ઉગ્રતા વધી ગઈ. “આ જ દુષ્ટે સીતામાતાનું હરણ કર્યું છે” તેવો વિચાર આવતાં જ તે ત્યાંથી કૂદો અને સીધો જ્યાં રાવણ બેઠો હતો ત્યાં આવીને પડ્યો. અને રાવણનો મુકુટ લાત મારીને નીચે પાડી દીધો. માથાની પાઘડી કે ટોપી એ પ્રતિષ્ઠાનું પ્રતીક ગણાય છે. દેવાળું કાઢનાર ટોપીને અવળી મૂકે છે.

ઓચિંતા કપિરાજને જોઈને અને મુકુટ પાડી નાખેલો જોઈને રાવણને ભયંકર ગુસ્સો આવ્યો. ઇજ્જત-આબરૂ કે પ્રતિષ્ઠા ઉપર હાથ નાખનારને લોકો સહન કરી શકતા નથી.

તરત જ રાવણ ઊભો થયો અને સુગ્રીવને પકડ્યો, જોરથી જમીન ઉપર પછાડ્યો. પછી તો બન્ને બથ્થંબથ્થા આવી ગયા. ખૂબ લડ્યા. ખૂબ લડ્યા. રાવણ બળવાન હતો, પણ શરીર ભારે હતું, તેથી વહેલો થાકી ગયો. સુગ્રીવનું શરીર માપસર હતું તેથી તેને જલદી શ્વાસ ન ચઢ્યો.

રાવણને પછાડીને સુગ્રીવે ફરીથી જોરથી કૂદકો માર્યો ને સીધો શ્રીરામની પાસે શિખર ઉપર પહોંચી ગયો.

સુગ્રીવ અને રાવણનું મલ્લયુદ્ધ રામે જોયું હતું તેથી સુગ્રીવને ઘણી શાબાશી આપી, પણ પછી ઠપકો પણ આપ્યો: આવું મનમુખી કામ ન કરાય. અનુશાસનમાં રહેવું જોઈએ. મારી આજ્ઞા ન હોવા છતાં રાવણ સાથે યુદ્ધ કરવા ન જવાય. હવે ફરી આવું સાહસ કરતા નહીં. તમારા જવાથી અમને ભારે ચિંતા થઈ હતી. કદાચ બળવાન રાવણ તમને પકડી લે કે મારી નાખે તો?

“ સ્નેહ: પાપાશંકી ।”

અર્થાત્ પ્રેમ કદી શંકા વિનાનો નથી હોતો.

સુગ્રીવે કાનની બુટ પકડી અને ફરી કદી આવું સાહસ નહીં કરવાની બાંહેધરી આપી.

73. અંગદની વિષ્ટિ

યુદ્ધને છેવટનો ઉપાય માનવામાં આવ્યું છે. તેના પહેલાં બધા ઉપાયો કરી છૂટવા જોઈએ. ખાસ કરીને વિષ્ટિ એટલે કે વાર્તાલાપ જરૂર કરવો જોઈએ. જો વાર્તાલાપથી પ્રશ્ન ઉકેલાતા હોય તો યુદ્ધને રોકી દેવું જોઈએ. બધી વિષ્ટિઓ તૂટી પડે અને કોઈ જ ઉપાય બાકી ન રહે ત્યારે જ યુદ્ધ કરવું જોઈએ. પણ વિષ્ટિકાળમાં પણ યુદ્ધની તૈયારી તો પુરજોશમાં કરતા જ રહેવી જોઈએ. યુદ્ધની ક્ષમતા વિષ્ટિ ઉપર પ્રભાવ નાખતી હોય છે. યુદ્ધક્ષમતા વિનાનો વિષ્ટિપક્ષ ઉપેક્ષિત થઈ જતો હોય છે.

રામ-રાવણ બન્નેની સેના ‘સ્ટેન્ડ-બાય’ થઈ ગઈ. બસ આદેશ મળતાં જ હુમલા શરૂ થઈ જવાના છે. જેઓ પહેલાં ‘સ્ટેન્ડ-બાય’ થાય તેઓ ફાયદામાં રહે. જેઓ મોડા પડે તેમને નુકસાન થાય.

હજી પણ એક છેલ્લી વિષ્ટિ કરી લેવી જોઈએ. જો મહાહિંસાને રોકી શકાતી હોય તો, હજી પણ રોકવી જોઈએ. શ્રીરામે વાલીપુત્ર અંગદને તૈયાર કર્યો, બધા મુદ્દા સમજાવ્યા અને પછી રાવણની સભામાં જવા વિદાય કર્યો.

દૂત રાજા કરતાં પણ વધુ મુત્સદ્દી હોવો જોઈએ.

અંગદને આવેલો જોઈને રાવણ તાડૂકી ઊઠ્યો, “પકડો-પકડો આ વાનરને પકડો અને મારી નાખો.” રાવણને અત્યાર સુધી બે વાનરોના કડવા અનુભવ થઈ ગયા હતા. હનુમાન અને સુગ્રીવે ઘણું નુકસાન કર્યું હતું. હવે આ ત્રીજો વાનર કાંઈ ઉત્પાત મચાવે તેના પહેલાં તેને પકડીને મારી નાખવો જોઈએ. “પકડો! મારો!” રાક્ષસો પાછળ પડ્યા.

અંગદ મહેલના શિખર ઉપર ચઢી ગયો અને એક પછી એક મહેલનાં શિખરો અને કાંગરા તોડવા મંડ્યો. ચાર વિકરાળ રાક્ષસોએ મળીને અંગદને પકડ્યો. અને રાવણની પાસે હાજર કર્યો. અંગદે પોતે રામદૂત હોવાનો સ્વીકાર કર્યો અને શ્રીરામનો છેલ્લો સંદેશો સમાધાન કરી લેવાનો આપ્યો, “અમે યુદ્ધ નથી ઇચ્છતા. મારી સીતા મને પાછી આપી દે અને શાન્તિથી રહે: તેવી વાતો કરી.” પણ ઘણું સમજાવવા છતાં પણ રાવણ એકનો બે ન થયો.

વાલ્મીકિ રામાયણમાં અંગદના પગ રોપવાની તથા જો રાવણ પગ ઉપાડશે તો સીતા હારી જશે તેવી વાત નથી.

અંગદ ફરીથી આકાશમાં ઊડ્યો. અને બધાના દેખતાં-દેખતાં શ્રીરામની છાવણીમાં પહોંચી ગયો. શ્રીરામ અને બધા ખુશ થયા. તેમને ખબર હતી જ કે અંગદ ખાલી પાછો આવવાનો છે. આવી સંભાવના હોવા છતાં પણ કુશળ રાજનેતા તરીકે છેવટની સંધિવાર્તા કરવી જરૂરી હતી. રણયુદ્ધની આગળ અને પાછળ ટેબલ-યુદ્ધ ચાલતું હોય છે. ટેબલ-યુદ્ધ કૂટનીતિથી જિતાતું હોય છે.

નિષ્ફળ ચર્ચા કરીને અંગદના પાછા ફર્યા પછી હવે યુદ્ધને રોકવાનો કોઈ અર્થ જ ન હતો. બન્ને તરફથી યુદ્ધ છેડાઈ ગયું.

74. યુદ્ધની શરૂઆત

‘યુદ્ધસ્ય વાર્તા રમ્યા’ એ સૂત્ર પ્રમાણે યુદ્ધની વાતો તો ખૂબ રમણીય લાગે, પણ જ્યાં પ્રત્યક્ષ યુદ્ધ થતું હોય ત્યાં જે ભયંકર હિંસા અને વિનાશ થાય તે જોતાં માણસ બેભાન જ થઈ જાય. ક્ષણવારમાં લોહીની નદીઓ વહેવા લાગે. રણમેદાન માનવશરીરોનાં ક્ષત-વિક્ષત અંગોથી છવાઈ જાય. બૂમો, ચીસો અને હાહાકાર થાય. ભલભલાના છક્કા છૂટી જાય. એવાં દૃશ્યો સર્જાય.

મહાભારત યુદ્ધ ધર્મયુદ્ધ કહેવાય છે. તેનાં નિર્ધારિત નીતિનિયમો છે. સૂર્યાસ્ત થતાં જ યુદ્ધ બંધ થઈ જાય છે. આખી રાત્રી બન્ને પક્ષો વિશ્રામ કરે છે. એકબીજાની છાવણીમાં આવ-જા કરી શકાય છે. પણ લંકાયુદ્ધ ધર્મયુદ્ધ નથી. અહીં એક પક્ષે રાક્ષસો છે, જેઓ નીતિનિયમોને માનતા નથી. બન્ને પક્ષના મોરલ વિના ધર્મયુદ્ધ થઈ શકે નહીં. અહીં બંને પક્ષો એકસરખા મોરલવાળા નથી.

રાક્ષસો અને વાનરો પરસ્પર આખો દિવસ લડ્યા. ભયંકર વિનાશ થયો. સૂર્યાસ્ત થઈ ગયો તોપણ યુદ્ધ બંધ ન થયું. અંગદ અને ઇન્દ્રજિતનું ભયંકર યુદ્ધ ચાલ્યું. અંગદે ઇન્દ્રજિતનો રથ તોડી નાખ્યો અને ઘોડાને મારી નાખ્યા. રથ વિનાના ઇન્દ્રજિતે તરત જ પોતાને અંતર્ધાન કરી લીધો. ખરા સમયે અંતર્ધાન થઈ જવું - છુપાઈ જવું એ પણ યુદ્ધકળા જ કહેવાય. અંગદના પરાક્રમથી રામ-લક્ષ્મણ-વિભીષણ-સુગ્રીવ વગેરે રાજી થયા. પરાક્રમ હંમેશાં પ્રશંસનીય હોય છે. પણ તેમનો રાજીપો લાંબો સમય ટકી ન શક્યો. અંતર્હિત થયેલા ઇન્દ્રજિતે બાણોનો એવો મારો ચલાવ્યો કે જોત-જોતાંમાં વાનરોનો ખુરદો બોલી ગયો, એટલું જ નહીં, રામ-લક્ષ્મણ બન્ને નાગપાશથી બંધાઈ ગયા. વાનરસેના ઘોર દુઃખી થઈ. આપણા રાજાઓ અને સેનાપતિઓ સ્વયં જાતે રણમોરચે આગળની પંક્તિમાં હાજર રહીને યુદ્ધ કરતા તેથી તેમનું પકડાઈ જવું કે વધ થઈ જવો સરળ બની જતો. તેથી સૈનિકોને ઉત્સાહ તો મળતો, પણ મહત્ત્વના માણસો પકડાઈ જવાથી કે મરી જવાથી ઘોર નિરાશા પણ થતી, જે પરાજયમાં બદલાઈ જતી.

અદૃશ્ય રહીને ઇન્દ્રજિતે બન્ને ભાઈઓને નાગપાશથી બાંધી દીધા. થોડી વારમાં બન્ને ભાઈઓને મૂર્છા આવી ગઈ. રાક્ષસસેનામાં ભારે હર્ષ થઈ ગયો. રાવણને સમાચાર મળતાં તે પણ ખુશ-ખુશ થઈ ગયો. પ્રથમ દિવસે જ રામ-લક્ષ્મણને બંદી બનાવી લેવાયા. આથી વધારે આનંદ શો હોય?

જ્યારે સીતાજીને આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે તેમના સંતાપનો પાર ન રહ્યો. તેઓ ઘોર રુદન કરવા લાગ્યાં. આવા સમયે ત્રિજટા નામની રાક્ષસીએ તેમને આશ્વાસન આપ્યું. પતન અને પરાજયના દિવસોમાં સાચું આશ્વાસન અમૃતનું કામ કરે છે.

જોતજોતાંમાં શ્રીરામને કળ વળી. તેઓ મૂર્છામાંથી જાગ્યા, પણ લક્ષ્મણ હજી મૂર્છિત હતા. વાનરો ભાગંભાગ કરતા હતા. યુદ્ધ હારી જવાની અણી ઉપર બધા પહોંચી ગયા હતા. જો રામ-લક્ષ્મણ અગ્રિમ પંક્તિમાં ન રહ્યા હોત તો આવું ન થાત.

વિભીષણ અને સુગ્રીવ ઘોર ચિંતા કરતા હતા તેવામાં ઓચિંતો ગરુડ ચઢી આવ્યો. જોત-જોતાંમાં તેણે નાગપાશના નાગનો નાશ કરવા માંડ્યો. ગરુડની ઓચિંતીની સહાયથી યુદ્ધની બાજી પલટાઈ ગઈ. રામ-લક્ષ્મણ હવે છૂટા હતા અને ભાગતા વાનરો પાછા ફરવા લાગ્યા હતા.

યુદ્ધમાં અને જીવનમાં ઓચિંતીની સહાયથી બાજી પલટાઈ જતી હોય છે. આખી વાનરસેનાને નવું જીવન આપીને ગરુડ પાછો ચાલ્યો ગયો.

લંકાની ભાગોળે યુદ્ધ ખેલાઈ રહ્યું છે. યુદ્ધ પણ એક ખેલ છે, જે બધા ખેલોમાં સૌથી વધુ ભયંકર છે. જય-પરાજય વિનાનો ખેલ હોય નહીં. બન્ને પક્ષો બરાબરિયા હોય તો જ ખેલ જામે. વાનરો અને રાક્ષસો બરાબરિયા છે, જેથી બન્નેને પોત-પોતાના વિજયની ખાતરી છે. જ્યાં પરાજયની ખાતરી હોય ત્યાં ખેલ ન ખેલાય.

આજે હવે ધૂમ્રાક્ષ નામનો મહાબળવાન રાક્ષસ લંકાનગરીની બહાર ધસી આવ્યો અને તેણે વાનર સેનામાં હાહાકાર મચાવી દીધો. ધૂમ્રાક્ષની સામે હનુમાનજી ચઢી આવ્યા. વાનરસેનાનો નાશ થતો જોઈને હનુમાનજી એક મોટી શિલા લઈને ધૂમ્રાક્ષ ઉપર ઝપટ્યા, તેનો રથ ભાંગીને ભુક્કો કરી નાખ્યો. બન્ને વચ્ચે ગદાયુદ્ધ થયું અને અંતે હનુમાનજીએ ધૂમ્રાક્ષને ધરતી ઉપર ઢાળી દીધો. વાનરસેનામાં જયજયકાર થઈ ગયો. શત્રુવધથી મોટો બીજો કોઈ આનંદ નથી. શ્રીરામે હનુમાનજીનું સ્વાગત કર્યું.

ધૂમ્રાક્ષના મરવાથી યુદ્ધ પૂરું થઈ જતું નથી. તેના વધના સમાચારથી રાવણ ફૂંફાડા મારવા લાગ્યો. યુદ્ધનો આનંદ એકપક્ષીય હોય છે, ઉભયપક્ષીય નથી હોતો. વાનરસેનામાં હર્ષના જયજયકાર થતા રહ્યા હતા. સેનામાં ઘણા માણસોને ગુમાવવા તેના કરતાં સેનાપતિને ગુમાવવો વધુ દુઃખદ હોય છે. સેનાની ખોટ સરળતાથી પૂરી શકાય, પણ સેનાપતિની ખોટ જલદી પૂરી શકાતી નથી.

રાવણની પ્રેરણાથી હવે વજ્ર દંષ્ટ્ર યુદ્ધે ચઢ્યો. વિકરાળ દાંતવાળો આ મહાબળવાન રાક્ષસ વાનરસેનામાં હાહાકાર મચાવવા લાગ્યો. બન્ને તરફથી ઘોર યુદ્ધ થવા લાગ્યું, પણ રાક્ષસોની આગળ વાનરો ટકી શકતા ન હતા. વાનરોનો વિનાશ થતો જોઈને વાલીપુત્ર અંગદ ધસી આવ્યો. સેનાપતિનાં ઉત્સાહ અને પરાક્રમથી સેનામાં ઉત્સાહ પ્રગટતો અને વધતો હોય છે. અંગદે એક મોટું વૃક્ષ ઉખાડીને તેના ઉપર પ્રહાર કર્યો. વજ્ર દંષ્ટ્રનો રથ અને ઘોડા ચકનાચૂર થઈ ગયા. ગદા લઈને હવે વજ્ર દંષ્ટ્ર ભૂમિ ઉપર ઊતરી પડ્યો. તે સમયના યુદ્ધમાં રથ એ કવચ ગણાતો. ટેન્કની માફક તેનો ઉપયોગ થતો. તે ચાલ્યા જતાં યોદ્ધો કવચ વિનાનો થઈ જાય. અંગદ અને વજ્ર દંષ્ટ્ર વચ્ચે ઘનઘોર ગદાયુદ્ધ થયું અને અંતે અંગદના પ્રહારથી વજ્ર દંષ્ટ્રના પ્રાણ હણાઈ ગયા. આ બીજો વિજય હતો, જેને શ્રીરામે પુરસ્કૃત કર્યો. વિજય પુરસ્કાર વિનાનો ન હોવો જોઈએ.

સરસેનાપતિ પ્રહસ્તે હવે અકંપન નામના રાક્ષસને તૈયાર કર્યો. આ મહાબળવાન રાક્ષસ વાનરસેના તરફ ધસી ગયો અને જોતજોતાંમાં વાનરસેનાનો કચ્ચરઘાણ કાઢી નાખ્યો. પોતાના પક્ષનો વિનાશ થતો જોઈને હનુમાનજી ધસી આવ્યા અને ભયંકર યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. તેમણે અંતે અકંપનના રામ રમાડી દીધા. છેલ્લો વિજય જ સાચો વિજય ગણાય. પ્રાથમિક ચઢઊતર તો થયા કરે. પણ પહેલો ઘા રાણાનો, એમ છેલ્લો ઘા પણ રાણાનો જ હોય. અકંપનની લાશને રણભૂમિ ઉપર ધૂળ ચાટતી કરીને હનુમાનજી રામ પાસે પહોંચી ગયા.

એક પછી એક ઉપસેનાપતિઓનો નાશ થયા પછી રાવણનો સરસેનાપતિ પ્રહસ્ત આગળ આવ્યો. તે પૂરી સેનાનો સરસેનાપતિ હતો અને મહાબળવાન હતો. રાવણને તેના ઉપર બહુ જ ભરોસો હતો. જીવનમાં થોડાક તો ભરોસાદાર માણસો મળવા જ જોઈએ. જેને એક પણ ભરોસાદાર માણસ મળ્યો ન હોય તે રાજા હોય તોપણ માનસિક રીતે દુઃખી હોય. ભરોસાનો અર્થ છે, જ્યાં જઈને માણસ ઠરી શકે, સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય. વ્યક્તિને ઠરવાનું કે સ્થિર થવાનું એકે કેન્દ્ર ન મળે તો તે અશાન્ત જ રહે. તેનું ઘમ્મરવલોણું અટક્યા વિના ફરતું જ રહે. પ્રહસ્ત રાવણનો બહુ જ ભરોસામંદ માણસ છે, તેથી રાવણનું મન તેના ઉપર ઠર્યું છે. વિશાળ સેના લઈને તેણે વાનરસેના ઉપર ઝપાટો માર્યો. વાનરોમાં હાહાકાર થઈ ગયો. પણ નીલ સેનાપતિ આગળ આવ્યો અને તેણે પ્રહસ્તને પડકાર આપ્યો. પડકાર આપવા માટે મર્દાનગી જોઈએ. કાયરો ન તો પડકાર આપે, ન કોઈનો પડકાર ઝીલી શકે. તેમનું જીવન પડકાર વિનાનું હોય છે તેથી તેજ વિનાનું થઈ જાય છે. નીલે પ્રહસ્તના રથઘોડાનો નાશ કરી અંતે પ્રહસ્તનો વધ કરી નાખ્યો. રાક્ષસોનું સૈન્ય પાછું લંકા તરફ દોડી ગયું.

76. યુદ્ધની રણનીતિ

રણયુદ્ધ બે કક્ષાએ લડાતું હોય છે. પહેલાં નાના યોદ્ધાઓ દ્વારા નાના પાયા ઉપર ધીરેધીરે જેમજેમ વિજય કે પરાજય મળે તેમતેમ તેને મોટું કરવામાં આવે. બીજું, પ્રથમથી જ બહુ મોટો હલ્લો કરી દેવાય. પૂરા બળ સાથે શત્રુસેના ઉપર એકલાએ તૂટી પડવાનું અને ઘોર યુદ્ધ કરીને નિર્ણય કરી દેવાનો. બીજી કક્ષાનું યુદ્ધ બહુ લાંબું ન ચાલે, પણ પ્રથમ કક્ષાનું યુદ્ધ લાંબું ચલાવી શકાય.

રાવણે લાંબા ગાળાનું યુદ્ધ લડવા માંડ્યું, પણ તેમાં સફળતા ન મળી, તેથી હારીને, થાકીને ઘણા સેનાપતિઓ ખોયા પછી સ્વયં પોતે લડવા તૈયાર થઈ ગયો. ઘણી ખુવારી વેઠ્યા પછી પણ યુદ્ધમાં ટકી રહેવું તેને યુદ્ધ-મોરલ કહેવાય. રાવણનું મોરલ તૂટ્યું નથી. તે માત્ર શરીરથી જ બળવાન નથી પણ મનથી પણ પૂરો બળવાન છે. મનનું બળ શરીરના બળ કરતાં ઘણું વધારે છે. મનના બળની કસોટી પરાજય અને પતન બન્નેને જીરવી શકે તે જ પાછો બેઠો થઈ શકે. સરસેનાપતિ અને બીજા સેનાપતિઓના વધ પછી નિરાશાનું વાતાવરણ છવાઈ ગયું, પણ તેની પરવા કર્યા વિના રાવણ પોતે યુદ્ધ માટે તૈયાર થઈ ગયો. પહેલાંના રાજાઓના કોઈ ગણવેશ ન હતા. તેથી સમય-સમય ઉપર પોતાનો દિવ્ય - ભવ્ય - વેશ ધારણ કરીને લોકો આગળ પ્રગટ કરતા. લોકો પણ રાજા-મહારાજાઓની ભવ્યતાથી પ્રભાવિત થતા. રાજાશાહીમાં સાદાઈને સ્થાન હતું જ નહીં. રાજા સૌથી જુદો જ તરી આવે તે જરૂરી હતું અને જુદા તરી આવવા માટે શારીરિક વ્યક્તિત્વની સાથે વેશભૂષા પણ જરૂરી હતી. રાજાઓ જાતે યુદ્ધ કરતા અને યુદ્ધમાં પણ જુદા તરી આવે તેવો ભવ્ય પોશાક પહેરતા. રાવણ પણ ભવ્ય પોશાક, વગેરે ધારણ કરીને યુદ્ધે ચઢ્યો.

સામા પક્ષે વિભીષણે તરત જ રાવણને ઓળખી લીધો. તેણે શ્રીરામને કહ્યું કે “પેલો સજીવજીને ઘણી ધજા પતાકાવાળો હાથી આવે છે તે રાવણનો છે.” તેણે બીજા રાક્ષસોનો પણ પરિચય આપ્યો. રાવણને જોઈને રામજી વિસ્મયચકિત થઈ ગયા: “અહો! રાવણની કાંતિ મારાથી પણ વધારે છે! આટલો દેદીપ્યમાન ચહેરો પહેલાં જોયો નથી.” વ્યક્તિના પ્રથમ મિલનમાં તેની કાંતિ અથવા અપકાંતિ મહત્ત્વનો પ્રભાવ નાખતી હોય છે. પોતાની પત્નીનું અપહરણ કરનાર આ જ મહાદુષ્ટ છે તેવો ખ્યાલ આવતાં જ શ્રીરામની ભુજા ફરકવા લાગી. પત્નીનું અપમાન મદં પતિ માટે અસહ્ય થઈ જતું હોય છે, તો પછી તેનું અપહરણ તો કેમ સહન થાય? અને અપહત કરેલી પત્ની સાથે બળાટકાર નહીં જ થયો હોય તેની શી ખાતરી? શ્રીરામનાં રૂવાડાં ક્રોધથી ઊભાં થઈ ગયાં. આવો ક્રોધ જ ઝનૂન પેદા કરે છે અને ઝનૂન યુદ્ધ કરે છે. જેને આવો ધર્મક્રોધ ચઢતો જ નથી તેને ઝનૂન પણ ચઢતું નથી. અને ઝનૂન વિના યુદ્ધ ન થાય. વીતરાગ પણ ધર્મક્રોધ વિનાનો હોય તો ઝનૂન વિનાનો થઈ જાય, તો યુદ્ધ વિનાનો થઈ જાય, તો તે પત્નીને જતી કરે. તેમાં તેને ડહાપણ દેખાય. એક પત્ની માટે મોક્ષ બગાડવો ન પોસાય. જો આવો જ મોક્ષમાર્ગ હોય તો તે નમાલો માર્ગ કહેવાય. ભારતમાં હિન્દુ પ્રજાની બહુમુખી કાયરતા આવા નમાલા મોક્ષમાર્ગથી પણ થઈ શકે. શ્રીરામે ધનુષ્યબાણ તૈયાર કર્યાં.

બીજી તરફ રાવણ જ્યારે યુદ્ધે ચઢ્યો ત્યારે કેટલાક રાક્ષસોને લંકાનગરીની રક્ષા-જવાબદારી સોંપીને નીકળ્યો હતો. લંકાને સૂની મૂકીને યુદ્ધે બધી સેનાને ઝીંકી દેવાય નહીં. અસુરક્ષિત રાજધાનીની ખબર ગુપ્તચરો દ્વારા પડતાં જ શત્રુ-સેના તેનો કબજો કરી શકે છે. ખરેખર તો કોઈ પણ રાજાની પૂરી સેના કદી યુદ્ધમાં કામ આવતી નથી. તેનો એક ભાગ તો રાજધાની, રાણીવાસ અને ખજાનાની રક્ષામાં રાખવો જ પડતો હોય છે.

પ્રથમ બાણવર્ષા રાવણે જ કરી. અત્યારે જેમ મશીનગનોથી એકસાથે હજારો ગોળીઓ છોડવામાં આવે છે તેમ તે વખતે પણ એકસાથે હજારો બાણો છોડવાની કળા હતી. વાનરસેનામાં ભાગંભાગ થવા માંડી.

આવું જોઈને સેનાપતિ સુગ્રીવ દોડી આવ્યો. તેણે મોટું પર્વત-શિખર રાવણ ઉપર ફેંક્યું. રાવણે તરત જ અનેક બાણોથી શિખરના ટુકડા કરી નાખ્યા, એટલું જ નહીં, રાવણે સુગ્રીવ ઉપર એવું બાણ માર્યું કે તે ચિત્કાર કરીને ભૂમિ ઉપર ઢળી પડ્યો. સુગ્રીવની આવી દશા જોઈને વાનરસેનામાં ભારે નિરાશા ફેલાઈ ગઈ. પરાજયથી નિરાશા આવતી હોય છે અને નિરાશામાંથી નિષ્ક્રિયતા આવતી હોય છે.

તેથી તરત જ લક્ષ્મણજી શ્રીરામ પાસે આવ્યા અને પોતાને રાવણની સાથે મોરચો લેવા વિનંતી કરી. જે અગ્નિમ મોરચે જાય તે યુદ્ધ કરે. જે યુદ્ધ કરે તે મારે કે મરે. જે પાછળ રહે તે સલામત રહે. લક્ષ્મણ અગ્નિમ મોરચે પહોંચી ગયા. રાવણ તેમને ઓળખી ગયો. એવામાં હનુમાનજી પણ વચ્ચે કૂદી પડ્યા. વચ્ચે કૂદી પડે તે વીર હોય. વીરતા હાપણભરી ન હોય. હાપણ લાંબું વિચારે અને લાંબા વિચારે કાયરતા જાગે.

હનુમાનજીએ મોટો કૂદકો મારીને છેક રાવણની પાસે જઈને રાવણના મોઢા ઉપર એક લપડાક મારી દીધી. રાવણનું આખું શરીર કંપી ઊઠ્યું. ચારે તરફ વાનરસેનામાં હર્ષનાદ થયો, તોપણ રાવણે હનુમાનજીનાં વખાણ કર્યાં. શત્રુપક્ષનાં પરાક્રમનાં પણ વખાણ દાનો શત્રુ કરતો હોય છે. પરાક્રમ વખાણવાંઝિયું ન શોભે.

રાવણે ઘોર યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. તેણે નીલ વાનર ઉપર પ્રહાર કર્યો. નીલ ગબડી પડ્યો. ત્યાં તો લક્ષ્મણ સામે ધસી આવ્યા. યુદ્ધમાં જ નહીં, જીવનમાં પણ સામે ધસી આવવું એ પરાક્રમની નિશાની કહેવાય અને પાછા ખસી જવું એ કાયરતાની નિશાની કહેવાય. લક્ષ્મણે પણ બાણપ્રહાર શરૂ કર્યો. રાવણનું ભારે વજનદાર શરીર લોહીલુહાણ કરી નાખ્યું. રાવણે લક્ષ્મણ ઉપર બ્રાહ્મીશક્તિનો પ્રહાર કર્યો. બ્રાહ્મીશક્તિ વાગતાં જ લક્ષ્મણ મૂર્છિત થઈ ગયા. તેમના શરીરને ઊંચકીને સમુદ્રમાં ફેંકી દેવા રાવણે પ્રયત્ન કર્યો, પણ ઊંચકી ન શક્યો.

એટલામાં હનુમાનજી ધસી આવ્યા. તેમણે જોરથી રાવણ ઉપર મુષ્ટિનો પ્રહાર કર્યો. રાવણને તમ્મર ચઢી ગયાં. તે જમીન ઉપર બેસી ગયો. વાનરસેનામાં જયજયકાર થઈ ગયો.

અચેત-મૂર્છિત પડેલા લક્ષ્મણને ઉપાડીને હનુમાનજી રામ પાસે લઈ ગયા. જે લક્ષ્મણને રાવણ ઊંચકી શક્યો ન હતો તે જ લક્ષ્મણને સરળતાથી હનુમાનજી ઊંચકીને રામ પાસે લઈ ગયા. શ્રદ્ધા અને પ્રેમ ભાર વિનાનાં હોય છે. માને પુત્રનો ભાર અને પતિ-પત્નીને એકબીજાનો ભાર નથી લાગતો.

લક્ષ્મણના શરીરમાંથી બ્રાહ્મીશક્તિ નીકળી ગઈ તેથી તેમની મૂર્છા ટળી અને શાન્તિ થઈ. હવે શ્રીરામ આગળ આવ્યા. રથ વિનાના રામને હનુમાનજીએ પોતાના ખભા ઉપર બેસાડી દીધા. રાવણ તો રથ ઉપર આરૂઢ છે જ. “રાવણ રથી બિન રથ રઘુરાય.” તુલસીદાસજીએ સરસ વર્ણન કર્યું છે.

શ્રીરામે ભયંકર ટંકાર કરીને એવાં બાણ ચલાવ્યાં કે જોત-જોતાંમાં રાવણનાં મુકુટ, રથ, ધનુષ્ય વગેરે નષ્ટ થઈ ગયાં.

રાવણની દુર્દશા થઈ એટલે રાવણ દોડીને લંકાનગરીમાં પેસી ગયો અને યુદ્ધ બંધ થયું.

પ્રત્યેક વ્યક્તિને સહાયતા કરનાર નાનો-મોટો વર્ગ હોય જ છે. નાની વ્યક્તિને નાનો અને મોટી વ્યક્તિને મોટો વર્ગ હોય છે. જેને કોઈ જ કશી સહાય કરનાર ન હોય તે ખરેખર અનાથ અને દુર્ભાગી કહેવાય. આ સહાયકોની ત્રણ કક્ષાઓ હોય છે: 1. વિપત્તિ આવતાં જ સહાયતા માટે દોડી આવનારા, 2. વિપત્તિ આવ્યા પછી યાચના, માગણી, દબાણ કર્યા પછી સહાયતા કરનારા અને 3. વિપત્તિ આવે તોપણ બેદરકાર રહેનારા.

1. જે લોકો વિપત્તિ આવતાંની સાથે જ વગર બોલાવ્યે સહાયતા માટે દોડી આવે છે તેઓ મહાન છે. તેઓ સાચા સહાયક છે.
2. જે લોકો સહાયતા તો કરે છે પણ આપોઆપ કે તરત જ નહીં, તેઓ રાહ જુએ છે. તમે સહાયતા માગો, દબાણ કરો પછી સહાયતા કરે. તે મધ્યમ વર્ગ કહેવાય.
3. જે લોકો ગમે તેવી વિપત્તિ વખતે પણ બેદરકાર રહે, ધ્યાન જ ન આપે, સામું પણ ન જુએ, પછી મોડે-મોડે જ્યારે બહુ વિનંતી કરવામાં આવે અથવા બહુ સમજાવવામાં આવે ત્યારે માંડ તૈયાર થાય - આ ત્રીજો વર્ગ છે.

રાવણને ઘણા સહાયકો છે, કારણ કે રાવણ બહુ મોટો રાજા છે મોટા માણસો સાથે ઘણા માણસો સ્વાર્થથી પણ જોડાયેલા હોય છે, તેથી તેની સાથે સહાયકોનું નાનું-મોટું ટોળું રહેલું જ હોય છે. પણ ખરા સમયે વિચારભેદ થવાથી રાવણે વિભીષણનું અપમાન કરીને તેને ત્યાગી દીધો. તે રામ સાથે ભળી ગયો. એક મોટું પરિબળ ખોઈ નાખ્યું. હવે એક બીજો ભાઈ રહી ગયો. તે કુંભકર્ણ હતો. પણ તે અતિશય નિદ્રા લેનારો હતો. ખાવું અને ઊંઘવું એ જ તેનું કામ હતું. તે ઊંઘ્યા જ કરતો તેથી દુનિયામાં શું ચાલે છે તેનું ભાન તેને રહેતું નહીં. તે ભલો ને તેની ઊંઘ ભલી.

પ્રહસ્ત જેવા સરસેનાપતિના વધ પછી રાવણ સ્વયં યુદ્ધ કરવા નીકળ્યો હતો, પણ પહેલા દિવસે જ તેને એવો કડવો અનુભવ થયો કે સાંજ પડતાં-પડતાં તે પાછો લંકામાં આવી ગયો. તે શ્રીરામ અને વાનરસેનાના પરાક્રમથી ગભરાયો. હવે શું કરવું? તેની નજર કુંભકર્ણ ઉપર પડી. તે મહાબળવાન યોદ્ધો હતો, પણ તે તો ઘસઘસાટ ઊંઘ્યા જ કરે છે. તેને બ્રહ્માનો શાપ છે: ઊંઘ્યા જ કરો. જો કાચી ઊંઘમાંથી કોઈ જગાડે તો મૃત્યુ થઈ જાય. તેથી તેને જગાડવાની કોઈ હિમ્મત ન કરી શકતું. પણ હવે ઘોર વિપત્તિ આવી પડી છે. ઘોર વિપત્તિ વખતે બધાં નીતિ-નિયમો અને આદર્શોને લોકો નેવે મૂકી દેતા હોય છે.

ઘણા પ્રયત્નો પછી રાક્ષસોએ જેમ-તેમ કરીને માંડ-માંડ કુંભકર્ણને જગાડ્યો. આ પ્રસંગમાં મહાકવિ વાલ્મીકિની કવિત્વશક્તિ અદ્ભુત ખીલી ઊઠી છે. કવિ અને કલાકારને ખીલવાની પણ એક જગ્યા અને એક તક મળતી હોય છે. કવિ અને કલાકાર બધો સમય ખીલેલા નથી હોતા. તેમને જબરજસ્તી ખિલાવાય પણ નહીં, રાહ જોવી પડે. રાહ જોવી એ પણ તપસ્યાનું અંગ કહેવાય. ઉતાવળે આંખા ન પાકે.

કુંભકર્ણ જેવો લંકાનગરીની બહાર નીકળ્યો કે તેની વિશાળ અને વિકરાળ કાયા જોઈને વાનરસેનામાં ભાગદોડ મચી ગઈ. જોકે યુદ્ધ તો ઝનૂન લડતું હોય છે, કાયા નહીં, તોપણ કાયાનો પ્રભાવ સર્વત્ર પડતો જ હોય છે. યોદ્ધાઓ પડછંદ અને કદાવર કાયાવાળા હોવા જોઈએ. કદાવર કાયા વિનાના યોદ્ધાઓ બળવાન અને પરાક્રમી હોય તોપણ પ્રથમ દષ્ટિએ પ્રભાવહીન દેખાતા હોય છે.

યુદ્ધભૂમિમાં આવતાં પહેલાં કુંભકર્ણે પણ વિભીષણની માફક રાવણને ઘણો સમજાવ્યો હતો કે “સીતાહરણ કરીને તેં મોટી ભૂલ કરી છે. સીતાજીને પાછાં સોંપી દે” વગેરે, પણ રાવણ સમજ્યો ન હતો. આ વખતે રાવણનો અમાત્ય મહોદર રાવણના પક્ષમાં આવી ગયો હતો. એણે યુદ્ધ કરવા ઘણી દલીલો કરી હતી, જેથી રાવણને પ્રોત્સાહન મળ્યું હતું. કુકર્મો અને કુમાર્ગને પ્રોત્સાહન આપનારા હોય ત્યાં સુધી કોઈ સુધરી ન શકે. કુંભકર્ણની શિખામણથી રાવણ મહાક્રોધાયમાન થઈ ગયો. કુંભકર્ણે મોટા ભાઈનો ક્રોધ સહન કરી લીધો. વડીલનો ક્રોધ સહન કરવો તે પણ એક તપસ્યા જ કહેવાય. આ વખતે કુંભકર્ણે રાવણને જે વાક્યો કહ્યાં છે તે અમર છે. રાક્ષસોની પાસે

પણ કવિ અમર વાક્યો બોલાવતો હોય છે.

“રાવણ! મારા મોટા ભાઈ! તેં ભૂલ કરી છે, પાપ કર્યું છે, તોપણ હું તારો સાથ નહીં છોડું, હું વિભીષણ નથી કે ખરા સમયે સાથ છોડી દઉં. સાથ છોડીને શત્રુપક્ષમાં ભળી જવું તે તો મહા ગદ્દારી કહેવાય. હું તેવું નહીં કરું. ભાઈને ભુજાની ઉપમા આપી છે. પ્રહાર વખતે ભુજા જ આડી આવે છે અને પ્રહાર સહન કરી લે છે, તેમ હું અત્યારે બધું ભૂલીને આડો થઈશ અને તારા ઉપર પડનારા બધા પ્રહારો ઝીલી લઈશ. સાચો સહાયક વિપત્તિકાળમાં ભાઈનાં પાપ નથી જોતો. આ પાપ અને દોષ જોવાનો સમય નથી. અત્યારે તો બસ સહાયતા કરવાનો જ સમય છે. આવા વિકટ સમયે પાપ-દોષ-ભૂલ વગેરેનાં બહાનાં કાઢીને જે ભાઈ સહાયતાથી અળગો રહે છે, તે પાપી છે, ગદ્દાર છે. પુણ્યાત્માને તો સૌ મદદ કરે, તેમાં શી નવાઈ! પાપાત્માને પણ ખરા સમયે મદદ કરે તે જ નવાઈ કહેવાય. આ મારું કર્તવ્ય છે. હું મારું કર્તવ્ય પૂરી નિષ્ઠાથી બજાવીશ. તું ન સુધરે તો તારી મરજી, પણ હું નહીં બગડું. કર્તવ્યભ્રષ્ટ થવું એ જ મોટો બગાડ કહેવાય.” આવાં-આવાં અનેક અમર વાક્યો કુંભકર્ણ સંભળાવ્યાં હતાં અને પછી યુદ્ધે ચઢ્યો હતો.

વિકરાળ કુંભકર્ણને જોતાં જ વાનરસેનામાં ભય વ્યાપી ગયો. નિર્ભયતા ભય વિનાની નથી હોતી, અને સંપૂર્ણ ભયમુક્ત કોઈ નથી હોતું. માત્ર મૃત્યુનો જ ભય સર્વોચ્ચ ભય નથી હોતો. પ્રતિષ્ઠિત માણસ માટે સર્વોચ્ચ ભય આબરૂનો હોય છે. તેથી યુદ્ધભૂમિથી ભાગતી વાનરસેનાને અંગદે એક માર્મિક વાક્ય કહ્યું, “વાનરો, ભાગીને ઘરે જઈને તમારી સ્ત્રીઓને શું મોઢું બતાવશો? ભાગેડુ - કાયર પતિ વીર પત્નીઓ આગળ કોડીનો થઈ જતો હોય છે.”

આબરૂનાં પણ જુદાં-જુદાં કેન્દ્રો હોય છે. બધા માણસો બધાં કેન્દ્રોમાં આબરૂદાર નથી હોતા. તે એક કેન્દ્રમાં મહા આબરૂદાર હોય, તો બીજી જગ્યાએ કોડીનો પણ હોય. વીર પતિઓનું સૌથી મોટું આબરૂકેન્દ્ર તેમની પત્નીઓ હોય છે. પતિને પૌરુષથી પત્ની આગળ જે પ્રતિષ્ઠા મળે તે જ પ્રતિષ્ઠા વીર પત્ની આગળ વીરતાથી મળે. વીર પત્ની ધીંગાણે ચઢેલા વીર પતિના માથાને ખોળામાં મૂકીને ભડભડતી ચિતામાં હસતાં-હસતાં સતી થઈ જાય, પણ કાયર પતિનું મોઢું જોવાનું પસંદ ન કરે, લાજ મરે.

અંગદનાં વાક્યો સાંભળીને વાનરસેના પાછી વળી. કર્તવ્યથી ભયભીત થઈને પાછા ભાગતા યોદ્ધાઓને શૂરાતન ચઢાવીને પાછા વાળનારા ચારણ-બારોટો પણ યુદ્ધભૂમિમાં જોઈએ. તેમના વિના ખરા સમયે ખેલ બગડી જાય. ખેલને બગડતો અટકાવે તેને બારોટ કહેવાય.

વાનરસેના પાછી વળી. તેનું નેતૃત્વ અંગદે લીધું. નેતાનું પરાક્રમ કે કાયરતા બન્ને સેનામાં ઊતરે. ધસમસતા અંગદે એક મોટા વૃક્ષનો પ્રહાર કુંભકર્ણ ઉપર કર્યો. કૂદકો મારીને તેણે કુંભકર્ણની છાતીમાં લાત મારી.

વાનરસેનામાં જયજયકાર થઈ ગયો. સૌને શૂરાતન ચઢ્યું. તેવામાં સુગ્રીવ વચ્ચે આવી ગયો. યુદ્ધમોરચો એકલાથી લડાતો નથી, સહાયકો જોઈએ, નહીં તો થાકી જવાય. તરત જ સુગ્રીવ આવી ગયો. કુંભકર્ણ સુગ્રીવ તરફ ધસ્યો એટલે અંગદને આરામ મળ્યો.

સુગ્રીવ અને કુંભકર્ણ વચ્ચે ઘમાસાણ યુદ્ધ જામ્યું, પણ બહુ ચપળતાથી કુંભકર્ણ સુગ્રીવને પોતાની મૂઠીમાં પકડી લીધો. સુગ્રીવ તરફડવા લાગ્યો. બરાબર આ જ સમયે પનવસુત હનુમાનજી ધસી આવ્યા. ખરા સમયે પળની પણ રાહ જોયા વિના ધસી આવવું તે સાચા મિત્રનું લક્ષણ કહેવાય.

સુગ્રીવને પકડીને કુંભકર્ણ તેની દુર્દશા કરવા લંકામાં પ્રવેશી ગયો, પણ યુક્તિ-પ્રયુક્તિ કરીને મરણિયા થઈને સુગ્રીવે કુંભકર્ણની પકડમાંથી છુટકારો મેળવી લીધો. કોઈ વાર લઘુ રૂપ પણ ફાયદાકારક થતું હોય છે. છૂટનારા સુગ્રીવે કુંભકર્ણનાં નાકકાન કરડી ખાધાં. તે લોહીલુહાણ થઈ ગયો. યુદ્ધમાં મરણકાળે પણ જે મરણિયા થવાનો છેલ્લો મોકો હોય છે તે પણ ખોઈ નાખનાર યુદ્ધભૂમિને લજાવનારો જ કહેવાય.

કુંભકર્ણ લંકામાંથી પાછો ફર્યો. ભાગતા શત્રુને કિકિયારીઓ કરીને પાછો વાળવો અને રણમેદાનમાં લઈ આવી યુદ્ધ માટે મજબૂર

કરવો એ પણ યુદ્ધકળા જ કહેવાય.

પાછો ફરેલો કુંભકર્ણ વધુ વીફ્યો. તે વાનરોને ગાજર-મૂળાની માફક ચબાવવા માંડ્યો. તેની ભયંકરતાથી કોપિત થઈને લક્ષ્મણજી સામે આવીને ઊભા થઈ ગયા. ભયંકરતાથી ભય પામીને ભાગે તે ભડવીર ન હોય, પણ ક્રોધ કરીને સામે આવે તે ભડવીર કહેવાય. લક્ષ્મણે એક પછી એક સાત બાણોનો મારો ચલાવ્યો અને કુંભકર્ણને લોહીલુહાણ કરી દીધો. કુંભકર્ણ શ્રીરામને શોધતો હતો, તેથી લક્ષ્મણે દૂર ઊભેલા શ્રીરામ બતાવ્યા. તરત જ કુંભકર્ણ શ્રીરામ પાસે દોડી ગયો. તેને દોડતો આવતો જોઈને શ્રીરામે રુદ્રાક્ષ છોડ્યું અને પછી અનેક બાણો મારીને તેને ઘાયલ કરી નાખ્યો. કુંભકર્ણ મુદ્ગરથી ભયંકર યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. શ્રીરામ પણ આજે પૂરી વીરતાથી લડી રહ્યા હતા. તેમણે બાણો મારીને તેના બન્ને હાથ કાપી નાખ્યા, પછી પગ કાપી નાખ્યા. તેનું ધડ ધડામ દઈને ભૂમિ ઉપર પડ્યું. પછી ઈંદ્રાસ્ત્ર મૂકીને માથું કાપી નાખ્યું. માથું ઊછળીને લંકામાં જઈને પડ્યું અને પછી સમુદ્રમાં પડ્યું. વાનરસેનાએ જયજયકાર કર્યો.

કુંભકર્ણવધથી રાક્ષસો નિરાશ થયા અને બધા લંકા પાછા ચાલ્યા ગયા. પોતાના અહંકારી ભાઈ રાવણ માટે કુંભકર્ણો પ્રાણ આપી દીધા.

78. રાવણના છ પુત્રોનો વધ

યુદ્ધને કુળવિનાશક પણ કહેવામાં આવ્યું છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિનું નાનું-મોટું, ઊંચું-નીચું કુળ હોય છે. સૌને પોત-પોતાનું કુળ વહાવું હોય છે, તેથી કુળની રક્ષા કરવી એ સૌનું કર્તવ્ય થઈ જતું હોય છે. કોઈના કુળનો નાશ કરવો એ મહાપાપ જ કહેવાય. કુળનાશ પોતાની જાતે પણ થતો હોય છે. લગ્ન ન કરીને સંતતિ-પ્રવાહને અટકાવી દેવાથી અથવા લગ્ન કર્યા હોવા છતાં સંતતિ ન થવાથી કુળનાશ થઈ જતો હોય છે. સંતતિ ન થવાથી અર્થાત્ વાંઝિયાપણાથી કુળનાશ થાય તેમાં વ્યક્તિનો દોષ ન કહેવાય. કુદરત જ પ્રતિકૂળ હોય ત્યાં વ્યક્તિ શું કરે? પણ સામર્થ્ય હોવા છતાં પણ લગ્ન ન કરીને સંતતિપ્રવાહ અટકાવી દેવો તે વ્યક્તિનો દોષ કહેવાય. આ પાપ પણ કહેવાય. તેથી ઋષિમાર્ગમાં લગ્ન કરવાં અનિવાર્ય કર્તવ્ય મનાયું છે. શ્રમણપ્રભાવિત માર્ગોમાં લગ્નજીવનનો ત્યાગ અથવા અસ્વીકાર મહાત્યાગ મનાયો છે. લોકો આ મહાત્યાગ તરફ વળ્યા અને કેટલાયના વંશ નષ્ટ થઈ ગયા. આમ કરવાથી પ્રજા ઓછી થઈ. ખાસ કરીને શૂરવીરોની વૃદ્ધિ ઘટી ગઈ. શૂરવીરતા આનુવંશિક ગુણ છે. બધી સ્ત્રીઓ અને બધા પુરુષો શૂરવીર બાળકો પેદા નથી કરી શકતાં. વીરોની વસ્તી ઘટી જાય તો શત્રુઓ ફાવી જાય. ભારત ઉપર શત્રુઓ ચઢી આવ્યા, જીત્યા અને દેશને ગુલામ બનાવ્યો તેમાં લગ્નજીવનનો ત્યાગ અને તેથી ઉત્તમ કુળની સંતતિનો ક્ષય પણ કારણરૂપ કહી શકાય. રાષ્ટ્ર એક વન છે, જેમાં હજારો પ્રકારનાં વૃક્ષો ઊગ્યાં હોય છે. તેમાં આંબા જેવાં વૃક્ષોનો ક્ષય થાય અને બાવળોની વૃદ્ધિ થઈ જાય તો રાષ્ટ્રનું કલેવર બદલાઈ જાય. બાવળબહુલ વન કાંટાથી ભર્યું હોય. ન તેમાં ફળ હોય, ન ઇમારતી લાકડું. માત્ર જલાઉ લાકડું પ્રાપ્ત થાય. પણ જો વનમાં આંબા, સીસમ-સાગ વગેરે વૃક્ષો હોય તો તે ભવ્ય વન બની જાય. આવું જ રાષ્ટ્રમાં પણ આનુવંશિક શ્રેષ્ઠતાવાળી પ્રજાનું બાહુલ્ય હોય તો રાષ્ટ્ર મહાન બને. સંતતિનિયમન બાવળોનું હોય, આંબાઓનું ન હોય. આંબાઓનું મોટા પ્રમાણમાં સંતતિ- નિયમન ફરજિયાત કરવામાં આવે અને બાવળોને ખાતર-પાણી આપવામાં આવે તો રાષ્ટ્રનો વિનાશ જ થાય.

પ્રારંભમાં કહ્યું તેમ કુળનાશ વારંવારનાં વધુપડતાં યુદ્ધોથી પણ થતો હોય છે. કુળનાં કુળ યુદ્ધે ચઢે છે અને ખપી જાય છે. પાછળ શ્રાદ્ધ નાખનાર પણ કોઈ રહેતું નથી.

રાવણનું પણ એવું જ થવાનું છે. આ યુદ્ધ કુળનાશ કરીને જ અટકવાનું છે. રાવણ હઠીલો છે, તેથી સમાધાનની કોઈ શક્યતા રહી નથી. હઠીલા લોકો સમાધાનવાદી નથી હોતા. હઠ અને ડહાપણ એકસાથે ભાગ્યે જ રહેતાં હોય છે.

એક પછી એક સેનાપતિઓનો નાશ થયા પછી અને કુંભકર્ણનો વધ થઈ ગયા પછી રાવણ નિરાશ થઈ ગયો. તેણે ઘણો વિલાપ કર્યો. પણ તેને ઘણા બળવાન પુત્રો હતા. તે બધા આગળ આવ્યા. ઘણી પત્નીઓ ઘણા પુત્રો પેદા કરવા માટે પણ કરાવી હતી, જેથી ઘણા સેનાપતિઓ અને વહીવટદારો મળી રહે. રાવણના છ પુત્રો એકસાથે રાવણ પાસે આવ્યા. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે હતાં: 1. ત્રિશિરા, 2. અતિકાય, 3. દેવાંતક, 4. નરાંતક, 5. મહાપાર્શ્વ અને 6. મહોદર. આ છયે છ પુત્રો ભયંકર આયુધો અને ઘાને રૂઝવનારી ઔષધિઓ લઈને પિતાની આજ્ઞા લઈને યુદ્ધ કરવા નીકળી પડ્યા.

છયે છ પુત્રો મહાન સેનાપતિ હતા, તેથી તેમણે પૂરા પરાક્રમથી પ્રચંડ યુદ્ધ કર્યું. પણ એક પછી એક છયેનાં મૃત્યુ થયાં. આ બધામાં અતિકાયે ભારે વીરતાથી યુદ્ધ કર્યું, પણ અંતે લક્ષ્મણના બ્રહ્માસ્ત્રથી તેનું મૃત્યુ થઈ ગયું.

79. હનુમાનજી સંજીવની લઈ આવ્યા

જુગાર અને યુદ્ધ બન્ને એકસરખાં કહેવાય છે. “હાર્યો જુગારી બમણું રમે” તે કહેવત પ્રમાણે યુદ્ધક્ષેત્રમાં હારેલો શૂરવીર પુરુષ પણ લાંબો સમય યુદ્ધ કરે. યુદ્ધના મૂલતઃ બે પ્રકાર છે: 1. બુદ્ધિપૂર્વકનું સ્વહિત માટેનું યુદ્ધ અને 2. લાગણીપૂર્વકનું લાગણીને શાન્ત કરવા માટેનું યુદ્ધ.

પ્રથમ યુદ્ધ અંગ્રેજો વગેરે પશ્ચિમના લોકો લડતા. પોતાના હિત માટે બુદ્ધિપૂર્વક બધી ગોઠવણ કરીને પછી તેઓ યુદ્ધ કરતા અને હિતસિદ્ધિ થાય એટલે સંધિ કરીને યુદ્ધ બંધ કરી દેતા સંધિ કર્યા પછી શત્રુને મિત્ર બનાવી પોતાનો સહાયક બનાવી દેતા. આ રીતે તેમણે વિશ્વવિજય કર્યો અને વિશ્વ ઉપર રાજ્ય કર્યું.

આપણે ત્યાં મોટા ભાગનાં યુદ્ધો લાગણી ઘવાવાથી થતાં રહ્યાં છે. લાગણીનું મુખ્ય કેન્દ્ર સ્ત્રી છે. એટલે મોટા ભાગનાં યુદ્ધો સ્ત્રીઓને નિમિત્ત કરીને થયાં છે. લાગણીઓને ઠેસ વાગે એટલે તત્કાળ વ્યક્તિ કે સમૂહ યુદ્ધે ચઢે. તેમાં વિચાર કરવાની ધીરજ ન રહે. પરિણામોનો વિચાર કર્યા વિના તરત જ ઘોડાં દોડાવી મૂકે. અને કદાચ યુદ્ધમાં સફળતા ન મળે તોપણ સંધિ ન કરે, ડંખ રાખે. ડંખ રાખીને ફરીથી મોકો મળતાં જ પાછો ભડકો કરી મૂકે. વર્ષો સુધી પેઢી-દર-પેઢી આ યુદ્ધ ચાલતું રહે. પ્રશ્ન લાગણીનો હોય છે. અને લાગણી સમાધાનવાદી નથી હોતી. આ રીતે હાર્યા જુગારીની માફક પેઢી-દર-પેઢી યુદ્ધો થતાં રહે છે. જ્યાં સુધી એક પક્ષનો સર્વનાશ ન થઈ જાય ત્યાં સુધી યુદ્ધબંધી થતી નથી. લાગણીપ્રધાન પ્રજા અને રાજાઓને લાગણીને બહેકાવનારા કવિઓ-સાહિત્યકારો વધુ ગમે છે, લાગણીઓને શાન્ત કરનારા કવિઓ ઓછા ગમે છે. બહેકાવવું અને શાન્ત કરવું એ બેમાં ફરક છે.

શૂર્પણખાનાં નાકકાન કપાયાં ત્યાંથી યુદ્ધનું બીજ રોપાયું. એક પછી એક બન્ને પક્ષે દાવ ખેલાયા. શૂર્પણખા પછી યુદ્ધનું નિમિત્ત સીતાજી બન્યાં. હવે તો શૂર્પણખા ભુલાઈ પણ ગઈ, પણ યુદ્ધ ન ભુલાયું. હવે તો યુદ્ધ એવી કક્ષાએ પહોંચી ગયું કે રાવણનો સર્વનાશ થવાના આરે આવીને ઊભું છે. આ મહાયુદ્ધમાં એક પછી એક રાવણના મહાયોદ્ધાઓ અને પુત્રો વગેરે હોમાતા ગયા, પણ સંધિની કોઈ વાત જ નથી. શ્રીરામના તરફથી સંધિ માટે ઘણા પ્રયત્નો થયા, પણ વ્યર્થ. હવે તો સર્વનાશ એ જ સંધિ થવાની છે. પોતાના પક્ષનો મહાવિનાશ જોયા પછી રાવણને શ્રીરામના બળની ખાતરી થઈ ગઈ અને પોતાના પરાજયની પણ ખાતરી થઈ ગઈ, પણ તે મચક આપવા તૈયાર ન હતો. તેનું મનોબળ મહાહઠ બની ગયું હતું.

મહાબળવાન અતિકાયના મૃત્યુ પછી રાવણ ઘોર વિલાપ કરી રહ્યો હતો. ત્યારે તેનો પાટવી પુત્ર ઇન્દ્રજિત સામે આવીને ઊભો રહ્યો. ઇન્દ્રજિત મંદોદરીનો પુત્ર હતો. મંદોદરી પટરાણી હતી તેથી તેનો પુત્ર પાટવી પુત્ર કહેવાય. તેનું મહત્ત્વ બહુ હતું, કારણ કે રાવણ પછી તે જ રાજા થવાનો હતો. બીજા બધા સામાન્ય રાણીઓના પુત્રો હતા. રાજગાદીનો વારસો પિતાલક્ષી નથી હોતો, માતાલક્ષી હોય છે. ઘણી રાણીઓમાં જે મહારાણી હોય તે જ વારસદાર પેદા કરે. મંદોદરી મહારાણી છે તેથી તેનો પુત્ર પાટવી છે.

ઇન્દ્રજિતને યુદ્ધમાં મોકલતાં પહેલાં હોમ-હવન-યજ્ઞ થયાં. ધાર્મિક-શ્રદ્ધાળુ લોકો પ્રત્યેક મહત્ત્વનું કાર્ય કરતાં પહેલાં પ્રાર્થના-વિધિ-વિધાનો જરૂર કરતા હોય છે. શ્રદ્ધાથી થયેલી પ્રાર્થના વ્યક્તિને વિશેષ બળ-પ્રદાન કરતી હોય છે.

ઇન્દ્રજિતે એવો ધસારો કર્યો કે તેણે રામ-લક્ષ્મણ બન્નેને બાણોની જાળમાં પૃથ્વી ઉપર ઢાળી દીધા અને હાહાકાર મચાવી દીધો અને તરત જ પિતા રાવણને શુભસમાચાર કહેવડાવ્યા. બન્ને ભાઈઓની સાથેસાથે તેણે પૂરી સેનાને પણ ભૂમિ ચાટતી કરી દીધી હતી. માત્ર વિભીષણ જ ઘાયલ થયો ન હતો. તેણે જાંબવાનને શોધી કાઢ્યો. જાંબવાન પોતે જ ઘાયલ થઈને ભૂમિ ઉપર પડ્યો હતો. જાંબવાને કહ્યું કે અત્યારે આપણને સૌને હનુમાન જ બચાવી શકે છે, તેમને શોધી કાઢો. વિભીષણે હનુમાનને શોધી કાઢ્યા. કેટલાંક કાર્યો એવાં હોય છે જે એક જ માણસ કરી શકતો હોય છે. જે કાર્ય એક જ માણસ કરી શકે તેની વિશિષ્ટતા આપોઆપ સ્થાપિત થઈ જતી હોય છે.

ઘાયલ જાંબવાને હનુમાનજીને કહ્યું કે “તમે અત્યારે ને અત્યારે કૈલાસ-શિખર ઉપર જાઓ. ત્યાં એક ‘ઔષધિપ્રસ્થ’ પર્વત છે. તેના

ઉપર ‘મૃતસંજીવની’ તથા બીજી મહત્ત્વની ઔષધિઓ થાય છે. તે જલદી લઈ આવો તો જ આ બધાને બચાવી શકાય.”

યુદ્ધમાં બધા મરવા માટે જ જતા નથી હોતા, કેટલાક ઘાયલ થઈને પણ ફરી પાછા સ્વસ્થ થઈને ફરી-ફરીને યુદ્ધ કરવા જતા હોય છે. એટલે ઔષધિવ્યવસ્થા જરૂરી હોય છે.

“જયશ્રી રામ” કહીને હનુમાન ઊડ્યા અને જોતજોતાંમાં કૈલાસ શિખર ઉપર પહોંચી ગયા. નિશાની પ્રમાણેનો ‘ઔષધિપ્રસ્થ’ પર્વત દેખાયો. ત્યાં તેઓ ઊતર્યા અને ઔષધિઓ જોવા લાગ્યા. પણ ઔષધિઓ અલોપ થઈ ગઈ. એકે ઔષધિ જોવા જ ન મળે. હવે શું કરવું? ફેરો વ્યર્થ થયો. હારીથાકીને તેમણે આખા શિખરને જ ઊંચકી લીધું. બળવાન લોકો ફેરો વ્યર્થ નથી કરતા. એક નહીં તો બીજી રીતે કાર્ય સિદ્ધ કરી જ લેતા હોય છે.

લંકાના ત્રિકૂટાયળ પર્વત ઉપર બચી ગયેલા વાનરો આકાશ સામે મીટ માંડીને હનુમાનજીની રાહ જોઈ રહ્યા હતા. દૂરથી પર્વતશિખર ઉપાડીને હનુમાનજીને આવતા જોયા તો બધાએ કિકિયારીઓ પાડીને જયનાદ કરી મૂક્યો. તીવ્ર પ્રતીક્ષા પછીનું મિલન જયનાદ વિનાનું ન હોય. હનુમાનજી નીચે ઊતર્યા. ઔષધિની સુગંધમાત્રથી રામ-લક્ષ્મણ તથા અસંખ્ય વાનરો આળસ મરડીને બેઠા થવા લાગ્યા. જોતજોતાંમાં પૂરી વાનરસેનાએ નવું જીવન પ્રાપ્ત કરી લીધું. આવી પણ ઔષધિઓ હોય છે.

એક પ્રશ્ન એવો પણ થાય કે વાનરસેનાની માફક રાક્ષસસેના ફરીથી સજીવન કેમ ન થઈ? ઔષધિની સુગંધ તો સૌને આવે. જવાબ એવો છે કે રાક્ષસસેનામાં મરેલા સૈનિકોને તરત જ સમુદ્રમાં જળપ્રવાહ કરી દેવાતો. એવો રિવાજ હતો. તેથી રણભૂમિમાં મૃત રાક્ષસો હતા નહીં.

રામ-લક્ષ્મણ અને વાનરો સાથે બધા સજીવન થયાનો આનંદ ઊજવવા લાગ્યા.

80. ઇન્દ્રજિતનો વધ

જે ઊગે તે આથમે. જે ચઢે તે પડે. જે જન્મે તે મરે. આ કુદરતનો નિયમ છે. ઊગવું, ચઢવું અને જન્મવું બધાને ગમે છે, પણ પોતાનું ગમતું જ બધું થતું નથી. ન ગમતું પણ થાય છે. અને ન ગમતાં અનિવાર્ય તત્ત્વો પણ પ્રત્યેક જીવન સાથે જોડાયેલાં હોય છે. આપણને રોગો ગમતા નથી પણ થાય છે. આપણને દરિદ્રતા ગમતી નથી પણ દરિદ્ર થવાય છે. આપણને પ્રિયનો વિયોગ ગમતો નથી પણ થાય જ છે. આપણને કલંક ગમતું નથી, પણ કલંક લાગતું જ હોય છે. આપણને મૃત્યુ ગમતું નથી, પણ સૌને મરવું પડે જ છે. જીવન એટલે ગમા-અણગમાનો સરવાળો. કોઈને ગમતું વધારે મળ્યું હોય તો કોઈને અણગમતું વધારે મળ્યું હોય.

રાવણનો પ્રચંડ ઉદય થયો હતો. તેના જેટલું ઊંચે કોઈ ન ચઢી શક્યું. પણ હવે તે આથમી રહ્યો હતો. ઊંચાઈ સૌને દેખાય, તો તેની આથમણી પણ સૌને દેખાય. ઊંચાઈની આથમણી જો વધુમાં વધુ લોકો માટે દુઃખ અને શોકનું નિમિત્ત બને તો ઊંચાઈ ધન્ય થઈ જાય. પણ જો ઊંચાઈની આથમણીથી હજારો લોકોને હર્ષ થાય તો તેવી ઊંચાઈ ફિટકારને પાત્ર થઈ જાય. રાવણની ઊંચાઈ સૌથી વધારે હતી, પણ હવે તેની આથમણી સૌનો ફિટકાર સહી રહી હતી. લોકો તેને ધિક્કારતા હતા. રાજપદ ફૂલે પૂજાવા માટે પણ હોય છે અને પથ્થરોથી બદનામ થવા માટે પણ હોય છે. રાવણનો પુષ્પકાળ વીતી ગયો હતો અને હવે પથ્થરકાળ શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો. જેને રોક્યું ન રોકાય તેને જ ભાગ્ય કહેવાય. મૃત્યુ અને અસ્તાયળને કોણ રોકી શક્યું છે?

અનેક સેનાપતિઓના મરણ પછી રાવણ ભાંગી પડ્યો. તેને ભારે આઘાત લાગ્યો, તોપણ તે સુધર્યો નહીં. તે હઠીલો છે. દુષ્ટ હઠ વ્યક્તિનો વિનાશ જ નોતરે. એક પછી એક તેણે બાકી બચેલા પોતાના વીર સેનાપતિઓને યુદ્ધ કરવા મોકલ્યા, જેમાં ખરના પુત્ર મકરાક્ષ વગેરેનો વધ થઈ ગયો. હવે તેની પાસે એકમાત્ર સેનાપતિ પોતાનો પુત્ર ઇન્દ્રજિત બાકી બચ્યો હતો. તેણે ઇન્દ્રજિતને પણ તૈયાર કર્યો. ડાહ્યા માણસોએ ભવિષ્યના બીજનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. ઇન્દ્રજિત ભવિષ્યનું બીજ છે, પણ હવે તે મૃત્યુના મુખમાં હોમાવા થનગની રહ્યો છે.

રાવણની આજ્ઞાથી ઇન્દ્રજિત યુદ્ધમેદાનમાં આવી ગયો. આવતાં જ તેણે હાહાકાર મચાવી દીધો. તેના પરાક્રમથી છંછેડાયેલા લક્ષ્મણે શ્રીરામને કહ્યું કે “બસ થયું! હવે હું સંપૂર્ણ રાક્ષસોનો જ નાશ કરી નાખું છું.” આ વખતે શ્રીરામે જે જવાબ આપ્યો તે હંમેશાં યાદ રહેશે. એક વ્યક્તિના દોષથી પૂરી જાતિનો નાશ ન કરાય. જે લોકો યુદ્ધ નથી કરતા, યુદ્ધના પક્ષમાં નથી, જેઓ ભાગી છુટ્યા છે, જેઓ શરણે આવેલા છે, જે રોગી-લાચાર-અપંગ થયેલા છે તેમનો નાશ ન કરાય. નાશ તો માત્ર ને માત્ર પ્રત્યક્ષ અપરાધીનો જ કરાય, અર્થાત્ ઇન્દ્રજિત, રાવણ વગેરેનો કરાય, બીજાનો નહીં.” જ્યારે વિજયનો દોર ચાલતો હોય છે ત્યારે વિજયી સેના અને સેનાપતિ ભાન ભૂલીને પરાજિત પક્ષનો સર્વનાશ કરવા ઉતાવળા થતાં હોય છે. તેવા સમયે તેવું કરવું બહુ સરળ હોય છે. પણ આવા સમયે જ આત્મ-સંયમની ખરી જરૂર પડતી હોય છે. શ્રીરામ પૂરેપૂરા આત્મસંયમી અને સભાન છે, તેથી વિજયમદથી મુક્ત છે.

એક તરફ ઇન્દ્રજિતે પોતાના પરાક્રમથી વાનરસેનામાં હાહાકાર મચાવી દીધો, તો બીજી તરફ તેણે સીતાજીનું નકલી સ્વરૂપ બનાવીને શ્રીરામ-લક્ષ્મણના દેખતાં રણમેદાનમાં તેમનો વધ કરી નાખ્યો, જેથી રામ-લક્ષ્મણ હાહાકાર મચાવવા લાગ્યા. યુદ્ધ જીતવાની અનેક તરકીબોમાંથી એક તરકીબ એ છે કે સામા પક્ષને ગમે તે રીતે શોકમગ્ન-નિરાશ-હતાશ કરી નાખવો. શોકાકુલ વ્યક્તિ શક્તિહીન થઈ જતી હોય છે, તેથી તે પૂરી શક્તિથી યુદ્ધ કરી શકતી નથી. ઇન્દ્રજિતની તરકીબ કામમાં આવી ગઈ. સીતાવધનું દર્શ્ય જોતાં જ શ્રીરામ શોકાકુલ થઈ ગયા. “હા સીતા! હા સીતા!” કહીને ભૂમિ ઉપર ઢળી પડ્યા. આવા સમયે તરત જ વિભીષણ દોડતા આવ્યા અને આશ્વાસન આપતાં સમજાવ્યું કે આ બનાવટી — માયાવી — સીતા હતાં. સાચાં સીતા તો હેમખેમ જીવે છે. ખરા સમયે શોકસંતપ્ત વ્યક્તિને આશ્વાસનરૂપી જળ છાંટવા દોડી આવવું તે સાચી મિત્રતા કહેવાય. શ્રીરામ-લક્ષ્મણનો શોક દૂર થયો.

ઇન્દ્રજિતનો વધ કેમ કરવો તે કઠિન પ્રશ્ન થઈ ગયો હતો. ઘણા વિચાર-વિમર્શ પછી આ કાર્ય લક્ષ્મણને સોંપાયું. બન્ને વચ્ચે ભીષણ

યુદ્ધ થયું. આવું યુદ્ધ પહેલાં કદી કોઈએ કર્યું ન હતું. અંતે લક્ષ્મણે ઐદ્રાસ્ય મૂક્યું અને જોત-જોતાંમાં ઇન્દ્રજિતના રામ રમી ગયા. આ સમાચારથી વાનરસેનામાં જયજયકાર થઈ ગયો, તો રાક્ષસસેનામાં હાહાકાર થઈ ગયો. લંકામાં ખબર પડી તો રાવણ પોકેપોકે રડવા લાગ્યો. તેના વંશનો ઉચ્છેદ થઈ ગયો હતો. ક્રોધના માર્યા રાવણે બધા અનર્થોનું મૂળ સીતાજીને જ માન્યાં, તેથી તેમનો નાશ કરવા તે તૈયાર થઈ ગયો. આ વખતે સુપાર્શ્વ નામનો રાવણનો મંત્રી વચમાં પડ્યો. સ્ત્રીવધ મહાપાપ છે તેવું સમજાવીને તેને માંડ શાન્ત કર્યો. ઇન્દ્રજિતે એક વાર બનાવટી સીતાજીનો વધ કર્યો હતો. હવે રાવણ સાચાં સીતાજીનો વધ કરવા માગતો હતો, પણ ન કરી શક્યો. હજી તેને આશા હતી કે હું યુદ્ધે ચઢીશ, રામનો વધ કરી વિજય મેળવીશ અને સીતા મારા વશમાં આવી જશે. સીતાજીને પામવાની ઇચ્છા હજી પણ તેને અકબંધ હતી. પરસ્ત્રીને પામવાનો ચટકો જેને ચઢ્યો હોય તે ઘોર વિનાશ પછી પણ ચટકામુક્ત ન થઈ શકે. પરસ્ત્રીને પામીને ભોગસુખની ઝંખના નથી હોતી, માત્ર વિજયી થવાની ઝંખના હોય છે. મોહથી પાછળ પડેલા કોઈ પુરુષને જ્યારે કોઈ સ્ત્રી ધુત્કારી દે છે ત્યારે તેનું અહં ઘવાય છે. દેહના ઘવાયા કરતાં અહં ઘવાયાનો ઘા ઘણો કારમો હોય છે. તેમાં પણ સ્ત્રીનો મારેલો ઘા તો કદી રૂઝાતો જ નથી. તે હંમેશાં પાકતો રહે છે અને પીડતો રહે છે. જીવનભર આ પીડા-વ્યથા થતી રહે છે. આવો ઘા તો ત્યારે જ રૂઝાય જ્યારે સામેની સ્ત્રી હારે અને પોતે વિજયી થાય. રાવણને હજી પણ વિજયી થવાની પૂરેપૂરી આશા છે, તેથી તે સીતાજીનો વધ કરી શકતો નથી.

81. રાવણ યુદ્ધે ચઢ્યો

હવે રાવણનો વારો હતો. રાવણ અવિજેય હતો. આ જ સુધી તે ક્યાંય હાર્યો ન હતો. તેના સતત વિજયે તેને અભિમાની બનાવી દીધો હતો. કદી પરાજય ન થવાથી અભિમાની વ્યક્તિ વધુ ને વધુ અભિમાની થઈ જતી હોય છે. જીવનમાં સંતુલન રાખવા માટે પણ કોઈકોઈ વાર પરાજિત થવું હિતકારી કહી શકાય. જીવાત્મા દેડકા જેવો છે. સફળતા કે વિજયની હવા તેના પેટમાં ભરાઈ જાય તો પેટ ફાટી જાય. રાવણ દેડકો નથી, મહાજ્ઞાની છે, તોપણ સતત વિજયોને પચાવી શકતો નથી, તો સામાન્ય માણસની તો વાત જ શી કરવી?

જે કાંઈ સેના બાકી બચી હતી તે બધી એકઠી કરીને સજીવજીને રાવણ લંકા બહાર નીકળ્યો. તેને વારંવાર અપશુકનો થવા લાગ્યાં. કેટલીક વાર ભવિષ્યમાં બનનારી ઘટનાઓનાં ઔઘાણ પ્રથમથી જ આવવા લાગતાં હોય છે.

જેવો તે લંકા બહાર નીકળ્યો કે તરત જ તેની રાહ જોઈને ઊભેલો સુગ્રીવ તેના ઉપર તૂટી પડ્યો. રાવણના મોટા સેનાપતિ વિરૂપાક્ષની સાથે તેણે ભયંકર યુદ્ધ કર્યું અને રાવણના દેખતાં જ તેનો વધ કરી નાખ્યો. વિરૂપાક્ષના વધથી રાક્ષસસેનામાં ભારે શોક ફેલાઈ ગયો.

રાવણે બીજા સેનાપતિ મહોદર સામું જોયું અને તેને યુદ્ધ માટે પ્રોત્સાહિત કર્યો. મહોદર અને સુગ્રીવ વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ જામ્યું. રથ છોડીને મહોદર નીચે કૂદી પડ્યો અને સુગ્રીવ સાથે મલ્લયુદ્ધ કરવા લાગ્યો. બન્ને પરસેવે રેબઝેબ થઈ ગયા. અંતે સુગ્રીવે મહોદરનું મસ્તક કાપી નાખ્યું. તેનું ધડ ધડામ દઈને પૃથ્વી ઉપર પડ્યું.

હવે મહાપાર્શ્વનો વારો હતો. તેણે વાનરસેના ઉપર પ્રચંડ બાણવૃષ્ટિ કરી, હાહાકાર મચાવી દીધો. પડકારને પડકાર આપો તો જ તેનું શમન થાય. અંગદે તેનો પડકાર ઝીલી લીધો. પડકાર ઝીલનારા જ મોટા ગજાના માનવી થતા હોય છે. જેઓ પડકારોથી નાસતા ફરે છે તેઓ પામર થઈને તુચ્છ જીવન જીવતા રહે છે. અંગદ અને મહાપાર્શ્વ વચ્ચે મહાભયંકર યુદ્ધ જામ્યું. પણ અંતે અંગદના મુષ્ટિ-પ્રહારથી મહાપાર્શ્વનું હૃદય ફાટી ગયું. તે ધરણી ઉપર ઢગલો થઈને પડ્યો. વાનરસેનામાં જયજયકાર થઈ ગયો.

એક પછી એક બધા સેનાપતિઓ ગુમાવી દીધા પછી રાવણ સ્વયં અગ્નિમોરચે ધસી આવ્યો. બરાબર તે જ સમયે શ્રીરામ પણ અગ્નિમોરચે ઊભા હતા. બન્નેનો ભેટો થઈ ગયો. શ્રીરામના રોમેરોમે ક્રોધ વ્યાપી ગયો: આજ મારી પત્ની સીતાનું હરણ કરનાર અધમ રાક્ષસ! ઊભો રહે! તને મજા ચખાડું.” બીજી તરફ રાવણને પણ તેવો જ ક્રોધ ચઢ્યો. બન્ને વચ્ચે પહેલાં વાગ્યુદ્ધ થયું. ઘણા દિવસથી દબાવી રાખેલી વાચા ફૂટી નીકળી. પછી શ્રીરામે ધનુષ્ય ઉપર બાણ ચઢવ્યું. બન્ને તરફથી ભયંકર બાણોની વર્ષા થવા લાગી. હાહાકાર મચી ગયો.

એવામાં રાવણની નજર વિભીષણ ઉપર પડી. વિભીષણને શત્રુપક્ષમાં જોતાં જ રાવણ કાબૂ બહાર થઈ ગયો. સ્વજનની ગદારી અસહ્ય હોય છે. જેની પાસે ખરા સમયે સહાયની અપેક્ષા રાખી હોય, અરે! જેના ઉપર સહાયનો હક્ક હોય તે જ જો સામા પક્ષમાં ભળીને ગદાર થઈ જાય તો તો અસહ્ય પીડા થાય. “પહેલાં આને ઠીક કરવા દે” એવું વિચારીને રાવણે વિભીષણ ઉપર પ્રાણઘાતક હુમલો કરી દીધો. પણ બરાબર ખરા વખતે લક્ષ્મણ વચ્ચે આવી ગયા. તેમણે રાવણની મહાશક્તિને અટકાવી દીધી. યુદ્ધકાળમાં સ્વજનોની તટસ્થતા શત્રુતાથી પણ ભૂંડી થઈ જતી હોય છે. યુદ્ધકાળમાં તો જે સર્વશક્તિથી કૂદી પડે તે જ સાચો સ્વજન કહેવાય. લક્ષ્મણે વિભીષણને બચાવી લીધો. શરણે આવેલા આશ્રિતને બચાવી લેવાની વધુ કાળજી અને તત્પરતા રાખવી જરૂરી હોય છે, કારણ કે પૂર્વપક્ષત્યાગથી પૂર્વપક્ષીઓ તેની પાછળ પડી જતા હોય છે.

લક્ષ્મણના બચાવથી રાવણ લક્ષ્મણ ઉપર ક્રુદ્ધ થયો. શિકારી પોતાના શિકારને બચાવનારા ઉપર ભડકી ઊઠતો હોય છે. જે શક્તિ વિભીષણ ઉપર મૂકવાની હતી તે જ શક્તિ રાવણે લક્ષ્મણ ઉપર મૂકી દીધી. શક્તિના પ્રચંડ આઘાતથી લક્ષ્મણ મૂર્છિત થઈ ગયા. શક્તિ એવી પ્રચંડ હતી કે લક્ષ્મણને વીંધીને પૃથ્વીમાં પેસી ગઈ. શ્રી રામચંદ્રે બળ કરીને તેને માંડમાંડ કાઢી. મૂર્છિત લક્ષ્મણની જવાબદારી હનુમાનને સોંપીને શ્રીરામ પોતે રાવણ સાથે યુદ્ધે ચઢ્યા. યુદ્ધના મેદાનમાં ઘાયલો-મૂર્છિતો વગેરેની દેખભાળ કરવી જરૂરી હોય છે.

ઘાયલોને કે મૂર્છિતોને રણમાં તડપતા છોડી દેવા તે લાગણીહીનતા કહેવાય. આવા સમયે બે યુદ્ધો થાય. એક તરફ ઘાયલો-મૂર્છિતોની સારવાર કરવી, તો બીજી તરફ શત્રુપક્ષના ધસારાને રોકવો. શ્રીરામે ભયંકર બ્રાણવર્ષા કરીને શત્રુપક્ષના ધસારાને અટકાવી દીધો.

લક્ષ્મણના મૂર્છિત થઈ જવાથી રામને ભારે આઘાત લાગ્યો. લાગણી આઘાત વિનાની નથી હોતી. જેટલી લાગણી તીવ્ર તેટલો જ આઘાત પણ તીવ્ર. લાગણી હર્ષ વિનાની પણ નથી હોતી. પ્રિયજનની પ્રસન્નતાથી હર્ષ થાય અને પ્રિયજનની વિપત્તિથી દુઃખ થાય. આ સ્વસુખ-દુઃખ ન કહેવાય, પણ પ્રિયજનના સુખે-દુખે થનાર સુખ-દુઃખ કહેવાય. જે લોકોને ઘણાં સ્વજનો હોય છે તેમને આવાં પરલક્ષી સુખ-દુઃખ પણ વધારે હોય છે. વીતરાગને કોઈ સ્વજન હોતું જ નથી, તેથી તેને પરપ્રેરિત સુખ-દુઃખ પણ હોતાં નથી. સ્વજનો વિનાનો તે સ્વકેન્દ્રિત જીવન જીવતો હોય છે.

શ્રીરામ ઘોર વિલાપ કરવા લાગ્યા. રામ પિતા દશરથના મૃત્યુથી રડ્યા હતા, સીતાજીના વિયોગથી રડતા હતા અને હવે લક્ષ્મણની મૂર્છાથી રડી રહ્યા છે. જીવનમાં રડવું પણ જરૂરી છે. રડવાના પ્રસંગે પણ જેઓ નથી રડતા તેઓ કાં તો કોઈ મહાપુરુષ છે, કાં પછી કોઈ પથ્થર છે. મહાપુરુષની આંખો ન રડે તોપણ હૃદય તો રડે જ. હૃદયનું રડવું એ જ ખરું રડવું કહેવાય.

જાંબવાન આવી પહોંચ્યા. તેમણે ફરીથી હનુમાનજીને પેલી ઔષધિ લાવવાની આજ્ઞા કરી, જોત-જોતાંમાં હનુમાનજી ઊડ્યા અને આખું પર્વત-શિખર લઈ આવ્યા. યુદ્ધમાં ઘાયલો માટે તત્કાળ સારવારવ્યવસ્થા પણ જરૂરી હોય છે. ઔષધિનો પ્રયોગ શરૂ થયો અને લક્ષ્મણ ભાનમાં આવી ગયા. લક્ષ્મણના ભાનમાં આવવાથી રામના જીવમાં જીવ આવ્યો. આવો ભ્રાતૃપ્રેમ હોય છે.

82. રાવણવધ

જીવન મિલન વિનાનું હોતું નથી. કોઈ વાર મિત્રમિલન થાય તો કોઈ વાર શત્રુમિલન થાય. જેને મિત્રો ઘણા હોય તેને મિત્રમિલન પણ ઘણું હોય. મિત્રમિલન સુખદાયી હોય. જેને શત્રુઓ વધારે હોય તેને શત્રુમિલન વધુ થાય. શત્રુમિલન સુખદાયી ન હોય, દુઃખદાયી જ હોય. મર્દાનગી શત્રુતા વિનાની નથી હોતી અને કાયરતા કલંક વિનાની નથી હોતી. જે હજારો શત્રુઓ વચ્ચે જીવન જીવે છે, નક્કી તે મર્દ માણસ હોવો જોઈએ. આવા મર્દને કોઈ મિત્ર મળે તો તે પણ મર્દ જ હોય. મર્દની સાથે મર્દની જ મૈત્રી નભે. કાયરો સાથે થઈ જાય તોપણ લાંબું ચાલી ન શકે. તે કજોડું કહેવાય. બે મર્દોનું મિત્રમિલન કાંઈ ને કાંઈ હકારાત્મકનું નિર્માણ જ કરે. હકારાત્મક નિર્માણ લોકકલ્યાણનું હોઈ શકે.

આજે બે શત્રુઓનું મિલન થઈ રહ્યું છે. રામ અને રાવણ બન્ને એકબીજાના શત્રુ છે. શત્રુતાનું મૂળ સ્ત્રીમાં છે. અને સ્ત્રી લાગણી વિનાની નથી હોતી. સ્ત્રીઓ સાથેના બધા પ્રકારના સંબંધો ખરી કે ખોટી લાગણીથી બંધાતા હોય છે. ખોટા સંબંધો દુઃખદાયી બનતા હોય છે. ખરા-ખોટાનું માપ ધર્મ અને સંસ્કૃતિ આપતાં હોય છે. આ બે પાટા ઉપર જીવનની ગાડી ચાલે તો સડસડાટ ચાલે. જ્યારે કોઈ પાટાને ચાતરે ત્યારે ગાડી ઊથલી પડે. રાવણે ચીલો ચાતર્યો અને આજે ભયંકર પરિણામ સામે આવીને ઊભું. શ્રીરામ ભગવાન છે, પણ યમરાજ પણ છે. જે ભગવાન હોય તે જ યમરાજ થઈ શકે. યમરાજ અને ધર્મરાજ બન્ને એક જ છે, કારણ કે બન્ને અદલ ન્યાય આપે છે. અદલ ન્યાય પરાક્રમી જ આપી શકે. કાયર ન્યાય ન આપે. કાયરતા લાંચિયાપણા વિનાની ન હોય. લાંચ-રુશવત અને અદલ ન્યાય એકસાથે ન રહી શકે. સામર્થ્ય હોવા છતાં અદલ ન્યાય આપવાથી પાછા ભાગે તે કર્તવ્યભ્રષ્ટ કહેવાય.

આજે શ્રીરામ અદલ ન્યાય આપવાના છે. ધનુષ્યબાણ સાથે તેઓ રણભૂમિમાં વિકરાળરૂપ ધારણ કરીને ઊભા છે. સમય આવ્યે વ્યક્તિને વિકરાળ થતાં પણ આવડવું જોઈએ. વિકરાળતા વિના અપરાધીઓનાં હાંજા ગગડે નહીં. વ્યક્તિ માત્ર કરુણામૂર્તિ જ ન હોય, સમય આવ્યે રોષમૂર્તિ પણ થઈ શકવી જોઈએ.

શ્રીરામ કરુણામૂર્તિ, પ્રેમમૂર્તિ વગેરે અનેક પ્રકારનાં વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે, પણ આજે તેઓ વિકરાળમૂર્તિ બન્યા છે. “મારી પત્ની ઉપર હાથ ઉપાડનાર, તેને હાથ લગાડનારને આજે જીવતો નહીં છોડું” તેવી પ્રબળ માનસિકતા તેમને હાડોહાડ છવાઈ ગઈ છે.

તેમની વિકરાળતાથી પૂરું રણમેદાન ધૂજી રહ્યું છે. જેને જોઈને રીઢા અપરાધીઓ ધૂજે નહીં તે શું રાજ કરવાનો હતો!

શ્રીરામે ટંકાર કર્યો. ધણણણ કરતો ધ્વનિ ચારે દિશામાં ફેલાઈ ગયો. ધ્વનિ રાવણને સંભળાયો અને તે દોડતો ધસી આવ્યો. તેના માથે કાળ ભમે છે. માથા ઉપર ભમતો કાળ વ્યક્તિને આપોઆપ મૃત્યુના મુખમાં લઈ આવે.

“ઊભો રહે! ઊભો રહે! તારી ખબર લઉં છું.” એમ બોલીને રાવણે દાંત કચકચાવ્યા અને યુદ્ધમાં કૂદી પડ્યો. રાવણ પાસે અતુલિત બળ છે, બળનો ગર્વ છે અને ગર્વ કદી ફૂંફાડા વિનાનો ન હોય.

રાવણનો વિશાળ અને અનેક ખચ્ચરો જોડેલો રથ છે. જ્યારે રામ રથ વિના છે. રથ એટલે તે સમયની ટેન્કગાડી અને પગપાળા રામ એટલે પૈદલ સૈનિક. બહુ મોટું કજોડું કહેવાય. આ ભયંકર યુદ્ધ જોવા આકાશમાં દેવો ભેગા થયા છે. સંસારમાં સૌથી વધુ દર્શનીય યુદ્ધ હોય છે. તેના પછી બીજા નંબરે દર્શનીય કામકીડા હોય છે. આ બે દેશ્યો જોવા માટે દેવો તો શું, વૈરાગીઓ પણ તલપાપડ રહેતા હોય છે.

દેવરાજ ઇન્દ્રે જોયું કે રામ તો રથ વિનાના છે. તેઓ મહારથી રાવણ સામે કેમ ટકી શકશે? તરત જ પોતાના સારથિ માતલિને હાંક મારી, “જા, જા, જલદી મારો રથ જોડીને પૃથ્વી ઉપરથી અને રામચંદ્રને રથ ઉપર બેસાડ.”

મદદ પૃથ્વી ઉપરથી જ નહીં, આકાશમાંથી પણ મળતી હોય છે. આકાશ ખાલી નથી, મદદોથી ભરેલું છે. કોઈ પાત્ર હોય તો

આકાશી મદદ તેના ઉપર ઊતરે.

તરત જ રાવણ કરતાં પણ વધુ ભવ્ય રથ લઈને માતલિ આવી પહોંચ્યો. ભવ્યતા ભવ્યતાને દબાવે છે. શત્રુની ભવ્યતાને દબાવે પછાડે તે જ ગૌરવ પ્રાપ્ત કરે.

શ્રીરામનો રથ જોતાં જ રાવણ ઝાંખો થઈ ગયો: અહો! આટલો ભવ્ય રથ!

ઇન્દ્રે માત્ર રથ જ ન મોકલ્યો, પણ તેની સાથે ભવ્ય કવચ, ધનુષ્યબાણો અને ચક્રચક્રાટ શક્તિ પણ મોકલી. આપત્તિમાં અણધારી મદદ આવે તેને ઈશ્વરકૃપા કહેવાય. રાવણે તરત જ બાણોનો મારો ચલાવ્યો, પણ શ્રીરામે તરત જ બધાં બાણો કાપી નાખ્યાં. રાવણ પાસે મોટું મંત્રબળ છે. એક પછી એક જુદાં-જુદાં બાણો મંત્રી-મંત્રીને છોડવા લાગ્યો, પણ શ્રીરામ તરત જ તે બધાંનો છેદ ઉડાડતા ગયા. જાણે પ્રલયકાળ આવી ગયો. ચારે તરફ હાહાકાર થવા લાગ્યો.

રાવણનાં અનેક બાણો સહન કર્યા પછી રામને થયું કે હવે સહનશક્તિની હદ આવી ગઈ. અતિ સહનશક્તિ ભીરુતાની નિશાની કહેવાય. હવે શ્રીરામનો વારો હતો. તેમણે એવાં પ્રચંડ બાણ ચલાવ્યાં કે રાવણ મૂર્છિત થઈ ગયો. તેને નિશ્ચેષ્ટ જોઈને તેનો સારથિ તેને સમરભૂમિથી દૂર લઈ ગયો. પણ રાવણ જરાક ભાનમાં આવતાં જ સારથિ ઉપર કોપાયમાન થઈ ગયો. રણમાંથી પાછા ફરવું એ કાયરતા કહેવાય. સારથિના કારણે પોતે કાયર બન્યો હતો તેથી તે કોપાયમાન થયો હતો.

સારથિ સમજી ગયો કે રાવણના માથે મોત ભમે છે, તે માનવાનો નથી, તેથી તેણે રથને ફરી પાછો રણક્ષેત્રમાં લીધો. દુરભિમાની માલિકની ખોટી આજ્ઞા અને ખોટો કોપ સહન કરી શકે તે જ તેની નોકરી કરી શકે.

ફરીથી રામ-રાવણ આમને-સામને થઈ ગયા. શ્રીરામ પ્રચંડ યુદ્ધ કરીને થાકી ગયા હતા. તેમને થાકેલા જોઈને અગસ્ત્ય ઋષિ દોડી આવ્યા અને “આદિત્યહૃદયમ્” સ્તોત્ર આપ્યું. આ સ્તોત્રનો શ્રદ્ધાથી પાઠ કરવાથી ગમે તેવો થાક ઊતરી જાય, ગમે તેવી નિરાશા ભાગી જાય તેવું તેનું માહાત્મ્ય છે. શ્રીરામે સ્તોત્રપાઠ કર્યો અને તરત જ સ્ફૂર્તિવાળા, તરોતાજા થઈ ગયા. મહાકાર્યો પાર પાડવામાં દૈવી શક્તિ પણ સહાયક થતી હોય છે.

ફરીથી રામ-રાવણનો ઘોર સંગ્રામ થવા લાગ્યો. બન્ને પક્ષે અનેક પ્રકારનાં અસ્ત્રશસ્ત્રોના પ્રહાર થવા લાગ્યા.

અંતે માતલિના કહેવાથી શ્રીરામે બ્રહ્માસ્ત્રનું સંધાન કર્યું. સારથિ કેટલીક વાર ઉત્તમ સલાહકાર પણ થઈ શકે છે અને માર્ગદર્શક પણ થઈ શકે છે. નાનો માણસ પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં નાનો નથી હોતો અને મોટો માણસ પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં મોટો નથી હોતો.

શ્રીરામે બ્રહ્માસ્ત્રનું અનુસંધાન કર્યું તો ચારે તરફ ખળભળાટ થઈ ગયો. બ્રહ્માસ્ત્ર રાવણને વાગ્યું અને તે પ્રાણહીન થઈને ભૂમિ ઉપર ઢળી પડ્યો. પ્રાણ હોય તો જ શરીર સંતુલિત રહે, નહીં તો ઢળી પડે.

રાવણનો વધ થઈ ચૂક્યો. હવે યુદ્ધ પૂરું થયું. રાક્ષસસેના ભાગી અને બધા વિલાપ કરવા લાગ્યા. વાનરસેના વિજયી થવાથી હર્ષના કારણે કૂદાકૂદ કરવા લાગી. વિકટ અને મહાલક્ષ્ય પૂરું થાય તો તેથી વધુ આનંદ બીજો શો હોઈ શકે?

83. યુદ્ધ પછીના પ્રશ્નો

યુદ્ધ હિંસા વિનાનું હોય જ નહીં. હિંસા પણ ધર્મ બની જાય, જ્યારે કોઈ અન્યાયી-અત્યાચારીથી લોકોને છોડાવવા હોય. બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા પછી પણ જે યુદ્ધ ન કરે તે કાં તો દુર્બળ હોય કે પછી કાયર હોય. દુર્બળતા બહુ મોટું પાપ ન કહેવાય, પણ કાયરતા મોટું પાપ કહેવાય. કાયરને રાજશાસન કરવાનો અધિકાર ન હોય. તેમ છતાં જો કોઈ કાયર રાજ્ય કરે તો તે કલંક જ કહેવાય. અહિંસાના અતિ-આદર્શથી કોઈ યુદ્ધ ન કરે તો તે કલંક જ નહીં મહાકલંક કહેવાય, કારણ કે તે ભ્રાન્તધર્મના રવાડે ચઢેલો રાજા કે નેતા કહેવાય.

યુદ્ધથી પ્રશ્નો ઉકેલાય છે અને ઊભા પણ થાય છે. પ્રશ્નોની સંપૂર્ણ સમાપ્તિ કદી થતી હોતી નથી. શ્રીરામના યુદ્ધથી ત્રણ પ્રશ્નો ઉકેલાયા: 1. સીતાહરણનો, 2. અત્યાચારી શાસનનો અંત અને 3. સુશાસનનો પ્રારંભ.

1. સીતાહરણ એ મુખ્ય નિમિત્ત હતું. આવી કેટલીયે સ્ત્રીઓનું હરણ રાવણે કર્યું હતું અને યુદ્ધ વિના તે અટકવાનો ન હતો.
2. રાવણ રાક્ષસી તાકાત ધરાવતો રાજા હતો, તેથી જનતા અને નાના રાજાઓ માટે ઘોર અત્યાચારી થઈ ગયો હતો. યુદ્ધથી રાવણવધ થવાથી રાક્ષસી વિચારધારાની સમાપ્તિ થઈ જવાથી લોકો અત્યાચારમુક્ત જીવન જીવતા થયા.
3. રાવણ પછી લંકાની રાજગાદી વિભીષણને આપવામાં આવી. વિભીષણ આદર્શ રાજા તરીકે રાજ્ય કરતો થયો તેથી પ્રજા સુખી થઈ.

આ ત્રણ પ્રશ્નો ઉકેલાયા, પણ બીજા ત્રણ પ્રશ્નો ઊભા થયા: 1. હજારો સ્ત્રીઓ વિધવા થઈ, 2. હજારો બાળકો અનાથ થયાં અને 3. વિપુલ સંપત્તિનો નાશ થયો. જ્યાં મહાયુદ્ધ થાય ત્યાં આ ત્રણ પ્રશ્નો ઊભા થાય જ.

1. સ્ત્રીઓ યુદ્ધ નથી કરતી, પુરુષો જ કરે છે, તેથી પુરુષોની મોટા પ્રમાણમાં હત્યા થવાથી તેટલા જ પ્રમાણમાં - કદાચ તેથી પણ મોટા પ્રમાણમાં સ્ત્રીઓ વિધવા થતી હોય છે, કારણ કે ઘણી જગ્યાએ બહુપત્નીત્વની પ્રથા હોવાથી એક યોદ્ધાના મરણથી તેની બધી પત્નીઓ વિધવા થતી હોય છે. વિધવા થયેલી સ્ત્રીઓને આજીવિકા માટે વર્ષાસન બાંધી આપવામાં આવે તોપણ તેમની કામવાસનાની પૂર્તિ ન થવાથી ઘણા માનવીય પ્રશ્નો ઊભા થાય. યુદ્ધ પછી મહાવિનાશ ભોગવનારા બધા દેશોમાં સ્ત્રી અને પુરુષોનું સંતુલન બગડી જતું હોય છે, અર્થાત્ પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ઘણું વધી જવાથી માનવીય દુરાચારોનું પ્રમાણ વધી જતું હોય છે. મનુષ્યોને સદાચારી રાખવા માટે માત્ર ધર્મોપદેશ જ પર્યાપ્ત નથી, માનવીય આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ પણ જરૂરી છે. માનવીય આવશ્યકતાઓમાં રોજી, રોટી, મકાન, કપડાં તો ખરાં જ, પણ આ બધાં કરતાં પણ કામભૂખનિવારણ પણ ખરું. સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ ઘણું વધારે થઈ જાય તો દુરાચાર વધે અને પુરુષોનું પ્રમાણ ઘણું વધી જાય તો બળાત્કારો વધે. પ્રાચીનકાળમાં સ્ત્રીઓના વધુ પ્રમાણને બહુપત્નીત્વપ્રથાથી ઉકેલવાનો પ્રયત્ન થયો હતો, પણ પુરુષોની ખૂબ વધી ગયેલી સંખ્યાનો ઉકેલ ન હતો. ખરેખર તો આવું થતું જ નહીં.

2. હજારો યોદ્ધાઓ મરવાથી હજારો સ્ત્રીઓ તો વિધવા થાય જ છે, પણ સાથે-સાથે હજારો કદાચ લાખો બાળકો પણ અનાથ થઈ જાય છે. તેમાં પણ છોકરાઓ કરતાં અનાથ છોકરીઓનો પ્રશ્ન ઘણો વિકટ બની જતો હોય છે.

3. યુદ્ધમાં વિપુલ સંપત્તિનો નાશ થઈ જાય છે. હજારો ભવનો, હજારો પુલો, હજારો કારખાનાં, હજારો રસ્તાઓ, ખેતરો, નદીઓ, વગેરે વગેરે બહુ મોટા પ્રમાણમાં નષ્ટ થઈ જતાં હોય છે. આ બધાની ભરપાઈ મહાન પ્રજા જ કરી શકતી હોય છે અને તેમાં વર્ષો લાગી જતાં હોય છે. ખાસ કરીને પરાજિત રાષ્ટ્ર અને પરાજિત પ્રજાને સંપત્તિનું ભારે નુકસાન વેઠવું પડતું હોય છે. પણ જો હારેલી પ્રજા મહાન હોય તો મહાન નવનિર્માણ કરીને ફરીથી બેઠી થઈ જતી હોય છે. યુદ્ધ પછીનો વિકાસ પણ મોટો થઈ શકે છે, જો પ્રજા મહાન હોય તો!

આ ત્રણ પ્રશ્નો ઊભા થાય છે જેની સામે ઝઝૂમવું પડતું હોય છે. રાવણ-વધ પછી લંકામાં આ ત્રણ પ્રશ્નો ઊભા થયા. રાવણને ઘણી પત્નીઓ હતી. ઘણી પત્નીઓ રાખવી એ ત્યારે મર્દાનગીનું પ્રતીક ગણાતું. આ બધી સ્ત્રીઓ હૈયાફાટ રુદન કરવા લાગી. પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ વધુ હસે છે અને ઘણું વધુ રડે છે. માત્ર રાવણની જ નહીં, હજારો યોદ્ધાઓ અને સેનાપતિઓની લાખો પત્નીઓના કલ્પાંતથી

યુદ્ધભૂમિ રોતી-કકળતી ગમગીન થઈ ગઈ. યુદ્ધનું દશ્ય જેટલું બિહામણું હોય તેથી વધારે આ કલ્પાંતદશ્ય વધુ કરુણ હતું. વિજયી રાજા અને યોદ્ધાઓને પણ થાય કે અરેરે, મેં આ શું કર્યું? બધા સેનાપતિઓ અર્જુન નથી હોતા અને બધા સલાહકારો શ્રીકૃષ્ણ નથી હોતા. આવા કરુણ કલ્પાંતનો કોઈ ઉકેલ નથી. માત્ર દુઃખનું ઓસડ દહાડા જ કહી શકાય. સૌથી વધુ કલ્પાંત મંદોદરી કરી રહી હતી. મંદોદરી રાવણની પટરાણી હતી અને તે પૂર્ણ પતિવ્રતા હતી. પતિવ્રતા સ્ત્રી પ્રિય પતિના અકાળ મૃત્યુને સહન કરી શકે નહીં. મંદોદરીએ છેવટ સુધી યુદ્ધ નહીં કરીને સીતાજીને પાછા આપી દેવાની હઠ પકડી હતી, પણ રાવણ ન માન્યો તે ન જ માન્યો. બધું યાદ કરીને મંદોદરી હૈયાફાટ રુદન કરવા લાગી. સાચું રુદન સાચી વાણીથી પણ વધુ પ્રભાવશાળી હોય છે. બધાં ગમગીન થઈ ગયાં.

રુદનના ત્રણ પ્રકાર છે: 1. આંસુ વિનાનું રુદન, 2. આંસુવાળું રુદન અને 3. વાણી સાથે વિલાપવાળું રુદન.

મંદોદરી વાણી સાથે વિલાપ કરી રહી હતી. તે રાવણના એક-એક ગુણ અને દોષને રોતી-રોતી વ્યક્ત કરતી હતી. “તમે આવા હતા અને આવા હતા” એવું વારંવાર બોલતી — ગાતી — રુદન કરતી હતી. કરુણામાંથી કરુણરસ અને કરુણરસમાંથી કાવ્યનું સર્જન આમ થતું હશે!

જેણે કદી હૈયાફાટ રુદન કર્યું જ નથી તે પૂરો કવિ ન થઈ શકે. કવિત્વનું મૂળ કરુણા છે.

84. વિભીષણનો રાજ્યાભિષેક

સિંહાસન કે ગાદી ખાલી ન રહેવી જોઈએ. સિંહાસન અને ગાદી વ્યવસ્થાનાં કેન્દ્રો છે. વ્યવસ્થા તૂટે તો બધું તૂટી જાય. વ્યવસ્થા ન તૂટવી જોઈએ. વ્યવસ્થા જ સુરક્ષા છે અને સુરક્ષા જ જીવન છે.

કોઈ મઠ-મંદિરનો મહન્ત દેવ થઈ જાય અને ગાદી ખાલી થાય તો તેની અંતિમ વિધિ કરતાં પહેલાં જ તેની ગાદી ઉપર કોઈ યોગ્ય માણસને બેસાડી દેવો જોઈએ. જો તેમાં વિલંબ થઈ જાય તો અંતિમવિધિ પછી અનેક ઉત્તરાધિકારીઓ પેદા થાય. પરસ્પર સ્પર્ધા અને ખટપટો થવા લાગે. ગ્રૂપ પડી જાય. વિખવાદ થાય અને કેટલીક વાર કોર્ટે પણ ચઢવાનું થાય. આવા બધા અનર્થોથી બચવા માટે અંતિમ સંસ્કાર પહેલાં જ ચાદર ઓઢાડવાની વિધિ કરી નાખવાની શાણી પ્રથા હશે!

આવી જ રીતે કોઈ રાજાનું મરણ થાય તો તેના સિંહાસન ઉપર તરત જ નવા રાજાને બેસાડી દેવો જોઈએ. આ માટે જ યુવરાજપદની પ્રથા છે. રાજા પછી ઘણા પુત્રોમાંથી જે યુવરાજ હોય તે જ રાજા બને. પણ અહીં રાવણના પ્રસંગમાં તો રાજાની સાથે-સાથે યુવરાજ ઇન્દ્રજિતનો પણ વધ થઈ ગયો છે. આખો પરિવાર જ ખતમ થઈ ગયો છે. હવે શું કરવું?

સામાન્ય રીતે વિજયી રાજા જ સિંહાસનારૂઢ થતો હોય છે. તે રીતે શ્રીરામ લંકાના રાજા થવાના હક્કદાર કહેવાય. જો તેઓ ચાહે તો તેમને કોઈ રોકનાર નથી. પણ શ્રીરામ આદર્શમૂર્તિ છે. જેઓ આદર્શમૂર્તિ હોય તેઓ ઉચ્ચ આદર્શો પ્રમાણે જ વ્યવહાર કરતા હોય છે. જે દિવસે વિભીષણ લંકા છોડીને શ્રીરામના શરણમાં આવ્યો તે દિવસે જ શ્રીરામે તેનો રાજા તરીકે અભિષેક કરી દીધો હતો. આ આદર્શ તો હતો જ, સાથે-સાથે રાજનીતિ પણ હતી. તે દિવસથી વિભીષણ શ્રીરામ સાથે પૂરેપૂરો ઓતપ્રોત થઈ ગયા. આ યુદ્ધ જીતવામાં વિભીષણની મદદ બહુ જ મહત્ત્વની હતી. રાજનીતિમાં પરસ્પરનો સ્વાર્થ છુપાયેલો હોય છે. પરસ્પરના સ્વાર્થથી બે પક્ષો એકબીજાના પૂરક બની જતા હોય છે. પૂરક થવાથી બળ વધે છે. બળ વધવાથી વિજય મળે છે. બળ વધારવું એ મુત્સદ્દીગીરીનું પ્રથમ સોપાન કહેવાય.

શ્રીરામે લક્ષ્મણને કહ્યું, “વિજય આપણો છે, પણ રાજ્ય આપણું નથી. સંધિ પ્રમાણે આ રાજ્ય વિભીષણનું છે, તેથી તું, સુગ્રીવ વગેરે વિભીષણને લઈને લંકાનગરીમાં જાઓ અને વૈદિક મંત્રો સાથે વિધિવત્ તેમનો રાજ્યાભિષેક કરો.”

જીવનમાં આવતા નાના-મોટા પ્રસંગોએ જે ધાર્મિક અને સામાજિક વિધિઓ થતી હોય તે જરૂર કરવી જોઈએ. સુગ્રીવ સમુદ્રમાંથી ઘડોજળ ભરી લાવ્યો. વાજતેગાજતે બધાએ લંકાનગરીમાં પ્રવેશ કર્યો. શ્રીરામને ચૌદ વર્ષનો વનવાસ હોવાથી તેઓ નગરપ્રવેશ કરી શકતા નથી તેથી તેઓ નગરી બહાર જ રહ્યા.

જે નવો રાજા અથવા મહન્ત થાય તેનાં મૂળ પ્રજામાં હોવાં જોઈએ. લોકચાહના એ જ પ્રજામૂળ કહેવાય. વિભીષણની લોકચાહના પ્રખર છે, તેનું આખું જીવન લંકામાં જ વીત્યું હતું. તે સજ્જન અને ભક્ત હતો. જે નિમિત્તે તેને લંકા છોડવી પડી હતી તે સૌ જાણતાં હતાં. તે ધર્મમાર્ગ ઉપર હતો, તેથી તે હવે નવા રાજા થશે તેવા સમાચારથી બધી પ્રજા હર્ષભેર ઊમટી પડી. લોકચાહના પરમ મૂડી કહેવાય. તેના વિના રાજ કરી શકાય નહીં.

સૌએ મળીને વિભીષણને રાજસિંહાસન ઉપર બેસાડ્યો અને પૂરી વેદોક્ત વિધિથી રાજ્યાભિષેક કર્યો. જ્યાં રાવણનો જયજયકાર થતો હતો ત્યાં વિભીષણનો જયજયકાર થવા લાગ્યો. રાવણ જેનું મોઢું જોવા નહોતો માગતો - અરે, જેને લાત મારીને લંકામાંથી કાઢી મૂક્યો હતો, તે જ વિભીષણ હવે તેના સિંહાસન ઉપર આરૂઢ થઈ ગયો હતો. આને વિધિની વક્તા જ કહેવાય. સમર્થમાં સમર્થ વ્યક્તિ પણ પોતાનું ધાર્યું કરી શકતી નથી. તે પણ જીવનની લાચારી જ કહેવાય.

રાજ્યાભિષેકની બધી વિધિ પૂરી થયા પછી વિભીષણે સૌપ્રથમ પહેલું કાર્ય કર્યું શ્રીરામને વંદન કરવાનું. પોતાના મંત્રીમંડળ અને

રાણીઓ સાથે વાજતે-ગાજતે વિભીષણ શ્રીરામને વંદન કરવા નીકળ્યો. માર્ગની બન્ને બાજુએ પ્રજાની ભીડ ઊભી હતી. લોકો જયજયકાર કરતા હતા અને પુષ્પોથી વધાવતા હતા. બધા પોતાના નવા રાજાને કાંઈ ને કાંઈ ભેટ-સોગાદ આપતા હતા. ભેટોનો ઢગલો થઈ ગયો.

બધું લઈને વિભીષણ શ્રીરામ પાસે પહોંચ્યો અને પગમાં પડીને વંદન કર્યા, કહ્યું, “પ્રભો! આ બધું તમારી કૃપાથી જ થયું. તમારો ખૂબ-ખૂબ આભાર. ખરેખર તો હું રાજા નથી, તમે જ રાજા છો. હું તો તમારો દાસ છું.” એમ કહીને તે વારંવાર વંદન કરતો રહ્યો અને બધી ભેટ-સોગાદો શ્રીરામને અર્પણ કરી દીધી. માણસની ખાનદાનીનું માપ પોતાના ઉપકારોનો અહેસાન માનવામાં રહેલું છે.

શ્રીરામે વિભીષણને છાતીએ લગાવ્યો અને કહ્યું કે, “ના, ના, તમને તમારો હક્ક જ મળ્યો છે. અમારો વિજય તમારી સહાયતાથી થયો છે, એટલે આભાર તો અમારે જ માનવો જોઈએ.”

પરસ્પરની શાલીનતા અને ભદ્રતાથી સંબંધ મીઠા અને મજબૂત બનતા હોય છે. વિજય પછી જો મદદ ચઢે તો શાલીનતા ભૂંસાઈ જાય, તો સંબંધોમાં કડવાશ આવવા લાગે. વિજયનું શ્રેય સાથીદારોને આપવું તે શાલીનતા કહેવાય. વિજયનું શ્રેય પોતે જ લેવું અને સાથીદારોને ફિટકાર આપવો તે હીનતા કહેવાય. બન્ને પક્ષોની શાલીનતાથી આખું વાતાવરણ ધન્ય-ધન્ય થઈ ગયું. સૌને પ્રેરણા મળી.

85. સીતાજીનું શ્રીરામ પ્રત્યે ગમન

જેમના માટે આટલો મોટો મહારંભ કર્યો હતો તે સીતાજીનું શું થયું? ચૌદ વર્ષથી શ્રીરામનું રોમેરોમ ‘સીતા! સીતા!’ પોકારતું હતું તેનું શું થયું? આટલું ભીષણ અને વિકરાળ યુદ્ધ જેના માટે કરવામાં આવ્યું તે સીતાજીનું શું થયું?

યુદ્ધો ચાર નિમિત્તે થતાં હોય છે: 1. ભૂમિ વધારવા, 2. અર્થ વધારવા, 3. પ્રભાવ વધારવા અને 4. આન-બાન-શાન માટે.

1. પોતાનું રાજ્ય મોટું કરવાની લાલસા મોટા ભાગે બધા રાજાઓને રહેતી હોય છે. ભૂવિસ્તારથી રાષ્ટ્ર મોટું અને મહાન બને. પ્રાચીનકાળમાં અશ્વમેધયજ્ઞ આ નિમિત્તે જ કરવામાં આવતો, યજ્ઞનો ઘોડો જ્યાં-જ્યાં ફરતો તે બધાં રજવાડાં કાં તો શરણે આવતાં કાં પછી યુદ્ધ કરતાં. આ રીતે ભૂવિસ્તાર માટે યુદ્ધો થતાં, તેથી રાજ્યોનો નકશો વારંવાર બદલાતો રહેતો.

2. અર્થ માટે પણ યુદ્ધો થતાં. ખૈબર-બોલન-ઘાટથી જે મુસ્લિમોનાં ધાડાં વારંવાર ભારત ઉપર ચઢી આવતાં તે ધન લૂંટવા માટે જ આવતાં, તેમને ભૂમિ-લોભ ન હતો. તેઓ ધન લૂંટીને ચાલ્યાં જતાં એશોઆરામ કરતાં. ધન ખૂટે ત્યારે ફરી પાછાં ચઢી આવતાં.

અંગ્રેજો વગેરે યુરોપીય પ્રજા વ્યાપાર માટે આવી અને પછી રાજસત્તા મેળવીને શાસક બની ગઈ. વાસ્કો ડી ગામા વગેરેએ અર્થહેતુ યુદ્ધો કર્યા હતાં.

3. પોતાના પ્રભાવક્ષેત્રનો વિસ્તાર કરવા અથવા પોતાના પ્રભાવક્ષેત્રને બચાવવા પણ યુદ્ધો થતાં રહે છે. કોરિયા-વિયેતનામ વગેરે યુદ્ધો પ્રભાવક્ષેત્રો સાચવવા માટે થયાં હતાં. અત્યારે પણ ઇરાક, અફઘાનિસ્તાન વગેરે સ્થળે થનાતાં યુદ્ધો પ્રભાવક્ષેત્રોને સાચવવા, બીજાના હાથમાં જતાં અટકાવવા થઈ રહ્યાં છે.

4. ચોથું, યુદ્ધ આન-બાન-શાન માટે થતાં હોય છે. ભારતમાં મોટા ભાગે પરસ્પર આવાં યુદ્ધો થયાં છે અને તેના મૂળમાં કોઈ ને કોઈ સ્ત્રી રહેલી હોય છે. રામાયણ-મહાભારત યુદ્ધો જ નહીં, સિદ્ધરાજનું રાણકદેવી માટેનું યુદ્ધ, અલાઉદ્દીનનું પદ્મિણી માટેનું યુદ્ધ વગેરે આવાં જ કહી શકાય.

શ્રીરામ લંકા ઉપર ચઢી આવ્યા હતા તે ભૂમિ માટે કે ધન માટે નહીં, પણ માત્ર ને માત્ર સીતાજી માટે જ ચઢી આવ્યા હતા. આન-બાન માટે લડનારાં યુદ્ધો લાગણીભર્યાં હોય છે અને તેથી તેમાં જલદી સમજૂતી થઈ શકતી નથી, કારણ કે લાગણી સમાધાનવાદી નથી હોતી. લાગણીનાં આવાં યુદ્ધો મહાવિનાશ — સર્વનાશ નોતરનારાં બની જતાં હોય છે.

એક યુદ્ધ પૂરું થયું. રામનો વિજય અને રાવણનો પરાજય થઈ ગયો. પણ એક બીજું યુદ્ધ હવે શરૂ થવાનું છે. તે છે પ્રેમયુદ્ધ. પ્રેમ વહેમ વિનાનો ભાગ્યે જ હોય છે. જેટલો પ્રેમ તીવ્ર તેટલો વહેમ પણ તીવ્ર. વહેમ અકારણ અને નિષ્કારણ બન્ને પ્રકારનો હોય છે. નિષ્કારણ વહેમ સ્વભાવગત હોય છે. જેનો સ્વભાવ જ વહેમીલો હોય તેનું કોઈ ઔષધ નહીં. પ્રેમથી મોટું કોઈ અમૃત નથી અને વહેમથી મોટું કોઈ ઝેર નથી. પ્રેમ અને વહેમ બન્નેનું મિશ્રણ લોકજીવનમાં ચાલ્યા કરતું હોય છે, તેથી લોકો અમૃત અને ઝેર બન્નેનાં પાન કરતા રહે છે. જે સકારણ વહેમ હોય છે તે દૂર કરી શકાય છે, અર્થાત્ કારણને દૂર કરો તો વહેમ દૂર થાય. એટલા જ માટે પ્રેમમાર્ગને ખાંડાની ધાર કહ્યો છે. બહુ જ સાવધાનીથી ચાલે તો જ ધાર ન વાગે, નહીં તો કાપી નાખે. સાવધાની એટલે વહેમનું કારણ જ ન થવા દેવું. જે લોકો સાવધાની વિનાના હોય છે તેઓ કારણો ઊભાં કરે છે. તે શુદ્ધ હોય તો પણ કારણો તેમના જીવનમાં ઝેર ઘોળી દેતાં હોય છે. સ્ત્રીઓ માટે પરપુરુષનો સંપર્ક અને પુરુષો માટે પરસ્ત્રીનો સંપર્ક કારણો ઊભાં કરે છે. તેમને પ્રયત્નપૂર્વક ટાળવાં તે સાવધાની કહેવાય. તેમને પ્રયત્નપૂર્વક સંયોજવાં તે બેદરકારી કહેવાય, જેનાં પરિણામ પ્રેમભંગાણમાં પણ આવતાં હોય છે. પ્રેમભંગાણ મૃત્યુથી પણ વધુ દુઃખદાયી થઈ જતું હોય છે. તેથી પ્રેમભંગાણ પામેલાં પ્રેમીઓ આત્મહત્યા કે હત્યા સુધીનાં ઘોર કર્મો કરી બેસતાં હોય છે. સાવધાની અને બેદરકારી બન્ને મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતાં હોય છે. પરપુરુષ અને પરનારીનો અનાવશ્યક મર્યાદા બહારનો સંપર્ક ન

કરવો તે સાવધાની છે અને હદબહારનો સંપર્ક બેદરકારી છે.

સીતારામનું પ્રેમી યુગલ છે. બધાં પતિ-પત્નીઓ યુગલ થઈ શકતાં નથી, કોક ભાગ્યશાળી જ થતાં હોય છે. પણ આવાં ભાગ્યશાળી યુગલોમાં પણ ક્યારે કોઈ વહેમનો કીડો પેસી જાય અને આખા પ્રેમીજીવનને ધૂળધાણી કરી નાખે તે કહી શકાય નહીં.

જનકરાજાને ત્યાં સ્વયંવર થયો ત્યારથી જ સીતારામ વચ્ચે દૈવી પ્રેમ પ્રગટ્યો હતો. દિનપ્રતિદિન તે વધતો જ ગયો. પ્રેમ વધે પણ ખરો અને ઘટે પણ ખરો. પ્રેમ નિમિત્તયોગી હોય છે. તેમાં નિમિત્તોથી વધઘટ થતી હોય છે. ફૂલ આપો તો વધે. આંખો મેળવીને હસો તો વધે. પણ પ્રસંગે પણ કાંઈ ન આપો અને આંખ ચુરાવો તો ઘટે. જે લોકો નિમિત્તો આપતા રહે છે અથવા સાચવતા રહે છે તેમનો પ્રેમસંબંધ સચવાતો રહે છે. જેઓ નિમિત્તો આપતા જ નથી તેમનો પ્રેમસંબંધ ઘટવા લાગે છે.

સીતારામ તેર વર્ષ સુધી વનવાસ વેઠતાં રહ્યાં, પણ કદી પ્રેમ ઘટ્યો નહીં. વનનાં ઘોર દુઃખો અને ઘોર અગવડો પ્રેમમાં હસતાં-હસતાં સહન થતાં રહ્યાં. પણ દશા બેઠી અને શ્રીરામના જીવનમાં વગરનોતરી શૂર્પણખાએ પ્રવેશ કર્યો. તેમાંથી છૂટવા માટે નાકકાન કાપવાં પડ્યાં. બળજબરીથી વળગેલી અણગમતી સ્ત્રીને દૂર કરવા અથવા તેનાથી છૂટવા કેટલીક વાર ડાહ્યા પુરુષને પણ હદબહારનાં પગલાં ભરવાં પડતાં હોય છે.

શૂર્પણખાનો પ્રેમ વેરમાં બદલાઈ ગયો. ડંખીલી સ્ત્રી બદલો લેવા હદબહાર જઈને કામ કરતી હોય છે. સ્ત્રીને પુરુષને હાથો બનાવતાં સારી રીતે આવડતું હોય છે. શૂર્પણખાએ રાવણને હાથો બનાવ્યો અને સીતાહરણ થયું. બસ, પનોતી બેસી ગઈ. પ્રેમયોગ વિયોગ બની ગયો. સીતા-સીતાની ઝાંખનામાં શ્રીરામ વન-વન ભટકતા રહ્યા અને રોતા રહ્યા. વનવાસનાં તેર વર્ષ વીતી ચૂક્યાં હતાં, હવે માત્ર એક જ વર્ષ બાકી હતું. ત્યાં કિનારે પહોંચેલું નાવ ભયંકર આંધીમાં ફસાઈ ગયું. શ્રીરામે સુગ્રીવ સાથે મૈત્રી કરી અને હનુમાનજી દ્વારા સીતાજીની શોધ થઈ ગઈ. હવે યુદ્ધ જ એકમાત્ર ઉપાય હતો. સમુદ્ર પાર કરીને લાખોની વાનરસેના લંકાના કોટ બહાર ખડકાઈ ગઈ. ઘનઘોર અને વિકરાળ યુદ્ધ શરૂ થયું. મોટા ભાગે આક્રમક સેના જીતતી હોય છે અને કોટરક્ષક સેના હારતી હોય છે. રાવણનો સર્વનાશ થઈ ગયો. શ્રીરામનો મહાવિજય થયો. વિભીષણને ગાદી ઉપર બેસાડી લંકામાં અનુકૂળ શાસનની સ્થાપના થઈ ગઈ. એક કામ પૂરું થયું, પણ મહત્ત્વનું કાર્ય તો હજી બાકી હતું.

લંકાની ભાગોળે ઘનઘોર યુદ્ધ થતું હોય અને તેની પળપળની ખબર સીતાજીને ન હોય તેવું બને નહીં. પ્રેમ ખબર ઉત્સુક હોય છે, અર્થાત્ પ્રેમીની ખબર જાણવાની તીવ્ર ઉત્સુકતા રહેતી હોય છે. પછી તે યોગ હોય કે વિયોગ હોય, રિસાયેલો પ્રેમ હોય કે તિરસ્કૃત પ્રેમ હોય, તેની તીવ્ર નજર પ્રેમીના સમાચાર જાણવાની ઉત્સુકતાભરી રહેતી જ હોય છે. પ્રેમ કદી પીછો નથી છોડતો. વિયોગ, રીસ કે તિરસ્કારમાં તે વધુ પાછળ પડતો હોય છે.

સીતાજીને રાવણવધના સમાચાર મળ્યા, વિભીષણની રાજગાદીના સમાચાર મળ્યા. તેમને હતું કે હમણાં રામ દોડતા અહીં આવશે અને ‘સીતા! સીતા!’ કહેતા-કહેતા ભેટી પડશે. પણ રામ ન આવ્યા, હનુમાન આવ્યા. સીતાજી હનુમાનજીને ઓળખી ગયાં. આવવા-આવવામાં ફરક હોય છે. જમવાનું નોતરું આપવા માટે સ્વયં ઘરધણી આવે તેમાં અને કોઈ નાના છોકરાને કે નોકરને મોકલી આપે તેમાં બહુ ફરક કહેવાય.

હનુમાનજીએ વિસ્તારથી બધા સમાચાર આપ્યા, જે સાંભળીને સીતાજીને આનંદ થયો. આવી તો કલ્પનાય નહોતી કરી કે દુનિયાના પડમાંથી રામ સીતાજીને શોધી કાઢશે અને મહાયુદ્ધ કરીને રાવણવધ કરીને લંકા ઉપર વિજય મેળવશે. પણ એ શક્ય બન્યું હતું. પણ રામ કેમ ન આવ્યા? હનુમાનને કેમ મોકલ્યા? પ્રેમ અધીરો હોય છે. ધીરજ ધરનારા ડાહ્યા માણસો હોય છે, પણ તેઓ દિલોજાન પ્રેમી નથી હોતા.

એટલામાં મહારાજા વિભીષણ પોતે સીતાજીનાં દર્શન કરવા આવી પહોંચ્યા. હવે તેઓ મહારાજા હતા. હવે લંકા ઉપર તેમની આજ્ઞા

ચાલતી હતી. વિભીષણે સીતાજીને વંદન કર્યા અને કહ્યું કે “શ્રીરામના પ્રતાપથી હું મહારાજા બન્યો છું. તમે આજ્ઞા કરો. હું રામનો દાસ છું.” એટલે તમારો પણ દાસ છું.” પતિનો સત્તાવૈભવ પત્નીમાં આપોઆપ ઊતરી આવતો હોય છે. ડાહ્યા નોકરો શેઠને સાચવવા કરતાં શેઠાણીને અને સાહેબને સાચવવા કરતાં સાહેબાણીને વધુ સાચવતા હોય છે.

સીતાજીના ચોકીપહેરામાં રોકાયેલી વિકરાળ રાક્ષસીઓને પછાડી-પછાડીને મારી નાખવાની હનુમાનજીએ ઇચ્છા વ્યક્ત કરી, પણ સીતાજીએ હનુમાનજીને રોક્યા, “તેમનો દોષ નથી. તેઓ તો ચિહ્નીનાં ચાકર હતાં તેમણે જે કર્યું તે રાવણની આજ્ઞાથી કર્યું હતું.” સત્તાપલટો થયા પછી નોકરો ઉપર ડંખ ન રખાય. તેમની વફાદારીને પોતાની તરફ વાળવા માટે પ્રયત્નો થાય. શુભ પ્રયત્નો પછી પણ જેઓ વફાદાર ન થઈ શકે તેમને જ દંડ દેવાય. નોકરો વ્યક્તિને નહીં, શાસનને વફાદાર હોવા જોઈએ.

વિભીષણે ભવ્યાતિભવ્ય પાલખીનું આયોજન કર્યું છે. સીતાજીને તેમાં બેસાડીને વાજતે-ગાજતે રામની પાસે લઈ જવા લાગ્યા. નગરની સડકની બંને તરફ લોકોની ભારે ભીડ ભેગી થઈ ગઈ. બધાંએ પુષ્પવર્ષા કરી અને જયજયકાર સાથે સીતાજીને લંકામાંથી વિદાય આપી. સીતાજી ગદ્ગદ હતાં. એક તરફ પતિને મળવાની તીવ્ર ઉત્સુકતા હતી, તો બીજી તરફ ઊંડેઊંડે ભય પણ હતો. મારો પૂરેપૂરો સ્વીકાર તો થશે ને!

સ્વીકાર વિનાની પત્ની કે સ્વીકાર વિનાના પતિ સાથે એક જ ઓરડામાં રહે તોપણ તે કરોડો જોજન દૂર રહેતાં હોય છે. સીતાજીની પાલખી જોવા અને દર્શન કરવા વાનરસેના ઉત્સુક થઈ ગઈ. સૌનાં વંદન ઝીલતાં-ઝીલતાં સીતાજી શ્રીરામના તંબુ આગળ પહોંચી ગયાં.

86. સીતાજીની અગ્નિપરીક્ષા

નર-નારીનો પ્રેમ એકાંતભોગી હોય છે, જ્યારે લોકપ્રેમી સમૂહભોગી હોય છે. લાંબા સમયના વિયોગથી ઝૂરતાં બે પ્રેમીઓ મળે ત્યારે તેમને એકાંત કરી આપવું જોઈએ. દ્વૈતમાંથી અદ્વૈત થઈ જવાની તેમની તાલાવેલીને અવરોધવી ન જોઈએ. પ્રેમ અવરોધ સહન કરી શકતો નથી.

સીતાજીની શિબિકા જ્યારે શ્રીરામની છાવણીમાં પ્રવેશી ત્યારે વાનરસેનામાં ભારે કુતૂહલ અને ઉત્સુકતા જાગ્યાં. જેના માટે આ મહાયુદ્ધ થયું તે કોણ છે, કેવાં છે તેનું કુતૂહલ થાય તે સ્વાભાવિક છે. દર્શન માટે પડાપડી થવા લાગી. શિબિકા શ્રીરામજીના તંબુ આગળ ઊભી રહી. અંદર બિરાજેલા રામજીએ વિભીષણને કહ્યું કે “સીતાજીને અંદર લઈ આવો.” તેમના ચહેરા ઉપર હાસ્ય અને ઉત્સાહ ન હતાં. ગંભીરતાથી ચહેરો ભારે થઈ ગયો દેખાતો હતો. વિભીષણને નવાઈ લાગી.

સીતાજીને આદર-માનપૂર્વક અંદર લઈ જવામાં આવ્યાં. સીતાજીએ ચરણસ્પર્શ કરીને વંદન કર્યાં પ્રતિવ્રતા પત્નીના બધા દેવો અને બધાં તીર્થો પતિનાં ચરણોમાં હોય છે તેવી ધારણાથી સીતાજી ઝૂકીને નમી પડ્યાં. પત્ની સમર્પિત હોય છે, જે ઝૂકે અને નમે તેમ જ સમર્પિત થઈ શકે. સમર્પણ વિનાની સ્ત્રી સોનાની હોય તોય કથીર કહેવાય. તે સુખદાયી ન હોય, દુઃખદાયી જ હોય.

વિભીષણ ડાહ્યો માણસ છે. તે જલદી ખસી ગયો. બીજા બધાને પણ ખસી જવાની સૂચના આપી. બહાર દર્શનાર્થી વાનરસેનાને પણ ખસી જવા તાકીદ કરી. શ્રીરામ-સીતાને પૂર્ણ એકાંત કરી આપ્યું. ડાહ્યા સાથીદારોનું પ્રથમ લક્ષણ એ હોય છે કે તેઓ નડતા નથી. મૂર્ખાઓ પ્રેમી હોય તોપણ નડતા રહે છે.

નીરવ એકાંત છવાઈ ગયું. શ્રીરામ સીતાજીને ભેટ્યા નહીં, દૂર જ ઊભા રહ્યા. તેમના અંદરનો વહેમીલો પતિ ઉપર ઉપસી આવ્યો. “સ્ત્રીનો શો ભરોસો! બાર મહિના પારકે ઘરે રહી! ખબર નહીં શું-શું કર્યું હશે!”

ભારતીય પતિઓ પત્નીઓ પાસે પૂર્ણ ચારિત્ર્યની અપેક્ષા રાખે છે, ભલે પોતે ચારિત્ર્યવાન હોય કે ન હોય. ભારતીય સંસ્કૃતિ સ્ત્રીલક્ષી છે. બધાં મૂલ્યો સ્ત્રીઓને જ સાચવવાનાં. પતિવ્રતા શબ્દનો સમાનાર્થી શબ્દ પતિઓ માટે નથી, અર્થાત્ “પત્નીવ્રત” એવો શબ્દ પ્રચલિત નથી.

વિયોગ પછીના પ્રથમ મિલનમાં જ શ્રીરામે બહુ કઠોર વાણીનો પ્રયોગ કર્યો. જેમ કે:

“મેં મારું કલંક ધોવા યુદ્ધ કર્યું છે, તને મેળવવા નહીં.”

“મને તારા ચરિત્ર ઉપર શંકા થઈ છે, મને હવે તું ઝેર જેવી લાગે છે.”

“તારા માટે હવે દશે દિશાઓ ખુલ્લી છે. તારે જ્યાં જવું હોય ત્યાં જા. હું તારો સ્વીકાર નથી કરતો.”

“રાવણને ત્યાં બાર મહિના રહેવાથી તું શુદ્ધ નહીં રહી હોય ને માટે મારે માટે તું ત્યાજ્ય છે.”

“તારી ઇચ્છા હોય તો લક્ષ્મણ, ભરત, શત્રુઘ્ન, સુગ્રીવ કે વિભીષણની પાસે જા, હું તને છૂટ આપું છું.”

એક પછી એક વીજળીના કડાકા જેવાં વજાઘાતી વચનો શ્રીરામ બોલતા રહ્યા અને સીતાજી ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે રડતાં રહ્યાં.

સંસારનો કોઈ પણ સંબંધ શરતો વિનાનો નથી હોતો. તેમાં પણ પ્રેમસંબંધ તો અલિખિત શરતોથી ભરેલો હોય છે. શરત પૂરી થતી રહે ત્યાં સુધી જ પ્રેમ રહે. શરતો ઢીલી થાય કે તૂટી પડે તો સંબંધ તૂટી પડે. તેમાં પ્રેમ તો દુશ્મનાવટમાં બદલાઈ જાય. કાંઈ કહેવાય નહીં. તેથી ડાહી માતાઓ ડાહી જુવાન દીકરીઓને સમજાવતી રહે છે કે “પુરુષોની મીઠી-મીઠી વાતો અને વચનોથી ભોળવાઈ ન જતી.

ખરા સમયે પુરુષો કોઈના નથી થતા.” વગેરે.

સીતાજીને થયું કે “આવું મિલન ન થયું હોત તો સારું થાત. આના કરતાં મારું આખું જીવન અશોકવાટિકામાં રાક્ષસીઓ વચ્ચે પૂરું થઈ ગયું. હોત તો સારું થાત.” આવું દુઃખ તો પહેલાં કદી જોયું જ ન હતું. બહારનાં દુઃખો અનેકગણાં સત્તાવતાં હોય છે. તેમાં પણ પોતાના અતિ નજીકનાં આપેલાં દુઃખો હજારગણાં વધારે સત્તાવતાં રહે છે.

સીતાજી બોલ્યાં, “જો આવું જ હતું તો હનુમાનને મારી શોધ કરવા કેમ મોકલ્યા હતા? તમે અહીં આવશો અને મને માનપૂર્વક લઈ જશો તેવી આશાએ તો હું જીવતી રહી છું; નહીં તો ક્યારનીય આત્મહત્યા કરી દીધી હોત. જો આવું જ હતું તો આટલું ભયંકર યુદ્ધ કેમ કર્યું?” વગેરે. સીતાજીએ સામાં વચનો કહ્યાં. સીતાજી કદી સામું બોલતાં ન હતાં, પણ આજે અસહ્ય સ્થિતિ સર્જતાં તેઓ પોતાને રોકી શક્યાં નહીં. મર્યાદા - મર્યાદાથી સચવાતી હોય છે. એકપક્ષીય મર્યાદા લાંબો સમય ચાલે નહીં.

વાતાવરણ કઠોર ગંભીર થઈ ગયું. શ્વાસ લેવા પણ ભારે થઈ ગયા. સીતાની અંદરની રણચંડી જાગી ઊઠી. પ્રત્યેક સત્ય પોતાની અંદર એક જવાળામુખીને સંઘરીને બેઠું હોય છે. જ્યારે તેના ઉપર અસહ્ય દબાણ થાય ત્યારે પેલો જવાળામુખી ભભૂકી ઊઠતો હોય છે. તેનો ધગધગતો લાવા બધી પાળો તોડીને વહેવા લાગે છે.

સીતાજીએ લક્ષ્મણને બોલાવ્યા અને કહ્યું, “હમણાં ને હમણાં ચિતા રચો. હું ભૂમિપુત્રી છું અને હવે અગ્નિપ્રવેશ કરી અગ્નિમય બની જઈશ.”

લક્ષ્મણે રામના ઇશારાથી ચિતા ખડકી. લોકો ભેગા થઈ ગયા. સીતાજીએ શ્રીરામની પ્રદક્ષિણા કરી વંદન કર્યાં. સીતાજી આગળ આવીને ઊભાં રહ્યાં. ચારે તરફથી ચિતા સળગી ઊઠી હતી. તેની લપટોથી અસહ્ય ગરમી થવાથી લોકો દૂર ખસી ગયા હતા. સીતાજીએ એક વાર શ્રીરામ તરફ જોયું અને ગર્જના કરી, “જયશ્રી રામ! હે મા અગ્નિ! બધું દેજે પણ કલંક ન દઈશ!” સીતાજી ચિતા ઉપર ચઢી ગયાં. રામ ચોધાર આંસુએ રડી રહ્યા હતા.

“અરેરે! મેં આ શું કર્યું?”

એક વાર ભક્ત પ્રહ્લાદને આવી જ રીતે અગ્નિએ પોતાનામાં સમાવી લેવા વિકરાળ જીભો બહાર કાઢી હતી, પણ પ્રહ્લાદને ઊની આંચ પણ આવી ન હતી. હા, તેને લાવનારી બળી ગઈ હતી. હજી આજે પણ લોકો હોલિકાદહન કરે છે.

આજે ફરીથી એ જ અગ્નિ લપલપાતી હજારો જીભોથી સીતાજીને ભરખી જવા ઉતાવળો થયો છે. પણ આ શું? જોતજોતાંમાં અગ્નિ શાન્ત થઈ ગયો. સોળ શણગાર સજીને આવેલાં સીતાજીનો એક પણ શણગાર દાઝયો ન હતો. હેમખેમ મંદ-મંદ હસતાં ગંભીર પગલાં ભરતાં સીતાજી ચિતામાંથી બહાર નીકળ્યાં.

શ્રીરામે દોટ મૂકી અને સૌની વચ્ચે સીતાજીને બાથમાં લઈ ભેટી પડ્યા. લોકોએ હર્ષની તાળીઓ પાડી. વહેમના ઘણથી એક સૌભાગ્ય-ચૂડી નંદવાતી બચી ગઈ. કોઈનું ઘર ઉજ્જડ કરવું તેના કરતાં કોઈનું ઘર વસાવી આપવું ઘણું મહાન કાર્ય કહેવાય. શ્રીરામનું ઘર ઉજ્જડ થતાં-થતાં બચી ગયું.

સીતાજીએ કહ્યું, “આવી પરીક્ષા કોઈની ન હોજો. એક સમય આવશે જ્યારે સ્ત્રીઓ પુરુષોના ચારિત્ર્યનો હિસાબ માગશે.”

બધાં વ્યક્તિત્વોમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિત્વ પ્રેમાળપણાનું છે. પ્રેમાળ વ્યક્તિ સૌને ગમે અને સૌનું મન જીતે. પ્રેમાળતા બહુમુખી હોય છે. કેટલાક પત્નીપ્રેમી હોય, કેટલાક પરિવાર પ્રેમી હોય, કેટલાક રાષ્ટ્રપ્રેમી હોય, તો કેટલાક વિશ્વપ્રેમી પણ હોય, પણ આ બધા પ્રેમોમાં એક અદ્ભુત પ્રેમ છે “વતનપ્રેમ”. વતન એટલે જન્મભૂમિ. વ્યક્તિ જ્યાં જન્મી હોય, રમી હોય, ભણી-ગણી હોય અને મોટી થઈ હોય તે

જન્મભૂમિ માટે “જનની જન્મભૂમિશ્ચ સ્વર્ગાદપિ ગરીયસી” કહેવાયું છે તે યોગ્ય જ છે.

શ્રીરામ ચૌદ વર્ષથી વતનથી દૂર રહ્યા છે, ફરજિયાત દૂર રહેવું પડ્યું છે. પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવા માટે તેઓ ચૌદ વર્ષથી વનવન ભટકી રહ્યા છે. આ ચૌદ વર્ષમાં જાણે કેટલાય ભવ થઈ ગયા હોય તેમ અનુભવી રહ્યા છે. વ્યક્તિ એક જન્મમાં પણ બહુજન્મા થઈ શકે છે. જીવનનો પ્રત્યેક નવો વળાંક નવો જન્મ કહી શકાય. આ ચૌદ વર્ષોમાં એકે દિવસ રામને અયોધ્યા યાદ ન આવી હોય તેવું બન્યું નથી. તેઓ રોજ અયોધ્યાને, સરયૂને, માતાને, પરિવારને - બધાંને યાદ કરે છે અને આંસુ પાડે છે. પ્રેમાળ વ્યક્તિ લાગણીપ્રધાન હોય અને લાગણીને આંસુઓ સાથે ગાઢ સંબંધ હોય છે. મમત્વ પણ કેટલું સુખદાયી છે! “મારું વતન! મારું વતન!” આવું મમત્વ વ્યક્તિને વતનપ્રેમી બનાવે છે. વતનપ્રેમી નથી હોતો તે વતનદ્રોહી જ કહેવાય. બધું થવાય પણ વતનદ્રોહી ન થવાય. વીતરાગને વતનપ્રેમ ન હોય. તેને બધી ભૂમિ સરખી દેખાય. સરખું જોવું એ જ્ઞાનનું લક્ષણ હોઈ શકે, પ્રેમનું નહીં. પ્રેમ વૈશિષ્ટ્ય વિનાનો ન હોય. શત્રુભૂમિ અને વતનભૂમિ એકસરખી ન હોય. કતલખાનાની ભૂમિ અને તીર્થભૂમિ એકસરખી ન હોય. વેશ્યાવાડો અને શહીદવાડો એકસરખા ન હોય. આવું જ વતનનું કહેવાય. વતનથી વધારે કોઈ પુણ્યભૂમિ ન હોઈ શકે.

શ્રીરામને વતન યાદ આવ્યું. ચૌદ વર્ષ પૂરાં થવામાં હવે માત્ર એક જ દિવસ બાકી રહ્યો છે અને ભરત સાથે પ્રતિજ્ઞા થઈ છે કે “ચૌદ વર્ષ પૂરાં થતાં જ હું પાછો આવીશ. એક દિવસનું પણ મોડું નહીં કરું.” ભરતે પણ કહ્યું હતું કે “જો એક દિવસનું પણ મોડું થશે તો હું જીવતો ચિતાપ્રવેશ કરીશ.” બન્ને રઘુવંશી છે. જેમનાં વચનની ખાતરી હોય તે જ રઘુવંશી કહેવાય. તેને રોયલ બ્લડ કહેવાય. પણ વ્યક્તિને વિદાય થતાં પણ આવડવું જોઈએ. જેને આવતાં અને જતાં આવડે તેને રહેતાં પણ આવડે. જે આવતી વખતે કાંઈક લઈને આવે છે અને જતી વખતે કાંઈક આપીને જાય છે તે રહેતી વખતે સાચી ચાહના અને લોકચાહના મેળવીને રહે છે. જેને આવતાં નથી આવડતું, જતાં નથી આવડતું તેને રહેતાં પણ નથી આવડતું. તેવા લોકો લુખ્યા હોય છે અને વ્યવહારના બુદ્ધા હોય છે. તેમને લોકપ્રિયતા નથી મળતી. એથી પણ વધારે જે આવતાં જ કકળાટ કરે છે અને જતાં પણ કકળાટ કરીને જાય છે, તે રહેતાં પણ કકળાટ કરીને જ રહેતા હોય છે. આવા કકળાટિયા માણસો અળખા થઈને જીવતા અને મરતા હોય છે.

શ્રીરામચન્દ્રે બધી વાનરસેનાની સભા બોલાવી, બધાનો આભાર માન્યો અને તમારા સહકારથી જ વિજય થયો છે તેમ વિજયનો યશ મોટામાં મોટાથી માંડીને નાનામાં નાના માણસને આપ્યો. યશ અને તે પણ સભાયશ સૌને ગમતો હોય છે. અપયશ અને સભાનિંદા કોઈને ગમતાં નથી હોતાં. શ્રીરામચન્દ્રજીએ માત્ર વાણીના સત્કારથી જ કામ પૂરું ન કર્યું, પણ સૌને યથાયોગ્ય ભેટસોગાદો પણ આપી. ભેટસોગાદ આપવાનો પણ પ્રસંગ આવતો હોય છે. તેવા સમયે વ્યક્તિની ઉદારતા દીપી ઊઠતી હોય છે.

ચારે તરફ ખુશી-ખુશીનું વાતાવરણ છવાઈ ગયું. ખુશીના વાતાવરણમાં જ વ્યક્તિને સ્વર્ગની અનુભૂતિ થતી હોય છે. હવે પ્રશ્ન અયોધ્યા જવાનો છે. ચૌદ વર્ષની અવધિને માત્ર એક જ દિવસ બાકી રહી ગયો છે. વિભીષણે કહ્યું કે “ચિંતા ન કરો. મારી પાસે કુબેરે આપેલું પુષ્પક વિમાન છે. તેમાં બેસીને બધાં જાઓ. એક જ દિવસમાં પહોંચી જવાશે.” વ્યક્તિની પાસે વાહન હોય અને તે મિત્રોના સારા-માઠા પ્રસંગે કામ આવે તો જ તેની શોભા ગણાય. જે સાધનો માત્ર ને માત્ર પોતાના માટે જ વપરાય છે, બીજા કોઈના કામમાં આવતાં નથી તે વાહનો ધિક્કાર પેદા કરે છે. લોકધિક્કારમાં જીવવું એટલે મહાદુર્ગંધમાં જીવવા બરાબર છે.

પુષ્પક વિમાન આવી ગયું. બધાં સવાર થઈ ગયાં અને પાઈલટ વિનાના વિમાને ઇચ્છાગતિ કરવા માંડી. જોત-જોતાંમાં ઘુઘવાટા કરતું તે ઊડ્યું અને “એ જાય... એ જાય...” એમ કરતું-કરતું દૃષ્ટિપથથી ઓઝલ થઈ ગયું. ગતિ પ્રગતિનું માપ છે. ગતિહીનતા પછાતપણાની નિશાની કહેવાય.

પરમેશ્વરે વ્યક્તિને સ્મૃતિ આપી છે. બધા અનુભવોની એક કમ્પ્યુટરાઈઝડ ફાઈલ વ્યક્તિના નાનાસરખા મગજમાં ભેગી થતી રહે છે અને જરૂર પડે તેમ એ ફાઈલનાં પાનાં ઊથલતાં રહે છે. તેમાંથી સ્મૃતિસુખ અને સ્મૃતિદુઃખ એવાં પરિણામો પેદા થાય છે. વ્યક્તિની સ્મૃતિનો ભંશ થઈ જાય છે, ત્યારે અનહદ દુઃખ થાય છે અને બધો વ્યવહાર બગડવા માંડે છે. ભવિષ્યમાં વિજ્ઞાન એવી શોધ કરશે કે

એક વ્યક્તિનું સ્મૃતિતંત્ર બીજી વ્યક્તિમાં આરોપિત કરી દઈને માણસને બદલી નાખશે. આવું જ મેઘાતંત્રનું પણ થઈ શકે છે.

વિમાનમાં ઊડતાં-ઊડતાં શ્રીરામે સીતાજીને યુદ્ધક્ષેત્ર બતાવ્યું, સેતુબંધ બતાવ્યો, મૈનાક પર્વત બતાવ્યો અને પછી કિષ્કિન્ધાનગરી પણ બતાવી. વ્યક્તિને પોતાનાં અનુભવો અને સ્મૃતિ ઠાલવવાની પણ જગ્યા જોઈએ. તેમાં પણ જો તેને ડાહી પત્ની મળી જાય તો-તો ધન્યધન્ય થઈ જવાય. પતિ વક્તા અને પત્ની શ્રોતા બની જાય. જાણે શિવ-પાર્વતીની જોડી જામી દેખાય.

કિષ્કિન્ધાનગરી જોઈને અને બધી વાતો સાંભળીને સીતાજીએ કહ્યું કે “આપણે તારા વગેરે સ્ત્રીઓને પણ અયોધ્યા લઈ જઈએ. બધાં રાજી થશે.”

પુરુષ મિત્ર વિનાનો રહી શકે, પણ સ્ત્રી સહેલી વિના ન રહી શકે. સ્ત્રીઓ માત્ર પ્રેમીની જ શોધ નથી કરતી રહેતી, પણ તેઓ સહેલીઓને પણ શોધતી રહે છે. તેમાં પણ બહુ મર્યાદામાં રહેનારી સ્ત્રીઓને તો સહેલીઓ ખાસ જોઈએ. જે સ્ત્રીઓ અમર્યાદ જીવન જીવતી હોય છે. તેમને સ્થાયી સહેલીઓ નથી હોતી. તેઓ લડી-ઝઘડીને જુદી થતી હોય છે.

ઈચ્છા વિમાન નીચે ઊતર્યું. પુષ્પક વિમાનને હવાઈ પટ્ટીની જરૂર નહીં પડતી હોય. વાનરરાજ સુગ્રીવ નીચે ઊતર્યો અને રાજમહેલમાં જઈને બધી રાણીઓ વગેરેને તૈયાર કરી અયોધ્યા જોવા સાથે લીધી. સ્ત્રીઓ પ્રવાસપ્રેમી હોય છે. તેમાં પણ ઘરમાં પુરાઈ રહેલી સ્ત્રીઓ તો પ્રવાસનું નિમિત્ત મળતાં જ તૈયાર થઈ જતી હોય છે. જે પુરુષો સ્ત્રીઓને કદી પ્રવાસે નથી લઈ જતા તેઓ સ્ત્રીઓને ગૂંગળાવતા હોય છે. ગૂંગળાયેલી સ્ત્રીઓ દુઃખી થઈને દુઃખી કરતી હોય છે.

સ્ત્રીઓને તૈયાર થતાં બહુ વાર લાગે. કેટલીક વાર ટ્રેન છૂટી જાય કે પ્લેન ઊપડી જાય તોપણ વરણાગી સ્ત્રીઓ કપડાં જ બદલતી હોય. દર્પણ આગળથી ખસે જ નહીં. મોટાં-મોટાં દર્પણો સ્ત્રીઓ માટે જ હોય છે, જેથી ફરી-ફરીને પોતાને નખ-શિખ જોઈ શકે.

ફરી પાછાં બધાં વિમાનમાં ગોઠવાયાં અને ઈચ્છાવિમાન ઘરઘરાટી કરતું ઊડ્યું. લ્યો, આ ઋષ્યમૂક પર્વત આવી ગયો. સીતાવિયોગમાં રામ અહીં ઘણું ઝૂંપ્યા હતા. તે જીવનનો કપરો કાળ હતો. ડિપ્રેશનની સ્થિતિમાં મોટા ભાઈને નાના ભાઈએ સાચવ્યા હતા. વ્યક્તિને, પેઢીને, સંસ્થાને, રાજ્યને સાચવી લેવાનો પણ કાળ આવતો હોય છે. જે સાચવે તેને સ્વજન કહેવાય. સીતાજીએ ઋષ્યમૂકદર્શન કર્યું.

અને આ પંપાસરોવર... “જો, જો, પેલી શબરીની ઝૂંપડી દેખાય છે તે જો. મેં અહીં શબરીનાં મીઠાં બોર ખાધાં હતાં. આવી મીઠાશ હજી સુધી મને ક્યાંય મળી નથી. શબરીને લોકો ભીલડી માને છે, પણ મારે મન તો એ પવિત્ર બ્રાહ્મણી કરતાં પણ વધારે હતી. મેં તેનાં એઠાં બોર ખાધાં હતાં. તે મને ચાખી-ચાખીને બોરાં ખવડાવતી હતી, કોઈ ખાટું ન આવી જાય. પ્રેમને એઠવાડ નડતો નથી. જેને વાત-વાતમાં એઠવાડ નડતો રહે છે તેવા ચોખલિયા લોકોના નસીબમાં પ્રેમ નથી હોતો. તેઓ પ્રેમ-જડ જન્તુ હોય છે. હજી પણ મારાથી શબરી ભુલાતી નથી.

અને આ જો, અહીં ગીધરાજ જટાયુ રાવણ સાથે યુદ્ધ કરતાં-કરતાં શહીદ થઈ ગયો હતો. મેં તેની અંતિમવિધિ કરી હતી. શહીદમૃત્યુથી વધારે ઉત્તમ બીજું કોઈ મૃત્યુ નથી.

અને આ જો, આ આપણી પર્ણકુટી. આપણે લાંબો સમય અહીં રહ્યાં હતાં. “પર્ણકુટી જોતાં જ સીતાજીની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. તેઓ મનોમન બોલવા લાગ્યાં “અહીં જ જીવનની બે ગંભીર ભૂલો મારાથી થઈ ગઈ હતી. એક તો સુવર્ણમૃગનો મોહ અને બીજું લક્ષ્મણરેખાનું ઉલ્લંઘન. આ બે ભૂલોએ કેટલો મોટો અનર્થ કર્યો!!! અરેરે! જો હું પતિની આજ્ઞામાં રહી હોત તો મારી આવી દુર્દશા ન થાત.”

સીતાજી વાંકાં વળ્યાં રામનો ચરણસ્પર્શ કર્યો અને વારંવાર ક્ષમા માગી, લક્ષ્મણની પણ ક્ષમા માગી. કેવું-કેવું કહ્યું હતું! ના-કહેવાનું કહી નાખ્યું હતું!

ભાવુકતામાં ભભકી ઊઠેલી સ્ત્રીઓ વાણી ઉપર નિયંત્રણ રાખી શકતી નથી.

શ્રીરામ આ કડવી સ્મૃતિથી છૂટવા માગે છે, તેથી વિમાનની ગતિ વધારી. કટુ સ્મૃતિઓ કડવાશ પેદા કરે છે અને એવી કડવાશ જીવનને ઝેર બનાવી દે છે, તેથી તેનાથી છૂટવામાં જ સાર હોય છે.

અને આ અગસ્ત્ય ઋષિનો આશ્રમ, આ ગોદાવરી નદી. જોતજોતાંમાં મંદાકિની નદી અને અત્રિ-અનસૂયાજીનો આશ્રમ આવી ગયો. અહીં કેવો સત્સંગ કર્યો હતો! અને આ ગંગા-જમુનાનો ત્રિવેણીસંગમ. પેલો ભરદ્વાજ ઋષિનો આશ્રમ.

સીતાજીએ વિમાનમાં બેઠાં-બેઠાં જ હાથ જોડીને બધા આશ્રમોને વંદન કર્યાં. સંસ્કારી સ્ત્રી-પુરુષો પ્રવાસ વખતે પણ પવિત્ર ધર્મસ્થાનોને વંદન કરીને સન્માન પ્રગટાવતાં હોય છે.

શ્રીરામ ભરદ્વાજ ઋષિના આશ્રમે પણ રોકાયા. ત્યાં તેમને જાણવા મળ્યું કે ભરત અયોધ્યાની બહાર રહીને તપસ્વી જીવન જીવે છે, પાદુકાઓને રાજસિંહાસન ઉપર પધરાવી પોતે એક ટ્રસ્ટી તરીકે રાજ કરે છે, કંદ-મૂળ-ફળનો આહાર કરીને તથા વલ્કલ પહેરીને ઋષિજીવન જીવે છે.

શ્રી ભરદ્વાજ ઋષિના મુખથી ભરતના ત્યાગના સમાચાર જાણીને શ્રીરામને આનંદ થયો, તોપણ તેની પૂરી મનઃસ્થિતિ જાણવા માટે તેમણે હનુમાનજીને સામાન્ય વેશમાં અયોધ્યા મોકલ્યા. ચૌદ વર્ષ સુધી કોઈ સંપત્તિનો કબજો રાખ્યો હોય અને પછી પાછી આપવાની થાય તો વિચારો બદલાઈ પણ જાય. સ્ત્રી અને સંપત્તિ બન્ને મતિભ્રષ્ટ કરનારાં તત્ત્વો છે. જો બન્ને નધણિયાતાં હોય તો કબજો કરવાની અને પછી પચાવી પાડવાની દાનત થઈ જતી હોય છે, પણ જો આવી દાનત ન બગડે અને ધૂળના ઢેફાની માફક જેનું જે હતું તે પાછું સોંપી દેવાય તો તે માણસ સાચો સંત કહેવાય.

હનુમાનજી સામાન્ય વેશમાં અયોધ્યા ગયા અને આશ્રમ બનાવીને વનમાં રહેતા ભરતને મળ્યા, શ્રીરામના બધા સમાચાર સંભળાવ્યા તથા બધી ઘટનાઓની કથા પણ કહી અને કહ્યું કે “શ્રીરામ હવે નજીક જ શૃંગવેરપુર આવી પહોંચ્યા છે અને થોડા જ સમયમાં અયોધ્યાની ભાગોળે આવી જશે.”

હનુમાનજીની વાતો સાંભળીને ભરત બહુ જ પ્રસન્ન થયા. તે હનુમાનજીને ભેટી પડ્યો. પ્રિયજનના સમાચાર આપનાર પણ પ્રિયજન જેવો જ પ્રિય લાગતો હોય છે.

ખુશીસમાચાર આપનારને ખાલી હાથે પાછો ન કઢાય. ભરતે હનુમાનજીને એક લાખ ગાયો, એક સો ગામ અને અત્યંત રૂપાળી કુલીન એવી સોળ કન્યાઓ ભેટમાં આપી. લોકો હનુમાનજીને આજીવન બ્રહ્મચારી માને છે, પણ વાલ્મીકિ રામાયણમાં તેમને સોળ કન્યાઓ અપાયાનું કથન છે.

गवां शतसहस्रं य ग्रामाणां य शतं परम् ।

सकुंडलाः शुभायारा भार्या कन्यास्तु षोडशः ॥

યુદ્ધકાંડઃ 126/44

અહીં કન્યાઓને ભાર્યા પણ કહી છે.

રામાયણ મોરલ રામાયણ છે. મોરલ કથાઓ સાંભળવાથી મોરલ વધે છે અને છેતરપિંડી-લુચ્ચાઈની કથાઓ સાંભળવાથી પ્રજામાં લુચ્ચાઈ વધે છે. જીવનનાં બે મોરલ બહુ મહત્ત્વનાં છે. 1. સેક્સ-મોરલ અને 2. મની મોરલ. કામ-મોરલની કથાઓમાં રામ-શૂર્પણખાની કથા અને સીતા-રાવણની કથા પથદર્શક છે. તો મનીમોરલની કથામાં ભરત અદ્વિતીય છે. પિતાની તરફથી મળેલું અયોધ્યાનું રાજ્ય ભરત સ્વીકારતો નથી, રામને પાછું આપવા રામની પાછળ જાય છે પણ રામ આવતા નથી, બહુ આગ્રહ પછી પાદુકાઓ લઈ આવે છે અને પાદુકાઓને સિંહાસન ઉપર પ્રતિષ્ઠિત કરીને પોતે વહીવટકર્તા તરીકે રામની જેમ જ વનવાસી જીવન જીવે છે. વનમાં રહીને વનવાસી જીવન જીવવું કદાચ સરળ છે, પણ મહેલમાં રહીને વનવાસી જીવન જીવવું બહુ જ કઠિન છે - અને તે પણ ચૌદ વર્ષ સુધી! તે પછી પણ જરાય દાનત ન બગડવી એ લોકોત્તર મની-મોરલ કહેવાય.

હનુમાનજીના દ્વારા બધા સમાચાર જાણીને ભરત બધી માતાઓ સાથે અને બધા મંત્રીઓને સાથે લઈને શ્રીરામને ભેટવા અને સ્વાગત કરવા નગર બહાર નીકળ્યો. હજી પણ ભરતે તો વલ્કલ જ પહેર્યા હતાં. દૂરથી વિમાન દેખાયું. બધાંએ હર્ષની કિકિયારીઓ પાડવા માંડી. વિમાન નીચે ઊતર્યું, ભરત દોડ્યો અને “મારો ભાઈ! મારો ભાઈ!” એમ બૂમો પાડીને શ્રીરામને ભેટી પડ્યો. એકબીજાને છોડે જ નહીં. વશિષ્ઠ ઋષિએ માંડ છોડાવ્યા. ભરતે પેલી પાદુકાઓ પાછી શ્રીરામને પહેરાવી, અર્થાત્ ચૌદ વર્ષ સુધી સાચવેલી અમાનત પાછી સોંપી દીધી, શ્રીરામે પુષ્પક વિમાનને કુબેર પાસે પાછું મોકલી દીધું. વિમાન કુબેરનું હતું પણ રાવણ હરી લાવેલો. દબંગો પોતાને ગમતી વસ્તુઓ ગમે તેની પાસેથી પડાવી લેતા હોય છે. તેમને પાપબાધ નથી હોતો. બધા ઋષિ-મુનિઓ, માતાઓ વગેરે તથા પ્રજાજનોએ મળીને શ્રીરામનો રાજ્યાભિષેક કર્યો.

પુરોહિતોએ વગર મુહૂર્તે બધી વિધિ કરાવી. ચૌદ વર્ષ પહેલાં મુહૂર્ત જોયું હતું પણ ઊલટું થયું હતું. હવે તો જે દિવસે રામ આવ્યા તે જ દિવસનું મુહૂર્ત માની લીધું.

શ્રીરામે બધાને બક્ષિસો આપવા માંડી. શુભપ્રસંગે સાથીદારો અને સહાયકોને મન મૂકીને બક્ષિસો આપવી જોઈએ. શ્રીરામે સીતાજીને બહુમૂલ્ય મુક્તાહાર પહેરાવ્યો. સ્ત્રીઓ આભૂષણપ્રેમી હોય છે. થોડી વાર હાર પહેરીને સીતાજીએ તે હાર કંઈ બહાર કાઢી હાથમાં પકડી રાખ્યો. અને શ્રીરામ સામું જોવા લાગ્યાં. શ્રીરામ સમજી ગયા. પતિ-પત્ની ઇંગિતજ્ઞાની હોવાં જોઈએ, અર્થાત્ દષ્ટિમાત્રથી હૃદયનો ભાવ સમજી જનારાં હોવાં જોઈએ. શ્રીરામ સમજી ગયા. તેમણે કહ્યું, “સીતે, તું જેના ઉપર વધારે પ્રસન્ન થઈ હોય તેને હાર પહેરાવી દે.” બક્ષિસ પ્રસન્નતાપૂર્વક હોય. બધા ઉપર પ્રસન્નતા એકસરખી ન હોય. કાર્યભેદ તો રહેવાનો જ. સીતાજીએ તે હાર હનુમાનજીને ભેટ કરી દીધો, કારણ કે આ આખા પ્રકરણમાં હનુમાનજીનું પરાક્રમ અદ્ભુત હતું. હનુમાનજીએ તે હાર બહુ જ શ્રદ્ધાથી ધારણ કરી લીધો, તેથી તેઓ બહુ શોભવા લાગ્યા.

બક્ષિસ અને ઇનામોની વિધિ પૂરી થઈ. બધા વાનરોની વિદાય થઈ ગઈ. વિભીષણ પણ લંકા તરફ રવાના થયો.

શ્રીરામ રાજા થયા. તેમણે લક્ષ્મણને યુવરાજપદ આપવા ઘણો આગ્રહ કર્યો, કારણ કે લક્ષ્મણની સેવા અદ્વિતીય હતી. પણ લક્ષ્મણે તે પદ સ્વીકાર્યું નહીં. યોગ્યતા હોવા છતાં પદનો અસ્વીકાર કરવો અને બીજી યોગ્ય વ્યક્તિને પદ આપવું તે ત્યાગની પરમસીમા કહેવાય. લક્ષ્મણ જતિ છે. તેમણે યુવરાજપદ ઉપર ભરતજીને બેસાડવા આગ્રહ કર્યો. શ્રીરામે સ્વીકાર કર્યો. ભરતજી યુવરાજ થયા. બધા મંત્રીઓનાં યથાયોગ્ય પદો ભરાયાં. રાજગાદી મેળવ્યા પછી સૌથી મોટી કસોટી ઉચ્ચ પદો ઉપર ઉચ્ચ અને યોગ્ય વ્યક્તિઓની નિમણૂકથી થતી હોય છે. જે રાજા આ વૈતરણી તરીકે જાય તે જ સુખેથી રાજ કરે. અયોધ્યામાં રામરાજ્ય સ્થાપિત થઈ ગયું.

88. ઉત્તરકાંડ-પ્રારંભ

શ્રીરામ અયોધ્યા આવ્યા, રાજગાદીએ બેઠા અને રામરાજ્યની સ્થાપના થઈ એટલે રામાયણ પૂરું થયું કહેવાય. પણ જો અહીં જ રામાયણ પૂરું કરવામાં આવે તો તે સુખાન્ત મહાકાવ્ય થઈ જાય. પશ્ચિમનાં કાવ્યો સુખાન્ત હોય છે, પણ આપણાં કાવ્યો દુઃખાન્ત હોય છે, કારણ કે આપણે દુઃખવાદી છીએ. આપણે જીવનને દુઃખમય માનીએ છીએ. આપણું દર્શન દુઃખવાદી છે. તેથી આપણે આ લોક કરતાં પરલોકને વધુ મહત્ત્વ આપીએ છીએ. ખરેખર તો આપણે પરલોકવાદી છીએ, તેથી આ લોકને સુધારવા કરતાં પરલોકને સુધારવાની વધુ ચિંતા કરીએ છીએ.

મહર્ષિ વાલ્મીકિજી યુદ્ધકાંડ પછી ઉત્તરકાંડ રચે છે, તો સ્વામી તુલસીદાસજી પણ ઉત્તરકાંડ રચે છે; પણ બન્નેના ઉત્તરકાંડમાં ઘણો ફરક છે. તુલસીદાસજીનું ઉત્તરકાંડ જ્ઞાનથી ભરપૂર છે, જ્યારે વાલ્મીકિજીનું ઉત્તરકાંડ ઘટનાઓથી ભરપૂર છે. વાલ્મીકિએ ઉત્તરકાંડમાં રામાયણની માફક રાવણાયણની પણ રચના કરી છે. રામાયણના ધીરોદાત્ત નાયક શ્રીરામ છે, તો ખલનાયક રાવણ છે. વાલ્મીકિજીએ આ મહાકાવ્યના ખલનાયકનાં વંશ અને જીવનને પણ પૂરેપૂરો ન્યાય આપ્યો છે. જોકે આ મહાકાવ્ય છે, વિશુદ્ધ ઇતિહાસ નથી, તેથી પ્રત્યેક ઘટનાને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ માપવી જોઈએ નહીં. મહાકાવ્યોમાં ઘણું મિથ પણ હોય. મિથને મિથ સમજીને ગ્રહણ કરવું જોઈએ. મિથને ઇતિહાસ માની લેવું ન જોઈએ.

ઉત્તરકાંડની ઉત્પાનિકા આ રીતે રચાઈ છે. જ્યારે શ્રીરામનું રાજ્યારોહણ થઈ ગયું ત્યારે તેમની પ્રશસ્તિ કરવા અને અભિનંદન આપવા ઋષિઓનાં નાનાં-મોટાં વૃંદો અયોધ્યા આવવા લાગ્યાં. પ્રત્યેક સમયમાં એક ઉચ્ચ-પવિત્ર વિદ્વાન વર્ગ રહેતો હોય છે. તે જેનું અભિનંદન કરે તેને સાચી પ્રતિષ્ઠા મળતી હોય છે. અને આ વર્ગ જોઈ-વિચારીને-નાણીને પછી જ સન્માન કરતો હોય છે. તે ખુશામતખોર નથી હોતો. ખુશામતખોરી મહાદોષ છે, તેમાં પણ તે ધર્મગુરુઓ દ્વારા તો તે ન જ થવી જોઈએ. પણ યોગ્ય વ્યક્તિનું યોગ્ય સમયે અભિનંદન ન કરવું તે પણ દોષ છે. તેને લુખ્ખો દોષ કહેવાય. ગુણાનુવાદ ગુણ કહેવાય. ગુણોને જોઈને ચૂપ રહેવું તે વીતરાગપણું ન કહેવાય, પણ લુખ્ખાગીરી કહેવાય.

હજારો ઋષિઓ શ્રીરામનું અભિનંદન કરવા અયોધ્યા આવ્યા અને પ્રજાને રામરાજ્યની પ્રાપ્તિ થઈ તે બદલ શ્રીરામને ખૂબ અભિનંદન આપ્યાં. આ વખતે મોટા મુનિઓએ રાવણપુત્ર ઇન્દ્રજિતનાં ખૂબ વખાણ કર્યાં.

શત્રુમાં પણ જો ગુણો હોય તો તેનાં સભા વચ્ચે ભરપેટ વખાણ કરવાં જોઈએ અને મિત્રોમાં જો નિંદનીય દોષો હોય તો એકાંતમાં તેને કહેવા જોઈએ. ઇન્દ્રજિતનાં બહુ વખાણ સાંભળીને શ્રીરામને જિજ્ઞાસા થઈ. વખાણ અને નિંદા બન્ને સાંભળનારમાં ઉત્સુકતા વધુ જાણવાની જિજ્ઞાસા પેદા કરતાં હોય છે. એ જિજ્ઞાસાને પૂરી કરવા અગસ્ત્ય ઋષિએ ઇન્દ્રજિતની વંશાવલિ સાંભળાવી, તે આ પ્રમાણે છે.

1. પ્રજાપતિ બ્રહ્માના પુત્ર પુલસ્ત્ય બ્રહ્મર્ષિ હતા. આ પુલસ્ત્ય ઋષિ મેરુતી પર્વત ઉપર તપ કરવા લાગ્યા. અહીં કેટલીક કન્યાઓ રોજ-રોજ આવીને તેમને વિક્ષેપ કરવા લાગી. કન્યાઓ જ્યારે યૌવનમાં પગલું મૂકે ત્યારે તેમને મુગ્ધા કહેવાય છે. આ વખતે જ્યારે સરખી સહેલીઓ ભેગી થાય ત્યારે કિલકિલાટ કરે, ટિખળ કરે અને હળવો ઉત્પાત પણ કરે. આ વખતે તેઓ સ્વનિયંત્રિત નથી હોતી. જો તેમનું નિયંત્રણ કરનાર કોઈ ન હોય તો કેટલીક વાર તેઓ અનર્થ કરી મૂકતી હોય છે.

આ કામમદઝરતી કન્યાઓ પ્રતિદિન વનવિહાર કરવા આવે અને પોતાની મસ્તીથી ઋષિને ધ્યાનભંગ કરે. તેથી જ તપસ્યા કરનારે અક્ષોભ સ્થળ પસંદ કરવું જોઈએ. ઋષિ માટે આ કન્યાઓ રોજરોજનો ત્રાસ થઈ ગઈ. એક વાર ત્રાસીને ઋષિએ શાપ આપ્યો કે હવે પછી જો કોઈ કન્યા અહીં આવશે અને મારી દૃષ્ટિ તેના ઉપર પડશે તો તે તરત જ ગર્ભવતી થઈ જશે.

ઋષિના શાપથી બધી કન્યાઓ ગભરાઈ ગઈ અને આવતી બંધ થઈ ગઈ. ત્યાગી-તપસ્વીઓએ પણ અનિષ્ટનિવારણ માટે કોઈ વાર લાલ આંખ કરવી જરૂરી હોય છે.

એક વાર આ શાપની હકીકત નહીં જાણનારી એક કન્યા ઋષિના આશ્રમ નજીક પહોંચી ગઈ. ત્યાં તેણે કન્યાઓ જોઈ નહીં તેથી વિસ્મય પામી. પૂછપરછ કરવા તે ઋષિ પાસે ગઈ. ઋષિની દૃષ્ટિ પડતાં જ તે પીળી પડી ગઈ, અર્થાત્ તેને ગર્ભ રહી ગયો. તે ઘરે ગઈ. તેના પિતા રાજર્ષિ તૃણબિન્દુ હતા. તેમને પુત્રીની સગર્ભાવસ્થાનો ખ્યાલ આવી ગયો. જ્ઞાની પુરુષોને ક્ષત્યોનિ અને અક્ષત્યોનિ સ્ત્રીઓનો ખ્યાલ તરત જ આવી જતો હોય છે. જેને આવો ખ્યાલ ન આવે તે નાદાન કહેવાય.

કુંવારી કન્યાની સગર્ભાવસ્થા માતા-પિતા માટે મરણ જેવી દશા કરી મૂકે. તેનાથી થનારી અપકીર્તિ બધી અપકીર્તિઓ કરતાં પણ વિશેષ હોય છે. એટલે લોકો કન્યાહત્યા કે ભૂણહત્યા જેવા ઉપાયો કરી બેસતા હોય છે. પણ રાજર્ષિ તૃણબિન્દુ ગંભીર પ્રકૃતિના જ્ઞાની હતા. તેઓ કન્યાને લઈને પુલસ્ત્ય ઋષિ પાસે ગયા અને પોતાની કન્યાનો સ્વીકાર કરવા ઋષિને પ્રાર્થના કરી. ઋષિઓ લગ્નજીવન જીવતા અને આ પ્રસંગમાં તો કન્યાની સગર્ભાવસ્થા પોતાના દ્વારા જ થયેલી છે તેવું ઋષિ જાણતા હતા, તેથી તરત જ તેમણે તૃણબિન્દુનો પ્રસ્તાવ સ્વીકારી લીધો. તેથી ત્રણ પ્રશ્નો ઉકેલાયા. પુલસ્ત્ય ઋષિને કન્યા મળી, તૃણબિન્દુની આબરૂ બચી ગઈ અને કન્યાને ઉત્તમ પતિ મળ્યો. આ કન્યાએ પુલસ્ત્ય ઋષિની ખૂબ સેવા કરી, તેથી પ્રસન્ન થઈને ઋષિએ તેને પુત્ર આપ્યો. જેનું નામ પૌલસ્ત્ય પડ્યું. ત્યાગ-તપસ્યામય જીવન જીવનારાને પણ કોઈ ને કોઈ સેવા કરનારાની જરૂર પડતી જ હોય છે. પુલસ્ત્ય ઋષિની પત્ની ગર્ભકાળમાં સતત ઋષિનું વેદશ્રવણ કર્યા કરતી તેથી પૌલસ્ત્યનું બીજું નામ ‘વિશ્રવા’ પડ્યું.

આ વિશ્રવા પુત્ર યુવાન થતાં ભરદ્વાજ મુનિએ તેને પોતાની દેવવર્ણિ નામની કન્યા આપી. તેનાથી જે પુત્ર થયો તે ‘વૈશ્રવણ’ કહેવાયો. આ વૈશ્રવણ એ જ ધનનો દેવ કુબેર કહેવાયો.

કુબેરને બ્રહ્માજીએ લોકપાલ બનાવી પુષ્પક વિમાન ભેટ આપ્યું. વૈશ્રવણ દક્ષિણમાં ત્રિકૂટ પર્વત ઉપર રાજધાની બનાવી રહેવા લાગ્યો. ઉત્તરનો કુબેર છેક દક્ષિણમાં ત્રિકૂટ પર્વત ઉપર રહેવા ગયો તેના પહેલાં ત્યાં રાક્ષસો રહેતા હતા, પણ વિષ્ણુએ તે રાક્ષસોને કાઢી મૂક્યા હતા તેથી તે નગરી ખાલી પડી હતી. પહેલાં અહીં ઘણા રાક્ષસો રહેતા હતા તેમાં માલ્યવાન, સુમાલી અને માલી મુખ્ય હતા. તેમાંથી સુમાલી નામના રાક્ષસે પોતાની પુત્રી કૈકસીને કહ્યું કે “હવે તું યૌવનમાં આવી છે તેથી તારી જાતે જ તું પતિનું વરણ કરી લે.”

યુવાવસ્થા આવતાં પહેલાં જો કન્યાને પરણાવી શકાઈ ન હોય તો કન્યાને જાતે વર શોધીને પરણી જવાનો અધિકાર છે તેવું પ્રાચીનકાળમાં મનાતું હતું.

પિતા સુમાલીએ પુત્રીને સલાહ પણ આપી કે હિમાલયમાં વિશ્રવા મુનિ તપ કરે છે તે તારો યોગ્ય પતિ થઈ શકે તેમ છે. કૈકસી ત્યાં પહોંચી ગઈ અને કશું બોલ્યા વિના પગના અંગૂઠાથી જમીન ખોતરવા લાગી. તેની મનઃકામના ઋષિ જાણી ગયા. કામાતુર સ્ત્રી પુરુષને વળગી પડતી નથી, પણ ચૂપચાપ એવી રીતે ઊભી રહે છે કે તે પોતાના રોમેરોમથી પુરુષને આમંત્રણ મોકલતી રહે છે. મુનિ આકર્ષાયા અને કૈકસીની પાસે ગયા. અને તેની ઇચ્છા પૂરી કરી. આ મુનિથી કૈકસીને ચાર સંતાનો થયાં: 1. રાવણ, 2. કુંભકર્ણ, 3. શૂર્પણખા, 4. વિભીષણ. આ વખતે વિષમ કાળ હોવાથી ત્રણ સંતાનો રાક્ષસી પ્રકૃતિનાં થયાં અને ચોથું સંતાન વિભીષણ દૈવી પ્રકૃતિનું થયું.

રાવણને દશ માથાં હોવાથી તેને ‘દશગ્રીવ’ પણ કહેવાય છે. રાવણે મહાપરાક્રમ કરીને લંકાનગરી જીતી લીધી અને પોતાની બહેન શૂર્પણખાને વિદ્યુતજિહ્વા નામના રાક્ષસ સાથે પરણાવી દીધી. એ પછી મયદાનવની પુત્રી મંદોદરી સાથે રાવણનાં લગ્ન થયાં. રાવણે વિરોચનની પુત્રી વજ્રજ્વાલા સાથે કુંભકર્ણ અને ગંધર્વરાજ શૈલૂષની પુત્રી સરમા સાથે વિભીષણનાં લગ્ન કરાવી દીધાં. આ પ્રમાણે ચારે ભાઈ-બહેનોનાં લગ્ન થઈ ગયાં. રાવણને મંદોદરીથી ઇન્દ્રજિત નામનો પુત્ર થયો. તેના જન્મ વખતે આકાશમાં મેઘર્જના થતી હતી તેથી તેને મેઘનાદ પણ કહેવાય છે.

89. રાવણની કથા

શક્તિ બેધારી તલવાર છે. જો તે ધારકના નિયંત્રણમાં ન રહે તો તેની એક ધાર પરપીડન કરનારી થઈ જાય છે અને બીજી ધાર સ્વયં પોતાને જ પીડનારી થઈ જાય છે. રાવણ મહાશક્તિશાળી થઈ ગયો. તેથી તે લોકોનું ઉત્પીડન કરવા લાગ્યો. તે જેની અને તેની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. માતેલા સાંઢની માફક તે ગમે તેની સામે શિંગડાં ભરાવતો થઈ ગયો. તેણે કૈલાસ પર્વત ઉપર વસતા યક્ષો સાથે યુદ્ધ માંડ્યું અને યક્ષોને હરાવી દીધા. રાવણને વિજયનો ઉમ્માદ ચઢ્યો. યક્ષોનો પરાજય જોઈને કુબેરે મણિભદ્ર નામના મહાયક્ષને ચાર હજારની યક્ષસેના સાથે યુદ્ધ કરવા મોકલ્યો, પણ રાવણે તે ચારે હજાર યક્ષોને પોતાના સેનાપતિઓ દ્વારા મરાવી નાખ્યા. પછી કુબેર સ્વયં યુદ્ધ કરવા ગયો, પણ રાવણે તેને પણ મૂર્છિત કરીને તેનું સુવર્ણવિમાન પુષ્પક હરી લીધું.

પુષ્પક વિમાનમાં બેસીને તે ઊડતો-ઊડતો જઈ રહ્યો હતો ત્યાં ઓચિંતું વિમાન અટકી પડ્યું. રાવણને વિમાન અટકી પડવાથી નવાઈ લાગી. “આ શું થયું? કેમ થયું?” તે વિચારવા લાગ્યો. એટલામાં ત્યાં એક વિકરાળ નંદી આવ્યો. તેણે રાવણને ચેતવણી આપી કે “હે દશગ્રીવ, આ શંકરનું કીડાંગણ છે. આ સ્થળ પ્રતિબંધિત છે. અહીં કોઈનો પ્રવેશ થઈ શકતો નથી તું પાછો વળી જા.” કીડાસ્થળો - તેમાં પણ કામકીડા સ્થળો મનુષ્યપીડાથી વર્જિત હોવાં જોઈએ. કામરત લોકોને વિક્ષેપ ન કરવો જોઈએ. બધી મર્યાદાઓમાં કામમર્યાદા પણ છે. કામકીડા એકાન્તમાં થાય અને આવી કામકીડા થતી હોય ત્યાં ડાહ્યા માણસે જવું ન જોઈએ. કામમાં આસક્ત યુગલોને વિક્ષોભ ન કરવો જોઈએ. તે પાપ છે.

પણ નંદીશ્વરની ચેતવણી દશગ્રીવે ન માની. અભિમાનમાં મત્ત દશગ્રીવ આગળ ચાલ્યો. નંદી અને રાવણ વચ્ચે યુદ્ધ થયું. મદોન્મત્ત રાવણ કૈલાસ પર્વતને જ ડોલાવવા લાગ્યો. તેથી પાર્વતી ભયભીત થઈને શંકરજીને વળગી પડ્યાં. સ્ત્રીઓ બહુ જલદી ભયભીત થઈ જતી હોય છે અને ભયભીત દશામાં બાળક જેમ માતાને વળગી પડે તેમ પત્ની પણ પતિને વળગી પડતી હોય છે. ભયભીત બાળક માતાને વળગીને આશ્વાસન પામતું હોય છે, તેમ જ ભયભીત પત્ની પણ બળવાન નિર્ભય પતિને વળગીને આશ્વાસન પામતી હોય છે. ભયના સમયે વળગી પડવાનું જેને કોઈ નિમિત્ત ન હોય તે અનાથ - લાચાર થઈ જતી હોય છે.

પોતાને ભયભીત થઈને વળગેલ પાર્વતીને જોઈને શંકરે તરત જ પગના અંગૂઠાથી કૈલાસને દબાવ્યો, તો કૈલાસ સ્થિર થઈ ગયો, પણ રાવણના હાથ દબાઈ ગયા. ઘણું જોર કર્યું પણ હાથ ન નીકળ્યા. ત્યારે હારેલા-થાકેલા રાવણે શિવસ્તોત્રની રચના કરી, શિવજીને પ્રસન્ન કર્યા. શિવજીએ કૃપા કરીને હાથ મુક્ત કર્યા. રાવણ જ્યારે કૈલાસ પર્વતને હચમચાવતો હતો ત્યારે ભયભીત થઈને બધાં પ્રાણીઓ ભાગંભાગ કરતાં હતાં, તેથી દશગ્રીવને લોકો રાવણ કહેવા લાગ્યાં. અર્થાત્ રડાવે તે રાવણ.

રાવણના સ્તોત્રથી શિવજી પ્રસન્ન થયા અને રાવણને ‘ચંદ્રહાસ’ નામની તલવાર ભેટ આપી. ફરી પાછો વિમાન લઈને તે વિશ્વવિજય કરવા નીકળી પડ્યો.

એક વાર રાવણ હિમાલયના વનમાં જઈ ચડ્યો. ત્યાં તેણે એક તપસ્વિની કન્યા જોઈ. જોતાં જ મોહી પડ્યો. કોઈ સ્ત્રીને જોતાં જ મોહી પડે તે લંપટ હોય, પ્રેમી ન હોય. પ્રેમીમાં ધીરજ અને મર્યાદા હોય. આ કન્યાનું નામ વેદવતી હતું અને બ્રહ્મર્ષિ કુશધ્વજની તે વાફ્ફથી કન્યા હતી તેને અનેક લોકો પરણવા માગતા હતા, પણ કન્યા માત્ર ને માત્ર વિષ્ણુને જ પરણવા માગતી હતી. બહુ રૂપાળી કન્યાના ઘણા વર થવા માગતા હોય ત્યારે બધાનો તિરસ્કાર કરીને કોઈ એકની સાથે તેને પરણાવવામાં આવે તો ઝઘડો તો થાય જ. બહુ રૂપાળી કન્યા માતા-પિતા માટે અને પતિ માટે પણ ઉપાધિરૂપ થઈ શકે છે. તેને પ્રાપ્ત ન કરી શકવાના કારણથી દૈત્યોના રાજાએ તેના પિતા સૂતા હતા ત્યારે તેમની હત્યા કરી નાખી. અધમ અને લંપટપ્રેમીઓ કુકર્મી પણ હોય છે. તેમની ઇચ્છા પૂરી ન થાય તો અડચણ કરનારનો નાશ કરતાં વાર નથી કરતા. વેદવતીની માતા પતિ પાછળ સતી થઈ ગઈ. વેદવતી એકલી રહી ગઈ. ત્યારથી વેદવતી વિષ્ણુને પરણવા અહીં તપસ્યા કરી રહી છે. તે વિષ્ણુ સિવાય બીજા કોઈને પરણવા ઇચ્છતી નથી. રાવણે તેનો હાથ માગ્યો તો વેદવતીએ

ધુત્કારી દીધો. એક તરફ પ્રેમવાળો લંપટ પુરુષ ગમે તે હદે જઈ શકે છે. ડાહી કન્યાઓએ તેમને દૂર જ રાખવા કે પોતે દૂર રહેવું જોઈએ. લંપટ રાવણે વેદવતીનો ચોટલો પકડ્યો અને પોતાની તરફ ખેંચી, તો વેદવતીએ પોતે પોતાના કેશ કાપી નાખ્યા અને રાવણના હાથમાંથી છૂટી. શીલવતી નારી જરૂર પડે ત્યારે પોતાનું ગમે તે અંગ કાપી નાખીને પણ મુક્ત થઈ જાય છે. રાવણના સ્પર્શથી દુઃખી અને ક્રુદ્ધ થયેલી વેદવતીએ અગ્નિપ્રવેશ કર્યો અને રાવણને શાપ આપ્યો કે “આવતા જન્મે હું તારો સર્વનાશ કરી નાખીશ.”

તે જ વેદવતી આ અત્યારનાં સીતાજી છે, જેમણે માત્ર રાવણનો જ નહીં, રાવણવંશનો પણ નાશ કરી નાખ્યો છે. સ્ત્રી અબળા છે, પણ જો તેને પુરુષનો સાથ મળે તો તે પ્રચંડ પ્રબળા થઈ શકે છે.

ઉન્મત્ત થયેલો રાવણ ફરીથી વિમાનમાં રખડવા લાગ્યો. શક્તિ પચે નહીં તો તેનાથી માણસ ઉન્મત્ત થાય. ઉન્મત્ત માણસ જંપીને બેસી શકે નહીં. તે રખડતો-ભટકતો થઈ જાય અને માતેલા સાંઢની માફક ગમે ત્યાં શીંગડાં ભરાવતો થઈ જાય. એક વાર રાવણ દેવોના યજ્ઞમાં પહોંચી ગયો. મરુત રાજા યજ્ઞ કરતા હતા અને સંવર્ત ઋષિ યજ્ઞ કરાવતા હતા, ત્યાં તે ઝઘડો કરી બેઠો. જ્યાં ધાર્મિક કર્મકાંડ-હોમ-હવન કે વિધિવિધાન થતાં હોય ત્યાં ડાહ્યા માણસે ઝઘડો કરવો નહીં. કોઈની શ્રદ્ધાને ઠેસ ન પહોંચાડાય. મરુત રાજા તેને પહોંચી વળે તેવો બળવાન હતો, પણ યજ્ઞમાં દીક્ષિત થયેલી માણસ ઝઘડામાં પડે નહીં તેથી પ્રતિકાર ન કર્યો. દુષ્ટ રાવણે યજ્ઞભંગ કર્યો અને બધા ઋષિઓનો નાશ કરી આહાર કરી ગયો.

હિંસાથી હિંસા વધે. ફરી પાછો રાવણ ઉન્મત્ત બન્યો. તે અયોધ્યા પહોંચી ગયો. અયોધ્યામાં અનરણ્ય રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેની સાથે ઘોર યુદ્ધ થયું અને અનરણ્ય રાજાએ યુદ્ધમાં વીરગતિ પ્રાપ્ત કરી. પોતાનો વંશજ શ્રીરામ તારો વધ કરશે તેવો શાપ આપી તેણે યુદ્ધભૂમિમાં પ્રાણ છોડ્યા. મરતી વખતે સાચી વ્યક્તિ જે બોલે તે ફલિત થતું હોય છે. એક વાર રસ્તામાં નારદજી મળી ગયા. તેમણે રાવણને ઘણો સદુપદેશ આપ્યો તથા લોકોને પીડવાનું બંધ કરવાનું સમજાવ્યું, પણ રાવણ માન્યો નહીં. કોઈના સદુપદેશથી દુષ્ટોની દુર્બુદ્ધિ દૂર થતી નથી.

રાવણ યમપુરીમાં પહોંચી ગયો અને નારદજી પણ તેની લીલા જોવા પહોંચી ગયા. યમપુરીમાં ઘમાસણ યુદ્ધ થયું, યમરાજ રાવણના પ્રાણ હરવાના જ હતા ત્યાં બ્રહ્માજી વચ્ચે પડ્યા. યમરાજ અંતર્ધાન થઈ ગયા. અને રાવણ જીતી ગયો.

પછી રાવણ રસાતળમાં ગયો. અહીં ‘નિવાતકવચ’ નામનો રાક્ષસ રહેતો હતો તેની સાથે ભયંકર યુદ્ધ કરી તેને જીત્યો. તેની સાથે મૈત્રી કરી એક વર્ષ સુધી રસાતળમાં રહ્યો. પછી તે અશ્મનગરમાં વરુણ અને તેના પુત્ર-પૌત્રાદિ સાથે યુદ્ધે ચઢ્યો. અહીં કાલકેયને હણી નાખ્યો, પોતાની બહેન શૂર્પણખાનો પતિ ‘વિદ્યુજ્જિહ્વ’ અહીં રહેતો હતો તેનું માથું તલવારથી કાપી નાખ્યું. શૂર્પણખાને વિધવા કરી. વરુણને પુત્રો સાથે હરાવીને તેણે બલિરાજા ઉપર આક્રમણ કરી દીધું. બલિરાજાએ તેને ખૂબ સદુપદેશ આપ્યો કે યુદ્ધ ન કર, શાન્તિથી રહે, પણ તે ન માન્યો. બલિરાજાને હરાવીને તે સૂર્યલોકમાં ગયો. ત્યાંથી માંધાતા સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. માંધાતા મૂર્છા પામ્યા. તેમને મૂર્છા પાછી વળી તો બન્ને ભયંકર યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ગાલવ ઋષિ વચ્ચે પડ્યા અને માંધાતાને વાર્યા અને બન્ને વચ્ચે મૈત્રી કરાવી.

રાવણે રાજર્ષિ, દેવો અને દાનવોની કન્યાઓનું હરણ કરવા માંડ્યું. બધી કન્યાઓને પકડી-પકડીને વિમાનમાં ભરવા લાગ્યો. પરાક્રમ અને વીરતાનું પતન કામાચારથી થતું હોય છે. પરાક્રમી પુરુષ હદ વટાવીને કામાચાર માટે સ્ત્રીઓ ઉપર નજર નાખતો થઈ જાય એટલે સમજવું કે તેનું પતન થઈ જશે. બધી કન્યાઓ તથા રૂપાળી સ્ત્રીઓ વિમાનમાં પુરાઈને ઘોર વિલાપ કરવા લાગી. આ બધી રોતી-કકળતી કન્યાઓને લઈને તેણે લંકામાં પ્રવેશ કર્યો, તો શૂર્પણખા સામે મળી. તે વિધવા થઈ હતી અને રાવણને હાથે જ વિધવા થઈ હતી. સગા ભાઈએ તેનો ચૂડો નંદવી નાખ્યો હતો. રાવણે શૂર્પણખાની ક્ષમા માગી અને કહ્યું કે ઓળખ્યા વિના જ અજાણતાં બનેલીનો વધ થઈ ગયો. પછી તેને રાજી કરવા દંડકારણ્યના ગવર્નર મસિયાઈ ભાઈ ખરની સાથે રહેવા મોકલી દીધી. ત્યાં વૈધવ્ય સહન ન થવાથી તે રામ-લક્ષ્મણ પાસે ગઈ અને નાકકાન કપાવ્યાં. યુવાવસ્થાનું વૈધવ્ય મહાપીડાકારી હોય છે. બધી સ્ત્રીઓ તે પાર પાડી શકતી નથી. તેથી પતિની અપેક્ષા રાખનારી વિધવાઓને યોગ્ય સમયે પરણાવી દેવી જોઈએ.

કન્યાઓથી ખીચોખીચ ભરેલું વિમાન જ્યારે લંકામાં ઊતર્યું ત્યારે વિભીષણે આવું પાપ નહીં કરવા સલાહ આપી, પણ રાવણ ક્યાં માનવાનો હતો! વિભીષણે સમાચાર આપ્યા કે મધુ નામના દૈત્યે આપણી બહેન કુંભીનસીનું હરણ કર્યું છે. માલ્યવાનની દીકરી અનલા અને તેની દીકરી કુંભીનસી થાય, તેથી તે રાવણની માસીની દીકરી થાય. સમાચાર સાંભળીને રાવણના ક્રોધનો પાર ન રહ્યો. તેણે તરત જ સેના તૈયાર કરાવી. પરશૂનું અપહરણ કરનારાઓ પોતાની જ સ્ત્રીઓનું અપહરણ સહી શકતા નથી, કારણ કે તે સ્ત્રી આબરૂનું પ્રતીક હોય છે.

રાવણના ભયથી મધુ દૈત્ય સંતાઈ ગયો, પણ કુંભીનસીએ રાવણને તેના પ્રાણદાન માટે મનાવી લીધો. અપહરણ થયા પછી ઘણી સ્ત્રીઓ અપરહરણકર્તાઓની પ્રિય પત્ની થઈ જતી હોય છે. કુંભીનસી અને મધુનું દામ્પત્ય સારું જામ્યું હતું.

એકવાર રાવણ કૈલાસ પર્વત ઉપર રાત્રીવાસો કરી રહ્યો હતો તેવામાં તે કામાતુર થઈ ગયો. પુરુષ ક્યારે કામાતુર થઈ જાય તે કહેવાય નહીં. કામાતુરાવસ્થામાં તે ભાન ભૂલી જાય. પછી ન કરવાનું કરી બેસે. તે જ સમયે રંભા નામની અપ્સરા ત્યાંથી બણીઠણીને નીકળી. કામાતુર રાવણનો કામાગ્નિ ભડકી ઊઠ્યો. તેણે તરત જ રંભાનો હાથ પકડી લીધો. રંભાએ છોડી મૂકવા બહુ અનુનય-વિનય કર્યો, પણ વ્યર્થ. રંભા નલકુબેરની પત્ની છે અને નલકુબેર રાવણનો ભત્રીજો થાય, તે રીતે તે પુત્રવધૂ કહેવાય. રંભા પોતાના પતિ નલકુબેરને મળવા બણીઠણીને એકલી જતી હતી. એકલી સ્ત્રીનું જવું તે મોટી ભૂલ કહેવાય. ક્યારે ક્યાં કોઈ રાવણ મળી જાય તે કહેવાય નહીં. રાવણો બધા કાળમાં બધી જગ્યાએ કામાતુર થઈને ઊભા જ હોય છે. પણ ટૂંકી બુદ્ધિની મિલનોત્સુક સ્ત્રીઓને રાવણની ચિંતા રહેતી નથી અને ઇતિહાસ સર્જઈ જતો હોય છે.

ઘણી પ્રાર્થના કરવા છતાં રાવણ માન્યો નહીં. તેણે રંભા સાથે બળાત્કાર કર્યો. સ્ત્રીને લૂંટાઈ જતાં વાર નથી લાગતી. શિયળ એ જ તેનું મહાધન છે.

રંભાએ નલકુબેરને આવીને બધી વાત કરી. સ્ત્રી વ્યભિચારને તો છુપાવી શકતી હોય છે, પણ બળાત્કારને છુપાવી શકતી નથી. ઇચ્છાપૂર્વકનો વ્યભિચાર તેને સુખદાયી લાગે છે, પણ ઇચ્છા વિરુદ્ધનો બળાત્કાર તેને મહાપીડાકાર લાગે છે. તેથી તેનું રોમેરોમ રોતું કકળતું થઈ જાય છે, જેથી વાત પ્રગટ થઈ જાય છે.

રંભાની વાત સાંભળીને નલકુબેરને મહાક્રોધ ચઢ્યો. તેણે રાવણને શાપ આપ્યો કે “હવે પછી જો તું કોઈ પણ અકામ સ્ત્રી ઉપર બળાત્કાર કરીશ તો તારા માથાના સાત ટુકડા થઈ જશે.”

ત્યારથી મૃત્યુના ભયથી રાવણે બળાત્કાર કરવા બંધ કરી દીધા. બળાત્કારી પુરુષને સહજપ્રાપ્ત મૈથુનમાં એટલો આનંદ નથી આવતો જેટલો બળાત્કાર કરવામાં આવે છે. બળાત્કાર પીડાપૂર્વકનો હોય છે અને નીચ પુરુષોને પીડાપૂર્વકનું મૈથુન વિશેષ ગમતું હોય છે.

આ શાપથી અશોકવાટિકામાં સીતાજીનું રક્ષણ થયું હતું.

પછી તો રાવણ ઇન્દ્રલોકમાં ગયો અને ઘણો ઉત્પાત મચાવ્યો. તેણે સુમાલીનો વધ કરી નાખ્યો.

ઇન્દ્રલોકમાં રાવણ ઇન્દ્રની સાથે યુદ્ધે ચઢ્યો. તેનો પુત્ર મેઘનાદ પણ આવી ગયો. ઘોર યુદ્ધ થયું. પછી બ્રહ્માએ સમાધાન કરાવ્યું.

રાવણ નર્મદાતટે માહિષ્મતીનગરી પહોંચ્યો અને રાજા અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. મહાપરાક્રમી અર્જુને રાવણને બંદી બનાવીને માહિષ્મતીમાં ફેરવ્યો. પણ પુલસ્ત્ય ઋષિએ વચ્ચે રહીને રાવણને માંડ છોડાવ્યો.

રાવણ કિષ્કિન્ધાનગરી પહોંચી ગયો અને વાલી સાથે ઘોર યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. વાલીએ રાવણને હરાવ્યો, પછી બન્ને વચ્ચે મૈત્રીસંધિ થઈ ગઈ.

મદોન્મત્ત રાવણને એક વાર નારદજી મળ્યા. તેણે નારદજીને પૂછ્યું કે “તમે બધા લોકમાં વિચરો છો તો મને બતાવો કે કયા લોકમાં

સૌથી વધુ બળવાન માણસો વસે છે? મારે યુદ્ધ કરવું છે અને હું બળવાન યોદ્ધાઓને શોધું છું.”

રાવણને યુદ્ધની ચળ ઊપડી છે. તે યુદ્ધ શોધતો ફરે છે. જ્યારે કોઈ વ્યક્તિને કોઈ ખાસ પ્રકારની ચળ ઊપડે તો સમજવું કે હવે તેનું પતન થશે. ચળ શક્તિની વિકૃતિથી ઊપડતી હોય છે. એક વાર હાહાકાર મચાવીને અંતે તે શક્તિમાનને નષ્ટ કરી દેતી હોય છે.

રાવણની વાત સાંભળીને તેની મૂર્ખામી ઉપર નારદ હસ્યા. નારદ સમજી ગયા કે આ માણસ શક્તિવિકારથી પીડાઈ રહ્યો છે. જેમ ઉદરવિકારથી પીડાતા માણસને જુલાબ આપીને પેટ સાફ કરાવવામાં આવે તો ઉદરવિકાર શાન્ત થાય, તેમ રાવણને પણ શક્તિવિકારનો જુલાબ આપવાની જરૂર ઊભી થઈ છે.

નારદે વિચાર કરીને મહાદ્વીપ બતાવ્યો, જેને શ્વેતદ્વીપ પણ કહેવાય છે. યુદ્ધની ચળથી ઉન્મત્ત થયેલો રાવણ શ્વેતદ્વીપ પહોંચી ગયો. અને રાવણનું યુદ્ધ જોવાની ઉત્સુકતાથી નારદજી પણ ગુપચુપ પહોંચી ગયા.

શ્વેતદ્વીપ આવતાં જ રાવણનું પુષ્પક વિમાન અટકી પડ્યું. પોતાના સાથીદાર મંત્રીઓ વગેરેને પુષ્પક વિમાનમાં પાછા વાળી, રાવણ એકલો જ શ્વેતદ્વીપમાં ગયો. પણ આ શું? અહીં તો જ્યાં જુઓ ત્યાં સ્ત્રીઓ જ સ્ત્રીઓ છે. પુરુષો તો દેખાતા પણ નથી. એવામાં એક બળવાન સ્ત્રીએ રાવણનો હાથ પકડી લીધો અને પૂછ્યું “અલ્યા તું કોણ છે? અને અહીં કેમ આવ્યો છે?”

પુરુષ તો કદાચ કોઈ સ્ત્રીનો હાથ પકડે, પણ અહીં તો સ્ત્રી પુરુષનો હાથ પકડે છે તે જોઈને રાવણને ક્રોધપૂર્વક નવાઈ લાગી. રાવણે પોતાનો પૂરેપૂરો પરિચય આપ્યો. કદાચ આ શ્વેતદ્વીપમાં પુરુષો સાથે હસ્તધૂનન કરવાનો રિવાજ હશે!!

રાવણે કહ્યું, “હું યુદ્ધ કરવા નીકળ્યો છું. પણ અહીં તો કોઈ યોદ્ધા જ નથી, બધી સ્ત્રીઓ જ છે.” રાવણની વાત સાંભળીને બધી સ્ત્રીઓ ખડખડાટ હસી પડી. એક સ્ત્રીએ તો રાવણને કેડમાંથી પકડીને બધી સ્ત્રીઓમાં ચકરચકર ફેરવ્યો અને પછી સખી પ્રત્યે બોલી, “જો! જો! એક કાળા કીડાને મેં પકડ્યો છે.” રાવણે તે સ્ત્રીનો હાથ કરડી ખાધો તેથી તે સ્ત્રીએ તેને છોડી દીધો, એટલે બીજી સ્ત્રીએ તેને પકડ્યો અને તેને લઈને આકાશમાં ઊડી. રાવણે તેને નખનાં વલુરિયાં કર્યાં તેથી તેણે તેને છોડી દીધો. આકાશમાંથી ધડામ દઈને તે સમુદ્રમાં પડ્યો.

નારદજી ગુપ્ત રીતે રાવણની દુર્દશા જોતા હતા. તેમને આનંદ થયો. “બહુ ચળ ઊપડી હતી! લે લેતો જા! અંતે તેનો સ્ત્રીઓના હાથે પરાજય થયો.”

આ રીતે અગસ્ત્ય ઋષિએ શ્રીરામને રાવણવંશની બધી કથા સંભળાવી.

૭૦. બધાની વિદાય

માણસની જ્યારે ચઢતી દશા આવે છે ત્યારે તેની ચારે તરફ પ્રશંસકોનો મોટો જમાવડો રહેતો હોય છે. વગર બોલાવ્યે અનેક માણસો તેની આગળ-પાછળ થઈ જતા હોય છે. પણ એ જ વ્યક્તિની જ્યારે પડતી આવે ત્યારે મોટા ભાગના બધા વીખરાઈ જતા હોય છે. બોલાવો તોપણ કોઈ મળવા આવતા નથી. શ્રીરામે ચૌદ વર્ષની ભયંકર પડતી જોઈ વનવનના થઈ ગયા. ઘોર દુઃખો ભોગવ્યાં. પણ હવે ચૌદ વર્ષ પૂરાં થયાં હતાં અને થાપણ તરીકે સાચવી રાખેલું રાજ્ય ભરતે પાછું આપ્યું હતું. રાજ્યાભિષેક થઈ ચૂક્યો હતો. ચારે તરફ શ્રીરામનો જયજયકાર થવા લાગ્યો હતો.

શ્રીરામને મળવા, ભેટવા ચારે તરફથી હજારો માણસો આવતા હતા. મહેમાનોની ઠહ જામી હતી. કર્તવ્યપરાયણ કર્મઠ માણસે ન તો હેતુરહિત મહેમાનો નોતરવા જોઈએ, ન કોઈના હેતુરહિત મહેમાન થવું જોઈએ. લાગણીઓ કર્તવ્યબાધક ન થવી જોઈએ. કર્તવ્યને જ ધર્મ સમજનારે સમયનો પૂરેપૂરો સદુપયોગ કરવા માટે અકારણ થનારી મહેમાનગતિથી બચવું જોઈએ.

અયોધ્યામાં આવ્યાને એક મહિનો થઈ ગયો હતો. કોઈ ઘરે જવાનું નામ લેતું ન હતું. બધાને મજા પડી ગઈ હતી. પારકે ઘેર મજા પડે તો સમજવું કે પોતાનું ઘર મજા વિનાનું છે. જેનું પોતાનું ઘર મજા વિનાનું હોય તે દુર્ભાગી કહેવાય. ખરી મજા તો વ્યક્તિને પોતાના ઘરમાં જ મળતી હોય છે, કારણ કે ‘દુનિયાનો છોડો ઘર’ કહ્યું છે.

સર્વપ્રથમ શ્રીરામે પોતાના સસરા જનકરાજાને બોલાવ્યા અને કહ્યું કે “મિથિલાનગરી સૂની પડી છે અહીં ઘણો સમય વીતી ગયો. હવે પોતાની નગરીમાં પધારો. રાજાએ લાંબો સમય પોતાનું રાજ્ય સૂનું મૂકવું ન જોઈએ.” આમ સમજાવીને શ્રીરામે જનકરાજાને વિદાય કર્યા. જતાં-જતાં જનકે સીતા અને ઊર્મિલાને ઘણી ભેટો આપી. દીકરીઓને આપતા જ રહેવું જોઈએ. જેટલું આપો તેટલું થોડું કહેવાય.

પછી યુધાજિતને લક્ષ્મણ સાથે વિદાય કર્યા, પછી કાશીના રાજાને વિદાય કર્યા. પછી તો ત્રણસો જેટલા રાજા-મહારાજાઓને વિદાય કર્યા.

પછી યુદ્ધમાં સહાય કરનારા બધા વાનરો વગેરેને ઇનામ આપ્યાં. શ્રી હનુમાનજીને તો શ્રીરામચંદ્રજીએ વરદાન આપ્યું કે જ્યાં-જ્યાં રામકથા થશે ત્યાં હનુમાનજીની પણ કથા થશે. સુગ્રીવને ખૂબ જ આદરભાવથી વિદાય કર્યો. વિભીષણની વિદાય વખતે તો શ્રીરામનાં નેત્રો ભરાઈ આવ્યાં. પુષ્પકવિમાનને પણ કુબેર પાસે વિદાય કરી દીધું.

મહારંભ પછી તેને સમેટવાનું કામ કઠિન થઈ જતું હોય છે. યુદ્ધના મહારંભને કાળજી અને વિવેકથી સમેટી લીધો. સમેટતી વખતે કોઈને દુઃખ ન લાગે, કોઈને ખોટું ન લાગે, કોઈને કશો અન્યાય ન થઈ જાય, કોઈની કશી ઉપેક્ષા ન થઈ જાય, આ બધી કાળજી રાખવી પડે.

બધું પાર પડ્યા પછી એક દિવસ શ્રીરામ અશોકવાટિકામાં વિહાર કરવા ગયા. સાથે સીતાજી પણ હતાં. પત્ની વિના વિહાર અધૂરો લાગે. આ રીતે શિયાળો વીતી ગયો. સીતાજીએ આ કાળમાં ગર્ભ ધારણ કર્યો. સીતાજી ગર્ભવતી થયાં છે તે જાણીને શ્રીરામને અનહદ આનંદ થયો. ગર્ભકાળમાં સ્ત્રીઓને દોહદ થતો હોય છે જે ઘરનાં ડાહ્યાં માણસો પૂરો કરતાં હોય છે.

એક દિવસ શ્રીરામે સીતાજીને પૂછ્યું કે, “તારી શી ઇચ્છા છે? હું તેને પૂરી કરીશ.” ત્યારે સીતાજીએ કહ્યું કે, “મારી ઇચ્છા તપોવનમાં પવિત્ર ઋષિઓના આશ્રમમાં એકાદ રાત્રી રોકાવાની છે. મને તે જગ્યા બહુ ગમે છે.” જ્યાં સુખ-સગવડો મળે તેને વિહારસ્થાન કહેવાય, પણ જ્યાં મનની શાન્તિ મળે તેને આશ્રમ કહેવાય. પંચતારક હોટલોમાં સુખ-સગવડો તો ભરપૂર હોય, પણ કદાચ શાન્તિ ન હોય; જ્યારે આશ્રમોમાં તેવી સુખ-સગવડો ન હોય, પણ શ્રદ્ધાળુને શાન્તિ મળે. આશ્રમોમાં પણ જે સુખ-સગવડોની ઇચ્છા રાખે છે તે શ્રદ્ધાળુ નથી હોતા. તેમને આશ્રમોથી દૂર રાખવા જોઈએ.

91. લોકનિંદાથી સીતાત્યાગ

ભગવાને ધરતીને સ્વર્ગ જેવી બનાવી હતી, પણ લોકોએ તેને નર્ક બનાવી દીધી. સંસારને નર્ક બનાવનારાં ત્રણ તત્ત્વો છે: 1. ચાડીચુગલી, 2. ઈર્ષ્યા અને 3. નિંદા. આ તત્ત્વો જ્યાં હોય ત્યાં સ્વર્ગ હોય તોપણ જોત-જોતાંમાં નર્ક થઈ જાય. ભૌતિક સગવડોથી સ્વર્ગ નથી થતું અને ભૌતિક અગવડોથી નર્ક પણ નથી થતું. ઘોર અગવડોમાં પણ જો વ્યક્તિને ભરપૂર પ્રેમ મળે, વિશ્વાસ મળે અને માન-સન્માનભર્યું જીવન મળે તો તે સ્વર્ગ જ કહેવાય. બીજી તરફ ભરપૂર સગવડો હોય, વૈભવ હોય, પણ જો વ્યક્તિને પ્રેમ, શાન્તિ, માન-સન્માન અને વિશ્વાસ ન મળે તો સ્વર્ગ પણ નર્ક જેવું થઈ જાય, નર્કમાં નર્કનો અનુભવ કરવો સહ્ય થઈ જાય, પણ સ્વર્ગમાં નર્કનો અનુભવ અસહ્ય થઈ જાય. ઘણા લોકો સ્વર્ગમાં નર્ક અનુભવતા હોય છે, અર્થાત્ દોમદોમ સાહ્યબી વચ્ચે પ્રેમ વિનાનું, વહેમભર્યું જીવન જીવે એટલે સ્વર્ગમાં નર્ક થઈ જાય.

રામરાજ્યની સ્થાપના થઈ ચૂકી હતી. પૂરી પ્રજા બહુ જ સુખી થઈ. બધાં સુખોમાં રાજસુખ સર્વોચ્ચ કહેવાય છે. રાજા પ્રજાને સુખી પણ કરે અને દુઃખી પણ કરે. પ્રજાને સુખી કરનારો રાજા રામ કહેવાય અને દુઃખી કરનારો રાવણ કહેવાય. સીતાજી સગર્ભા છે. છેલ્લો મહિનો ચાલી રહ્યો છે. વારસદાર માટે દશરથને બહુ તડપવું પડ્યું હતું, પણ રામને તો વગર તડપ્યે જ વારસદાર મળી રહ્યો હતો. શ્રીરામ સીતાજીનું પેટ જોઈને અને કોઈ-કોઈ વાર પેટ ઉપર હાથ ફેરવીને અનહદ સુખી થતા. સીતાજી પોતાને ધન્ય-ધન્ય માનતાં હતાં. સગર્ભા સ્ત્રી માટે તે માત્ર સગર્ભાવસ્થાનો જ કાળ નથી હોતો, પણ વારસદાર ધારણ કરવાનો અને આપવાનો પણ કાળ હોય છે. પત્ની જે આપે તે કોઈ ન આપે. વારસદાર આપવો એ ઓછું પ્રદાન ન કહેવાય. અત્યારે રામપરિવારના સુખના દિવસો ચાલી રહ્યા હતા. સુખ ઉપર સુખ ઠલવાતું હતું.

એવામાં એક દિવસ દુઃખનો બહુ મોટો ટોપલો ઠલવાઈ ગયો. રાજ્યના ગુપ્તચરોએ સમાચાર આપ્યા કે આખા અયોધ્યામાં રામનિંદાની આંધી ચાલી રહી છે. રાજાને “ચારયક્ષુઃ” કહ્યો છે, અર્થાત્ ગુપ્તચરોની આંખથી જોનારો. ગુપ્તચરો રાજાને રોજેરોજની દેશ-પરદેશની સાચી બાતમી પહોંચાડતા હોય છે. ગુપ્તચરોની બાતમીના આધારે રાજા પ્રજાને, ખાસ કરીને શત્રુ-મિત્રને ઓળખતો હોય છે. શ્રીરામ જ્યારથી લંકાવિજય કરીને આવ્યા ત્યારથી અયોધ્યામાં આનંદનું વાતાવરણ છવાઈ ગયું છે. શ્રીરામ પ્રત્યે લોકોને અનહદ પ્રેમ છે. જેના પ્રત્યે અનહદ પ્રેમ હોય, લોકો તેના પક્ષની વાતો કર્યા કરે. બચપણથી માંડીને અત્યાર સુધીનાં અનેક પરાક્રમો, અનેક આદર્શો વગેરેની વાતો ખૂટતી જ નથી. ચોરે અને ચૌટે જ્યાં જાઓ ત્યાં રામની જ વાતો થયા કરે છે. લોકો વાતોડિયા હોય છે અને પોતાના પ્રિય પાત્રની સારી-સારી વાતો કરવામાં — સાંભળવામાં ખૂબ રસ લેતા હોય છે. પણ હમણાં-હમણાંથી એક નિંદા-પ્રવાહ પણ ચાલવા લાગ્યો છે. તેનું કેન્દ્ર છે સીતાજી. સીતાજી બાર મહિના સુધી રાવણને ત્યાં રહ્યાં અને શુદ્ધ રહ્યાં તે વાત માનવા લોકો તૈયાર ન હતા. તેમાં પણ સીતાજીની સગર્ભાવસ્થાને લોકો શંકાની નજરે જોવા લાગ્યા હતા. અંદર-અંદર ગુસપુસ-ગુસપુસ કર્યા કરતા હતા. રાજા મહાન છે પણ રાણી પણ મહાન હોવી જોઈએ. અમુક પદો અનિંદિત હોવાં જોઈએ. સીતાજીની લોકો ઘોર નિંદા કરવા લાગ્યા હતા. લોકો સ્ત્રીઓ પ્રત્યે વધુ અસહિષ્ણુ હોય છે, તેમાં પણ સ્ત્રીઓ પ્રત્યે સ્ત્રીઓ વધુ અસહિષ્ણુ હોય છે. જોઓ સ્વયં ચારિત્ર્યહીન હોય છે તેઓ જ વધુ ચારિત્ર્યની વાતો કરતા રહે છે.

નિંદા કરવાથી કશું નથી થતું તે વાત સાચી નથી. નિંદાનો વંટોળિયો એવો જબરજસ્ત હોય છે કે ભલભલાને ઉડાડીને ધૂળ-ચાટતા કરી દેતો હોય છે. લોકવાયકા એ મીડિયા જ કહેવાય અને તેનાથી કોઈની છબિ બનતી કે બગડતી હોય છે, સારાને ખોટું અને ખોટાને સારું સ્થાપિત કરી શકાતું હોય છે.

ગુપ્તચરો વારંવાર શ્રીરામ પાસે સીતાનિંદાની વાતો લાવવા માંડ્યા તેથી શ્રીરામ વ્યથિત થઈ ગયા. લોકનિંદાની પરવા ન કરવી જોઈએ તેવું લોકો કહે છે. પણ પરવા થતી જ હોય છે. તેમાં પણ રાજા જેવા ઉચ્ચ પદ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિને તો લોકનિંદા હચમચાવી મૂકતી હોય છે. આ માત્ર કોઈ ધોબીની જ વાત ન હતી. સીતાનિંદા કરવામાં આખું અયોધ્યા હેલે ચઢ્યું હતું.

સીતાનિંદા સાંભળી-સાંભળીને શ્રીરામ બહુ જ વ્યથિત થતા હતા, પણ શું કરે? નિંદા મોઢે ન થાય, પાછળ થાય. જે વાત મોઢમોઢ થાય તેની ચોખવટ થાય, સમાધાન પણ થાય, પણ પાછળ વાતો થાય તેનું શું થાય?

શ્રીરામને સીતાજીની શુદ્ધતા વિશે ખાતરી છે. અગ્નિપરીક્ષા દ્વારા તેની દૃઢતા થઈ ચૂકી છે, તોપણ લોકપ્રવાહ આગળ લાચાર છે. બહુ મોટા આબરૂદાર માણસો પ્રેમ ન કરી શકે. જ્યારે પ્રેમ અને આબરૂ બન્નેમાંથી એકનું બલિદાન આપવાનું થાય ત્યારે આવા લોકો આબરૂ સાચવવા પ્રેમનું બલિદાન આપી દેતા હોય છે, કારણ કે તેમને પ્રેમ કરતાં આબરૂ વધુ વહાલી હોય છે.

અંતે એક રાત્રે શ્રીરામ નિર્ણય ઉપર પહોંચી ગયા. સીતાનો ત્યાગ એ જ છેવટનો નિર્ણય. રામરાજ્યના રાજા રહેવું અને હરણ થયેલી સીતાજીના પતિ રહેવું એ બન્ને એકસાથે થઈ શકે નહીં. રામરાજ્યના રાજા રહેવું જ વધુ યોગ્ય છે, એમ સમજીને શ્રીરામે લક્ષ્મણને બોલાવ્યો. અડધી રાત્રે લક્ષ્મણ દોડતા આવ્યા. અડધી રાત્રે દોડતો આવે તે જ ભાઈ કહેવાય. અને ગમતાં કામ તો સૌ કરે, અણગમતાં કાર્ય પણ કર્તવ્ય સમજીને કરે તેને જ અનુચર કહેવાય.

ગંભીર વાતાવરણમાં શ્રીરામે લક્ષ્મણને બધી વાત સમજાવી અને છેવટે કહ્યું કે “સીતાજીનો ત્યાગ એ જ હવે એકમાત્ર માર્ગ બાકી બચ્યો છે. સીતા શુદ્ધ છે તેની મને ખાતરી છે, પણ રામ એ માત્ર રામ જ નથી, અયોધ્યામાં રામરાજ્ય સ્થાપિત કરનારા મહારાજા પણ છે. લોકજીવન જીવનારાનાં બે વ્યક્તિત્વ હોય છે: એક તો તેનું વ્યક્તિગત વ્યક્તિત્વ અને બીજું સાર્વજનિક વ્યક્તિત્વ. પહેલા વ્યક્તિત્વના ભોગે પણ બીજા વ્યક્તિત્વની રક્ષા થવી જોઈએ, નહીં તો સાર્વજનિક જીવન ત્યાગી દેવું જોઈએ.

ઘણા સમયથી સીતાજી આશ્રમમાં રહેવાની ઇચ્છા ધરાવે છે. તે બહાને તેમને વનમાં લઈ જા અને જ્યાં કોઈ ન હોય ત્યાં ઉતારી દે. આ મારી આજ્ઞા છે.”

શ્રીરામની આજ્ઞા સાંભળીને લક્ષ્મણને આઘાત લાગ્યો. “આ અન્યાય છે જુલમ છે આવું થાય” એવું તેને લાગવા માંડ્યું, પણ આજ્ઞા એટલે આજ્ઞા. તેમાં ‘ન’નું ‘નવ’ કરાય જ નહીં. જેમ શ્રીરામે પિતા દશરથની આજ્ઞા પાળી, તેમ મારે પણ પિતાતુલ્ય મોટા ભાઈની આજ્ઞા માનવી જ જોઈએ એવું દૃઢ સમાધાન લક્ષ્મણે કરી લીધું.

જીવનમાં અનેક ન ગમતાં સમાધાનો પણ કરવાં પડતાં હોય છે. જીવનમાં બધું ગમતું જ થતું હોતું નથી, ન ગમતાં ઝેર પણ પીવાં જ પડતાં હોય છે.

લક્ષ્મણ તૈયાર થઈ ગયા. આખી રાત અજંપામાં વિતાવી. જંપ હોય તો જ ઊંઘ આવે. અજંપાને ઊંઘ ન હોય.

સૂર્યોદય થતાં જ લક્ષ્મણ રથ લઈને સીતાજીના દ્વારે પહોંચી ગયા. “ભાભી, તમારે ઋષિઓના આશ્રમ જોવા છે ને! ચાલો આપણે ઋષિઓના આશ્રમે જઈએ.”

સીતાજી તો રાજી-રાજી થઈ ગયાં. ઇચ્છા પૂરી થઈ ખરી. સીતાજી ઝટઝટ તૈયાર થયાં. ઋષિપત્નીઓને ભેટ આપવા માટે કેટકેટલી ઉપયોગી વસ્તુઓ લીધી. સજ્જન જ્યારે કોઈ મહત્ત્વની વ્યક્તિને મળવા જાય છે ત્યારે તેને ગમતી અને ઉપયોગી ઘણી વસ્તુઓ સાથે લઈ જતા હોય છે. ખાલી હાથે તો જવાય જ નહીં.

સંધ્યાકાળ થતાં-થતાં તેઓ ગોમતીતટે આવી પહોંચ્યાં. અહીં રાતવાસો કર્યો. ફરી પાછાં સવારે નીકળ્યાં અને ગંગાતટે પહોંચી ગયાં. લક્ષ્મણની આંખોમાં ચોધાર આંસુ વહી રહ્યાં છે. સીતાજીને નવાઈ લાગી: “લક્ષ્મણ, કેમ રડો છો? જુઓ, આપણે ઋષિઓના આશ્રમ નજીક આવી ગયાં છીએ.”

હજી પણ સીતાજીને ખરી વાત સમજાઈ નથી. કઠોર હૃદય કરીને રડતાં-રડતાં લક્ષ્મણે કહ્યું, “માતાજી, શ્રીરામે તમારો ત્યાગ કર્યો છે. ઋષિઓના આશ્રમ બતાવવા તમને હું નથી લાવ્યો, પણ ઘોર વનમાં ત્યજી દેવા લાવ્યો છું, તેથી રડું છું.”

સીતાજી ઉપર વજાઘાત થયો. “મારો ત્યાગ... કેમ! કેમ!”

“લોકનિંદાના ભયથી. લોકો તમને નિમિત્ત કરીને ફાડી ખાય છે. રામથી સહન થતું નથી, તેથી તમારો ત્યાગ કર્યો છે.”

લોકચાહના વિશ્વસનીય નથી હોતી. ક્યારે ઊલટી થઈ જાય તે કહેવાય નહીં. ફૂલ પાથરતાં પણ વાર નહીં અને પથ્થરો મારતાં પણ વાર નહીં.

લોકચાહના સશરત હોય છે. શરત વિનાની લોકચાહના હોતી જ નથી. જો શરત તૂટે તો લોકચાહના ખતમ. અમે ઈચ્છીએ તેવું તમારે રહેવાનું. જો અમને ન ગમે તેવું તમે રહો તો લોકચાહના ખતમ.

સીતાજી રથ ઉપરથી નીચે ઊતર્યા, ભૂમિ ઉપર બેસી ગયાં, ઘોર કંદન કરવા લાગ્યાં, “અરેરે: આ શું થયું? જે નૌકાના સહારે નદી પાર કરવી હતી તે નૌકામાં જ કાણાં પડી ગયાં!”

એક વાર તો સીતાજીને આત્મહત્યા કરી લેવાનું મન થયું. પણ તરત વિચાર્યું, “ના, મારા પેટમાં રાજવંશ છે. રાજવંશ સાચવવા માટે પણ હું જીવતી રહીશ, મારે કોઈનું નખ્ખોદ નથી કાઢવું.”

તરછોડાયેલી સ્ત્રી નાગણ બનતી હોય છે, પણ સીતાજી હજી પણ ચરણની દાસી જ છે. તેઓ મનથી પણ રામનું અહિત વિચારતાં નથી. હજી પણ ‘નાથ નાથ’ કહીને યાદ કરે છે. વ્યક્તિની ખાનદાનીનું માપ સંબંધ બગડ્યા પછી પરખાતું હોય છે. સંબંધ બગડ્યા પછી પણ જે શત્રુ થયેલા માટે ખોટું ન બોલે, ખોટું ન વિચારે તે ઉત્તમ ખાનદાન કહેવાય.

સીતાજીને ઉતારીને લક્ષ્મણ રોતા-રોતા ચાલતા થયા.

92. સીતાજીને વાલ્મીકિ-આશ્રમમાં આશ્રય

આવાસના પાંચ પ્રકાર છે: 1. પ્રાસાદ, 2. મહેલ, 3. હવેલી, 4. ઘર અને 5. આશ્રમ.

આવાસ તો સૌને જોઈએ. પક્ષીઓ માળો બનાવે. હિંસક પ્રાણીઓ બોડ બનાવે અથવા ગુફામાં રહે. કેટલાંક પ્રાણીઓ દર બનાવે. માણસ ઘર બનાવે. ઘર બનાવવાનું સ્થાપત્ય વિકસતું ગયું.

પ્રાણીઓનું સ્થાપત્ય ન વિકસ્યું, હતું ત્યાં જ સ્થગિત થઈ ગયું, કારણ કે જીવ-જંતુઓ સ્થગિત જીવન જીવતાં હોય છે. માત્ર માણસ જ ગતિશીલ જીવન જીવે છે. તેથી માણસ પૂર્ણવિરામ વિનાની પ્રગતિ કરતો રહે છે.

1. માણસે ભવ્યાતિભવ્ય પ્રાસાદો બનાવ્યા. જેમાં લોકોત્તર બધી સગવડો હોય, વૈભવ હોય, ભવ્યતા હોય, વિશાળતા હોય અને ઉચ્ચતા હોય તેને પ્રાસાદ કહેવાય. રાજા-મહારાજાઓનાં ભવનને પ્રાસાદ કહેવાય છે.

પ્રાસાદમાં રહેનારાં થોડાં હોય, પણ તેમની જરૂરિયાતો પૂરી કરવા અનેક દાસ-દાસીઓ, નોકર-ચાકર, રક્ષકો વગેરે હાજર હોય. વૈભવી જીવન રોજ-પ્રદાતા હોય છે. એકને જિવાડવા હજારો કામે લાગે છે.

2. પ્રાસાદથી ઊતરતો આવાસ મહેલ છે. મહેલ પણ રાજા-મહારાજા અને અતિ ધનાઢ્ય શ્રીમંતો જ બાંધી શકે. મહેલ બહારથી અને અંદરથી ભવ્ય હોય છે. બધાં સુખ-સગવડોથી ભરપૂર મહેલોમાં ઉચ્ચ વર્ગ જ રહી શકે.

3. હવેલી શેઠ-શાહુકાર, શ્રીમંતોની હોય. તે પણ ગામ વચ્ચે સૌથી જુદી જ તરી આવતી હોય. સુખ-સગવડનાં બધાં સાધનો તેમાં હોય. તેને હવેલી કહેવાય.

4. ઘર તેને કહેવાય જેમાં સામાન્ય માણસ રહેતો હોય. તેમાં પ્રથમ ત્રણ આવાસ જેવો વૈભવ તો ન હોય, પણ માથું ઢાંકવાની જગ્યા હોય. રોજનું લાવીને રોજ ખાવાનું હોય કે પછી મહિનાનું કે વર્ષનું અનાજ ભરવાનું હોય. રોજની ચિંતા અને રક્ષાની પણ ચિંતા હોય તેને ઘર કહેવાય.

5. આશ્રમ - ઉપરના ચારેથી જુદો તરી આવે તેને આશ્રમ કહેવાય. ધર્મસાધના અને અધ્યાત્મસાધનાનું કેન્દ્ર એટલે આશ્રમ. દીન-દુઃખી-લાચારને આશ્રય આપે તેને આશ્રમ કહેવાય.

જે સ્વાવલંબી હોય, જેમાં ત્યાગ અને વૈરાગ્યની પ્રધાનતા હોય તેને આશ્રમ કહેવાય.

ઋષિમુનિઓ પર્ણકુટિ બાંધીને રહેતા. મોટો સમૂહ સાથે રહે અને અધ્યયન-અધ્યાપનની પ્રવૃત્તિ ચાલે ત્યારે તેને આશ્રમ કહેવાય. સાદું જીવન, સાદાં વસ્ત્રો, સાદો વ્યવહાર અને શાન્તિમય વાતાવરણ એટલે આશ્રમ કહેવાય.

કેટલીક વાર પ્રાસાદ-મહેલ કે હવેલીમાં પણ આશ્રમનાં દર્શન થઈ જાય, જો જનક જેવા રહેતા હોય તો. કેટલીક વાર આશ્રમોમાં પણ વૈભવ-વિલાસ જોવા મળે, જો ત્યાગ-વૈરાગ્ય મરી પરવાર્યા હોય તો. માત્ર બાહ્ય કલેવર જ નહીં, આંતરિક કલેવર પણ જોવું જોઈએ.

જે ઘોર અરણ્યમાં સીતાજીનો ત્યાગ કરી દેવાયો ત્યાં દૈવયોગે નજીકમાં જ વાલ્મીકિ ઋષિનો આશ્રમ હતો. સીતાજીનો વિલાપ સાંભળીને ઋષિ ધસી આવ્યા. દુઃખી — આર્ત વ્યક્તિને સહાયક થવા ધસી આવવું તે સંતસ્વભાવ હોય છે. સંતસ્વભાવની પ્રાપ્તિ દુર્લભ કહેવાય. આ સ્વભાવના કેન્દ્રમાં દયાળુતા હોય છે. દુઃખ ન જોઈ શકાય તેને દયાળુતા કહેવાય અને જોઈ ન શકાય તેથી આપોઆપ ધસી જવાય તેને સહાયક કહેવાય. આવી પ્રકૃતિ હોય છે.

વાલ્મીકિ ઋષિએ સીતાજીને વિલાપ કરતાં જોયાં. સીતાજીને એકસાથે ત્રણ દુઃખો હતાં: 1. ભયભીત સ્થાન, 2. ઘોર અગવડોવાળું

સ્થાન, ૩. ત્યક્તાપણાનું કલંક. ત્રીજું દુઃખ સૌથી વધારે હતું. અતિ પ્રેમાળ પતિ લોકનિંદાના ભયથી શુદ્ધ પત્નીનો કઠોરતાથી ત્યાગ કરી દે તે મહાકલંકરૂપ થઈને દુઃખ આપે. આવું દુઃખ તો સીતાજીને રાવણને ત્યાં પણ ન હતું. વિયોગદુઃખ કરતાં પણ કલંકદુઃખ વધુ પીડાદાયી થઈ જતું હોય છે.

વાલ્મીકિ ઋષિ જાતે સીતાજીની પાસે પહોંચ્યા અને માથે હાથ મૂકીને આશ્વાસન આપ્યું. “તું ચિંતા ન કર. તું અનાથ નથી. હું તારો બાપ છું. આ આશ્રમ તારો છે. ચાલ, નવું જીવન શરૂ કર.”

મનથી મરી ચૂકેલાને નવું જીવન આપવું તેનાથી મોટું બીજું, કોઈ પુણ્ય નથી. તનથી મરેલા માણસ કરતાં મનથી મરેલો માણસ વધુ દુઃખી હોય છે. ઋષિ સીતાજીને પોતાની સાથે પોતાના આશ્રમમાં લઈ ગયા. આશ્રય આપે તેને આશ્રમ કહેવાય એ વાતને તેમણે ચરિતાર્થ કરી.

93. પૂર્વકથા - વિષ્ણુને શાપ

હિન્દુ ધર્મ એમ માને છે કે જીવનમાં બનતી મહત્વની ઘટનાઓનો સંબંધ પૂર્વનાં કર્મો સાથે હોય છે. ઘટનાઓ આકસ્મિક બનતી નથી. તેનો આગળ-પાછળ કોઈ સંબંધ અને હેતુ હોય છે, તેવી ધારણા છે.

સીતાજીનો ત્યાગ કરીને ભારે હૈયે જ્યારે લક્ષ્મણ પાછા ફર્યા ત્યારે તેમને કર્મના સિદ્ધાંત ઉપર જ જિજ્ઞાસા થઈ. “ક્યાં કર્મ સીતાજીની આવી દશા કરી હશે?” તેમણે સારથિ સુમન્તને આ પ્રશ્ન પૂછ્યો. સારથિ મહાજ્ઞાની છે. ભલે તે સારથિનું કામ કરે તેથી શું! જ્ઞાનને પદ સાથે કાંઈ લેવા-દેવા નથી હોતું. સુમન્તે પૂર્વકથા સંભળાવી.

એક વાર દુર્વાસા ઋષિ વશિષ્ઠ ઋષિના આશ્રમમાં ચાતુર્માસ કરવા ગયા. ચોમાસાના ચાર મહિના વરસાદ હોવાથી ઋષિ-મુનિઓ એક જ જગ્યાએ રહીને પઠન-પાઠન, અધ્યયન-જપ-તપ-ઉપાસના કરતા રહેતા. એવામાં એક દિવસ દશરથરાજા તેમને મળવા ગયા. રાજા-મહારાજા, શ્રીમંત શ્રેષ્ઠીઓએ પણ અવારનવાર આશ્રમોની મુલાકાત લેવી જોઈએ. તેથી મન નિર્મળ થાય છે અને જ્ઞાન વધે છે. દશરથનો પ્રશ્ન હતો કે “મારો વંશ ક્યાં સુધી ચાલશે?” પ્રશ્ન હોય તો ઉત્તર હોય. પ્રશ્ન કોદાળી છે અને તેનાથી ખોદવાથી હીરા પ્રાપ્ત થઈ શકે.

દુર્વાસાએ વિસ્તારથી જવાબ આપ્યો અને કહ્યું કે એક વાર દેવ અને અસુરોનો ઘોર સંગ્રામ થયો હતો. તેમાં અસુરો હારીને નાઠા હતા. તે બધા ભૃગુઋષિની પત્નીના શરણે ગયા હતા. ઋષિપત્નીએ તેમને આશરો આપ્યો તેથી નિર્ભય થઈને રહેવા લાગ્યા. નિર્ભયતા સ્વતઃ નથી હોતી. મહાશત્રુના ભયથી ભયભીત વ્યક્તિને કોઈ મહાન પીઠબળ મળે તો જ નિર્ભયતા આવે.

પોતાના શત્રુ દૈત્યોને આશરો આપવા બદલ વિષ્ણુને ભૃગુઋષિની પત્ની પ્રત્યે ક્રોધ થયો. ક્રોધાવેશમાં તેમણે ઋષિપત્નીનું માથું કાપી નાખ્યું. પોતાની પ્રિય પત્નીની હત્યા થયેલી જાણીને ભૃગુઋષિ બહુ દુઃખી થયા. તેમણે શોકાવેગમાં વિષ્ણુને શાપ આપી દીધો કે “મને જેવો પત્નીવિયોગ થયો છે તેવો વિયોગ તમને પણ થશે. તમે લાંબા કાળ સુધી પત્નીવિયોગમાં ઝૂરતા રહેશો.” આ શાપથી રામ-સીતા વિયોગમાં ઝૂરતાં રહ્યાં. દશરથની પ્રાર્થના પછી ઋષિએ કહ્યું કે સીતાજીને બે પુત્રો થશે.

સુમન્ત સારથિ અને લક્ષ્મણ આવી વાતો કરતાં-કરતાં સાંજે કેશિની નદીના કાંઠે આવ્યા અને રાત રહ્યા. કર્મની ગતિ બળવાન હોય છે.

94. લવ-કુશનો જન્મ

શ્રીજન્મની બે ધન્યતાઓ કહી શકાય: એક મનગમતો પતિ મેળવવો અને બે પુત્રરત્નની પ્રાપ્તિ. જેને આ બે ધન્યતાઓ પ્રાપ્ત થઈ તેનું જીવન ધન્ય-ધન્ય થઈ ગયું. પણ જેને આ બે ધન્યતાઓમાંથી એક પણ પ્રાપ્ત ન થઈ તે બાહ્ય રીતે ગમે તેટલી સુખી દેખાતી હોય તોપણ અંતરથી તો તે દુઃખી જ રહેતી હોય છે.

સીતાજીને રામ જેવા મહાન પતિ મળ્યા તેથી ધન્ય-ધન્ય થઈ ગયાં. મહાન પ્રાપ્તિ પછી કલંકપૂર્વક તેમનો વિયોગ થવો એ અસહ્ય જીવનવેદના કહેવાય. પણ તે સીતાજીએ એટલા માટે સહી લીધી કે પોતાના ઉદરમાં શ્રીરામનો વંશ ઊછરી રહ્યો હતો. ઘોર વિપત્તિમાં સીતાજીને વાલ્મીકિ ઋષિનો આશરો મળ્યો તેથી ત્યક્તાકાળ ઓછો દુઃખદાયી થયો. સગર્ભાવસ્થા અને ઉપરથી ત્યક્તા થવું એ કુળવાન શ્રી માટે મહા ત્રાસદાયી થઈ જાય. પણ એ કાળ પણ સીતાજીએ વિતાવ્યો. અને અંતે પ્રસૂતિનો સમય આવી ગયો. શ્રી માટે સોહાગરાત્રિ અને પ્રથમ પ્રસૂતિનો સમય ભયપૂર્વકના આનંદનો હોય છે. આવા સમયે તેને હિમ્મત આપનાર આશ્વાસનની બહુ જરૂર રહેતી હોય છે. સોહાગરાત્રિએ પતિનું આશ્વાસન અને પ્રસૂતિકાળમાં સ્નેહી શ્રીવર્ગનું આશ્વાસન બહુ જ મહત્ત્વનાં નીવડતાં હોય છે.

યોગાનુયોગ તે દિવસે લવણાસુરનો વધ કરવા નીકળેલા શત્રુદ્ધન પણ વાલ્મીકિઋષિના આશ્રમમાં રાતવાસો રહ્યા છે.

રાત્રે પ્રસવપીડા ઊપડી. બધી ઋષિપત્નીઓ ભેગી થઈ ગઈ. શ્રી નવસર્જિકા છે અને પીડા પછી નવસર્જન થતું હોય છે. તો શ્રીજીવન પીડા જ પીડા છે અને સમજીએ તો શ્રીજીવન આનંદ જ આનંદ છે. પીડા પછીનો આનંદ અવર્ણનીય હોય છે. વંધ્યાને પ્રસૂતિની પીડા નથી થતી હોતી, પણ તેને તે પછીનો આનંદ પણ નથી હોતો. આનંદ જોઈતો હોય તો પીડા ભોગવવી જ પડે.

સીતાજીએ એક પછી એક બે પુત્રોને જન્મ આપ્યો. પતિ અને પરિવારથી તિરસ્કૃત થયેલી પત્ની જ્યારે પ્રસૂતિ કરે ત્યારે તેની હૃદયપીડાનો પાર ન હોય. આ જ પ્રસૂતિ જો પતિના ઘરમાં પરિવાર વચ્ચે થઈ હોય તો સૌને કેટલો આનંદ હોય! કેટલી વધામણીઓ હોય! ચારે તરફ હર્ષનાં મોજાં ઊછળતાં હોય અને એ મોજાંમાં પ્રસૂતા પોતે ના હતી હોય. પોતાના નિમિત્તે થનારો હર્ષ વ્યક્તિને પોતાને પણ હર્ષાન્વિત કરતો રહે છે.

અત્યારે તો માતા ગણો કે પિતા ગણો, જે કાંઈ ગણો એ સર્વસ્વ વાલ્મીકિ ઋષિ જ છે. ઋષિએ એકનું નામ કુશ પાડ્યું અને બીજાનું નામ લવ પાડ્યું. આવાં નામ પાડવા પાછળ પણ રહસ્ય છે. પ્રસૂતિ પછી ઋષિએ દર્ભની સળી હાથમાં લીધી. આપણે દર્ભને પવિત્ર માનીએ છીએ, તેથી પ્રોક્ષણ કરવા માટે દર્ભનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. ઋષિએ દર્ભના વચ્ચેથી બે કટકા કર્યા અને તેના દ્વારા સંમાર્જન કર્યું. નીચેના ભાગથી જેનું સમાર્જન કરવામાં આવ્યું તે પ્રથમ જન્મેલો કુશ હતો અને ઉપરના ભાગથી જેનું સમાર્જન કરવું તે પાછળથી જન્મેલો લવ હતો.

પ્રથમ કહ્યું તેમ યોગાનુયોગ લવણાસુરનો વધ કરવા આ વખતે શત્રુદ્ધન પણ આશ્રમમાં ઊતરેલા છે. અડધી રાત પછી તેમને પણ સમાચાર આપવામાં આવ્યા કે “સીતાજીની કૂખથી બે જોડકા પુત્રો જન્મ્યા છે.” શત્રુદ્ધનના આનંદનો પાર ન રહ્યો.

સવારે શત્રુદ્ધન વિદાય થયા અને યમુનાતીરે ચ્યવનાદિ ઋષિઓના આશ્રમમાં પહોંચી રાતવાસો રહ્યા.

શત્રુદ્ધને લાવણાસુરનો વધ કરી મધુપુરી નામની નગરીની સ્થાપના કરી ત્યાં રહેવા લાગ્યા. ત્યાં રહેતાં-રહેતાં તેમને બાર વર્ષ વીતી ગયાં. આપણે દર્ભની માફક દુર્વાને પણ પવિત્ર માનીએ છીએ. દુર્વાનાં કાંડો હોય છે. પ્રત્યેક કાંડમાંથી નવી-નવી દુર્વાનો જન્મ થાય છે. જોત-જોતામાં દુર્વા આખા ખેતરમાં ફેલાઈ જાય છે. આવી જ રીતે રાજવંશ કે શ્રેષ્ઠી- વંશ પોતાની ગાંડો દ્વારા અર્થાત્ પેઢીઓ દ્વારા વિશ્વમાં ફેલાતા હોય છે. સૂર્યવંશની પરંપરાનો રઘુવંશ માત્ર અયોધ્યામાં જ સીમિત ન રહેતાં દૂર-દૂર સુધી ફેલાઈ રહ્યો છે. શત્રુદ્ધને નવી રાજધાની મધુપુરી વસાવી ત્યાં રહીને રાજ્ય કરવા માંડ્યું.

95. સીતાજીનો ભૂમિપ્રવેશ

પાત્રભેદથી અને સંદર્ભભેદથી સદ્ગુણ પણ દુર્ગુણ થઈ શકે છે અને દુર્ગુણ પણ સદ્ગુણ થઈ શકે છે. કોઈ પણ ગુણ સદાને માટે ગુણ નથી હોતો અને કોઈ પણ દુર્ગુણ સદાને માટે દુર્ગુણ નથી હોતો. સદ્ગુણ-દુર્ગુણના બધા નિર્ણયો પાત્ર-પરિસ્થિતિ અને સંદર્ભપૂર્વકના હોય છે. આ ત્રણ તત્વોનો જે જ્ઞાતા હોય તે જ યુગ-ઋષિ હોય. જે યુગ-ઋષિ હોય તે જ યુગનો પ્રવર્તક થાય.

સંતોષ મહાન સદ્ગુણ છે, પણ તે સૌને માટે સદાકાળ માટે નહીં. સાધુ-સંન્યાસી-પુરોહિત-બ્રાહ્મણ માટે સંતોષ સદ્ગુણ કહેવાય, પણ રાજા-શ્રેષ્ઠી માટે તે દુર્ગુણ થઈ જાય. એટલે તો નીતિકારે કહ્યું છે કે:

અસંતુષ્ટા દ્વિજા નષ્ટાઃ સંતુષ્ટાન્ન મહીભૂતાઃ ॥

અર્થાત્ અસંતોષ કરનારા બ્રાહ્મણો નષ્ટ થઈ જાય છે અને સંતોષ કરનારા રાજા (શ્રેષ્ઠી વગેરે) નષ્ટ થઈ જાય છે. વગર માગ્યે મળેલી દક્ષિણામાં જેને સંતોષ થાય તેને બ્રાહ્મણ સાધુ-સંન્યાસી કહેવાય, પણ જેને સંતોષ ન થાય, વધુ ને વધુ માગ-માગ કરે તેને બ્રાહ્મણ કે સાધુ-સંન્યાસી ન કહેવાય. તે પોતાના પદથી નષ્ટ થઈ જાય, અર્થાત્ પદનો મહિમા ખોઈ બેસે. વ્યક્તિ પદથી પૂજાતી હોય છે અને પ્રત્યેક પદનો મહિમા શરતપૂર્વકનો હોય છે. મહિમા પ્રાપ્ત કર્યા પછી મહિમા-વંચિત થવું તેનું નામ જ નષ્ટ થઈ જવું કહેવાય જે લોકો દક્ષિણાભોજી હોય તેમણે “યથાલાભ સંતુષ્ટ” રહેવું જોઈએ. લાખ મળે તોય વાહવાહ અને કોડી મળે તોય વાહવાહ! અને કદાચ ન મળે તોપણ વાહવાહ!

પણ જે રાજા કે વેપારી હોય, તેના માટે સંતોષ મોટો દોષ કહેવાય. ‘આટલું બસ’ કરીને રાજા કે શ્રેષ્ઠી બેસી જાય તો તે નષ્ટ થઈ જાય, અર્થાત્ જે હોય તે પણ ગુમાવી બેસે. તેણે તો ‘હજી વધુ, હજી વધુ’ મંત્ર જપવો અને આચરવો જોઈએ.

રાજાએ રાજવિસ્તાર કરતા રહેવું જોઈએ. તો જ તે મહારાજ્ય અથવા ચક્રવર્તી રાજ્યની સ્થાપના કરી શકે, નહીં તો નાનાં-નાનાં રજવાડાં થઈ જાય અને પરસ્પર નાની-નાની બાબતોમાં લડી મરે. રજવાડાં લડતાં રહે તો પ્રજા દુઃખી થાય, પ્રજા તો શાન્તિકાળમાં જ સુખી થાય. શાન્તિ સ્થાપવા માટે ચક્રવર્તી રાષ્ટ્ર જરૂરી છે.

શત્રુદ્ધન બાર વર્ષ પછી શ્રીરામને મળવા અયોધ્યા ગયા. રસ્તામાં ફરી પાછો વાલ્મીકિ ઋષિનો આશ્રમ આવ્યો, ત્યાં રોકાયા. ત્યાં તેમને મધુરધ્વનિભર્યું ગીત સાંભળવા મળ્યું. આ ગીત લવ-કુશનું હતું. ઋષિએ ગીતમય રામાયણ રચી હતી અને બાળકોને કંઠસ્થ કરાવી હતી. લવ-કુશ એવા રાગથી રામાયણ ગાતા કે સાંભળનાર તન્મય થઈ જતા.

શત્રુદ્ધન અયોધ્યાપુરી પહોંચ્યા, શ્રીરામને મળ્યા અને ધન્ય થયા. દૂર-દૂર રહેતા ભાઈઓ અને પરિવારોએ વારંવાર મિલનપ્રસંગો યોજવા જોઈએ. તેથી સ્નેહતંતુ પુષ્ટ થાય. મિલનવિચ્છેદથી સંબંધવિચ્છેદ થઈ જતો હોય છે.

સીતાત્યાગને બાર વર્ષ થઈ ચૂક્યાં છે. શ્રીરામે ધાર્યું હોત તો બીજાં લગ્ન કરી શક્યા હોત. તેમના માટે હજારો કન્યા તૈયાર હતી. રાજા-મહારાજાઓ અને શ્રીમંતો પ્રાચીનકાળમાં અનુચ્છિષ્ટ યૌવન ભોગવવા વારંવાર નવાં-નવાં લગ્નો કરતા રહેતા. ઉચ્છિષ્ટ યૌવન કામી-લંપટ લોકોને નીરસ લાગતું હોય છે, તેથી તેઓ નવી-નવી થાળી શોધતા રહેતા હોય છે. પણ જેઓ કામ-લંપટ નથી હોતા તેઓ જીવનભર એક જ થાળીમાં પ્રેમથી ભોજન કરતા રહે છે. તેમને તૃપ્તિ મળે છે. શ્રીરામ કામભોગી નહીં, પ્રેમભોગી છે, તેથી એક પત્નીવ્રતી છે. બીજી પત્ની હોય જ નહીં, તેથી સીતાત્યાગ પછી વિધુરજીવન જીવે છે. વિધુરજીવન એક બહુ મોટી તપસ્યા છે - તેમાં પણ રાજા-મહારાજાઓ માટે તો બહુ મોટી તપસ્યા કહેવાય. મોટા પુરુષોને સાચવવા પડતા હોય છે. જો તેમને સાચવનારું કોઈ ન હોય તો તેઓ બહુ દુઃખી થતા હોય છે અને વ્યવસ્થામાં અવ્યવસ્થા ઊભી થતી હોય છે, જેનાં પરિણામ લોકોને ભોગવવાં પડતાં હોય છે. મોટા પુરુષોની વિધુરતા કેટલીક વાર ચારિત્રહીન પણ થઈ શકે છે. તેમની સમીપમાં ઘણી સ્ત્રીઓ આવવા ઇચ્છતી હોય છે. જ્યાં પુષ્પ હોય

અને પરાગ હોય ત્યાં મધુમાખીઓ દોડ્યા કરે. પણ જ્યાં પહેલેથી જ પરાગ ઉપર કોઈ માખી બેઠેલી હોય ત્યાં માખીઓ ન આવે — દૂર રહે. પત્ની, માત્ર પત્ની જ નથી હોતી, તે ચારિત્રરક્ષક પણ હોય છે.

પત્નીત્યાગનાં બાર વર્ષ પછી પણ શ્રીરામે કદી બીજી પત્ની કરવાની ઇચ્છા પણ નથી કરી. પત્નીવિયોગી રામ દુઃખી છે. પણ તે સ્વીકારી લીધેલું દુઃખ છે તેથી હાલતોબા નથી, દુઃખમય શાન્તિ છે.

શ્રીરામની પાસે બે તત્ત્વો નથી: પત્ની નથી અને વારસદાર નથી. આ બે તત્ત્વો જેની પાસે ન હોય અને વિપુલ ધનસામ્રાજ્ય હોય, સાથેસાથે મહાજ્ઞાન પણ હોય તો તે દુઃખશાન્તિ ભોગવે, અર્થાત્ અંદરથી દુઃખી અને ઉપરથી શાન્તિ ભોગવે. મહાજ્ઞાન ન હોય તો ઉપાયો કરે, હાલતોબા કરે, અશાન્તિ ભોગવે અને પછી તેમાંથી છૂટવા પ્રયત્નો કરે.

શ્રીરામે આવા કોઈ પ્રયત્નો ન કર્યા, કારણ કે તેઓ મહાજ્ઞાની છે. તેમના ત્રણે ભાઈઓને પત્ની-પરિવાર છે. પારિવારિક રીતે ત્રણે સુખી છે. માત્ર રામ જ દુઃખી છે. સીતાહરણ પછી જે વિયોગ થયો હતો તેમાં તેઓ ખુલ્લા મોઢે રડતા હતા, વૃક્ષોને ભેટી-ભેટીને ‘સીતે-સીતે’ કરીને રડતા હતા, પણ હવે બંધ બારણે રડે છે: કોઈ જોઈ ન જાય. વિયોગ તો એ જ છે, પણ આ સ્વયં નોતરેલો વિયોગ છે, એટલે મૌન રુદન જ કરવું જોઈએ. પ્રજાને રાજી રાખવા તેમને સીતાત્યાગ કરવો પડ્યો છે. બીજાને રાજી રાખવા જે જીવે છે તે કેટલીક વાર પોતાનું અંગત જીવન ખોઈ બેસે છે. અને વિડંબના તો ત્યારે થતી હોય છે કે જ્યારે જેને રાજી રાખવા પોતાનું અંગત જીવન ફૂલ કરી દીધું તે રાજી થાય જ નહીં, તે દુશ્મન થઈ જાય, ત્યારે જીવન બે-ધારી હાર બની જાય.

શ્રીરામનું આવું તો ન થયું. પ્રજાવાત્સલ્ય તો ચાલુ રહ્યું, તેથી કર્તવ્યવિસ્તાર થતો ગયો. તેનું કારણ અનેક ઋષિઓનો સંપર્ક કહી શકાય. ઋષિમાર્ગ ત્યાગી નથી, કર્તવ્યપરાયણ છે. જો ત્યાગી હોત તો વિદુર થયેલા શ્રીરામને દીક્ષા આપી દેવાત; પણ કોઈ ઋષિએ તેવો વિચાર કે પ્રયત્ન પણ ન કર્યો.

એક મહાજ્ઞાની અગસ્ત્ય ઋષિ છે, જેમણે દૂર-દૂર દક્ષિણમાં આર્ય સંસ્કૃતિનો પ્રચાર-પ્રસાર કર્યો હતો. તેમણે શ્રીરામને પ્રેરણા આપી: ‘અશ્વમેધયજ્ઞ’ કરો. મહાસામ્રાજ્યનું નિર્માણ કરો. સમુદ્રપર્યન્ત એક જ રાજાનું એકછત્ર રાજ્ય સ્થાપિત કરો.

શ્રીરામ કામે લાગી ગયા. કામે લાગી જાય તેની અંતઃપીડા ઓછી થઈ જાય. કામ વિનાના માણસને કામ વધુ હેરાન કરતો હોય છે. જે લોકો મહારંભ કરે છે, તેઓ મોટી જવાબદારીઓનો ભાર ઉપાડે છે. જવાબદારીઓના ભાર જેવો કોઈ ભાર નથી હોતો. જે લોકો કશી જવાબદારી વિનાનું જીવન જીવે છે, તેઓ નિર્ભાર હોય છે. કામ નિર્ભાર વ્યક્તિઓને શોધતો ફરે છે અને તેમના ઉપર ચઢી બેસે છે. નિર્ભાર વ્યક્તિઓ કામ-ભારે હોય છે.

ચારે તરફ માણસો મોકલી જે-તે સામગ્રીઓ ભેગી કરવા માંડી. શ્રીરામને ઊંઘવાનો પણ પૂરો સમય મળતો નથી. બસ કામ કામ ને કામ. અંતે બધી તૈયારી પૂરી થઈ ગઈ. યજ્ઞનો પ્રારંભ થયો.

આ યજ્ઞમાં ચારે તરફથી મોટા-મોટા ઋષિ-મુનિઓ પધાર્યા હતા. તેમાં વાલ્મીકિઋષિ પણ કુશ-લવને લઈને આવ્યા હતા. યજ્ઞમાં આવેલા હજારો ભક્તોનું ધ્યાન કુશ-લવ તરફ ખેંચાઈ જતું હતું - જાણે રામ જ જોઈ લો. કોણ હશે? બધાં તેમને ઋષિકુમારો સમજી રહ્યાં છે.

યજ્ઞમાં કુશ-લવ ગાયકો તરીકે આવ્યા છે. યજ્ઞમંડપમાં બન્નેએ વાલ્મીકિ-રચિત રામાયણનું ગાન શરૂ કર્યું. બધાં મંત્રમુગ્ધ થઈ ગયાં. રામ પ્રસન્ન થયા. સોનામહોરોથી ભરેલી થેલી અર્પણ કરી. કલાકારોને કદી લુખ્યા વિદાય ન કરાય. થેલી પાછી આપતાં કુશ-લવે કહ્યું, “અમે તો વનવાસી છીએ. અમારે વળી સોનાની શી જરૂર?” કલા ત્યાગથી દીપી ઊઠે. અને લોભથી ઝાંખી પડી જાય.

વાલ્મીકિ ઋષિ આવ્યા. તેમણે ચોવીસ હજાર શ્લોકોવાળું રામાયણ રચ્યું હતું તે લેતા આવ્યા. ઘણા દિવસો સુધી રામ રોજ રામાયણ

સાંભળતા રહ્યા. કુશ-લવ સંભળાવતા રહ્યા. વાલ્મીકિ ઋષિએ સ્પષ્ટતા કરી: આ સીતાજીના બન્ને જોડકા પુત્રો છે. રામને ભારે નવાઈ લાગી. સીતાને તો ઘોર વનમાં ત્યજી દીધી હતી. કદાચ હિંસક પ્રાણીઓએ ફાડી ખાધાં હોય! પણ ના, ના, સીતાજી જીવે છે. ઋષિના આશ્રમમાં આશ્રય મેળવીને નવું જીવન જીવી રહ્યાં છે. વાલ્મીકિએ સ્પષ્ટતા કરી. સીતાજીને સભામાં બોલાવ્યાં. ત્યજાયેલી પતિવ્રતા પત્નીને પતિ જ્યારે ફરીથી સ્વીકાર કરવા તૈયાર થાય તો તેથી વધારે બીજો હર્ષ શો હોય? સીતાજી આવ્યાં, પણ રામની શંકાનો કીડો હજી પણ મર્યો નથી. સીતાજીને ફરીથી પતિગૃહે જવાનું મળ્યું તેનો પારાવાર હર્ષ છે. પ્રેમીજીવન ખોઈને પાછું મેળવવું, લગ્નજીવન ભાંગીને ફરીથી સાંધવું-જોડવું એ નવું જીવન જ કહેવાય. પણ લોકાપવાદના ભયથી અને પોતાની શંકાથી પીડાતા શ્રીરામે સીતાજીનો સ્વીકાર કરતાં પહેલાં કહ્યું કે “આ પુત્રો મારા જ છે તેની શી ખાતરી?”

સીતાજી ઉપર વજ તૂટી પડ્યું: આના કરતાં ન બોલાવી હોત તો સારું હોત! ને માતા પૃથ્વી તરફ જોઈને તેઓ બોલ્યાં:

“હે મા! હું તારામાંથી જન્મી હતી અને હવે તારામાં પાછી સમાવી લે! મારે નથી જીવવું. જીવનના એક છેડે ભરપૂર પ્રેમ અને બીજા છેડે હળાહળ ઝેર! મારાથી નથી પચતું. મા! મા! તું મને સમાવી લે તારામાં સમાવી લે!”

વાલ્મીકિ લખે છે: ભૂમિમાં કડકાટ કરતી મોટી તિરાડ પડી. તેમાંથી એક સિંહાસન નીકળ્યું. સીતાજી તેના પર બેસી ગયાં. વેધક દષ્ટિએ શ્રીરામ સામે જોયું. દષ્ટિ નીચી કરી લીધી. સિંહાસન ધરતીમાં સમાઈ ગયું. લોકોએ જયજયકાર કરી મૂક્યો. હા, આ એ જ લોકો હતા જેઓ સીતાજીની પેટ ભરીને નિંદા કરતા હતા. લોકાપવાદનો વિનાશ થયો. લોકાપવાદની શૂળી ઉપર કેટલીયે સીતાઓ હજી પણ શૂળીએ ચઢે છે.

96. લોકાપવાદ આગળ સજ્જનોની હાર

સજ્જનો દ્વારા પણ જાણતાં કે અજાણતાં અન્યાય થઈ જતો હોય છે. માણસ ગમે તેટલો ન્યાયપ્રિય હોય, પણ જો તે સ્થિતપ્રજ્ઞ ન હોય તો તેના વિવેકનું ત્રાજવું બેલેન્સ વિનાનું થઈ જતું હોય છે. શત્રુપક્ષને અન્યાય થાય તો તે બહુ નજરે ચઢતો નથી, પણ અન્યાય જ્યારે મિત્રપક્ષને - ખાસ કરીને સ્વજનોને થાય ત્યારે નજરે ચઢ્યા વિના રહેતો નથી. સજ્જનો દ્વારા થનારા અન્યાયનાં મૂળ ગેરસમજ, આદર્શ અને લોકાપવાદમાં રહેતાં હોય છે. રામાયણમાં આ ત્રણે કારણોની કથા મળી આવે છે. વાલી અને સુગ્રીવની કથા, જેમાં વાલી દ્વારા સુગ્રીવનો દેશનિકાલ અને તેની પત્નીનું હરણ ગેરસમજ-આધારિત છે. ભાઈએ ભાઈ ઉપર અન્યાય કર્યો અને અંતે પોતાનો વિનાશ કર્યો. તે ગેરસમજ-આધારિત હતો. ગેરસમજનું નિવારણ ચોખવટથી થાય. સંબંધોમાં સાચી-ખોટી ગેરસમજ થતી જ હોય છે; પણ ધીર-ગંભીર-ડાઢ્યા માણસો સાથે બેસીને ચોખવટ કરી લેતા હોય છે જેથી ગેરસમજ દૂર થઈ શકે છે. પણ ઉગ્ર સ્વભાવના લોકો ચોખવટ કરવાની ધીરજ રાખતા નથી અને ઉપરા-ઉપરી ઉગ્ર પગલાં ભરીને બગડેલા સંબંધને વધુ બગાડી મૂકતા હોય છે.

સજ્જનો દ્વારા અન્યાય થવાનું બીજું કારણ અતિઆદર્શ પણ બનતું હોય છે. રાજા દશરથ દ્વારા શ્રીરામને ચૌદ વર્ષનો વનવાસ આપવામાં આવ્યો તેમાં અતિઆદર્શ ભાગ ભજવ્યો કહેવાય. કૈકેયીને આપેલાં બે વચનો અને ખોટા સમયે એ વચનોની માગણી, એ વચનો પૂરાં કરવા દશરથ દ્વારા રામ-વનવાસની આજ્ઞા, એ દશરથપક્ષે તથા શ્રીરામપક્ષે અતિઆદર્શની પરાકાષ્ઠા કહી શકાય. આ નિર્ણયથી શ્રીરામને તો અન્યાય થયો જ. વરઘોડે ચઢેલા વરરાજાને વરઘોડેથી ઊતરીને ફરજિયાત વનમાં મોકલવા જેવું થયું. આમાં શ્રીરામનો કયો અપરાધ હતો? શ્રીરામ નિરપરાધ હોવા છતાં તેમને અન્યાયનો દંડ ભોગવવો પડ્યો, જેના છાંટા સીતાજી અને લક્ષ્મણ પર જ નહીં, સ્વયં દશરથ પર અને પૂરા પરિવાર પર ઊડ્યા. મહા અનર્થ થઈ ગયો. પણ અતિ આદર્શ માટે આવું થયું. કોઈ વચ્ચેનો રસ્તો કાઢી શકાયો હોત તો આટલો મોટો અનર્થ ન થાત. વચ્ચેનો રસ્તો કાઢવો અને મહા અનર્થને ટાળવો તે કૂટનીતિ કહેવાય. મુત્સદ્દીગીરીનો મુખ્ય હેતુ મહાઅનર્થથી રાષ્ટ્રને બચાવવાનો હોય છે.

સજ્જનો દ્વારા થનારા અન્યાયનું ત્રીજું કારણ લોકાપવાદનો ભય પણ હોય છે. સજ્જનતા એટલે ઉચ્ચ જ્ઞાનદાની. ઉચ્ચ જ્ઞાનદાની એટલે ઈજ્જત. આબરૂદાર માણસ, ઈજ્જત લોકાપવાદ વિનાનાં ભાગ્યે જ હોય છે. સર્વોચ્ચ આબરૂના શિખર ઉપર બેઠેલા લોકોને લોકાપવાદ બહુ નડતો હોય છે.

તળેટીમાં રહેનારાઓને લોકાપવાદની પરવા નથી હોતી, તેથી તેઓ બિન્દાસ્ત જીવન જીવી શકતા હોય છે. શ્રીરામની લોકપ્રતિષ્ઠા સર્વોચ્ચ શિખરની છે, તેથી લોકો તેમની પાસે સર્વોત્તમ આચાર-વ્યવહારની અપેક્ષા રાખે છે.

સીતાજી એક વર્ષ સુધી રાવણને ત્યાં રહીને આવ્યાં હતાં. લોકો એવું માનવા તૈયાર ન હતા કે એક વર્ષ રહ્યા પછી પણ સીતાજી શુદ્ધ છે. તેમણે અગ્નિપરીક્ષા આપી છે, તેથી રામને તો ખાતરી થઈ ગઈ છે, પણ લોકાપવાદના વંટોળિયા સામે ટકવું બહુ અઘરું છે, રણમેદાનમાં ઘનઘોર યુદ્ધ કરનારા ભડવીરો ગૃહજીવનમાં લોકાપવાદની આંધી સામે હથિયાર હેઠાં મૂકી દેતા હોય છે. શ્રીરામનું એવું જ થયું કહેવાય. જો શ્રીરામે લોકોને કહી દીધું હોત કે “સીતા પવિત્ર છે. અગ્નિપ્રવેશ દ્વારા મેં ખાતરી કરી લીધી છે. પણ કદાચ સીતાજીનું શરીર બળાત્કારથી અભડાયું હોત તોપણ હું તેનો સ્વીકાર કરત. અનિચ્છાએ લાચાર સ્ત્રી ઉપર થનારા બળાત્કારમાં સ્ત્રીનો કોઈ દોષ ન હોય. સજા તો બળાત્કારીને થવી જોઈએ. બળાત્કારનો ભોગ બનનારી સ્ત્રીને સજા ન હોય, સહાનુભૂતિ હોય, સાંત્વના હોય, હું સીતાજીનો સ્વીકાર કરું છું, લોકનિંદાની મને જરા પણ પરવા નથી.” એવું દૃઢ વલણ જો શ્રીરામનું હોત તો સીતાત્યાગ ન થયો હોત, એટલું જ નહીં, આજ સુધીનાં વર્ષોમાં લાખો સ્ત્રીઓ ત્યાગથી બચી ગઈ હોત અને બળાત્કારે ભ્રષ્ટ થયેલી સ્ત્રીઓને નવું પવિત્ર જીવન જીવવાનો આદર્શ મળ્યો હોત. પણ એવું ન થયું. લોકાપવાદ જીતી ગયો. તેની આગળ રામ હારી ગયા અને રડતાં-રડતાં સીતાજીને અન્યાય કરી બેઠા. આબરૂના શિખર ઉપર બેસવું એ તલવારની ધાર ઉપર ચાલવા જેવું કહેવાય.

મહાકાવ્ય કરુણાન્તિક છે. કલંકની અસહ્ય પીડાથી દુઃખી સીતાજીએ જ્યારે ભૂમિમાતાને પ્રાર્થના કરી કે “મા! મને જગ્યા આપો! મને સમાવી લો હવે જીરવાતું નથી!” ત્યારે જન્મદાત્રી ભૂમિએ મોટી તિરાડ પાડીને સીતાજીને પોતાનામાં સમાવી લીધાં.

શ્રીરામ કે સીતાને આવું થશે તેની કલ્પના પણ ન હતી. બધાં હક્કા-બક્કા રહી ગયાં. શ્રીરામ સિંહાસન ઉપરથી ઊઠીને દોડ્યા અને જ્યાં સીતાજી સમાઈ ગયાં હતાં ત્યાં આવીને ચીસો પાડી-પાડીને કહેવા લાગ્યા “ભૂમિ! ઓ ભૂમિ! તમે મારાં સાસુ છો. મારી સીતા મને પાછી આપો. સીતા વિના મારાથી રહેવાશે નહીં. જો પાછાં નહીં આપો તો મને પણ સમાવી લ્યો. મારાથી હવે જિવાશે નહીં.”

શ્રીરામનું આકન્દ ફૂટી નીકળ્યું. સૌએ મળીને શ્રીરામને આશ્વાસન આપ્યું. જે સીતાનિંદકો હતા તે બધા કહેવા લાગ્યા, “સીતાજી મહાન હતાં હોં!” લોકાપવાદનો વંટોળિયો શમી ગયો હતો, પણ બલિદાન લીધા પછી. એ જ લોકો પછી સીતા સહિત રામની પૂજા કરવા લાગ્યા, આરતી ઉતારવા લાગ્યા. હજીયે ગામેગામ આરતી ઉતારે છે અને રોજ નવી-નવી સીતાઓની અગ્નિપરીક્ષા પણ લે છે અને કેટલીયે સીતાઓ ભૂમિપ્રવેશ કરતી રહે છે. લોકાપવાદ હજી પણ સજ્જનોને અન્યાય કરવાની પ્રેરણા આપતો રહે છે.

97. ત્રણે માતાઓનું મૃત્યુ

પ્રત્યેક વ્યક્તિનું જીવન મૃત્યુ તરફ દોડી રહ્યું છે. જેણે જીવન બનાવ્યું છે તેણે મૃત્યુ પણ બનાવ્યું છે. અમર કોઈ નથી. જન્મવું અને મરવું એ જ જીવનનું જીવન છે. મરવું કોઈને ગમતું નથી, છતાં બધાંને મરવું પડે છે. રામપરિવારનાં વૃદ્ધજનો ટપોટપ વિદાય થવા લાગ્યાં. દશરથરાજાનું મૃત્યુ કોઈ સુખદ મૃત્યુ ન કહેવાય. પુત્રવિયોગે તેઓ તડપી-તડપીને મર્યા. સીતાજીનું વિલીન થઈ જવું પણ કાંઈ સુખદ ન કહેવાય, કડુણ જ કહેવાય. હવે માતાઓનો વારો હતો.

ત્રણે માતાઓ વૃદ્ધ થઈ ગયાં હતાં. વૃદ્ધાવસ્થા શ્રીમંતની હોય કે ગરીબની, રાયની હોય કે રંકની હોય, જો નીરોગી ન હોય તો બહુ દુઃખદાયી થઈ જાય. અને લાંબું જીવવું અને નીરોગી રહેવું લગભગ અસંભવિત જ કહેવાય. રોગો પણ સહ્ય, અસહ્ય અને અસાધ્ય પ્રકારના હોય. સહ્ય રોગો સહી લેવાય, પણ અસહ્ય રોગો બહુ ત્રાસ આપે. કેન્સર, કિડની, એઈડ્સ વગેરે અનેક રોગો અસહ્ય કહેવાય. પણ જિજીવિષા પ્રબળ હોય તો વ્યક્તિ જીવવા અને સાજા થવા માટે ફાંફાં મારતી રહે. જિજીવિષા વિનાનો તો કોક ભાગ્યે જ હોય. જે અસાધ્ય રોગો છે તેમને પણ સાધ્ય કરવા લોકો ફાંફાં મારે અને લેભાગુ ડોક્ટરો છેવટ સુધી ઈજેક્શનો આપતા રહે. હવે તો મડદાને પણ લાંબો સમય વેન્ટિલેશન ઉપર રાખી શકાય છે. જેનું મહત્ત્વ હોય તેને જિવાડવામાં આવે તે તો ઠીક છે, પણ જેનું કશું જ મહત્ત્વ ન હોય, જેનું જીવન ભારરૂપ કે ત્રાસરૂપ થયું હોય તેવાને લાંબું જિવાડવાનો શો અર્થ કહેવાય!

શ્રીરામચંદ્રજીનાં માતાજી કૌશલ્યાજી બીમાર થયાં. કૌશલ્યા, કોશલ દેશના રાજાની પુત્રી, દશરથનાં પટરાણી અને રામચંદ્રજીની માતા. ત્રણે રીતે આદર્શ છે, મહાન છે. તેઓ ક્યાંય વધુ પડતું બોલ્યાં નથી. ચૂપચાપ બધાંને અનુકૂળ થઈને જીવન જીવ્યાં છે. પોતાનો રામ ગાદીએ બેસે તેનાં તેમને ઘણાં અરમાન હતાં રામ અને સીતા કરતાં પણ વધારે, સ્ત્રીની પહેલી લાગણી પતિ વિશે અને પછી પુત્ર વિશે હોય. જોકે આગળ જતાં લાગણીનું કેન્દ્ર પુત્ર પણ થઈ જાય. કાંઈ કહેવાય નહીં. લાગણીનું ઊતરી જવું બહુ દુઃખદ હોય છે. જે પતિએ પત્નીની ભરપૂર લાગણીઓ માણી હોય તે જ પતિને પાછળથી પત્ની લાગણીશૂન્ય કે લાગણીહીન અનુભવાય તો ભારે વ્યથા થતી રહે. કેકેયી તો એવી થઈ ગઈ, પણ કૌશલ્યા કદી એવાં ન થયાં. કેકેયીની માફક તેમણે કદી પણ રામનો પક્ષ લઈને દશરથને પજવ્યા નહીં. તેઓ ધારત તો તેવું કરી શક્યાં હોત. જો તેમણે પોતાના પુત્ર રામનો પક્ષ લઈને ઘમસાણ મચાવ્યું હોત તો દશરથની વધુ દુર્દશા થાત. કપરા સમયમાં પણ રોતાં-રોતાં તેમણે દશરથનો પક્ષ લીધો, શ્રીરામને વન જવાની પ્રેરણા આપી, “બેટા, પિતાના વચનનું પાલન કરો” તેવો ઉપદેશ આપ્યો. વિદ્રોહ કરવાનો નહીં. કૌશલ્યાજી સ્ત્રીસ્વભાવથી ઉપર છે, તેથી તેઓ પ્રત્યેક ઘટનામાં મહાન જ મહાન છે. આવી માતાની કૂખ મળવી એ પરમ સૌભાગ્ય કહેવાય. શ્રીરામ ધન્ય થઈ ગયા. અને આવી સ્ત્રીને પત્ની તરીકે મેળવવી એ પણ ધન્યાતિ-ધન્યતા જ કહેવાય. દશરથ ધન્ય થઈ ગયા.

શ્રીરામના રાજ્યાભિષેક પછી લાંબો સમય જીવીને એક દિવસ એમણે પ્રાણ છોડી દીધા. મા વૃદ્ધ હોય તો શું થયું? પણ જો તે વહાલ-સંસ્કાર અને પુણ્યનો સાગર હોય તો તેનું મરવું કોઈ પણ પુત્રને ન ગમે. રામ તો રડ્યા, પણ આખો પરિવાર રડ્યો. રામ તો બમણું રડ્યા. એક તો સીતારુદન ચાલતું જ હતું, આ બીજું માતૃરુદન પણ આવ્યું. મહાન વ્યક્તિઓના મૃત્યુ પાછળ રડવું એ પણ જીવનની ધન્યતા જ કહેવાય.

સુમિત્રાજી દશરથનાં બીજાં રાણી છે. આ મૂક પાત્ર છે. તેઓ કદી કશું બોલતાં નથી, સૌની સાથે અનુકૂળ થઈને જીવ્યાં છે. પોતાના પુત્ર લક્ષ્મણને રામ સાથે વનમાં જતા તેમણે રોક્યો નથી, ઊલટાની જવાની પ્રેરણા આપી છે. “જા બેટા, મોટા ભાઈની સેવા કરજે” એવું કહ્યું છે. સુમિત્રા, લક્ષ્મણ, ઊર્મિલા - આ બધાં મૂક સેવકો છે, જેમણે કદી પણ કોઈ હક્ક ન માગ્યો. લક્ષ્મણની પત્ની ઊર્મિલા તો ઉપેક્ષિત પાત્ર છે. ન રાજપરિવારે તેની કાળજી લીધી, ન લક્ષ્મણે લીધી. ચૌદ વર્ષ સુધી તે પતિવિયોગે મહેલમાં ઝૂરતી રહી, પણ એક શબ્દ ન બોલી. ન લક્ષ્મણના આવ્યા પછી કાંઈ બોલી. અમાપ સહનશક્તિનું પ્રતીક એટલે ઊર્મિલા. પતિને પ્રેમ કરવાનો લહાવો તો તેને ન મળ્યો, પણ સેવા કરવાનો લહાવો પણ ન મળ્યો. પતિવ્રતા સ્ત્રીને માત્ર પતિપ્રેમની જ ભૂખ નથી હોતી, પતિસેવાની પણ ભૂખ હોય છે.

પ્રેમની ધન્યતા કરતાં પણ સેવાની ધન્યતા અનેકગણી વધારે કહેવાય.

સુમિત્રા અને ઊર્મિલા એક દષ્ટિએ જોડી છે. બન્ને ઉપેક્ષિત પાત્રો કહી શકાય. દુશ્મન થઈને જીવવું સારું, પણ ઉપેક્ષિત થઈને સ્વજનોમાં જીવવું નહીં સારું.

કૌશલ્યાજીના ગયા પછી મંદવાડ ભોગવતાં સુમિત્રાજી પણ ગયાં. લક્ષ્મણ પોકે ને પોકે રડ્યા. આખો પરિવાર રડ્યો. આવી માતા ક્યાં મળવાની હતી!

કૈકેયી દશરથની ત્રીજી અને નવી પત્ની છે. બહુ જ બહાદુર છે. દશરથના તેના ઉપર ચારે હાથ છે. દશરથ તેનો પડ્યો બોલ ઉપાડે છે. પોતાનો પડ્યો બોલ ઉપાડનારો પતિ મળવો તેનાથી પત્નીજીવનની બીજી કોઈ ધન્યતા નથી. નાની-નાની માગણીઓ મનાવવા માટે જેને રોકકળ કરવી પડે તે પત્ની દુર્ભાગી કહેવાય. વીરપત્ની તરીકે અને નવી પત્ની તરીકે દશરથ તેની સાથે વધુ સમય વિતાવે છે. બહુપત્નીપ્રથામાં પત્નીઓને સમયની મારામારી હોય. કાર્યક્રમોમાં વ્યસ્ત રહેનારો પતિ કોઈને પૂરો સમય આપી શકે નહીં, તેથી અસંતોષની આગમાં પત્નીઓ બળતી હોય. તેમાં પણ કોઈ એકને જ વધુ સમય આપે અને બીજીની ઉપેક્ષા કરે તો-તો તે આગમાં ઈર્ષ્યાનું ઘી હોમાય અને ભડકા થાય. પણ દશરથના ઘરમાં તેવા ભડકા થયા નથી તેનું કારણ કૌશલ્યા અને સુમિત્રાની મહાનતા જ કહેવાય. કૈકેયીએ દશરથને પકડી લીધા છે - એમ કહો કે પડાવી લીધા છે. સ્ત્રીની પકડ મગરની પકડ કરતાં પણ પ્રબળ હોય છે.

કૈકેયી પોતાની શરતે દશરથને પરણી છે. કન્યાની શરતે પરણનારા મુરતિયાઓની દુર્દશા થતી હોય છે. અતિશય પ્રેમાળ કૈકેયીએ દશરથની અતિશય દુર્દશા પણ કરાવી નાખી, દશરથનું મૃત્યુ બગાડ્યું.

કૈકેયી વીર છે, પણ કાચી બુદ્ધિની છે. કાચી બુદ્ધિ જલદી કાનભંભેરણીનો શિકાર થઈ જાય. તે મંથરાની ચઢવણીનો શિકાર થઈ ગઈ અને મહાઅનર્થ કરી બેઠી.

પછી તો કૈકેયી પણ બીમાર થઈ અને એક દિવસ તેણે પ્રાણ છોડી દીધા. બધો પરિવાર રડ્યો, પણ તે રડવા ખાતર રડ્યો. કોઈ અંતરથી રડતું ન હતું. જેઓ જીવનભર બધાને પ્રતિકૂળ થઈને જીવન જીવતાં હોય છે, તેમની પાછળ કોઈને સાચું રડવું આવતું નથી હોતું. લોકો એક પ્રકારની શાન્તિમુક્તિ અનુભવતાં હોય છે. આને જીવનની ધન્યતા ન કહેવાય.

ચારે ભાઈઓ માતા વિનાના થઈ ગયા.

યુદ્ધથી અશાન્તિ થાય અને યુદ્ધથી શાન્તિ પણ થાય. યુદ્ધથી બરબાદી થાય, તો યુદ્ધથી આબાદી પણ થાય. યુદ્ધ કદી થાય જ નહીં તેવું બને જ નહીં અને યુદ્ધ સદા થયા કરે તેવું પણ ન બને. યુદ્ધો અવારનવાર થયા જ કરતાં હોય છે અને યુદ્ધો વિનાના વિશ્વની કલ્પના શક્ય નથી. યુદ્ધને રોકવાનો સચોટ ઉપાય એક જ છે: પોતે સૌથી પ્રબળ શક્તિશાળી થઈને રહેવું. શક્તિહીનતા યુદ્ધનું આમંત્રણ જ કહેવાય. સદ્ભાવ અને સૌજન્યભરી શક્તિહીનતા હોય તોપણ તે પ્રભાવહીન હોય છે. શક્તિનો જ સાચો અને છેવટનો પ્રભાવ હોય છે.

એક વાર કૈકય દેશના યુધાજિત રાજાએ પોતાના અંગિરા નામના ઋષિના પુત્ર ગાર્ગ્યને રાજા રામ પાસે અયોધ્યા મોકલ્યા. ગાર્ગ્ય બ્રહ્મર્ષિ છે અને કૈકયરાજાનો ગુરુ છે. રાજાઓ ઐચ્છિક નિયંત્રણ માટે જ્ઞાની અને ત્યાગી પુરુષોને ગુરુસ્થાને સ્થાપતા. અનિચ્છિત નિયંત્રણ દુઃખદાયી થઈ જતું હોય છે. પણ ઇચ્છિત - ઐચ્છિક નિયંત્રણ કલ્યાણકારી - પ્રેરણાદાયી થઈ શકતું હોય છે. આવું નિયંત્રણ માતા-પિતા, પતિ-પત્ની, રાજા-ગુરુ વગેરેનું હોય તો વ્યક્તિનું કલ્યાણ થાય. સ્વચ્છંદતા વિનાશકારી થઈ જતી હોય છે.

શ્રીરામને જ્યારે ખબર પડી કે ગાર્ગ્ય આવી રહ્યા છે ત્યારે તેમને લેવા માટે શ્રીરામ એક કોશ સુધી સામે ગયા. સન્માનિત વ્યક્તિનું યથોચિત સન્માન કરવું તેને સભ્યતા કહેવાય. સન્માનિત વ્યક્તિનું સન્માન જ ન કરવું તે અભિમાનિતા કહેવાય. આવી ઘમંડી વ્યક્તિના વિનાશ અને અપયશ થતા હોય છે.

શ્રીરામ ગાર્ગ્યઋષિને ભારે માનપૂર્વક લઈ આવ્યા. ગાર્ગ્યઋષિએ શ્રીરામને યુધાજિત રાજાએ મોકલેલી ભેટો આપી, જેમાં દશહજાર અશ્વો, કામળાઓ, વસ્ત્રો, રત્નો, આભૂષણો વગેરે હતાં. મહાપુરુષોને મળવા જનારાએ કદી ખાલી હાથે જવું નહીં. ખાલી હાથ લુખ્ખો કહેવાય. લુખ્ખો માણસ કાર્ય બગાડીને પાછો આવે.

ગાર્ગ્યે પોતાના રાજાનો સંદેશો આપ્યો - “ઉત્તરમાં ગંધર્વ નામનો દેશ છે. તેમાં સિંધુ નદી વહે છે. તે બહુ જ રમણીય અને ફળ-ફળાદિથી ભરપૂર છે. ત્યાં શૈલૂષ નામનો રાજા રાજ્ય કરે છે. તેને અયોધ્યાનો ખંડિયો રાજા બનાવી દો. તે પોતે જાતે પોતાનું રક્ષણ કરી શકે તેમ નથી, તેથી તમે ખંડિયો નહીં બનાવો તો બીજો કોઈ રાજા તેને ખંડિયો રાજા બનાવી દેશે. જો તેમ થશે તો શત્રુના સીમાડા નજીક આવી જશે અને અયોધ્યા દુર્બળ થશે. બુદ્ધિમાન રાજાએ હંમેશાં શત્રુને પોતાના સીમાડાથી દૂર જ રાખવો જોઈએ, જેથી તે ઓચિંતું આક્રમણ ન કરી શકે.

શ્રીરામને મામા યુધાજિતનો સંદેશો ઉચિત લાગ્યો, તેથી તેમણે તત્કાલ નિર્ણય કર્યો. ભરતના બે પુત્રો હતા તક્ષ અને પુષ્કલ. બન્નેને ગંધર્વ દેશ ઉપર ચઢાઈ લઈ જવા મોકલ્યા. આગળ જતાં કૈકય દેશથી યુધાજિત પણ જોડાઈ ગયો. બધી સેના આગળ વધી. ગંધર્વદેશ આજના લાહૌલ-સ્થિતિવાળા પ્રદેશને કહી શકાય.” બન્ને સેનાઓ વચ્ચે યુદ્ધ થયું, ઘણા દિવસોના ઘનઘોર યુદ્ધ પછી ગંધર્વો હાર્યા અને ભરતે બે નગરીઓ વસાવી - તક્ષશિલા અને પુષ્કલાનગરી. તક્ષશિલામાં પોતાના પુત્ર તક્ષને ગાદીએ બેસાડ્યો અને પુષ્કલાનગરીમાં બીજા પુત્ર પુષ્કલને ગાદીએ બેસાડ્યો. આ રીતે અયોધ્યાના સીમાડા દૂર-દૂર સુધી ફેલાયા. સીમાડા વધારે તેને સફળ રાજા કહેવાય. સીમાડા ઘટાડે તેને નિષ્ફળ રાજા કહેવાય.

99. પુત્રોનો રાજ્યવિસ્તાર

આજીવિકાનાં અસંખ્ય ક્ષેત્રો છે, પણ તેમાં નવ મુખ્ય અને મહત્વનાં રહ્યાં છે: 1. કલમજીવી, 2. શસ્ત્રજીવી, 3. હળજીવી, 4. ત્રાજવાંજીવી, 5. કોદાળા-પાવડા-જીવી, 6. પાનાં-જીવી, 7. કલાજીવી, 8. ભિક્ષાજીવી અને 9. હરામજીવી.

1. કેટલાક શિક્ષિત લોકો કલમથી જીવન જીવતા હોય છે. શિક્ષક, પ્રોફેસર, ક્લાર્ક, વકીલ, લેખક, કવિ વગેરેને કલમજીવી કહી શકાય. બધાની કલમ સરખી નથી હોતી. કેટલીક માત્ર રોટલાભોજી હોય છે, તો કેટલીક અમર કલમ હોય છે. વાલ્મીકિ, તુલસી, કાલિદાસ વગેરે અમર કલમના ધણી કહેવાય. પણ આમને અમર કલમ કેમ મળી? કોઈ સચોટ જવાબ નથી. મારી દૃષ્ટિએ તે જન્મજાત શક્તિ ઈશ્વરપ્રદત્ત હોય છે. મહેનત કરવાથી નથી મળતી, મહેનત કરવાથી ખીલે ખરી, પણ હોય તો જ ખીલે.

2. શસ્ત્રજીવી: આ લોકો શૂર અને પરાક્રમી સ્વભાવના હોય છે. નાનાં-મોટાં, ચિત્ર-વિચિત્ર શસ્ત્રોમાં તેમને રસ અને રુચિ હોય છે. તેઓ પોલીસ, સૈનિક જેવાં ક્ષેત્રોમાં આજીવિકા મેળવીને જીવન જીવતા હોય છે અને છેક પરાક્રાષ્ટા એટલે કે સેનાપતિ, રાજા, મહારાજાની કક્ષા સુધી પહોંચતા હોય છે.

3. હળજીવી: હળ ખેતીનું પ્રતીક કહેવાય. કેટલાક લોકો ખેતીવાડી કરીને જીવન જીવતા હોય છે. જો તેઓ બુદ્ધિપૂર્વકની ખેતી કરે અર્થાત્ વિજ્ઞાનનો પૂરેપૂરો સાથ લે તો અનાજના ઢગલા કરી દેતા હોય છે. અન્નના ઢગલા કરનારા અન્નદાતા કહેવાય.

4. ત્રાજવાં-જીવી: ત્રાજવાં વ્યાપારનું પ્રતીક કહેવાય અને વ્યાપાર સમૃદ્ધિનું કેન્દ્ર કહેવાય. વ્યાપારનું પેટ ઘણું મોટું છે. જે પ્રજા મહાન વ્યાપારીઓ પેદા કરે તે જ રાષ્ટ્રને સમૃદ્ધ બનાવી દે. અંગ્રેજો અને પશ્ચિમી જગત વ્યાપારીઓનું છે, તેથી વિશ્વની સર્વોચ્ચ સમૃદ્ધિ ત્યાં ભેગી થઈ છે. વ્યાપારને શસ્ત્રો અને વિજ્ઞાનનો સાથ મળે તો સોનામાં સુગંધ આવી જાય.

5. કોદાળા-પાવડા-જીવી: આ સાધનો મજૂરીનાં પ્રતીક છે. કેટલીક પ્રજા મજૂરો પેદા કરતી હોય છે. માત્ર મજૂરી-જીવી પેટ તો ભરી શકે પણ સમૃદ્ધ ન થઈ શકે. મજૂરોને હાથો બનાવીને હડતાલ પડાવી શકાય અને હડતાલના જોરે અંધાધૂંધી ફેલાવી શકાય. મજૂરોને લલચાવી-ફોસલાવીને રાજસત્તા પણ હાથવગી કરી શકાય, પણ તે પછી પણ મજૂરો તો હતા ત્યાં ને ત્યાં જ રહી જાય, કદાચ વધુ નીચા ઉતરી જાય. મજૂરીનું પોષણ મૂડીથી થતું હોય છે. મૂડી વિના મજૂરી અનાથ થઈ જતી હોય છે. બધા અનર્થોનું મૂળ મૂડી — મૂડીપતિઓ — મૂડીવાદ છે. તેવું માનીને મૂડી ઉપર ઘા કરવામાં આવે તો મજૂરી બેકારીનો ભોગ બની જાય. મૂડી બેકાર થાય તો ભૂખે ન મરે, જમા રહે, પણ મજૂરી બેકાર થાય તો ભૂખે મરે, કારણ કે મજૂરીને જમા રાખી શકાતી નથી. તેનો સ્ટોરેજ ન હોય. વિશ્વના અને ભારતના કેટલાક પ્રદેશો મજૂરોનું મબલક ઉત્પાદન કરે છે.

6. પાનાં-જીવી: જ્યારથી વિશ્વમાં ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ થઈ છે અને યંત્રવાદ વિસ્તર્યો છે ત્યારથી એક પાનાં-જીવી વર્ગ ઉત્પન્ન થયો છે. નાના-મોટાં યંત્રો રીપેર કરવાં, મશીનોનાં કળ-પૂર્જા બનાવવાં, નાનાં-મોટાં સ્ટ્રક્ચરો બનાવવાં, પુલોથી માંડીને મોટી-મોટી ફેક્ટરીઓ બનાવવી, ચલાવવી, વગેરે વિશાળ ક્ષેત્ર પેદા થયું છે. આ કાર્યમાં લાગેલો વર્ગ પાનાં-જીવી કહી શકાય.

7. કલાજીવી: કલા પ્રાચીનકાળથી ચાલી આવે છે. એટલે કલાને આજીવિકા બનાવીને જીવનારો વર્ગ અને વ્યક્તિઓ પણ ચાલ્યાં આવે છે. નાટ્યકાર, ચિત્રકાર, સંગીતકાર વગેરે કલાજીવી હોય છે. કલાકારો મોટા ભાગે ‘મૂડી’ હોય છે. તેમનો ‘મૂડ’ બગાડીને કલાનું નિર્માણ ન કરી-કરાવી શકાય.

8. ભિક્ષાજીવી: ભારતમાં આ વર્ગ ઘણો મોટો છે. વિશ્વના કેટલાક દેશોમાં આ વર્ગ છે જ નહીં. કાયદાથી આ વર્ગને નષ્ટ કરી શકાતો નથી. મબલક રોજીઓ પેદા કરવાથી આ વર્ગ ઓછો થઈને સમાપ્ત થઈ જતો હોય છે. મબલક રોજીઓ મબલક મૂડીરોકાણથી પેદા થતી હોય છે. એટલે જ્યાં મબલક મૂડીરોકાણકારો હોય ત્યાં ભિક્ષાજીવીઓ ન હોય અથવા ઓછા હોય.

9. હરામજીવી: આ વર્ગ ચોરી, લૂંટ, ખંડણી, કિડનેપ, લાંચ-રુશવત, હપતા વગેરે અનેક રીતે આજીવિકા રળતો હોય છે. જે દેશમાં હરામજીવીઓનું પ્રમાણ વધી જાય ત્યાં હક્કજીવીઓની દશા દયનીય થઈ જાય. હરામજીવીઓ રાષ્ટ્રનું કેન્સર કહેવાય. આવા દેશને મારી નાખવા વિદેશથી સેના બોલાવવાની જરૂર રહેતી નથી. આ હરામજીવીઓ જ દેશને મારી નાખતા હોય છે. હરામજીવી થવા કરતાં ભિક્ષાજીવી થવું સારું.

માત્ર આટલાં જ જીવિકાનાં ક્ષેત્રો નથી. આ તો મહત્ત્વનાં ક્ષેત્રો જ બતાવ્યાં. કેટલાક લોકો સર્વજીવી હોય છે, અર્થાત્ તેમને બધી રીતે જીવિકા રળતાં આવડતું હોય છે.

આપણે શસ્ત્રજીવીઓની વાત કરવાની છે. ક્ષત્રિયો શસ્ત્રજીવી મનાય છે, તેથી જીવનભર શસ્ત્રોથી આજીવિકા મેળવતા રહે છે. શ્રીરામચંદ્રને ઘણાં વર્ષો સુધી રાજ્ય કર્યા પછી જીવનલીલા સંકેલી લેવાનો સમય આવ્યો.

જેણે જીવનમાં ઘણી મોટી જવાબદારીઓ સંભાળી હોય તેણે બધી જવાબદારીઓ યથાયોગ્ય વ્યક્તિઓને સુપરત કરીને પછી જ મરણની તૈયારી કરવી જોઈએ. જવાબદારીઓને અધવચ્ચેથી ફંગોળીને જે લોકો ગૃહત્યાગ કરે છે તેઓ ગમે તેટલા મોટા ત્યાગી હોય તોપણ તેઓ પલાયનવાદી કહેવાય. ઋષિમાર્ગ પલાયનવાદી નથી, જવાબદારીવાદી છે. જવાબદારીઓ છેક સુધી ઉપાડતા રહેવી જોઈએ. વિદાય થતાં પહેલાં યથાયોગ્ય વ્યવસ્થા કરીને વિદાય થવું જોઈએ. કદાચ આકસ્મિક મૃત્યુ થાય તો વાત જુદી કહેવાય. ત્યાગ અવ્યવસ્થા ફેલાવનારો ન હોવો જોઈએ. શ્રીરામ મહાપ્રસ્થાનની તૈયારી કરી રહ્યા છે. તે ચાર ભાઈઓ છે અને ચારેને પુત્રો છે. રાજા-મહારાજા કે શ્રીમંતોના પુત્રો નિષ્ક્રિય ન હોવા જોઈએ. જેમને પેટ કે બીજી આવશ્યકતાઓની ચિંતા ન હોય તેમને જો જવાબદારીભર્યું ક્રિયાત્મક જીવન ન મળ્યું હોય તો તેવા લોકો મોજશોખ, એશઆરામ અને ભોગ-વિલાસ તરફ વળી જતા હોય છે, ઉમ્મરલાયક થતાં જ વાછડાને પળોટવો જોઈએ. ઉમ્મર વીતી ગયા પછી તેને પળોટવો બહુ અઘરો થઈ જાય. બળદ અને ઘોડો સતત બાંધેલા જ રહે તો ખરા સમયે કામ ન આવે. કામ ન હોય તોપણ તેમને સતત સક્રિય રાખવા જ જોઈએ. આવી જ રીતે જે શસ્ત્રો મ્યાનમાંથી બહાર નીકળતાં જ નથી તે ખરા સમયે દગો દઈ દેતાં હોય છે. તેમને પણ કામે લગાડી રાખવાં જોઈએ.

પૂર્વે કહ્યું તેમ ભરતના બન્ને પુત્રો ગંધર્વદેશ ઉપર ચઢાઈ લઈ ગયા અને તક્ષે, તક્ષક્ષીલા અને પુષ્કલે પુષ્કલાવતી નગરી વસાવી દૂર-દૂર સુધી રામરાજ્યનો પ્રસાર કર્યો.

લક્ષ્મણને બે પુત્રો હતા - અંગદ અને ચંદ્રકેતુ. બન્ને હવે ઉમ્મરલાયક થયા હતા. એક દિવસ શ્રીરામે લક્ષ્મણને કહ્યું કે “આ બન્ને માટે કોઈ ઉત્તમ દેશ શોધી કાઢો, જેથી આપણે તેમનો રાજ્યાભિષેક કરી દઈએ.” “રાજવંશના લોકો મહત્ત્વાકાંક્ષી હોય છે. જો તે પદ વિનાના નવરા બેસી રહે તો ખટપટો કરે, વિદ્રોહ કરે. તેથી તેમને યોગ્ય પદો ઉપર બેસાડીને જવાબદારી સોંપવી જોઈએ. લક્ષ્મણપુત્ર અંગદને પશ્ચિમના કાઝપ્રદેશ જીતવા મોકલ્યો અને ચંદ્રકેતુને મલ્લલોકોના મલ્લપ્રદેશ ઉપર ચઢાઈ કરવા મોકલ્યો જ્યાં ચંદ્રકેતુએ ચંદ્રકાંતપુરી નગરી વસાવી રાજ્ય કર્યું. આ રીતે પશ્ચિમ તરફ કાઝપ્રદેશ અને ઉત્તર તરફ મલ્લપ્રદેશ અયોધ્યા સાથે જોડાઈ ગયા. પોતાના બન્ને પુત્રો લવ અને કુશનો રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો. અને વિંધ્યપર્વતની તળેટીમાં કુશ માટે કુશાવતી અને લવ માટે શ્રાવસ્તીનગરી વસાવી આપી.”

શત્રુઘ્નને પણ બે પુત્રો હતા - સુબાહુ અને શત્રુઘાતી. તેમાંથી સુબાહુનો મથુરામાં રાજ્યાભિષેક કર્યો અને શત્રુઘાતીનો વિદિશામાં રાજ્યાભિષેક કર્યો.

આમ ચારે ભાઈઓના આઠેઆઠ પુત્રોને જુદી-જુદી જગ્યાએ રાજ્યધાની બનાવીને પ્રતિષ્ઠિત કરી દીધા.

હવે અયોધ્યાનો ત્યાગ કરીને બધા ભાઈઓ પરલોક જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. બધા અયોધ્યાવાસીઓને સર્વ સમાચાર કહી સુગ્રીવ અને હનુમાનાદિ સૌને વિદાય કરી, પરલોકગમનની તૈયારી પૂરી કરી દીધી.

100. પરલોકગમન

દૂતો ચાર પ્રકારના હોય છે: 1. રાજદૂત, 2. ધર્મદૂત, 3. દેવદૂત અને 4. કાળદૂત. જીવનમાં અવાર-નવાર અનેક પ્રકારના દૂતો મળતા રહે છે.

1. રાજાની સંધિ કે વિગ્રહ કરાવનાર, તે માટેનો સંદેશો લઈ જનાર અને લાવનારને રાજદૂત કહેવાય છે.
2. ધર્મદૂતનું કામ ધર્મનો સંદેશો લઈ જવા અને લાવવાનું હોય છે. ઇત્સંગિ, ફાધાન, હુ-એન-સાંગ વગેરેને ધર્મદૂત કહી શકાય.
3. દેવદૂત તેને કહેવાય જે પરમેશ્વરના કે દેવોના સંદેશાને લોકો સુધી પહોંચાડે, મદદરૂપ થાય. મુસ્લિમો તેને ફિરસ્તા પણ કહે છે, જેઓ વિપત્તિમાં પડેલા ભક્તજનોને ઓચિંતા મદદ પહોંચાડે.
4. કાળદૂત તેને કહેવાય જે કાળ-મૃત્યુ બનીને આવે અને લોકોના પ્રાણ હરીને લઈ જાય. લોકો તેમને યમદૂત પણ કહે છે.

બીજા દૂતો આવે કે ન આવે, પણ જીવનમાં સૌને માટે યમદૂત તો જરૂર આવતો હોય છે. આમાં કોઈનો અપવાદ ન હોય, શ્રીરામનો પણ નહીં.

કાળદૂતનાં અનેક રૂપો હોય છે. એક દિવસ મહાતપસ્વીનો વેશ ધારણ કરીને કાળદૂત શ્રીરામ પાસે આવ્યો અને લક્ષ્મણને કહ્યું કે શ્રીરામને કહો કે “હું તપસ્વી છું અને શ્રીરામને અત્યંત ગોપનીય વાત કહેવા આવ્યો છું.”

લક્ષ્મણ શ્રીરામની પાસે તપસ્વીને લઈ ગયા અને કહ્યું કે આ તપસ્વી આપને કાંઈક ખાનગી વાત કહેવા માગે છે.

શ્રીરામે કહ્યું કે “ખુશીથી કહો.” પણ તપસ્વીએ કહ્યું કે “માત્ર આપણે હોઈએ ત્યારે જ વાત કહેવાય, સૌની વચ્ચે નહીં.”

શ્રીરામે સૌને વીખરાઈ જવા આજ્ઞા કરી. કોઈ જ્યારે ગુપ્ત વાત કરવા માગતા હોય ત્યારે ઉપસ્થિત લોકોએ વગર કંઈ દૂર ખસી જવું જોઈએ. આ સભ્યતા કહેવાય. ગુપ્ત વાતોમાં અને જ્યારે કોઈ ફોટોગ્રાફી કરતું હોય ત્યારે વચ્ચે આવવું એ અસભ્યતા કહેવાય.

આગળ કોઈ વચ્ચે આવીને ભંગ ન કરાવે તે માટે તપસ્વીએ શરત કરી કે “જો આપણી વાત કોઈ સાંભળી જાય અથવા વચ્ચે આવીને દેખાવ કરે તો તમારે તેનો વધ કરી દેવો.” શ્રીરામે શરત માની લીધી.

પછી તપસ્વી ઋષિના વેશમાં આવેલા કાળદૂતે શ્રીરામને કહેવા માંડ્યું, “તમારા પૂર્વજો જ્યાં ગયા છે ત્યાંથી હું આવું છું. તેમણે સંદેશો મોકલ્યો છે કે હવે તમારું આયુષ્ય પૂર્ણ થઈ ગયું છે. જે કરવાનું હતું તે કરી લીધું. હવે તમે અમારી પાસે ચાલ્યા આવો” વગેરે.

શ્રીરામ અને ઋષિરૂપી કાળદૂત વાતો કરી રહ્યા છે અને દૂર લક્ષ્મણ ઊભા-ઊભા ચોકી કરી રહ્યા છે, જેથી કોઈ વચ્ચે આવી ન જાય.

એવામાં દુર્વાસા ઋષિ વચ્ચે ટપકી પડ્યા. નારદ અને દુર્વાસા વગર સમયે, વગર બોલાવ્યે, ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં ટપકી પડતા હોય છે. તેમને કોઈ રોકી ન શકે.

દુર્વાસા શ્રીરામને તત્કાળ મળવા આવ્યા હતા. લક્ષ્મણે તેમને ધીરજ ધરવા બહુ સમજાવ્યા પણ તેઓ ન માન્યા, ઊલટાના કોધે ભરાયા, એટલે નાછૂટકે લક્ષ્મણને વચમાં જવું પડ્યું અને દુર્વાસા આવવાનો સંદેશો આપવો પડ્યો. દુર્વાસાની લાંબી તપસ્યા આજે પૂરી થતી હતી અને તેથી તેઓ શ્રીરામના ત્યાં પારણું કરવા ઇચ્છતા હતા. શ્રીરામે તેમને પારણું કરાવ્યું. તપસ્વીને પારણું કરાવવું એ ધન્યભાગ્ય કહેવાય. દુર્વાસા પાછા પોતાના આશ્રમે ચાલ્યા ગયા. તેમના ગયા પછી શ્રીરામને કાળદૂત સાથે કરેલી શરત યાદ આવી - “વચ્ચે કોઈ આવે તો તેનો વધ કરી નાખવો.” લક્ષ્મણ વચ્ચે આવ્યા.

હવે મારે લક્ષ્મણનો વધ કરવો પડશે - તેવું જાણીને શ્રીરામ બહુ દીન થઈ ગયા. જે લક્ષ્મણે જીવનભર મને સાથ આપ્યો તેનો વધ મારે કરવો પડે એ કેટલું ક્રૂર અને કરુણ કહેવાય! રામ કાંપી ઊઠ્યા. લક્ષ્મણ સમજી ગયા. તેમણે રામને હિંમત આપ: “ચિંતા ન કરો. પ્રતિજ્ઞા-પાલન માટે જરૂર મારો વધ કરો. પ્રતિજ્ઞા પાલન માટે તમે અયોધ્યાનો ત્યાગ કર્યો હતો. હવે પ્રતિજ્ઞાપાલન માટે લક્ષ્મણનો વધ કરો. લક્ષ્મણ કરતાં રઘુવંશી રાજા માટે પ્રતિજ્ઞા ઘણી મહાન છે.” લક્ષ્મણે શ્રીરામને બહુ સમજાવ્યા. વસિષ્ઠઋષિએ પણ પ્રતિજ્ઞાભંગ નહીં કરવા આગ્રહ કર્યો.

શ્રીરામે હાથમાં ખડ્ગ લીધું. લક્ષ્મણે ગરદન ઝુકાવી. સૌના શ્વાસ અધ્ધર થઈ ગયા. એવામાં રામે ખડ્ગ ફેંકી દીધું અને કહ્યું કે “કોઈને દેશનિકાલ આપવો તે વધ બરાબર છે તેથી હું લક્ષ્મણને દેશનિકાલની સજા કરું છું.” લક્ષ્મણ પહેરેલાં કપડે સૌને વંદન કરીને ચાલી નીકળ્યા. દેશનિકાલ, ઘરનિકાલ મૃત્યુ બરાબર કહેવાય. પણ આવું જીવનમાં થતું હોય છે.

લક્ષ્મણ સીધા સરયૂકિનારે ગયા અને જળમાં પ્રાણ રોકીને બેસી ગયા. સ્વર્ગના દેવો તેમને સદેહ સ્વર્ગમાં લઈ ગયા.

પછી રામચંદ્ર ઊઠ્યા અને સરયૂ તરફ ચાલ્યા. તેમની પાછળ બધા અયોધ્યાવાસીઓ પણ ચાલવા લાગ્યા. બધાએ સરયૂનદીમાં સ્નાન કર્યું અને પછી અયોધ્યાવાસીઓને સંતાનક લોકમાં વસાવીને શ્રીરામ પોતે સ્વયં પાછા વિષ્ણુલોકમાં વિદાય થઈ ગયા. વાત પૂરી થઈ. રામાયણ પૂરી થઈ ગઈ. જૂની પેઢીએ નવી પેઢીને જગ્યા કરી આપી.

11-2-2014

